

اوزبکستان س. س. ر. فن لر آکادیمیاسی، ا. س. پوشکین نامیداکی
وادیات انستیتوتی و ابوریحان بیرونی نامیداکی شرق شوناسلیک انسه

عمود کاشغری

دیوان الغائب التبرک

تورکی سوزلر دیوانی

اوج نوملیک
I نوم

ترجیمان و نشر کا طیار لاوجی
فیلولوکیه فن لری کاندیداتی
صالح مطلبوف

اوزبکستان س. س. ر. فن لر آکادیمیاسی نشریاتی
تاشکند ۱۹۶۰ یلی

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ ВА
АБУРАЙҲОН БИРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

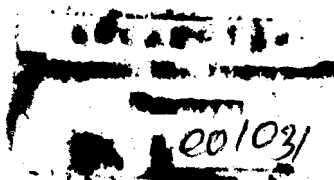
МАҲМУД КОШҒАРИЙ

ТУРКИЙ СЎЗЛАР ДЕВОНИ (ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК)

УЧ ТОМЛИК

I ТОМ

Таржимон ва нашрга тайёрловчи
филология фанлари кандидати
С. М. МУТАЛЛИБОВ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ—1960

Редколлегия аъзолари:

СССР ва Ўзбекистон ССР Фанлар академияларининг
корреспондент аъзоси профессор **А. К. БОРОВКОВ**,
филология фанлари кандидатлари: **О. УСМОНОВ**,
Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ (масъул муҳаррир),
У. КАРИМОВ, А. М. ШЧЕРБАК

Араб текстига диакритик белгилар қўйиб чиқувчи
филология фанлари кандидати.
ҲАМИД СУЛАЙМОН.

ИНСТИТУТДАН

Ўзбек миллий маданиятининг тобора гуркираб ўсиши миллий маданият тарихини янада чуқурроқ ўрганиш талабини қўяди. Бой маданий меросга эга бўлган ўзбек халқининг тарихида «Девону луғотит турк» асари алоҳида аҳамиятга эгадир.

XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») асари ўз давридаги туркий қабилаларнинг луғатини изоҳлашга бағишланади.

Маҳмуд Қошғарий сўзларнинг турли маънолари ва маъно оттенкаларини изоҳлаш билан чегараланиб қолмай, турли қabila тиллари ўртасида бўлган характерли фонетик ва морфологик фарқларни ҳам кўрсатиб ўтади. Бу жиҳатдан девон фақат изоҳли луғатгина бўлиб қолмай, XI аср тилининг фонетика ва грамматикаси ҳамдир.

Х Девон XI асрда Урта Осиёда мавжуд бўлган туркий қабилалар ва уларнинг тил хусусиятларини ўрганишда ва ҳозирги айрим туркий халқларнинг шаклланиши ва тараққиётини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Девон XI асрдати ҳамда ундан олдинги ва сўнгги даврдаги ёзма ёдгорликларни тушуниш ва ўрганиш учун қимматли бир қўлланма бўлиб қолади. Х

Девоннинг таржимаси ва нашрга тайёрлаш иши институтнинг старший илмий ходими филология фанлари кандидати Солиҳ Мугаллибов томонидан бажарилган.

Девон уч китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоб алоҳида изоҳ ва комментариялар билан таъминланади. Китобда учрайдиган айрим сўз ва тушунчаларга ўз ўрнида изоҳ бериб ўтилади. Изоҳ ва комментариялар ҳам С. Мугаллибов томонидан тузилгандир.

«Девону луғотит турк» ўзбек тилига биринчи мартаба таржима қилинаётир. Шу сабабли бу нозик ва мураккаб ишда баъзи бир камчиликларнинг бўлиши табийдир. Бу ҳақдаги мулоҳаза ва хоҳишлар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти адресига юборилишини сўраймиз.

XI АСРНИНГ БУЮК ФИЛОЛОГЛАРИ ВА УЛАРНИНГ НОЁБ АСАРЛАРИ

XI аср давомида яшаган ва ижод қилган олимлар ҳамда улар томонидан яратилган асарлар Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг тиллари тарихида, шу жумладан ўзбек халқи ва ўзбек тили тарихида алоҳида ўрин тутди.

XI асрнинг II ярмида қорахонийлар давлатининг маъмурият чегараси анча кенгайган, унинг сиёсий, иқтисодий ва маданий даражаси кўп жиҳатлардан мустаҳкамланган эди. Бу даврда Юқори Чиндан Фарғона, Таркан, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территориянинг ҳаммаси Бугрохон тасарруфига ўтган эди.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш зарурдирки ҳозиргача мавжуд тарихий асарларда Бугрохон фақатгина Испижоб ва Тирознинг волийси қилиб кўрсатилган. Бу қарашда икки хил аниқсизлик бор:

1. Тироз билан Испижоб икки шаҳар деб берилган, ҳақиқатда эса Тироз ва Испижоб айрим-айрим икки шаҳар эмас, балки биргина шаҳарнинг турли номларидир. Бу шаҳар у даврда Испижоб, Сайрам, Тироз, Мадинатул байзо номлари билан юритилар эди. Юқоридаги кўрсатмада Бугрохон фақат биргина шаҳарнинг волийси бўлиб қолади. Бу ҳақиқатга хилофдир..

2. Бу даврда Бугрохон ёлғиз Испижоб ва Тирозгагина воли бўлиб қолмай, балки шу билан бирга Қашқардан тортиб Бухорогача бўлган жойлар унинг тасарруфида бўлган. Баласоғунда ёзилган «Қутадғу билик» асарининг Бугрохон номига ёзилиши, ҳатто у асарда бу катта территориядаги халқлар тили Бугрохон тили деб аталиши, яъни бу даврдаги тилнинг унинг номи билан аталиши ҳам унинг бу территорияларда ҳукмронлигини, унинг нуфуз ва эътибори қанчалик баланд бўлганини исботлайди.

Маҳмуд Кошғарий асарида Бухорога яқин «Сигунсамур» де-
1 жой Буғрохон томонидан Чозан деб аталгани кўрсатилади.
хил фактлар Буғрохоннинг Қашқардан тортиб Бухорога қа-
р чўзилган катта территорияда ҳукм сурганидан дарак беради.

Бу даврда шаҳарларда ўтроқ ҳаёт кечирувчилар кўпайиб, ҳу-
рмандчилик: бўз, ипак кийимлик тўқиш ишлари, бўёқчилик,
ркорлик, қулолчилик, заргарлик, дурадгорлик, ковушдўз, маҳ-
дўзлар ўша даврга мос бир системага тушган, деҳқончилик,
ғдорчилик, чорвачилик билан шуғулланувчилар катта қатлам-
ташкил қила бошлаган эдилар. Бу хил ҳунармандлар учун
машё тайёрловчи касб эгалари ҳам юзага келган эди. Бу давр-
кемасозлик ҳунари ҳам маълум даража йўлга қўйилади, сав-
-сотик ишлари ҳам анча кенгаяди. Мамлакат ҳаётида юзага
лган бу ўзгаришлар ёлғиз бир шаҳар кишиларининг эмас, бал-
турли шаҳар халқларининг ҳам бир-бирлари билан алоқа ва
муносабатларини ривожлантиришга йўл очди. У даврнинг тил қу-
лишида ҳам катта воқеа юз берди. Мамлакатда маданий ҳаёт
сала бориши натижасида, бу даврда бир қанча тарихий, тиб-
ий, бадний асарлар билан бирга икки гигант филологик асар: 1)
Қутадғу билик», 2) «Девону луғотит турк» асарлари майдонга
илди.

Юсуф Хос хожиб ва унинг дидактик асари «Қутадғу билик» ҳақида

«Қутадғу билик» Баласоғуннинг улуғ шоири Юсуф Хос
хожиб томонидан тўрт юз олтинчи иккинчи йили (ҳижрий
исоби билан) ёзилди. Асар қорахонийларнинг феодал давлати-
юзага келган янгиликларга йўл-йўриқ кўрсатиш, уни узоқ сақ-
иб қолиш, уни мустаҳкамлаш мақсадида ёзилган. Шунинг учун
этор асарда ана шу мақсадга хизмат қилувчи бир қанча сиёсий,
қтимоний, иқтисодий ва ахлоқий-тарбиявий масалаларни қамраб
тишга интилган. Чунончи, унда давлатни идора қилиш усуллари,
авлат арбобларининг феъл-атвори, ахлоқи қандай бўлиши, дав-
ат қурилиши масалалари, жамият аъзолари орасидаги муноса-
ат масалалари, у даврда юзага келган турли табақалар ва шу
абиларнинг аҳамиятини кўрсатиш, иқтисодни тиклаш, хўжаликни
ивожлантириш каби қатор масалаларни ўша давр талаби асоси-
а изоҳлаб берган. Юсуф Хос хожиб ўзининг зўр илмий қудрати
уфайлигина бундай гигант асарни яратишга муваффақ бўлган.
сарда берилган маълумотлар Юсуф Хос хожибнинг бизга ўз за-
онининг ёлғиз улуғ шоири бўлганидангина эмас, шу билан бирга
тарих, тиб, риёзиёт ва бошқа кўп фанлардан хабардор зўр
юзили бўлганидан ҳам дарак беради.

уXI асрнинг етук шоири, олими Юсуф Хос хожиб томонидан
зилган бу асар Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбек

ҳалқининг узоқ ўтмишини ҳар томонлама илмий асосда ёритиш учун муҳим бўлганидек, ўзбек адабиёти ва тили тарихини ўрганиш учун ҳам чексиз муҳимдир. «Қутадғу билик» ҳажм жиҳатдан катта, жанр жиҳатдан у давр учун тамом янги ва биринчи асар эди. Шунинг учун бу асар автор олдиға асар тили (адабий тил) устида катта талаблар қўйди. Ёзувчи у даврда тарқоқ қабилалар тилида мавжуд бўлган тил фактларини, тил хусусиятларини пухта ҳисобға олиши, келажакдаги тил тараққийсига хос хусусиятларни қабул қилиши, халқ оммасининг сўз қўллашдаги практикасига суяниб ишлаши, стилистик силлиқликка катта аҳамият бериб, унга риоя қилиши зарур эди. Бу масалаларни Юсуф Хос хожиб ўз асарида муваффақият билан бажарди. Унинг асари ўз даври учун тенгсиз асар даражасига кўтарилди. Уни кўпгина халқлар севиб ўқидилар. Шунинг учун бу асар, бир тарафдан, ўша давр тилини системаға солишға, мустаҳкамлашға хизмат қилган бўлса, иккинчидан, бу асар кўпгина янгиликлар билан адабий тилни ривожлантиришға ҳам хизмат қилди. «Қутадғу билик» асарида у даврда мамлакатда юзаға келган янгиликлар тил фактлари асосида акс эттирилган. Иккинчи хил қилиб айтганда, «Қутадғу билик» асарининг тили у даврда алоҳида босқичға кўтарилган ёзув тили—адабий тилдан намунадир. Маълумки, айрим адабий асар тили бирор марказлашган шаҳар, ўлка ёки бир неча қабилалар орасидаги яқинлик муносабати билан юзаға келган бошланғич умумий тилға мансуб бўлиши мумкин. «Қутадғу билик» тили нимаға, ўша даврдаги қандай ва қайси шеваға асосланган? Афсуски, бу муҳим масала ҳануз жиддий ўрганилмай келади. Шунини ҳам айтиш керакки, бу муҳим масала, яъни XI асрдаги адабий тил ҳақида ҳозиргача турли хато фикрлар ва чалкаш тахминлар ҳукмронлик қилиб келмоқда. Айниқса у даврнинг адабий тилиға ҳоқоний туркларнинг тили асос бўлган деган қарашлар, тахминлар борки, бу нарса беҳад қўпол хатодир. Бу нарса фанға зид ва ҳақиқатдан узоқдир, чунки бу қарашға кўра бир тўда қолоқ феодал маъмурияти, сарой ходимларининг тили у давр тилиға асос солган бўлиб чиқади. Бир қисм қолоқ феодал концелярия тилини пухта бир системаға тушган, у давр тилиға асос бўлган деб қараш тамоман тўтуриқсиздир. Ахир, у даврда кўпгина майда ҳўнарманд табақалари юзаға келган, жамият аъзолари орасидаги алоқа ва муносабат кучайган эди. Бу томондан «Қутадғу билик» тилини пухта ўрганиш, унинг қайси тилға асосланганини илмий асосда исботлаш — тарихда катта аниқлик яратади ва бу соҳада содир бўлган қўпол хатоларға хотима беради. ✓

Маълумки, у даврда бир қанча қабилаларнинг ўзаро маданий, сиёсий, иқтисодий алоқалари учун марказ бўлиб хизмат қилган шаҳар ва ўлкалар анча бор эди. Қорахонийлардан олдинги

пойтахт Самарқанд, Бухоро, Ўзганд (қорахонийлар пойтахти), Тошкент, Қашқар, Баласоғун, Барсағон, Сайрам ва бошқалар шулар жумласидандир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» номли асарида ана шу шаҳарларнинг ўзига хос сўзлари (лаҳжавий сўзлар) ҳам изоҳланган. «Қутадғу билик» тили шуларнинг бирортаси таъсирида ҳам қолмаган. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида у даврдаги жуда кўп қабилаларнинг қabila тиллари ва алоҳида шароитда бир-бирлари билан бўлган муносабатлар натижасида юзага келган бошланғич умумий бир тил, масалан, ўғуз группаси, қипчоқ группаси, чигил группалари ҳақида ва: уларнинг бошланғич ҳолда умумлаша бошлаган тиллари ҳақида мукаммал маълумот берган. «Девону луғотит турк»даги маълумотларга кўра, чигил қабиласи катта территорияда яшовчи кўп нуфузли қabila эди. Улар Ўрдуқентда, Барсағон қуйисидagi Қаёсда, Сайрам ёнидаги шаҳар ва водийларда яшар эдилар. Чигиллар у даврда катта ўрин тутган яғмо, тухси қабилалари билан қўшни яшар эдилар. Масалан, чигиллар яшайдиган Қаёс шаҳрининг юқорисидagi Соблиғ қаёс, Урунғ қаёс қалъаларида тухсилар яшар, Тироз қуйисидagi шаҳарларда яғмолар яшар эдилар. Бу қабилаларнинг бир-бирига муносабати яқин эди. Уларнинг тилларида ҳам яқинлик—бирлик юзага кела бошлаган эди. Уларнинг тиллари бошқаларга нисбатан турли хил термин ва сўзларга бой эди. Ҳатто булар тили билан Ила, Иртиш, Ямор водийларидан Юқори Чингача бўлган территорияларда яшовчи қабилалар тилида ҳам умумийлик юзага келган эди.

Маҳмуд Кошғарий ўғузлар Жайхундан тортиб Қуйи Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммасини чигил деб атайдилар, деб кўрсатади ва бу қарашнинг хато эканини, бу ерларда жуда кўп қабилалар бор деб уқтиради.

وَأَنَّ الْغُرَبَاءَ سَمِعَتْ جَمِيعَ التُّرْكِ مِنْ لَدُنْ
جَبْحُونِ إِلَى الصَّيْنِ الْأَعْلَى جِكَلٍ وَذَلِكَ خَطَأٌ.

(қаранг: «Девону луғотит турк» I т., 330-бет.

Ўғузларнинг бу қарашни тўғри бўлмаса ҳам, бу қараш чигилларнинг у даврда тутган алоҳида ўрнини кўрсатиш учун муҳимдир. Акад. В. В. Радлов урхун обидаларини уйғур ҳукмдорининг бобоси номига ёзилган деб келингани хато эканини, бу ёдгорлик чигил тоифасининг бобоси Манғубей номига ёзилганини уқтиради. (Радлов, XXVI бет). Ҳақиқатда чигиллар тарихий асарларда хунлар авлоди деб кўрсатилади. Девонда чигил Искандар Зулқарнайн юриш қилган вақтлардаёқ кўп нуфузли халқлардан ҳисоблангани ҳақида маълумот бор. Навоий маълумоти ҳам шунини тасдиқлайди. Искандар Зулқарнайн юришида Навоий фақат чигил ва яғмоларни тилга олади:

Чигил бирла яғмодин айлаб убур,
Нучуқким чамандин собову дубур.

(Хамса, Шомурод котиб нусхаси, 400-бет).

Тарихчи Ибнүл Асир Самарқандга қилинган ҳужумда чигил аскарлари бошчилик қилганини ёзади. Ҳар ҳолда чигил қабиласи тили у даврдаги қўшни диалектлар тилини умумлаштириш учун асос бўларлик имкониятга эга бўлган эди. У бир шаҳар халқи билан иккинчи шаҳар халқи орасида, ўлка ва қишлоқ халқлари орасида кучайган турли муносабатларда бирлаштирувчи роль ўйнай бошлаган эди.

«Қутадғу билик» ана шу чигил қабилалари тили асосида ёзилган. Юсуф Хос хожиб бу асари билан ана шу тилдаги умумийликни яна мустаҳкамлади. Масалан, у даврда қабилалар тилида фарқли талаффуз қилинадиган ва турлича ёзилган сўзлар талаффузида ва имлосида бир хиллик яратди. Чунончи ёғоч, уят каби бир қанча сўзлар у давр қабилалари тилида бир неча хил талаффуз қилиниб, бир неча хил ёзилар эди. Бу асар ана шу хил сўзларнинг имлосида ҳам, талаффузида ҳам бирлик юзага келтиришга хизмат қилди. Бу асар у давр тилида бўлган турли хил морфологик ва грамматик хусусиятларни яна янги сўзларда қўллаб, бу ҳодисаларни тилда маълум грамматик ва морфологик қондалар сифатида таъинишга ва буни умумлаштиришга хизмат қилди. Масалан, -чи аффиксини олайлик. Бу аффикс XI аср тилида отларга қўшилиб, от ясалишида (кенг миқёсда) актив аффикс сифатида қўлланар эди. Лекин Маҳмуд Қошғарий буни алоҳида аффикс сифатида кўрсатмаган, унинг айрим сўзларга берган изоҳидан -чи аффиксини касбни англатувчи аффикс деб тушунгани маълум: *أَمَّ الْعِلَاجُ وَمِنْهُ يُقَالُ لِلْمَعَالِجِ أَمَجِي*

Таржимаси: «Эм — даво, дори демакдир, шунинг учун даволовчи эмчи дейилади».

Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотига кўра, бу аффикс у даврда ёлғиз касб англатувчи аффикс вазифасидагина ишлатилган. Ҳолбуки у кенгроқ маънода, яъни фақат касб, ҳунар эгаси маъносидагина эмас, балки бирмунча кенгроқ функцияда қўлланган. Лекин Маҳмуд Қошғарий бу қарашга қўшилмаганлигини ёзган. *تَيْمَجِي الْخَمَارُ وَبَعْضُ النَّاسِ يُسَمُّونَ تَاجِرَ الْخَبَرِ تَيْمَ وَالْأَوَّلُ أَصَحُّ تَيْمَجِي الْخَمَارُ وَبَعْضُ النَّاسِ يُسَمُّونَ تَاجِرَ الْخَبَرِ تَيْمَ وَالْأَوَّلُ أَصَحُّ* (Девон, III т., 99-бет).

Таржимаси: «Тимчи ичимлик тайёрловчи демакдир. Баъзи одамлар бу сўзни ичимлик сотувчи маъносида ишлатадилар. Биринчи маъно тўғридир. Чунки -чи аффикси фақат касб-ҳунар эгаси маъносинигина англатади, холос».

пойтахт Самарқанд, Бухоро, Ўзганд (қорахонийлар пойтахти), Тошкент, Қашқар, Баласоғун, Барсағон, Сайрам ва бошқалар шулар жумласидандир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» номли асарида ана шу шаҳарларнинг ўзига хос сўзлари (лаҳжавий сўзлар) ҳам изоҳланган. «Қутадғу билик» тили шуларнинг бирортаси таъсирида ҳам қолмаган. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида у даврдаги жуда кўп қабилаларнинг қabila тиллари ва алоҳида шароитда бир-бирлари билан бўлган муносабатлар натижасида юзага келган бошланғич умумий бир тил, масалан, ўғуз группаси, қипчоқ группаси, чигил группалари ҳақида уларнинг бошланғич ҳолда умумлаша бошлаган тиллари ҳақида мукаммал маълумот берган. «Девону луғотит турк»даги маълумотларга қўра, чигил қабиласи катта территорияда яшовчи кўп нуфузли қabila эди. Улар Ўрдуқентда, Барсағон қуйисидagi Қаёсда, Сайрам ёнидаги шаҳар ва водийларда яшар эдилар. Чигиллар у даврда катта ўрин тутган яғмо, тухси қабилалари билан қўшни яшар эдилар. Масалан, чигиллар яшайдиган Қаёс шаҳрининг юқорисидagi Соблиғ қаёс, Урунғ қаёс қалъаларида тухсилар яшар, Тироз қуйисидagi шаҳарларда яғмолар яшар эдилар. Бу қабилаларнинг бир-бирига муносабати яқин эди. Уларнинг тилларида ҳам яқинлик—бирлик юзага кела бошлаган эди. Уларнинг тиллари бошқаларга нисбатан турли хил термин ва сўзларга бой эди. Ҳатто булар тили билан Ила, Иртиш, Ямор водийларидан Юқори Чингача бўлган территорияларда яшовчи қабилалар тилида ҳам умумийлик юзага келган эди.

Маҳмуд Кошғарий ўғузлар Жайхундан тортиб Қуйи Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммасини чигил деб атайдилар, деб кўрсатади ва бу қарашнинг хато эканини, бу ерларда жуда кўп қабилалар бор деб уқтиради.

وَأَنَّ الْقَرْيَةَ سَمَّيْتُ جَمِيعَ التُّرْكِ مِنْ لَدُنْ
جَيْحُونَ إِلَى الصِّينِ الْأَعْلَى جَيْكِلَ وَذَلِكَ خَطَاؤُهُ.

(қаранг: «Девону луғотит турк» I т., 330-бет.

Ўғузларнинг бу қарашни тўғри бўлмаса ҳам, бу қараш чигилларнинг у даврда тутган алоҳида ўрнини кўрсатиш учун муҳимдир. Акад. В. В. Радлов урхун обидаларини уйғур ҳукмдорининг бобоси номига ёзилган деб келингани хато эканини, бу ёдгорлик чигил тоифасининг бобоси Мангубей номига ёзилганини уқтиради. (Радлов, XXVI бет). Ҳақиқатда чигиллар тарихий асарларда хунлар авлоди деб кўрсатилади. Девонда чигил Искандар Зулқарнайн юриш қилган вақтлардаёқ кўп нуфузли халқлардан ҳисоблангани ҳақида маълумот бор. Навоий маълумоти ҳам шунини тасдиқлайди. Искандар Зулқарнайн юришида Навоий фақат чигил ва яғмоларни тилга олади:

Чигил бирла яғмодин айлаб убур,
Нучукким чамандин собову дубур.

(Хамса, Шомурод котиб нусхаси, 400-бет).

Тарихчи Ибнүл Асир Самарқандга қилинган ҳужумда чигил аскарлари бошчилик қилганини ёзади. Ҳар ҳолда чигил қабиласи тили у даврдаги қўшни диалектлар тилини умумлаштириш учун асос бўларлик имкониятга эга бўлган эди. У бир шаҳар халқи билан иккинчи шаҳар халқи орасида, ўлка ва қишлоқ халқлари орасида кучайган турли муносабатларда бирлаштирувчи роль ўйнай бошлаган эди.

«Кутадғу билик» ана шу чигил қабилалари тили асосида ёзилган. Юсуф Хос хожиб бу асари билан ана шу тилдаги умумийлики яна мустаҳкамлади. Масалан, у даврда қабилалар тилида фарқли талаффуз қилинадиган ва турлича ёзилган сўзлар талаффузида ва имлосида бир хиллик яратди. Чунончи ёғоч, уят каби бир қанча сўзлар у давр қабилалари тилида бир неча хил талаффуз қилиниб, бир неча хил ёзилар эди. Бу асар ана шу хил сўзларнинг имлосида ҳам, талаффузида ҳам бирлик юзага келтиришга хизмат қилди. Бу асар у давр тилида бўлган турли хил морфологик ва грамматик хусусиятларни яна янги сўзларда қўллаб, бу ҳодисаларни тилда маълум грамматик ва морфологик қоидалар сифатида таътишга ва бунини умумлаштиришга хизмат қилди. Масалан, -чи аффиксини олайлик. Бу аффикс XI аср тилида отларга қўшилиб, от ясалишида (кенг миқёсда) актив аффикс сифатида қўлланар эди. Лекин Маҳмуд Қошғарий бунини алоҳида аффикс сифатида кўрсатмаган, унинг айрим сўзларга берган изоҳидан -чи аффиксининг касбни англатувчи аффикс деб тушунгани маълум: *أَمَّ الْعِلَاجُ وَمِنْهُ يُقَالُ لِلْمُعَالِجِ أَمِجِي*

Таржимаси: «Эм — даво, дори демакдир, шунинг учун даволувчи эмчи дейилади».

Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотига кўра, бу аффикс у даврда ёлғиз касб англатувчи аффикс вазифасидагина ишлатилган. Ҳолбуки у кенгроқ маънода, яъни фақат касб, ҳунар эгаси маъносидигина эмас, балки бирмунча кенгроқ функцияда қўлланган. Лекин Маҳмуд Қошғарий бу қарашга қўшилмаганлигини ёзган.

تَمِجِي الْخَمَارُ وَبَعْضُ النَّاسِ يُسَمُّونَ تَاجِرَ الْخَبَرِ تِمً وَالْأَوَّلُ أَمَّ
لَإِنَّ الْجِيمَ وَالْيَاءَ سِتَانِ لِلْمُحَرِّفِينَ (Девон, III т., 99-бет).

Таржимаси: «Тимчи ичимлик тайёрловчи демакдир. Баъзи одамлар бу сўзни ичимлик сотувчи маъносида ишлатадилар. Биринчи маъно тўғридир. Чунки -чи аффиксини фақат касб-ҳунар эгаси маъносинигина англатади, холос».

Кўринадики, Маҳмуд Қошғарий -чи аффиксининг маъноси ўша даврда анча кенгайганини ҳисобга олиб етмаган. Ҳақиқатда у давр тилида бунга мисоллар кўп эди. Уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. -чи аффикси сифатларга қўшилиб, алоҳида қилиқлилиқ мазмунини англатган:

«Ўзун+чи+г узунгдан йироқ тут, соқин»¹. Гапни чўзадиган эзма одам маъносида қўлланган узун+чиғ сўзи ана шу -чи аффикси билан ясалган исмдир.

2. Бирор касб-ҳунар эгаси маъносини англатган:

«Темурчи, тоғочи, ўтукчи, сучи,
Чоғирчи, подачи ё ўқчи, ёчи»².

3. Бирор мансаб, даражани билдиради: ағичи — идишчи, ошхона бошлиғи; битикчи — котиб, секретарь.

«Ағичи удуг бўлса, иш ўртамаз»³
«Идишчи боши кўр ўшандоғ керак»⁴
«Битикчи керак ўз қамуг хат билир»⁵.

XI аср тилида феълдан от ясовчи аффиксларнинг яна бири -ғу, -гу, -ку аффиксларидир. Лекин булар кўпинча-ғу ҳолида учрайди. Шунинг учун Маҳмуд Қошғарий фақат -ғу формасини кўрсатган.

Бу аффикс ҳақида Маҳмуд Қошғарий шундай ёзади:

غَوْجُوفٌ يَدْخُلُ فِي الْأَفْعَالِ عَلَى بَنِيهِ الْأَمْرِ فَيَكُونُ الْكَلِمَةُ اسْمُ الْمَكَانِ أَوِ الزَّمَانِ أَوِ الْأَلَّةِ يُقَالُ مِنْهُ بَرَعَوْ بِرَ أَيْ وَقَتِ الدَّهَابِ تَرَعَوْ بِرَ أَيْ مَكَانٍ إِلَّا قَامَتَهُ.⁶

Таржимаси: «-ғу аффикси феъл ўзақларига қўшилиб, жой, вақт ва қурол отларини ясайди: борғу ер — борар жой, турғу ер — турар жой каби».

Кўринадики, Маҳмуд Қошғарийнинг бу таърифида -ғу аффиксининг функцияси анча тор. Шу билан бирга, бу изоҳда Маҳмуд Қошғарий ҳозирги тилдаги сифатдошларни исм деб берган. Чунки Маҳмуд Қошғарий феъл ва ёрдамчи сўзлардан бошқа ҳамма сўзларни ҳам отлар туркумига киритган. Бизнинг текширишларимиз, Қутодғу биликдаги тил фактлари XI аср тилида -ғу аффиксининг функцияси анча кенг эканини кўрсатади.

XI аср эзма ёдгорликларида бу аффикс билан ясалган сўзларнинг функция ва маъносига кўра уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

¹ «Қутадғу билик», В. В. Радлов нашри, 1910, 446-бет.

² Шу асар, 284-бет.

³ Шу асар, 242-бет.

⁴ Шу асар, 255-бет.

⁵ Шу асар, 242-бет.

⁶ Девону луготит-турк, III т. 158-бет.

1. Келаси замон сифатдоши вазифасида:

«От тушоғу бўлди»⁶ — от тушовланадиган, от оёғига тушов-
юладиган вақт бўлди. «От бўшуғу бўлди»⁷ — отни арқондан бў-
сатадиган вақт бўлди.

«Ош ичкү чиқардим, едирди кўруб»⁸ (ичиладиган).

«Егу, кийгу, мингу от айғир сулук»⁹ (ейиладиган, кийиладиган, миниладиган).

2. Феълга қўшилиб улардан абстракт от ясайди: Егу — ейиш, ичкү — ичиш каби:

«Эди терс турур бу ош ичкү, егу»¹⁰. Бу овқатни ейиш, ичиш нотўғридир.

«Қатиг орзулади сени кўргуга»¹¹,

«Мени элчи этди ўқиб элтууга»¹².

3. Феъл ўзагига қўшилиб, зарурлик мазмунида қўлланар эди:

«Яна борғу эрса боройин ўзум»¹³ — Агар яна бориш керак бўлса, ўзим борай.

«Қотилғу, қорилғу, улашғу керак»¹⁴. «Надак қилғу айғил кенгаш бер менга»¹⁵.

4. Феъл ўзагига қўшилиб, миқдор мазмунини англатар эди: «Эгин бутку казим қорин тўйғу ош»¹⁶ — Эгним битарлик кийим, қорним тўярлик овқат.

Бу мисрада битку — битарлик, тўйғу — тўярлик мазмунида маълум миқдор маъносини билдиради.

5. Бу аффикс орқали ясалган от ўзакдан англашилган ишни бажарувчи маъносини англатади: Қутатғу — қут+ат+ғу; қут — бахт, атғу — берувчи, қутадғу кутадғу) — бахт берувчи, бахтлан-тирувчи маъносидадир. Қанағу — қанатувчи, ништар.

6. Қурол номини англатади: супургу — супурги, тирагу — тиргович, козоку — ўт кавлайдиган асбоб — косов, буқоғу — ўғ-риларни бўғадиган сиртмоқ.

Демак, «Қутадғу билик» асари сўз ясовчи аффикслар функциясининг тилда стилистик кенгайиб боришига тўлиқ ва аниқ намуналар берган, бу усулни ривожлантирган ва тилда бу ҳолатни пухта системага тушириш учун катта хизмат қилган.

Бу асар тилда кўпгина стилистик янгиликлар яратди:

^{6,7} «Девону луғотит турк», 393-бет.

⁸ «Қутадғу билик», 426-бет.

⁹ Шу асар, 390-бет.

¹⁰ Уша асар, 216-бет.

¹¹ Уша асар, 297-бет.

¹² Уша асар, 260-бет.

¹³ Уша асар, 244-бет.

¹⁴ Уша асар, 379-бет.

¹⁵ Уша асар, 355-бет.

¹⁶ Уша асар, 297-бет.

1. Синонимларни ёнма-ён қўллаш билан:

«Бу қул-гунг от адғир бу ер-сув қамуқ
Товар — нанг барин қил узунгга' улук».

2. Икки сўзни ёнма-ён қўллаш йўли билан жуфт от ясалиб, бу икки сўз ўз мазмунидан бошқа абстракт маънони ифодалайди. Масалан, ўғил-қиз сўзини зурриёт маъносида; сарой-қарши сўзини иморат, усқуна, мол-мулк маъносида; от-устом сўзини мол-ҳол ва олтин-қумуш маъносида; куч-қувват сўзини имконият маъносида; тун-кун сўзини сутка маъносида; йил-ой сўзини доим маъносида қўллаган.

Мисоллар:

«Сарой-қарши, ер-сув санинг бирла йўқ»,

«От-устом қиз-ўғлон санинг бир йўқ»¹⁷.

«Бу куч-қувват ишлат илик ишига»¹⁸.

«Удин ётма тун-кун иши қил анинг»¹⁹.

«Йўрикли киши йўлда қолмас йил-ой»²⁰.

Сийрак бўлса ҳам, бу асарда лексик-синтактик асосда от ясаллиши намуналарни берилади:

«Улугдан керакдир кичикка салом»²¹.

Бу мисрада қўлланган улуг, кичик сифатлари лексик-синтактик асосда отга кўчган.

«Қолди ёвуз уюқ кўриб эвни йиқор».

Бу мисолдаги келаси замон феъли йиқор бажарувчи от функциясидадир.

«Бу ҳолиг кўрардин манинг бу кўзум».

Бу мисрада кўрар феъли абстракт от — *кўришга* айланган.

Айниқса бу асар синонимларни қўллашда ва янги синонимлар ишлатишда тилда муайян стилистик система юзага келишига ҳам асос бўлди. Масалан, XI асрга қадар *олим* сўзи маъносида асосан *билка* сўзигина қўлланиб келинган бўлса, бу асарда шу билан бирга *биликлик*, *ўқушлуғ*, *олим* сўзлари ҳам қўллана бошлади:

«Неку тер эшиткил тожик *билкаси*,

Биликлик кишилар кишиси бўлур,

Уқушлуғ кишидан кишилик келур.

Ориғин тила, борча *ичку*, *егу*,

Қорин *тўйғуча* е комуғ *ем*, *ичим*».

¹⁷ «Қутадғу биллиқ», 486-бет.

¹⁸ Шу асар, 488-бет.

¹⁹ Шу асар, 507-бет.

²⁰ Шу асар, 402-бет.

²¹ Шу асар, 428-бет.

Хуллас, бу асар XI аср қабилавий тилларни бирлаштир-
тилни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Бу асар тил-
системага тушган адабий тил сифатида ҳаммани эрга-
асос ва намуна бўлди. Албатта, ҳар хил фарқларда бир-
га келиши узоқ вақтни талаб қилади. Турли хил адабий
асарлар жонли тиллардаги кучли алоқа таъсирида юзага
Лекин бу асар маълум масалаларда умумийлик яратди
лум масалаларга умумийлик яратиш учун замин ҳозирла-

Бундан ташқари, «Қутадғу билик» ўз даврининг ю-
дий асари сифатида ҳам бениҳоят муҳим ҳужжат. Чун-
эски адабий асар намунаси сифатида сўнгги босқичларда
чиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган, сўнгги давр ёзувчи-
дан фойдаланганлар. Шунинг учун бу асар сўнгги давр-
лари асарларида учрайдиган адабий таъбирлар, поэтик
рамзли ишоралар, шеърятга хос услуб ва иборалар
айрим номлар каби бир қанча масалаларнинг моҳиятини
ҳам ёрдам берувчи бениҳоят муҳим асардир.

XI Асрнинг улуг тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий

XI асрда бир шаҳар билан иккинчи шаҳар халқлари
била билан иккинчи қабила аъзолари ўртасида алоқа
сабатлар кучаяди, бироқ тилда хилма-хиллик ҳукмрон э-
мавжуд бўлган хилма-хилликларга барҳам бериш, тил-
лум нормалар яратиш каби улуг ва ғоят шарафли иш-
туғилади. Ана шу талабга жавобан Маҳмуд Кошғарий
«Девону луғотит турк» асарини ёзди.

* * *

Урта Осиё халқларининг атоқли фарзанди Маҳмуд
рий XI асрда яшаб ижод этди. Унинг бебаҳо «Девону
турк» асари у давр маданий ҳаётида ва тилшунослик
алоҳида саҳифа очди. Унинг асари ўз даври учун бениҳ-
воқеа бўлгани каби, туркология фани соҳасида ҳам бир-
муна бўлди. Маҳмуд Кошғарий туркология фанининг
устоди бўлди, туркологиянинг махсус фан сифатида
шига асос солди. Шунинг учун ҳам у аллақачонлар
ёсида буюк олим сифатида танилди. Туркологлар,
адабиётшунослар, археологлар ҳануз унга улуг устод
чуқур ҳурмат билан қараб ёндашадилар, унга асослана
Афсуски, бу улуг олимнинг муҳим асари ҳанузгача
чилик назаридан четда қолиб келган ва жиддий ў-
гандир.

1. Синонимларни ёнма-ён қўллаш билан:

«Бу қул-гунг от адғир бу ер-сув қамуқ
Товар — нанг барин қил узунгга улуқ».

2. Икки сўзни ёнма-ён қўллаш йўли билан жуфт от ясалиб, бу икки сўз ўз мазмунидан бошқа абстракт маънони ифодалайди. Масалан, ўғил-қиз сўзини зурриёт маъносида; сарой-қарши сўзини иморат, ускуна, мол-мулк маъносида; от-устом сўзини мол-ҳол ва олтин-қумуш маъносида; куч-қувват сўзини имконият маъносида; тун-кун сўзини сутка маъносида; йил-ой сўзини доим маъносида қўллаган.

Мисоллар:

«Сарой-қарши, ер-сув санинг бирла йўқ»,
«От-устом қиз-ўғлон санинг бир йўқ»¹⁷.
«Бу куч-қувват ишлат илик ишига»¹⁸.
«Удин ётма тун-кун иши қил анинг»¹⁹.
«Йўрикли киши йўлда қолмас йил-ой»²⁰.

Сийрак бўлса ҳам, бу асарда лексик-синтактик асосда от ясаллиши намуналарни берилади:

«Улугдан керакдир кичикка салом»²¹.

Бу мисрада қўлланган улуғ, кичик сифатлари лексик-синтактик асосда отга кўчган.

«Қолди ёвуз уюқ кўриб эвни йиқор».

Бу мисолдаги келаси замон феъли йиқор бажарувчи от функциясидадир.

«Бу ҳолиғ кўрардин манинг бу кўзум».

Бу мисрада кўрар феъли абстракт от — *кўришга* айланган.

Айниқса бу асар синонимларни қўллашда ва янги синонимлар ишлатишда тилда муайян стилистик система юзага келишига ҳам асос бўлди. Масалан, XI асрга қадар *олим* сўзи маъносида асосан *билка* сўзигина қўлланиб келинган бўлса, бу асарда шу билан бирга *биликлик*, *ўқушлуғ*, *олим* сўзлари ҳам қўллана бошлади:

«Неку тер эшиткил тожик *билкаси*,
Биликлик кишилар кишини бўлур,
Уқушлуғ кишидан кишилик келур.

Ориғин тила, борча *ичку*, *егу*,
Қорин *тўйғуча* е комуғ *ем*, *ичим*».

¹⁷ «Қутадғу биллиқ», 486-бет.

¹⁸ Шу асар, 488-бет.

¹⁹ Шу асар, 507-бет.

²⁰ Шу асар, 402-бет.

²¹ Шу асар, 428-бет.

Хуллас, бу асар XI аср қабилавий тилларни бирлаштиришга, у тилни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Бу асар тили пухта системага тушган адабий тил сифатида ҳаммани эргаштирувчи асос ва намуна бўлди. Албатта, ҳар хил фарқларда бирлик юзага келиши узоқ вақтни талаб қилади. Турли хил адабий ва илмий асарлар жонли тиллардаги кучли алоқа таъсирида юзага келади. Лекин бу асар маълум масалаларда умумийлик яратди ва маълум масалаларга умумийлик яратиш учун замин ҳозирлади.

Бундан ташқари, «Қутадғу билик» ўз даврининг юксак бадний асари сифатида ҳам бениҳоят муҳим ҳужжат. Чунки у энг эски адабий асар намунаси сифатида сўнгги босқичлардаги ёзувчиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган, сўнгги давр ёзувчилари ундан фойдаланганлар. Шунинг учун бу асар сўнгги давр ёзувчилари асарларида учрайдиган адабий таъбирлар, поэтик образлар, рамзли ишоралар, шеърийатга хос услуб ва иборалар ва ҳатто айрим номлар каби бир қанча масалаларнинг моҳиятини очишга ҳам ёрдам берувчи бениҳоят муҳим асардир.

XI Асрнинг улуг тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий

XI асрда бир шаҳар билан иккинчи шаҳар халқлари, бир қабила билан иккинчи қабила аъзолари ўртасида алоқа ва муносабатлар кучаяди, бироқ тилда хилма-хиллик ҳукмрон эди. Тилда мавжуд бўлган хилма-хилликларга барҳам бериш, тилда маълум нормалар яратиш каби улуг ва ғоят шарафли ишга эҳтиёж туғилади. Ана шу талабга жавобан Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарини ёзди.

* * *

Урта Осиё халқларининг атоқли фарзанди Маҳмуд Кошғарий XI асрда яшаб ижод этди. Унинг бебаҳо «Девону луғотит турк» асари у давр маданий ҳаётида ва тилшунослик тарихида алоҳида сазифа очди. Унинг асари ўз даври учун бениҳоят катта воқеа бўлгани каби, туркология фани соҳасида ҳам биринчи намуна бўлди. Маҳмуд Кошғарий туркология фанининг дастлабки устоди бўлди. Туркологиянинг махсус фан сифатида ривожланишга асос солди. Шунинг учун ҳам у аллақачонлар жаҳон миқёсида буюк олим сифатида танилди. Туркологлар, тарихчилар, адабиётшунослар, археологлар ҳануз унга улуг устод сифатида чуқур ҳурмат билан қараб ёндашадилар, унга асосланадилар.

Афсуски, бу улуг олимнинг муҳим асари ҳанузгача жамоатчилик назаридан четда қолиб келган ва жиддий ўрганилмагандир.

Бу ҳол «Девону луғотит турк» асари ҳақида баъзи тутуруқсиз фикрлар тарқалишига ва асар автори шаънига айрим бўҳтонларнинг юзага келишига ҳам сабабчи бўлган. Баъзилар Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларни арабчалаштириб, бузган десалар, баъзи бировлар, асар арабчадан таржима қилинган, деб масъулиятсизлик билан Маҳмуд Кошғарий ва унинг асарига туҳмат қилганлар. Масалан: немис турколог Бергштрессер девонни 850 ҳижрий йилда вафот этган Абу Иброҳим ал Форобийнинг арабча «Девонул одоб» деган асарининг таржимаси, деб ёзган²². Бу хил тутуруқсиз фикрларнинг пайдо бўлишига қисман асарнинг кенг тарқалмагани ва жиддий ўрганилмагани сабаб бўлди. Ахир, у ҳақда ҳануз бир жиддий илмий текшириш ишини кўрсатиш қийин. Шунинг учун биз дастлаб улуғ олим Маҳмуд Кошғарийнинг шахсияти ҳақидаги мулоҳазаларимизни айтишни мувофиқ топдик.

Маҳмуд Кошғарийнинг тўлиқ исми: Маҳмуд Ибнулҳусайн ибн Муҳаммадил Кошғарийдир. Унинг бобоси Қашғарда туғилган бўлса ҳам, асосан Баласоғунда ҳаёт кечирди. Унинг туғилган йили аниқ бўлмаса ҳам, девон ёзилган вақтларда (1068 йилда) анча ёшларга боргани аниқдир. Чунки девон устида у узоқ йиллар ишлади, дастлаб у кўп йиллар юртма-юрт кезиб материал тўплади, Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияни бирма-бир кезиб чиқди ва бу катта территорияда яшаган уруғлар, қабилалар, халқларнинг ўзини, уларнинг касб-корларини, турар жойларини, нуфузларини аниқлади ва уларнинг тилларини синчиклаб ўрганди. Натижада у шунча катта территорияда яшаган барча қабилаларни ва уларнинг тилларини жуда пухта ва мукаммал аниқлашга муваффақ бўлди. Ҳатто у ҳар бир сўзнинг қайси қабилага тегишли эканини, сўзларнинг қадимги ва ҳозирги вариантларини, сўзларнинг маъно ва шаклларига доир хусусиятларини, сўзлар талаффузида қабилалар орасидаги мослик ва фарқларни ҳар томонлама аниқлаб чиқди ва ниҳоят тартибга солди. Шундай узоқ ва чидамли меҳнат натижасида у ўзининг «Девону луғотит турк» деб аталган бебаҳо асарини яратди. Унинг бундан олдин ёзган *جواهر النحر في لغات الترك* «Жавоҳирун-наҳви филуғотиттурки — туркий тилларнинг наҳв ҳоидалари» деган асари ҳам бор эди. Афсуски, бу асар бизга етиб келмаган, бу асар яна ҳам мураккаброқ эди, у асар яна ҳам кўпроқ вақтни олган эди, шунинг учун Маҳмуд Кошғарий девоннинг охирида: «Бу китоб умримнинг охирига етказди»,— деб ёзади. Мана шуларнинг ҳаммаси девон ёзилган вақтларда Маҳмуд Кошғарий-

²² Востокведческий литературный журнал, т., 24, стр. 154.

нинг анча ёшларга борганидан, кексалигидан, унинг XI аср бошларида туғилганини тахминлаш мумкинлигидан дарак беради.

Маҳмуд Қошғарий ўзининг боболарини сўз бошидаги «а»ни «ҳа» қилиб сўзловчи қабилалардан деб кўрсатган. Бу кўрсатма унинг қайси қабиладан эканини аниқлаб бермаса ҳам, унинг жуда илгариги даврлардан шу территорияда катта ўрин тутган бир қabila фарзанди эканини жуда аниқ кўрсатиб беради. Чунки қадимги ёзма ёдгорликларнинг тил фактларига кўра ҳам, ҳозирги тил фактларига кўра ҳам бу хил тил хусусиятига эга бўлган қабилалар жуда кўпчиликини ташкил қилади. Бу қabila девон ёзилган даврга нисбатан борган сари кенг ўрин олган ўзбек қабилаларининг биридир. Навоий давридаёқ бу қabila, катта нуфуз қозонган эди. Девон ёзилган вақтда у қabila тилида асосан «а»ни «ҳа» қилиш кўринган бўлса, Навоий даврида «ў»ни «ҳў» қилиш «о»ни «ҳо» қилиш ва «у»ни «ҳу» қилишгача кенгайганлиги Навоий асарларида аниқ кўринади. Ўл — ҳўл, ўкуз — ҳўкуз, ович — ҳович, улкар-ҳулкар каби. Ҳозир булар Қорақалпоғистон АССР ва Қурамада, Фарғонанинг айрим районларида, Қорабулоқ ва бошқа жойларда яшайдилар. Маҳмуд Қошғарий ана шу қабилалар фарзандидир.

Маҳмуд Қошғарийнинг қаерда, қачон ва қанча ўқигани ҳақида аниқ маълумот йўқ. Туркий тиллар соҳасида биринчи марта қондалар яратган, етук олим Маҳмуд Қошғарий, ҳеч шубҳасиз, ўз даврининг энг юқори маълумотли олим ва фозилларидан эди. У араб тили, араб адабиётини, форс адабиётини жуда асосли эгаллаган эди. У ғоят принципли, тақлиддан узоқ, масалани фактлар асосида ҳар томонлама пухта ўрганиб иш қилувчи алоҳида шахс эди. У илмга, хусусан тил илмига қаттиқ эҳтирос қўйган олим эди. Унинг девон ёзиш устидаги хатти ҳаракатлари шуни исботлайди. У ёзади: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқладим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим, бўлмаса мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хуш фаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим («Девону луғотит турк, I т., 9-бет). Шунинг ўзи ҳам Маҳмуд Қошғарийнинг иш тартиби нечоғлик пухталигини, ўз ишида пухта илмий метод қўллаганини, тил фактларига тўғри ёндашганини, ишга ўта кетган ҳарислигини, эҳтиёткорлигини, ўз даврининг улуғ тилшуноси эканини яққол кўрсатувчи фактдир.

Маҳмуд Қошғарийнинг узоқ вақтлар юртма-юрт кезиб тўплаган материаллари унга, биринчидан, ўша давр тилини ҳар то-

монлама ёритишга имконият туғдирган бўлса, иккинчидан, бу усул билан бор тил фактлари асосида пухта илмий хулосалар чиқаришга ҳам йўл очди. У материаллар Маҳмуд Қошғарийга, у давр тилининг фонетикасини, лексикасини, морфологиясини, диалектологиясини жуда пухта ва тўла илмий асосда изоҳлаб беришга асос бўлди. Маҳмуд Қошғарий ўзининг иш методи билан ҳам намуна бўларлик оригинал олим эди. Девонда берилган изоҳларга кўра у асарни ишлашга киришишдан бошлаб қандай тамомлаш ва қандай усул қўллаш ва бошқа масалалар ҳақида узоқ фикр юритди ва иш усулини пухта планлаштирди. Шунинг учун ҳам у давр учун бениҳоят улуг ва мураккаб ҳисобланган бу катта асарни ўз вақтида охирига етказишга муваффақ бўлди. Ахир у даврда луғатчилик соҳаси янги масала эди. Луғат тўплаш, сўзларни изоҳлаш, зарур ўринларга мисоллар топиш, алифбе тартибига солиш ва бошқа луғатчиликка доир яна кўп ишларнинг ҳаммаси янги иш эди. Ана шуларнинг ҳаммасини унинг бир ўзи бошлади ва кутилгандан ортиқ даражада сифатли қилиб тамомлади. Бунда унинг иш бошидаги пухта плани ва ўз олдига қўйган вазифани қунт билан ишлаши, унда бўлган зўр лингвистик истеъдод (дид) катта ёрдам берди.

Асар ёзиш устида тузган планига мувофиқ у дастлаб кўп йиллар юртма-юрт юриб халқ оғзидан луғатлар тўплади. Сўнг уларни ўзига хос бир усулда тартибга солди ва ниҳоят уларни керагича изоҳлаб, керакли мисоллар билан таъминлади. Бу хил иш усули унга луғатларни изоҳлаш ишини осонлатиш, сўзларни тўла илмий асосда тўғри изоҳлашга ёрдам бериши билан бир қаторда, асарга у яна кўп янги масалалар орттиришга, асар мундарижасини яна ҳам турли лингвистик қоидалар билан бойитишга имконият туғдирди. Натижада Маҳмуд Қошғарий йирик лексиколог сифатида у давр тилининг бутун лексик хусусиятларини аниқлашга муваффақ бўлди. Унинг асарида омоним ва синонимлар, антоним ва метатезалар, сўзларда тўлиқ ва қисқа вариантлик, диалектал лексика ва бошқа кўпгина лексик хусусиятлар биринчи мартаба лексиканинг мустақил бўлимлари сифатида изоҳлаб берилди. Унинг асарида бу масалалар махсус бўлимлар сифатида изоҳланмаган. Чунки луғат китобида бу хил масалаларни алоҳида изоҳлаш қоидага ҳилоф эди. Лекин Маҳмуд Қошғарийнинг сўзларни изоҳлашда тутган пухта илмий методи йўл-йўлакай бўлса ҳам, бу бўлимларни махсус бўлим ҳолида ифода-лаб бера олганидан дарак беради. Масалан, девонда ун, тўрт каби жуда кўп сўзлар кўп маъноли омонимлар экани, табиб маъносида эмчи, ўточи каби тенг қўлланувчи кўпгина синоним сўзлар аниқ кўрсатиб берилган.

У сўзларни изоҳлашда ҳам ўзига хос алоҳида маҳорат кўр-

сатди. Ҳеч ким томонидан илгари изоҳланмаган сўзларга биринчи марта изоҳлар бериш, шубҳасиз, анча қийин ва оғир эди. Лекин бу қийинчилиқни Маҳмуд Кошғарий тугал ҳал қилди. У сўзларни изоҳлашда зарур қонуниятларни мукамал эгаллаган мутахассис каби вазифани тўла-тўқис бажарди. У ҳар бир сўз устида узоқ ва махсус кўзатиш олиб борган мутахассислар таърифи сингари аниқ ва тўлиқ изоҳлар берди. Унинг изоҳларида сўзлар маъносининг истеъмоли ўрни кенгайиб бориши, абстрактланиш масалалари, ҳатто унинг сўзлар ҳақидаги изоҳлари қанчалик қатъийлиги ёки дастлабки гипотеза экани, бу масала устида у даврлардаги бошқа тилшунос олимларнинг мулоҳазалари ва бошқалар ҳам очиб берилган. Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, баъзан менинг текширишимча шундай, деб кўрсатади, баъзан бу ҳақда ҳамма олимлар иттифоқ, деб уқтиради. Баъзан буни мен ўз кўзим билан кўрдим, деб изоҳлайди ва баъзан мен шундай тахмин қиламан, деб ҳалол арз қилади. Асарда Маҳмуд Кошғарий ўша давр луғат составида мавжуд ҳамма сўзларни, ҳар хил сўз туркумларини, сўзларда шакл ва мазмунга доир ҳар қандай ҳодисаларни ўз даври тилшунослигига нисбатан жуда пухта ва илмий асосда изоҳлаб берди. Сўзлар этимологияси ҳақида, сўз ясалиши ҳақида ва ҳар хил сўз туркуми ясовчи аффикслар ҳақида биринчи марта у қондалар тузди. Ўз асарида бу масалаларни йўл-йўлакай кўрсатиб борди. Маҳмуд Кошғарийнинг сўзлар устидаги узоқ текширишлари унга ҳар бир сўзнинг этимологияси, сўзда айрим даврларда юзага келган фонетик ва семантик ўзгаришлар, у ёки бу сўз талаффузида қабила-лар тилидаги фарқ ва бошқалар ҳаммаси аён ва равшан бўлган эди. У ўз асарида сўзларнинг маъносини изоҳлар экан, сўзларда бўлган турли-туман хусусиятларни ҳам изоҳлаб беришни зарур топди ва йўл-йўлакай сўзларнинг ҳар хил хусусиятларини кўрсата борди. Лекин бу хил масалалар кўп вақт олар ва кўп ўрин талаб қилар эди. Ҳатто бу хил масалаларнинг бир қисми махсус қондалар тузишни ҳам талаб қилувчи катта бир иш эди. Ҳолбуки, бу, хил ишларга асар структураси ҳам, вақт ҳам йўл бермас эди. Маҳмуд Кошғарий қўлай, ихчам йўл асосида катта қонуниятларни тушунтириш усулини қўллади. Масалан, у сўлоқ сўзини қуйидагича изоҳлайди: Сўлоқ: талоқ, қора жигар. Бу сўз қипчоқлар луғатидир. Бу сўздаги с ҳарфи т ҳарфи ўрнига алмашгандир. Арабча *طست و سلس* сўзларидаги каби, бу сўзларнинг асли *طس و ست* дир. Бу ерда арабчага ўхшашликни кўрсатиш, баъзилар ўйлаганча туркий сўзларни арабчага ўхшатиш эмас, балки бу фонетик қоида араб тили дарсликларида ишланганлигига ишорат қилиш, бу қоида туркий тилда ҳам бор-

лигини уқтириш, бу хусусият тилда муҳим қонунлардан эканидан хабардор қилишдир. Бу усулни у кўпгина масалаларда, қофия ва вазн масалаларида, грамматик хусусиятлар ва мақолларда ҳам қўллади. Шу билан ҳам у ўз асарида тил хусусиятига доир кўп масалаларни қиёсий усул билан ихчам ибораларга сиғдиришга имконият топди. Унинг асарида от, сифат, сөн, олмош, феъл, равишдошлар, ҳатто у давр тилидаги қўмакчи ва боғловчилар, ундов ва тақлидий сўзлар ўз ифодасини топди. Асарда сўз турларининг ҳар бири жуда бой фактлар асосида биринчи марта қоида остига олинди. Ҳатто у сўзлар маъноси ҳақида ҳам лингвистикада анча кейин аниқланган хусусиятларни ўша даврдаёқ ўртага қўйди. Сўзларга янги маъно юклаш йўли билан ҳам янги сўзлар ясалишини кўрсатиши шу хил янгиликлардандир. Унинг кўрсатишича, янги сўз тилда ёлғиз аффикслар қўшиш, сўзларни бир-бирига бириктириш йўли билангина ясалмай, яна кўп усуллар билан ҳам ясалар эди. Улардан бири сўзга янги маъно юклаш усули эди. Маҳмуд Кошғарийнинг фикрича, сўзларга янги маъно юклаш усули қуйидагича эди:

1. Сўзларни зид, қарама-қарши маънода қўллаш билан ҳам янги сўз ҳосил бўлади. Масалан, сучик сўзи олдин ширинликкагина қўлланиб, сўнг аччиғ таъмлиқ ичкиликка қўлланиши шунга мисолдир. У кўр сўзини ҳам ана шундай зиддият асосида юзага келган, деб уқтиради.

2. Бутун ўрнида бўлак, бўлак ўрнида бутун қўллаш асосида янги сўз пайдо бўлади. Сабан сўзи илгари қўш ва омовларнинг ҳаммаси маъносида қўлланган бўлса, бу сўз сўнг фақат омовга хосланиб қолиши шундайдир.

3. Сўзлар пайдо бўлиш ўрнига кўра янги маъно англатади, масалан, киши аъзоси маъносидаги ўпка сўзи сўнг аччиғ, ғазаб маъносида қўллана бошлаши шунга мисолдир. Ёмғир маъносида булут ва осмон сўзини қўллаш ҳам сўзлар пайдо бўлган ўрни асосида янги маънога кўчиб, янги сўз ясалишини кўрсатувчи мисолдир. Ўғузлар қий-гўнгни оғил дейишлари ҳам, бош сўзи ўрнида соч сўзини қўллаши ҳам шундай. Сўзда янги маъно масаласида Маҳмуд Кошғарий қарашларини бу ерда тўла равишда кўрсатиш ўринли эмасдир. Унда сўзларнинг кўчма маънолари ҳам кенг изоҳланган. Қиз сўзини қиймат маъносида қўллашни мажозий деб кўрсатган. Тугмоқ сўзи илгари фақат одамга нисбатан қўлланадиган эди. Сўнг бу сўз ҳайвонларга нисбатан ҳам қўллана бошлаган. Бу ҳодисани Маҳмуд Кошғарий воқеанинг юзага келишидаги ўхшашлик муносабати билан сўзни истиора усулида қўллаш деб уқтирган.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий ўз асарида сўзга жуда кенг ўрин берди. Ўша даврда халқ оғзида қўлланган ҳамма сўзларни тўп-

лади ва уларнинг ҳар қандай жанрларда қандай қўлланишини зўр чидам билан пухта аниқлади. Сўзларга доир ҳар қандай хусусиятни ўз даври тилшунослиги савиясига нисбатан анча кенг ва чуқур, мукаммал ифодалаб берди. Шунини ҳам айтиш керакки, у айрим лексик хусусиятларда ўша давр тилшунослигига хос хато-ларга ҳам йўл қўйди. Масалан, лексик бойликда катта ўрин тутувчи қўшни тиллардан кирган сўзларни у манфий ҳодиса деб қаради. Шунинг учун у хил сўзларни ўз асарида беришдан тор-тинди. Лекин шунини ҳам айтиш керакки, Маҳмуд Кошғарийнинг четдан кирган сўзлар устидаги қараши икки хил эди: 1) турмуш-га кирган асбоб, ашёлар воситаси билан кирган сўзлар. Турли хил хитой, ҳинд, рус кийимлари номлари, овқатлар номи, дори-лар номлари. Буларни у зарур ва фойдали деб ҳисоблади. Шу-нинг учун бу хил сўзларни ўз асарида мукаммал изоҳлаб борди. 2) тилда бўлган сўзлар ўрнида бошқа сўз қўллаш. Бунини у зарарли ҳисоблади. Масалан, кўзаж ва қумғон сўзлари бўлгани ҳолда ўғузларнинг форсча офтова сўзини қўллашлари каби ҳолларни у қаттиқ қоралади.

Маҳмуд Кошғарий ўз даврининг йирик фонетика олими эди. У ўз асарида фонетикани махсус бўлим сифатида изоҳламаган. Чунки асар структураси уни талаб қилмаган. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг зарур ўринларда йўл-йўлакай берган фонетик уқ-тиришларида у давр тили фонетикаси анча кенг изоҳланган. «Де-вону луғотит турк» устидаги кузатишларимизга кўра, Маҳмуд Кошғарий ҳар бир товуш устида махсус текшириш олиб борди ва тилда бўлган ҳар бир товушни тўла илмий асосда ўрганди. То-вушларнинг комбинация натижасидаги мавқеларини, физиоло-гик ва акустик ҳолатларини аниқлаб чиқди. Унинг бу соҳадаги чидамли меҳнати, бир тарафдан, жуда кўп сўзлар этимологияси-ни фонетик қонунлар орқали пухта илмий асосда аниқлашга им-коният яратган бўлса, иккинчидан, ўша давр тилшунослигида фо-нетикага хос кўпгина янгиликларни очишга, бу соҳага бир қан-ча янгиликлар қўшишга, фонетикани бир қанча янги қоидалар билан бойитишга имконият яратди. Товуш ва ҳарфлар муносаба-тини биринчи марта у аниқлади ва у давр ёзувида мавжуд ҳарф-лар жонли тил товушларини ифодалашдан ожиз эканлигини очиб берди ва биринчи марта ёзувдаги ана шу камчиликни тўлдириш учун бир қанча янги белгилар тайинлади. У ёзади: «Туркий тил-лар ёзувида қўлланувчи ҳарфлар ўн саккизтадир. Ҳолбуки тил-даги товушлар ўн саккизта эмас, кўпдир. Бу ўн саккиз ҳарф етишмайди. Булардан бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна етти ҳарф керак. Лекин у ҳарфлар йўқ. У етти товушни ана шу мавжуд ҳарфлар устига махсус белги қўйиб ёзилади» («Девону луғотит турк», I т., 7—8-бет).

Маҳмуд Кошғарийнинг асарида унлилар системаси, унлиларда кенглик ва торлик, чўзиқлик ва қисқалик, унлилар масаласида қабилалар тилига хос хусусиятлар ва уларда тенг келиш ҳодисаси ва бошқалар кенг ёритилгандир. У ёзади: «Ёғоч сўзини кенг унли билан ҳам, тор унли билан ҳам қўллаш мумкин». (I т., 76-бет). Бизда ҳозир ҳам бу сўз ана шундай икки вариантда қўлланади. Тўр — уйнинг тўри, тўр — балиқ овлайдиган тўр. (III т., 87-бет). Уй сўзини тор унли билан ҳам, кенг унли билан ҳам қўллаш мумкин. Аран — эрлар, Аран (чўзиқ а билан) — отхона. (I т., 73-бет). Қуриғ ҳам мумкин, қуриғ ҳам мумкин. (I т., 18-бет).

Девонда ундошлар системаси, содда ундошлар, комбинатор ундошлар, ундошларда жарангланиш ва жарангсизлик хусусияти, икки ундошнинг қатор келиши, ундошларнинг артикуляция асосидаги ҳолатлари, айрим қўшни тиллардан кирган ундошлар кенг изоҳлаб берилган. Маҳмуд Кошғарий ёзади: «Туркий тиллар сўзларидаги товушларда торлик, кенглик, қаттиқлик, юмшоқлик, икки ундошнинг қатор келиш ҳолатлари бор (қаранг: Девон, I т., 10-бет).

... Бу тилда бурун товуши келган сўзлар ўрнига кўра ж ҳарфи билан бирикиб келади, биринж, бешинж дегандаги каби ёки «и» «г» билан бирикиб келади минг, юнг дегандаги каби. (III т., 262-бет) ... ҳ товуши ҳинд халқи билан аралашуш натижасида тилга кирган товушдир (қаранг: Девон, I т., 9-бет).

Маҳмуд Кошғарий тил фактлари устида узоқ ва чидамли текшириш натижасида тилда ҳарф тушиш, алмашилиш, сингиш каби қоида борлигини биринчи марта аниқлади, бу масалаларда қоидалар тузди ва ўз асарида, ўрни келганда, бу хусусиятларни кўрсата борди. Тилда фонетик қоидалар тил тараққиёти қондасига мувофиқ турли ўзгаришларга учраган сўзлар тарихини ўрганиш, сўз этимологиясини аниқлашда бениҳоят муҳимдир. Масалан, ҳўплаб ичмоқ маъносидаги сўзнинг Қўқон шевасидагина ҳўпитмоқ — чўмилмоқ сўзида қолганини кўрамиз, холос, Шу ҳолда бу сўзнинг этимологиясини товуш ўзгариш қондаси асосидагина аниқлаш мумкин. «Девону луғотит турк»да ўпмоқ сўзининг икки маъноси бўлгани изоҳланган: I— ўпмоқ (III т., 143-бет.) 2— ичмоқ (III т., 87-бет.). Лекин бу сўзнинг иккинчи маъноси истеъмолдан чиққан. Кўпдан бизда фақат биринчи маънодагина қўлланади. Бу сўзнинг иккинчи маъноси фақат ҳўпламоқ, ҳўпитмоқ сўзларидагина сақланиб қолган, демак, ҳўпламоқ сўзнинг асли ўпламакдир. Бизгача сўз олдида бир ҳарф орттирилган формада ўзгариб етиб келган.

Фикр қилмоқ маъносидаги ўйламоқ сўзининг ўзаги ўй бўлиб, «ла» аффикси қўшилиб феъл ясалгандир. Демак, ўй — фикр, хаёл

маъносида қўлланган деб тахмин қилишга тўғри келади. Ҳолбуки, бу қараш тўғри эмасдир. «Девону луғотит турк»да бу сўз уч ерда: I т., 50-бет, 55-бет, 129-бетларда учрайди. Ҳар ерда қазилган ер, ер ўй, турар жой маъносидагина изоҳланган. Уя сўзи ҳам ана шу ўзакдан ясалган. Бу сўзнинг бу маъноси фикр, хаёл маъноларидан тамом бошқадир. Демак, фикр, хаёл маъносидаги сўзнинг ўзаги ўй эмас, бошқа бир сўз бўлиб, у ҳарф алмашиш ҳодисасига учраб, бизга ўзгариб етиб келгандир. Бу сўзнинг асли ўй эмас, ақл, фикр, хаёл маъносидаги ўғдир. Бизга ҳарф алмашиш қондасига мувофиқ ҳарф ўзгариб етиб келган. Бу хил мисоллар жуда кўп. Масалан, ҳозир Тошкентда чиройлик сўзининг синоними сифатида қўлланувчи кўҳлук сўзининг ўзаги юзаки қараганда кўҳ сўзига лик қўшилиб ясалган деб тахминлаш мумкин. Аслида бундай тахминлаш хатодир. Бунинг асли кўркили бўлиб бу сўз бир неча хил фонетик ўзгаришлар билан ўзлашган:

1. Бу сўзда ўзбек тилида мавжуд бўлган товуш тушиш фонетик қондасига мувофиқ р ҳарфи тушган, «р» ҳарфининг тушиши ўзбек тилида кенг тарқалган ҳодисадир. -лар аффиксидан барг, чарм сўзларидан р тушиши ҳаммага маълум.

2. к ҳарфи ҳ га алмашган. «к»нинг «ҳ»га алмашиниши ҳам ўзбек тилида кенг тарқалган. Сўзларнинг этимологиясини аниқлаш, жуда кўп қабилалар сўзларини қиёсий асосда текшириш Маҳмуд Кошғарийга фонетик ҳодисаларнинг тилда тутган алоҳида муҳим мавқеини аниқлаб берди. У бу хусусиятни синчиклаб ўрганди ва биринчи марта бу ҳақда ўзига хос қондалар яратди. Фонетикани, биринчи марта у мустақил илм сифатида изоҳлашга асос солди. У тузган фонетик қондалар бизгача бўлган шунча узоқ муддатда қайта-қайта ишланса ҳам, кўплари ҳамон ўшандай сақланиб келиши таҳсинга сазовордир. Масалан, у ассимиляция ҳақида шундай ёзган эди: «д» ҳарфи п, т, ч, к ҳарфларига қўшилганда ўша товушга сингиб «т» га айланади: топти, етти, очти, экти каби» («Девону луғотит турк», II т., 28-бет.)

Бу фонетик хусусият ҳозирги ўзбек тили дарсликларида ҳам шундай кўрсатилади.

Маҳмуд Кошғарий ўз даврининг улуг диалектологи эди. У ўша даврнинг бениҳоят мураккаб вазиятдаги қабилаларини ва уларнинг тилларини мукаммал аниқлаб чиқди. Маълумки, XI асрда Ўрта Осиёда яшовчи қабилалар ҳам, уларнинг тиллари ҳам у давр тузуми шароитига мувофиқ анча мураккаб вазият олган эди. Илгариларда кам нуфузли бўлган қабилалар йириклашган, баъзи қабилалар бир-бирлари билан бирикишган, янги-янги қабилалар пайдо бўла бошлаган эди.

Илгарироқ бошчилик қилган айрим қабилалар вақт ўтиши билан ўзларининг бошдаги мавқеларини йўқотиб, янгидан маъму-

рийтга кўтарилган қабилаларга тобе бўлиб қолган бўлсалар, бошқа мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган кичик нуфузли қабилалар ҳам ўсиб, униб йирик қабилалар қаторига кўчган эди.

Маҳмуд Кошғарий қабилалар масаласига алоҳида аҳамият берди. Бу тўғрида у махсус илмий текшириш олиб борди. Ҳар бир шаҳарни ва ҳар бир қишлоқни бошдан-оёқ бирин-кетин тартиб билан систематик ўрганди. Натижада у шунча мураккаб қабилаларни ҳам, уларнинг тил хусусиятларини ҳам, илгарилардан шу ерларда ўсиб-унганларни ҳам, сўнг келиб жойлашганларни ҳам, ҳатто ҳар қабилани ташкил этган сонсиз-саноқсиз уруғларни ҳам мукаммал аниқлаб чиқди ва уларнинг турар жойларини, жуғрофий мавқеларини белгиледи ва ўша давр савиясига мос тўла илмий асосда харита тузди. Уларнинг ёнма-ён туришларини қуйидагича кўрсатади: Рум яқинидаги қабилла бажанак, сўнг қипчоқ, сўнг ўғуз, сўнг ямоқ, сўнг бошғирт, сўнг басмил, сўнг кой, сўнг ябоку, сўнг татар, сўнг қирғиз—булар Чин яқинида, Рум ёнидан Чинга қадар чўзилган қабилалардир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғмо, сўнг игроқ, сўнг жоруҳ, сўнг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой Чин шаҳридадир. У ҳатто бу қабилаларни ташкил этган уруғларни ҳам аниқлаб чиқди. Лекин уларнинг ҳаммасини ўз асарида кўрсатишга зарурат кўрмади. У ёзади: «Ҳар бир қабиланинг беҳисоб кўп уруғлари бордир, лекин мен ўз асаримда уларнинг ҳаммасини баён қилмадим, фақат ўғуз қабиласининг уруғларини ва уларнинг чорваларга қўллайдиган тамғаларининггина намуна сифатида кўрсатиш билан чекландим» (Девон, I том, 27-бет).

✓ Маҳмуд Кошғарий қабилаларни тарихий асосда ёритди. Илгариларда катта ўрин тутиб, XI асрда эргашувчи қабилалар ҳолига тушган қарлуқлар, тангутлар, басмил ва бошқалар ҳам девонда кенг изоҳланди. Урхун ёдгорликларидан маълум бўлишича, бу қабилалар IX—X асрларда илғор роль ўйнаган эдилар. Лекин XI асрларда булар ўзларининг у мавқеларини йўқотиб, бошқа қабилаларга сингиган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳатто илгарилар бу ерларга келиб жойлашиб қолган бошқа халқ тоифаларини ҳам синчиклаб ўрганди. У тубутлар ҳақида шундай маълумот беради: «Тубутлар турк диёрида яшовчи бир қавм: Кийик-Мушки (кийикнинг киндигидан кесиб олиб ҳозирланадиган атир) тубутларда бўлади. Тубутлар бир жиноят қилиб, Ямандан қочиб, денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган, бола-чақа қилиб урчиган, Бани собит авлодларидир. Ҳозир улар бир минг беш юз парсах ерда яшайдилар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Кашимир, шимол томони Уйғур, жануб томони Ҳинд денгизидир. Улар ўз тилларини йўқотиб, туркий тилни ўзлаштирган бўлсалар ҳам, ҳануз уларнинг сўзларида ўз тилларига мослаштириш фар-

қи сезилиб туради. Чунончи, онани «ума» дейдилар, отани «аба» дейдилар». Бу қабилалар лексикаси ҳақидаги бу маълумотлар тилшуносларга ва уларнинг тарихий жиҳатдан улар қайси тилга яқинлигини очиб беришда катта аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Кошғарий айрим шеваларгагина хос бўлган тил ҳодисаларини ҳам, кўпчилик қабилаларнинг умумлашган тил хусусиятларини ҳам ўз асарида изчил равишда кўрсатиб берди. Бу хил маълумотлар Ўрта Осиё халқлари тилларининг, шу жумладан, ўзбек тилининг ташкил топишида асос бўлган қабилаларни аниқлаш учун ёрдам берувчи бениҳоят муҳим материал бўлиб хизмат қилади. Ҳатто унинг асарида қабилалар тилида сўз ясалиш масаласи ҳам тўла ёритилди. У тил фактлари асосида қабилаларнинг бир-бирига бўлган муносабатини кўрсатди ва ниҳоят у даврдаги иқтисодий, ижтимоий шароитлар асосида қабилаларнинг бир-бирлари билан бирика бошлаши натижасида юзага келган бошланғич халқ тили намуналарини ҳам яққол ифодалаб берди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар, татар ва бошқа халқларнинг қадимги қабилаларини ва бу халқларнинг қадимги содда тилларининг намуналарини мукаммал изоҳлаб берди. Бу халқлар девон материаллари асосида ўзларининг тиллари қайси қабилла тили асосида тараққий этиб, камолга етганини аниқлай оладилар. У ўзининг камтарона «Луғатлар тўплами» деган асарида у даврнинг мукаммал диалектологияси-ни яратиб берди.

Бу бўлим ҳозирги Ўрта Осиё халқлари тарихи учун, шу жумладан, ўзбек халқи тарихи учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Чунки қабилла масаласи тарихий категориядир. Унинг боши ибтидоий жамият формаси — уруғчилик даврига бориб тақалса, охири жамиятда юзага келган тараққиёт натижасида ташкил топган халқ ва миллат билан боғланади. Шунинг учун қабилла масаласи халқ ва миллат тарихи билан чамбарчас боғланади ва халқ тарихини аниқлашда муҳим асос бўлади. Лекин қабилла масаласи қанча муҳим бўлса, шунча мураккаб ва қийиндир. Қабилла масаласи ҳақида айрим тарихий асарлар чалкашликларга, баъзи тарихий асарлар қўпол хатоларга йўл қўйди. Айниқса Ўрта Осиё халқларининг қадимги қабилалари айрим тарихий асарларда қўпол равишда бузиб берилгандир.

Маҳмуд Кошғарийнинг қабилалар ҳақидаги маълумотлари ана шундай чалкашликларга хотима бериш, Ўрта Осиё халқлари тарихи, шу жумладан, ўзбек халқи тарихи ва ўзбек тили тарихи учун аниқлаш қийин бўлган масалаларни аниқлашда бениҳоят муҳимдир. Афсуски, у қабилалар изоҳида айрим аниқсизликларга ҳам йўл қўйди. Унинг изоҳларида айрим қабилалар баъзан бир хил бўлиб қолсалар, баъзан улар фарқли қабилалар каби изоҳ-

ланадилар: унда уруғ яқинлиги асосида юзага келган қабилалар ёки иқтисодий, ижтимоий шароитлар натижасида яқинлашган қабилалар изоҳида ҳам аниқсизлик бор. Айниқса бу ҳақда унинг ўз хулосалари ўзи изоҳлаган фактлардан ажралиб қолиши каби ҳоллар бу ҳақда яна ҳам жиддийроқ текширишни талаб қилади.

Маҳмуд Қошғарий шунча кенг территорияда яшаган қабил ва халқлар тилини, улар тилларидаги фарқ ва бирликни, айрилиш ва яқинлик каби бениҳоят оғир масалаларни аниқлади. Уларнинг тиллари ҳақида мукаммал асар яратди. Бу билан у туркий тиллар тарихида, туркология илмида, туркология тарихида юксак ўрин олди. Шу билан бирга Маҳмуд Қошғарий ўз асарида тил назарияси масаласида ҳам биринчи олимдир. Тилшунослик илмидаги энг қийин масалалардан бўлган тилнинг келиб чиқиши, сўз туркумларининг қай бири олдин пайдо бўлганлиги, икки тиллик масаласи, чет тиллар таъсири масаласи каби қатор соф назарий масалаларга ҳам тўхталди. Иккинчи хил айтганда, тил назарияси соҳасида ҳам назариётчи олимлар қаторидан ўрин олишга сазовор бўлди. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу масалаларда у, албатта, ўша давр савиясига мос фикр юритди. Марксистик нуқтаи назардан уларга айрим эътирозлар қилиш, кўпгина тузатишлар киритиш мумкин бўлса ҳам, бу масалаларда дастлабки мулоҳазалар унинг шарафига оиддир.

✓ Девондаги тил фактлари ёлғиз XI асргагина оид бўлмай, улар яна ҳам қадимги даврлар тилидан ҳам намунадир. Чунки Маҳмуд Қошғарий тил фактларига тарихий асосда ёндашади. У ўз олдига тил тарихини ёритиб беришни асосий вазифа қилиб қўяди. Унинг ўз сўзи билан айтганда, у бу асарини тилнинг қадимги ҳолини ўрганувчиларга нарвонлик хизматини қилувчи қўлланма, кейинги даврдаги тил ўрганувчи тадқиқотчиларга унга қиёс қилиб фойдаланишлари ва керакли илмий хулосаларни чиқара олишларига мос кўприк қилмоқчи бўлган эди. Шунинг учун у ўз асарида тил фактларининг ўша даврга хос хусусиятларини ҳам, аввалги ҳолатини ҳам, қадимги даврлардан бошлаб китоб ёзилган давргача юзага келган ўзгаришларни ҳам изоҳлаб беради. Бу жиҳатдан девон тилнинг жуда қадимги тарихини, уруғчилик даври тилини очиб бериш аҳамиятига ҳам эга бўлган бениҳоят муҳим манбадир. ✓

Маҳмуд Қошғарий ёлғиз тилшуносгина эмас, шу билан бирга у улуг адабиётчи, тарихчи ва бошқа кўп фанлардан хабардор бўлган ўз даврининг йирик фан арбоби эди. Унинг бизгача етиб келган ноёб асари «Девону луғотит турк» бизга уни мана шундай улуг олим сифатида танитади.

Маҳмуд Қошғарий XI асрда яшаб ижод этди. Маҳмуд Қошғарий билан бизнинг орамининг 9 асрлик ғоят кўзик бир муддат

айиради. Бироқ унинг ўз даврида халққа қилган чидамли хизмати уни бизга яқинлаштиради. Инсонларнинг меҳнати, олимларнинг илмий фаолияти кўкларга кўтарилган советлар даври унга шарафли ўрин беради. Унинг илмий мероси Улуғ Октябрь қуёши остида тенг ҳуқуқ билан тараққий қилаётган Урта Осиё халқлари тарихини ўрганишда бебаҳо дурдона бўлиб хизмат қилади.

ХІ асрнинг қимматли ёзма ёдгорлиги «Девону луғотит турк»

ХІ асрда бир қанча илмий, тарихий асарлар яратилган бўлса ҳам, бу асарларнинг кўплари бизга етиб келмаган. Беруний асарлари ва Ибнул Асир, Журжи Зайдон ва бошқа тарихий асарлар у давргача бўлган кўпгина ноёб асарларни Халифа Қутайба ҳар ерлардан топтириб ёндиртирганидан дарак берадилар. Акад. С. П. Толстов у даврларда Қутайба ҳар бир ёзув билган кишини ҳалок қилган, деб ёзади. Шунинг учун у асарларнинг кўплари бизга етиб келмаган. У даврдан бизга саломат етиб келган асарларнинг бири «Девону луғотит турк»дир.

Бу асар катта ҳажмлик уч томдан ибратдир. Асар автори Маҳмуд Кошғарий изоҳидан маълум бўлишича, ҳар уч том 469 йилгача (ҳижрий) ёзилиб битган. У шундай ёзади: «Нок йили туркларнинг ўн икки йил номларининг биридир. Бу китобнинг ёзилган йили нок йили эди»²³. Асарнинг ёзилиб битган йили аниқ бўлса ҳам, асар устида қанча вақт ишлагани ҳақида бирор маълумот йўқ. Асарнинг катталиги, кўп қиррали экани, унда жуда катта илмий масалалар кўплиги бу ҳақда автор 15 йил ишлаган деган ривоятнинг тўғри бўлишига шубҳа қолдирмайди.

Бизга девоннинг биргина қўлёзмаси етиб келган. Қўлёзма Истамбулда сақланади. Қўлёзма ҳақида бунгача деярлик тўлиқ маълумот берилмаган. Шунинг учун биз қўлёзма ҳақида бирор фикр айтолмаймиз. Қўлёзмани кўчирувчи котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашкий маълумотига кўра, у қўлёзма асар автори Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчирилгандир.

Лекин қўлёзма бизда йўқлиги учун биз ўз таржимамизда (Девон таржимасида) Истамбулда босилган босма нусха асосида иш кўрдик. Босма нусха катта ҳажмли уч томликдир.

I том—436 бет, II том—294 бет, III том—333 бет. I—II томлар ҳижрий ҳисобида 1333 йилда, III том 1335 йилда босилгандир. Бу қимматли асарни бостириш қанчалик муҳим бўлса, бу ишда у ягона нусханинг бутун хусусиятларини тўла бериш, зарур ўринларни изоҳлаш ва ниҳоят эҳтиёткорлик билан иш олиб бо-

²³ «Девону луғотит турк», III т., 116-бет.

риш шунча муҳим ва зарур эди. Лекин босма нусхада бу асосий ҳолида унутилган. Биз ўз таржимамизни Басим Аталай нусхасига солиштириб катта фойда олдик. Мундарижасига кўра девонни икки асосий бўлимга айириш мумкин:

1. Муқаддима

2. Луғат қисми.

Муқаддимада автор турк тилининг аҳамияти ва хусусиятлари, ўз олдига қўйган мақсади, асарнинг тузилиш тартиби, қўлланилган ёзув, феъллардан ясалган исмлар, сўзларнинг тузилиши ва ўзгариши, зикр қилинмаган сифатлар, масдарлар ҳақида, турк табақалари ва қабилалари ҳақида қисқача изоҳ беради.

Луғат бўлимида автор у даврда истеъмолда бўлган ҳамма сўзларни қамрашга интилган ва уларни етарли даражада илмий, тарихий нуқтаназардан кенг ва тўлиқ ёритган. (Маҳмуд Кошғарийнинг сўзига кўра, у ўзининг бу асарида ўша даврда истеъмоладан чиққан сўзларнигина тушириб қолдирган.) «Мен девонда ишни ихчамлаштириш мақсадида тилда қўлланиб турувчи сўзларнигина бердим. Истеъмоладан чиққанларини қолдирдим». (I том, 5-бет). (Маҳмуд Кошғарий девонда архаик сўзлар намунасини ҳам кўрсатиб, уларнинг жуда кўп эканини уқтиради. Бу эса девонда изоҳланган тил жуда қадимий эканлигидан дараж беради.)

Сўз шаклларини шунча узоқ муддатга етказишда Маҳмуд Кошғарий тутган алоҳида тартибнинг аҳамияти каттадир. Бу тартиб асосида қўлёзма зарарланган, ўзгарган тақдирда ҳам қайси сўз қандай бошланиши, ўртада, охирида қай ҳарф борлиги ва бошқаларни аниқлаш осондир. Эҳтимол, Маҳмуд Кошғарийнинг бу тартибни қўллашда кузатган мақсади ҳам шудир.

Девонда сўзлар иккита (исм, феъл)га айириб кўрсатилади. Олдин исмлар, сўнгра феъллар берилади. Исмларда ҳам, феълларда ҳам олдин ҳамза (у, о, а,) ҳарфлари билан бошланадиган сўзлар, кейин махсус алифбе тартибида ب (б), ت (т) ва бош-

қа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади. Девонда оз ҳарфли сўзлар олдин, кўп ҳарфли сўзлар кейин берилади. Маҳмуд Кошғарий энг кам ҳарфли исм икки ҳарфли, энг кўп ҳарфли исм етти ҳарфли деб тахмин қилади.

Марксизм-ленинизм таълимотида ёзма ёдгорликлар жуда юқори ўрин тутди. Марксизм тилга идеалистик асосда ёндашувчи, уни азалий, ирқий ёки табиий ҳодиса, деб кўрсатувчиларнинг идеалистик қарашларини фожия қилади ва тилларни узоқ даврлар давомида жамият аъзоларининг иштироки билан, жамиятдаги тараққиёт билан боғлиқ ўсиб ривожланган тарихий категория деб қарайди. Шунинг учун марксизм таълимотида тилнинг тарихини, жамият тарихини ўрганишда ва унинг қадимги ҳолини аниқлаш-

да бирдан-бир асосий ҳужжат ҳисобланган ёзма ёдгорликларнинг аҳамияти бениҳоят каттадир. Чунки тил турмуш билан боғли, турмуш талабларига мувофиқ ўсиб такомиллашувчи ижтимоий ҳодисадир. Шунинг учун тил ҳар бир даврда ҳам жамият аъзоларининг ўзаро алоқаси учун хизмат қилиш воситаси бўлади.

Тилларнинг қадимги давларида юзага келган ўзига хос даврий янгиликлар ўша давр ёзма ёдгорликларида сақланиб қолгандир. Ҳозирги ўзбек тили бу куннинггина маҳсули эмас, балки маълум бир тарихий босқичда қадим юзага келган бошланғич, содда тилнинг ўзгарган, такомиллашган ҳолидир. У бунгача фонетика, лексика, морфология ва бошқа соҳаларда катта ўзгариш ва тараққиёт этапларини кечирган. Ана шу ўзгариш ва тараққиёт йўллари ва унинг қадимги аҳволи қандай бўлганини, у вақтдан бошлаб тилда қандай янгиликлар юзага келганини, уларнинг нимадан иборат эканини илгариги ёзилган ёдгорликлар устида қиёсий асосда текшириш ҳал қилади. Тил тарихини ўрганиш, тилда юзага келган ўзгаришлар, аynи вақтда халқ тарихи учун ҳам асос бўлади. Чунки тилда юзага келган янгилик, жамиятда юзага келган тараққиёт ва ўзгариш билан боғли майдонга келади.

✓ Урта Осиё халқлари тарихида бениҳоят муҳим манба бўлган бу асар соддача луғат деб машҳур бўлган эсада, аслида бу ёлғиз у давр тилидаги сўзларни изоҳловчи луғат китобигина эмас, балки шу билан бирга ўша даврда бутун Урта Осиё доирасида, яъни Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияда яшовчи уруғлар, қабилалар, халқларни ва улар тилларини ва у давр тилининг фонетикаси, морфологияси ҳақида тўлиқ маълумот берувчи ва у давр тилидаги ҳар хил адабий жанрлардан намуналар берувчи нодир филологик асардир. Шунинг учун бу асар Урта Осиё халқлари тарихини ёритиш учун, хусусан, тил тарихини ўрганиш учун бениҳоят муҳим асардир. }

Айниқса девонда қабилалар ҳақидаги маълумот жуда муҳим. Қабила масаласи у даврда айниқса анча мураккаб эди. Мамлакат идорасида юз берувчи тез-тез ўзгариш ва алмашишлар билан боғлиқ қабилалар ўрни тез-тез алмашар, янги қабилалар пайдо бўлар, бировлар кўчар, бировлар келар эди. Ҳатто бу ҳодисаларни ўз кўзлари билан кўриб турган ўша давр кишилари ҳам фарқ қила олмас эдилар.

Маҳмуд Қошғарий ёзади: «Чинга қадар чўзилган Жайхун қирғоқларида яшовчиларни ўғузлар чигил, деб атайдилар. Бу хатодир. Бу ерларда ёлғиз чигиллар эмас, кўпгина қабилалар яшайдилар»²⁵. Қабилалар масаласи чигаллигини, ўша даврда

²⁴ «Девону луғотит турк», III т., 333-бет.

²⁵ «Девону луғотит турк», I т., 330-бет.

яшаб турганлар ҳам чалкашганини кўрсатувчи бу хил фактлар кўпдир. Лекин бу ҳодисаларни эътибор билан кузатиб борган Маҳмуд Кошғарий бу чигал масалаларни мукаммал аниқлай олган ва уларни зарур ўринларда ўз асарида изоҳлаб берган.

Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра, XI аср бошларида етти қабилла бирлашмасини англатувчи этник термин сифатида «Арғу» термини қўлланар эди. Маҳмуд Кошғарийнинг қабилалар устидаги чуқур текширишлари унга бу территорияда яшовчи қабилаларнинг узоқ тарихи ҳақида пухта илмий хулосалар чиқаришга замин яратди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида бу территорияда яшовчи қабилалардан, тил фактларига кўра, қайбири эски қабилла эканини, қайсилари кейин вужудга келганликларини, қайси қабилаларнинг тиллари нуқсонли ёки тўғрилигини, айрим қабилалар тилида юзага келган камчилик сабабларини, қўшни халқлар билан муносабатларнинг тилга таъсири масалаларини, у ёки бу қабилладаги ёзув тарихини, шаҳарликлар тилларини, ҳатто қайси шаҳар халқлари неча тилда сўзлашишларигача мукаммал кўрсатиб беришга муваффақ бўлди. Шу билан бирга у қайси қабилалар бир-бирига яқин-узоқлигини турли тил фактлари асосида кенг ёритди.

Маҳмуд Кошғарийнинг у даврдаги қабилалар ҳаётини синчиклаб ўрганиши, бир тарафдан, асарда у давр қабилалари тилларини пухта ёритишга хизмат қилган бўлса, иккинчидан, халқ тарихининг дастлабки босқичида алоҳида ўрин тутган қабилалар тарихини аниқлашда ҳам бениҳоят муҳим манба бўлиб қолди.

Маълумки, қабилалар масаласида тарихий асарларнинг маълумотларини илмий жиҳатдан тўғри деб ҳисоблаш қийин. Масалан, анча машҳур тарихий асарлардан ҳисобланувчи Рашидиддин асарида ўғуз қабиласи қуйидагича изоҳланган: «Қорахоннинг хотинидан бир ўғил туғилди. У уч кеча-кундуз онасини эммади. Ҳар кеча ул ўғлон онасининг тушига кириб айтур эди: «Э она, мусулмон бўлгил, агар бўлмасанг, сенинг эмчагингни эммасман... Ўғлон бир ёшга етди. Қорахон улуг тўй қилди. Бекларига айтди: мунга от қўярсиз. Беклар жавоб бермасдан бурун ўғлон айтди: менинг отим Ўғуз турур. Бир яшар ўғлоннинг гапирганидан ўтирганлар таажжуб этдилар»²⁶.

Ўғузлар ҳақидаги бу маълумотнинг ҳақиқатга ҳилоф экани, бу асар авторининг Қорахон давлати ўзи билан тугамай, ўғлига ҳам ўтиши зарурлигини, унинг сулоласи доим ҳукмрон бўлишини оммага ташвиқот қилиш ва шу ғояни улар онгига сингдиришга интилишдан бошқа нарса эмаслиги ҳар кимга равшан. Шу билан автор Ўғуз қабиласи ҳақидаги тарихни бузиб кўрсатган. Асарда,

---

²⁶ Қаранг: Рашидиддин, Сборник летописей, т. II, стр. 81. 1862 г. Ташкент.

бир тарафдан, қабилалар тўла кўрсатилмаса, иккинчидан, бошқа қабилалар: уйғур, қангли, қипчоқ, қарлуқ ва бошқалар ҳақидаги изоҳларда ҳам автор худди шундай ҳукмрон синф манфаати нуқтаи назардан ёндашган, қабилалар тарихини бузиб кўрсатган. Шунинг учун халқ тарихини, айниқса тил тарихини ўрганишда тарихчи ва тилшунослар тарихий асарларга танқидий қарашлари, моддий фактларни ўрганишлари ва уларга асосланишлари лозим бўлади. Демак, қабилалар ҳақида тарихий асарлардаги маълумот қаноатлантирмайди. Ахир ўғузларни ҳамма қабилаларнинг отаси деб талқин этишнинг хато эканлиги ҳаммага равшан. Маҳмуд Кошғарий ҳам Ўғузни қабилаларнинг отаси деб кўрсатади. Лекин ҳамма қабилаларнинг эмас, маълум группа қабилаларнинг отаси деб тўғри изоҳлайди. У группага кирадиган қабилалар орасидаги барча муносабатларни бой тил фактлари асосида изоҳлаб беради. Ҳатто у ўз асарида бу группага кирадиган қабилаларнинг тилларидаги яқинлик ёки узоқлик фактлари асосида уларнинг тарихий кечирмаларини, булар орасидаги муносабат қадимги ёки сўнгги ҳодиса эканини очиб берувчи асосларга ҳам кенг ўрин берган. Тарихий асарларда ўғузларга нисбатан берилган қабилаларнинг катта бир қисмини Маҳмуд Кошғарий иккинчи бир группага киритади ва ўзининг бу классификацияси улар тилларидаги мавжуд фарқларга асосланганини махсус бир бўлимда кенг изоҳлаб беради. Демак, девон маълумотлари ёлғиз тил тарихи учунгина эмас, шу билан бирга халқ тарихи учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Бу ерда акад. В. В. Виноградовнинг Ўзбекистон тарихидаги камчиликлар ҳақидаги сўзларини келтириш ўринлидир. Академик В. В. Виноградов қабил тилларини ўрганиш ишини ёлғиз тилчилар учунгина эмас, шу билан бирга тарихчилар, археологлар, этнографларнинг ҳам асосий вазифаси деб кўрсатади. Ўрта Осиё халқлари тарихида юз берган камчиликлар, тарихчилар бу томонга эътибор бермаганларидан келган деб, шундай ёзади: «Ўрта Осиё халқлари ва Ўрта Осиё маданиятининг келиб чиқишини ёритишда юз берган хато: кўпчилик тарихчилар қабилалар, халқлар, миллатлар келиб чиқишини ёритмасликларидадир»²⁷.

Ўзбек халқи тарихидаги хато қарашни дастлаб проф. А. П. Якубовский фош қилди. У ёзади: «Узоқ вақт давомида ҳатто ҳозир ҳам тўла барҳам берилмаган қараш, яъни ўзбек халқининг тарихи XV асрда Ўрта Осиёга киришга уринган ва фақат XVI асрнинг бошидагина Шайбонийхон раҳбарлигида уни тўла забт этган кўчманчи ўзбеклардан бошланади деган фикр ҳукм сурди. Афсуски, бу қараш кейинги вақтларда чиққан СССР тарихи дарсликларидан ҳам акс этди»²⁸.

²⁷ Вопросы диалектического и исторического материализма, 1951 й., 35-бет.

²⁸ К вопросу об этногенезе узб. народа. Изд. УзФАН ССР, 1941., стр. 3.

Ўзбек халқи тарихи ҳақидаги бу хато қарашлар ўзбек тили тарихига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айрим туркологлар тил тарихига тил фактларини пухта текшириш асосида ёндашмай, юзаки ёндашдилар, баъзан айрим тарихий асарлардаги уйдирмалар асосида иш олиб бордилар. Улар бу усулдаги ишлари билан ёзма ёдгорликларни ўрганиш ишига футур етказдилар, ёзма ёдгорликларнинг халқ тарихини аниқлашда тутган муҳим ўрнига халал етказдилар. Шу билан тил тарихи соҳасида ҳам турли чалкашликлар юзага келишига сабабчи бўлдилар. Бу масалада акад. В. В. Радловнинг XI асрнинг қимматли ёдгорлиги «Қутадғу билик» дostonи ҳақидаги ишини мисолга олиш мумкин.

«Қутадғу билик» ҳақидаги дастлабки иш қадимги туркий тилларни яхши билган академик В. В. Радлов номи билан боғлиқдир. Акад. В. В. Радлов бу катта ҳажмли асарни бошдан оёқ немис тилига таржима қилди. Лекин у бу асарни уйғурчага нисбат берди ва бу асар устидаги ишида асарни уйғурчалаштиришга, уйғур тили элементларини бўртдириб беришга уринди. Бу қўпол хато тезда танқидга учради. Акад. Томсен В. В. Радлов ишида йўл қўйилган хатоларни қаттиқ танқид қилди. Айниқса асарда зўрма-зўраки уйғурлаштиришдаги илмга хилоф хатоларни фонетик қонунлар, вазн ва қофия қоидалари асосида мукаммал кўрсатиб берди.

Натижада акад. В. В. Радлов ўз хатосига тан берди. Асарнинг сўнгсўз қисмидаёқ ўз хатосини иқроф қилиб изох ёзди. В. В. Радловнинг ўз сўзи билан айтганда: бу асарни уйғурчага нисбат беришда у асарнинг тил фактлари устидаги текширишларига асосланмай, балки илгарилар шу ерларда топилган асарларга ўхшатиб тахминлаш билан хато қилганига узр баён қилди. (Қаранг: Дас Қутадғу блек, 551-бет).

Проф. С. К. Малов чиғатой тилига оид бир қанча ёзма ёдгорликларни изохлар экан, «Қутадғу билик»ни уйғурча эмас, уйғур ҳарфи билан ёзилган энг эски чиғатой тили ёдгорлиги деб кўрсатади: «Уйғур ёзуви ёдгорликлари соҳасидаги қадимдан туркологлар қўлида бир қанча ёдгорликлар бор... қатъий қилиб айтганда, улар уйғур тилида ёзилган эмас. Улар фақат уйғур ҳарфлари билан ёзилган Урта Осиё чиғатой тили ёдгорликлари ҳисобланади. Бунга... турк—мусулмон адабиётининг энг қадимги ёдгорлиги «Қутадғу билик» ҳам кирadi»²⁹.

Булар ҳаммаси ёзма ёдгорликлар пухта ўрганилмаганини, шунинг учун ҳам ўзбек тили тарихида бир қанча чалкашликлар ҳукмрон эканини исботлайди.

²⁹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 96—97-бетлар.

Девонда цитата ўрнида келтирилган мақола ва адабий парчалар қадимги адабий жанрларнинг намунаси сифатида фольклор ва адабиёт тарихи учун беҳад муҳимдир. Ундаги адабий парчалар бир бутун асар ҳолида берилмаган бўлса ҳам, Маҳмуд Кошғарийнинг бу парчалар изоҳи устидаги кўрсатмалари, у парчалар қандайдир бирор қасида, қўшиқ, дostonларнинг бўлими эканидан да-лолат беради.

Уларни баҳор севинчлари, жанг садолари, ботирларнинг қўшиқлари, севги туйғулари, таълимий парчалар, табиат тасвири ва бошқа мавзулар остида айрим асарларга бириктириш мумкин.

Девондаги адабий парчалар ва улар ҳақидаги Маҳмуд Кошғарий уқтиришлари, Маҳмуд Кошғарийнинг адабий асарлар билан ҳам қизиққанини, адабий асарларни ҳам диққат билан ўрганганини исботлайди. Маҳмуд Кошғарий девонда йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзан вазн ҳақида, баъзан адабий жанрлар ҳақида, баъзан истиора, ташбиҳ ва бошқа шеърий хусусиятлар ҳақида маълумотлар беради. Бу хил фактлар шеърий асарларга доир қондалар бошланғич ҳолда бўлса ҳам, ўша даврлардаёқ юзага келганидан дарак беради.

У даврда ўша давр савиясига мос поэтик мактаб вужудга келган эди. Поэтик талабларга тўла жавоб берарлик «Қутадғу билик» асари шунини исбот қилади. Шу хил фактларга кўра, у даврда яна бошқа бир қанча асарлар ёзилганлигини тахмин қилиш ҳам, албатта, мумкин. Бу фикрни девондаги айрим парчалар ҳам тасдиқлайди. Девондаги айрим парчалар у даврда бутун ҳаётини илмий, ижодий ишларга бағишлаган, катта асарлар яратган ёзувчилар бўлганидан дарак беради.

Кучанди билагим, ёғуди тилагим,

Тилинди билагим тегриб ангар жартилур.

(Кўп ёзиш натижасида билакларимга оғриқ келди, толди. Энди мақсадга яқин қолди, дилимда ҳикмат чашмалари очилди, замон мени шу даражага яқинлаштирганда умрим туга ёзди).

Бу хил ёзувчилар бир қанча асарлар ёзганликларига шубҳа йўқ. Бироқ улар бизга етиб келмаган. Демак, айрим шахсларнинг қадим даврларга оид адабий асарларининг бизга етиб келмаганини Ўрта Осиё халқларининг маданий қолоқлигидан, деб изоҳлашлари бутунлай тўхматдир.

Маълумки, ирқий назария вакиллари, Ўрта. Осиё халқларининг қадимги маданиятинигина эмас, балки бу халқлардан етишган олимларга ҳам шубҳа билан ёндашганлар. Машҳур «Тарихи Комил» асарининг автори Ибнүл Асир Ўрта Осиё халқларидан етишган улўф фалакиёт олими Қутулмишнинг ўз даврининг тенгсиз

олими эканига ҳайрон қолиб шундай ёзади: «Фалакиёт ва илми нужумга ягона олим Қутулмишнинг туркий халқларидан экани ҳайрон қоларлик ҳолдир». («Тарихи Комил», 10-том, 14-бет, 1844 йил, Миср нашри).

Ҳеч шубҳасиз, у даврларда бир қанча асарлар ёзилган, лекин улар бизга етиб келмаган.

Академик С. П. Толстов ўзининг «Древняя хорезмская цивилизация» номли асарида Беруний асарида келтирган цитатаси бу масала учун ҳам ғоят муҳимдир: Қутайба хоразмликлардан ёзув билган кишиларнинг, улар асарларини сақлаган кишиларнинг бирортасини қолдирмай хароб қилди, йўқотиб юборди. Маданий ёдгорликларни хароб қилишда Қутайбанинг ваҳшиёна ҳаракатларини тасвирловчи бу хил фактларни жуда кўп тарихий асарларда учратамиз. Вали Амр бинни ос Ўрта Осиё шаҳарларини эгаллагач, бу ердаги кутубхоналарни ёндириш ҳақида халифа Умарга буйруқ беради. Ҳар ердаги кутубхоналарни ёндириш ҳақида ҳар хил маълумотлар Иқдул Фарид, Мизонул ҳақ, Журжи Зайдон ва бошқа асарларда кўлдир. Демак, Ўрта Осиё халқларининг маданий ёдгорликларининг етиб келмаслик сирини шулардан ўрганиш зарур.

Шунинг ҳам айтиш керакки, девонда берилган адабий парчалар ёлғиз XI аср адабиётидангина намуна бўлмай, шу билан бирга уларнинг катта бир қисми жуда узоқ ўтмиш даврлар маҳсулидир.

Масалан, девондаги ябоқу ва басмиллар кураши ҳақидаги парчалар жуда узоқ ўтмишга доир парчалардир. Тарихий маълумотларга кўра ябоқу қабиласининг бошлиғи Арслон текиннинг узоқ ўтмиши маълум. Бу парчаларни Култегин обидаларидаги ябоқу ва басмилларга нисбат бериш ҳам мумкин. Девонда берилган табиат тасвири ҳақидаги парчалар, севги ҳақидаги рубоийларнинг катта бир қисми яна ҳам узоқ ўтмишга доир парчалардир. Бу жиҳатдан девондаги парчалар адабий ҳаракатнинг жуда узоқ тарихини белгилашга хизмат қилувчи энг муҳим ҳужжатлардир.

«Девону луғотит турк»да йўл-йўлакай берилган географик маълумотлар ҳам диққатга сазовор. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида шунча кенг ва катта территорияда ўша даврда бўлган ҳамма шаҳар ва қишлоқлардан, денгиз ва кўллардан, уларнинг тарихидан, жуғрофий мавқеидан, уларда яшовчи халқлардан, ҳатто баъзан унда бор ҳайвон ва ўсимликлардан ҳам анча кенг маълумот беради. Бу жиҳатдан асарнинг қиймати бениҳоят улуг ва тенгсиздир.

Бу асарнинг ҳозирги ўзбек тилига муносабати масаласига келганда, дастлаб шунини айтиш керакки, ўзбек тили уни яратган ўзбек халқи каби жуда узоқ муддат давомида турли ҳолларни кечиргандир. Ўзбек халқининг узоқ вақтлар кечирган оғир ҳаёт шароити унинг ўзини ҳам, унинг тилини ҳам унутилар даражага етказди. Айниқса ўзбек тили XIV асрнинг охирида жуда аянчали ҳолга тушди. Бу давр тилини қайта тиклашда улуғ ёзувчи Навоийнинг хизмати беҳад улуғдир. XV асрнинг гигант олими ва шоири улуғ устод Абдураҳмон Жомий сўзи билан айтганда, Навоий ўша даврда унутилар даражага тушган ўзбек тилини қайтадан тирилтирди, янгидан уни дунё саҳнасига кўтариб чиқди.

Суханроқи аз равнақ афтода буд,
Бақунжиҳавон рахт биниҳода буд,
Тудоди дигар бора ин обрўй,
Кашиди бажавлонғаи гуфту гўй.

Бу соҳада Алишер Навоийнинг таҳсинга сазовор иши ҳаммага равшан. Лекин Навоий даврида юзага келган бурилиш вақтли бир бурилиш бўлди. Тездан ўзбек тили яна турғунликка дуч келди. Фақат Улуғ Октябрь революцияси унга қайта ҳаёт бағишлади. Шонли Коммунистик партия етакчилигида Октябрь революциясидан сўнггина ўзбек халқи тенг ҳуқуқли миллатлар қаторида тикланди. У ҳозир мисли кўрилмаган даражада катта қадамлар билан ўсиб ривожланмоқда. Фан ва техника чўққиларини эгалламоқда. Ўзбек тили тарихи устида ҳам кўпгина ишлар қилинди. Бу ҳақда совет олимлари, тилшунослар, тарихчилар, археологлар, этнографларнинг хизматлари катта. Ҳақиқатда, ўзбек халқининг тарихини ҳам, ўзбек тили ва унинг тарихини ҳам чинакам илмий асосда ўрганиш Улуғ Октябрь революцияси туфайли большевиклар партияси ва Совет давлатининг яратган имкониятлари туфайли мумкин бўлди. Шу оз фурсатда совет олимлари томонидан бу масалада бир қанча ишлар қилинди. Айниқса ўзбек тили тарихи устида проф. А. К. Боровковнинг хизмати беҳад улуғдир. Ўзбек тили тарихида юзага келган бу ҳоллар девон тили билан ҳозирги замон ўзбек тили орасида катта фарқ борлигини кўрсатади. XI аср тил фактларининг ҳозирги тилга муносабатини аниқлаш фонетика, лексика, морфология ва грамматика соҳаларида махсус қиёсий иш олиб боришни талаб қиладиган бениҳоят катта ва мураккаб масаладир. Бу иш тилшунос олимлар томонидан яқин келгусида ҳал этилиши лозим бўлган ғоят актуал проблема ҳисобланади. Биз бу ерда ўз кузатишларимиз тўғрисида умумий мулоҳазаларни айтиш билан чекланамиз. Текширишлар шунини кўр-

сатадики, у давр тили лексикаси ҳозирги ўзбек тили лексикасига асос бўлган. Девондаги сўзларнинг бир қисми тил тараққиёт қонунларига мувофиқ архаик ҳолга тушган бўлса ҳам, асосий қисми турли ҳолларда ёки бутунлай ўзгаришсиз ва ёки баъзи ўзгаришлар билан бизга етиб келган. Шу орада турмушда қўлланиб келган ва бир қанча янги сўзлар ясалишига манба бўлиб хизмат қилган. Баъзи сўзлар тил тараққиёти қонунларига мувофиқ бениҳоят ўсиб урчиган, бир қисми сийрак учровчи бир ҳолга тушган. Баъзиларининг формаси ўзгарган, баъзиларининг маъноси ўзгарган, баъзилари турмушдан чиққан.

Девон тили устидаги кузатишларимиз у давр тили морфологик хусусияти: сўз ясалиши, сўз турланиши масалаларида ҳам шундай яқинликни исботлайди. Айниқса у давр тил фактлари жонли тилга жуда мосдир. Масалан, девонда учровчи а, ҳе каби бир қанча ундов сўзлар, эркалаш аффикси «-қи», равиш ясовчи «-ла» аффикси, буйруқ феъли охирига қўшилиб, таъкидни англаувчи «-чи» аффикси ва бошқалар бугунги ўзбек адабий тилида учрамайди. Шемак, бу хил сўз ва морфологик хусусиятлар ўзбек тилида бўлмаганми деган шубҳа келиб чиқади. Лекин жонли ўзбек тилига, ўзбек тилининг диалектларига кенгроқ солиштирганда, бу хусусиятлар ҳам ҳозирги жонли ўзбек тилида, ўзбек тилининг диалектларида тўла мавжуд экани маълум бўлади. Масалан, «-ла» аффикси қўшиб равиш яшаш «ҳозиргина» маъносида янгилар тарзида қўллаш Фарғона водисиди ҳозир ҳам кенг учрайди. Ўзакка «-қи» аффикси қўшиб эркалаш маъносида қўллаш ҳам ҳозирги жонли тилда тўла сақланган: отоқи — отагинам, опоқи — опагинам каби. XI аср ёдгорликларида учровчи «а» ундови у даврда фақат ажабланиш маъносида қўлланган бўлса, у ҳозирги тилда яна ҳам кенг маънода, яъни инкор, ҳайронлик, ажабланиш, афсус маъноларида қўлланади. Феъл ўзагига қўшилиб, таъкид билдирувчи «-чи» аффикси ҳам ҳозирги жонли тилда барқарордир. Борчи — бор, келмачи — келма каби.

У даврда қабилалар тилида фарқли қўлланувчи диалектал хусусиятларнинг ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида мавжудлиги айниқса диққатга сазовордир. Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, у сўз талаффузидида қабилалар тилида фарқ борлигини баъзилар бир сўзни а билан, баъзилар шу сўзни е билан талаффуз қилишларини қайд қилган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектларида ҳозир ҳам сақланибгина қолмай, ҳатто кўпгина сўзларда учрайди. Ман—мен, янги—енги, чечак—чачак, санчти — сенчти, кама — кема, тагида—тегида, сакратмоқ—секратмоқ, чакмоқ—чекмоқ, чакка—чекка ва бошқалар. Маҳмуд Кошғарий ўша даврда «уй» сўзини кенг ва тор лабланган унлилар билан қабилалар орасида фарқли талаффуз қилганини кўр-

сатган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектлари (Тошкент ва Фарғона)да сақланиб келаётгани ҳаммага равшан. Бу ҳодиса Тошкент ва Фарғона диалектлари ўша даврдаёқ мавжудлигини ва улар ягона ўзбек халқ тилининг ташкил топишида иштирок этган асосий диалектлардан эканини ҳам очиб беради.

XI аср тили диалектларида сўз бошидаги и билан ий алмаши- ниши ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида тўла сақланган. Масалан, «уя» маъносидagi «ин» сўзи «ин» тарзида ҳам «ийн» тарзида ҳам қўлланар эди. (I том, 36-бет). Илиғ ҳам йилиғ ҳам бор эди. (I том, 46-бет). Маҳмуд Кошғарий маълумотиға кўра, бу ҳодиса тилда эски ҳодиса эди, қайси варианты қайси қабила ху- сусияти экани ҳам ноаниқ бир ҳолға келган эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, «ийн»лаш варианты эски форма бўлиб, «и»лаш янгилик эди. Масалан, у «илиғ» сўзини изоҳлар экан, шундай ёзади: «илиғ» сўзининг асли йилиғ эди. (I том, 46-бет).

Бу хусусият у вақтда кам тарқалган, саноқли сўзлардагина кўринар эди. Кўпчилик сўзлар девонда «и» билан берилган. Ҳо- зирги тилимизда ҳам бу хусусият тўла сақланган, балки жуда тараққий қилган, ҳатто бошқа унлиларға ҳам ёйилгандир. Ҳозир- кўп сўзларда ҳар икки вариант билан фарқсиз, тенг қўлланади. Илон—йилон, проқ—йироқ, ирик—йирик, игирмоқ—йигирмоқ, ип эшмоқ—ип ешмоқ, итмөй—йитмоқ, утмоқ—ютмоқ ва бошқалар. Бугина эмас, «Девону луғотит турк»да изоҳланган яна кўпгина қа- билаларнинг тил хусусиятлари ҳам ҳозирги тилимизда мавжуддир.

Бу фактлар, яъни у давр қабилалар тилида бор хусусиятлар- нинг бизнинг тилимизга етиб келиши ҳозирги тилимизнинг кўп диалектлик моҳиятини очиб бериш, ўзбек халқ тилига асос бўл- ган қабила тилларини аниқлаш, иккинчи хил айтганда, ўзбек ти- лининг келиб чиқишини ёритиш учун ҳам бениҳоят муҳимдир.

Хуллас, XI аср ёзма ёдгорликлари тил фактларининг асосий қисми ҳозирги ўзбек тилида барқарордир. Дарров сезилмовчи ай- рим хусусиятлар ҳам бор. Лекин уларни жиддийроқ текширганда, яъни жонли тил, диалектларға қиёс қилганда улар ҳам ҳозирги тилда ҳамон қаердадир борлиги аниқланади.

Девон таржимаси ва транскрипцияси ҳақида

Биз «Девону луғотит турк» таржимасини биздан олдинги ик- ки олим: Броккельман (девонни немис тилига таржима қилиб, 1928 йилда Лейпцигда нашр этган) ва Басим Аталай (усмонлик тилига таржима қилиб, 1939 йилда Анқарада нашр этган) томо- нидан қилинган таржималарға солиштирдик. Лекин биз ўз тар- жимамизда Маҳмуд Кошғарий изоҳларини тўла сақлашға интил- дик.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида у давр тилининг фақат фонетикаси, морфологияси, лексикаси ва диалектологиясинигина эмас, шулар билан бир қаторда у давр тилининг ёзуви, орфографияси ва орфоэпияси масалаларини ҳам кенг изоҳлаб берган. Лекин асарда қисқа унлилар ҳам, узун унлилар ҳам биргина шакл билан ифодаланган. Жарангли ва жарангсиз товушлар ҳам биргина шаклда берилган. Лекин асарда йўл-йўлакай сўзлар имлоси ва талаффузи ҳақида берилган изоҳлар девондаги сўзларнинг ҳар бирини тўғри ёзиш имконини беради. Бу ҳол асарни босмага тайёрлашда махсус метод қўллашни талаб қилди. Таржимада шу хусусиятни сақлашга ҳаракат қилинди.

I) олдин сўзларнинг ўз шакли кўрсатилиб, ёнида унинг транскрипцияси берилди;

II) қуйидаги транскрипция белгилари қўлланди:

а—а:, ä—ä:, б—б, в, ғ, г, g, ж, з—з, 1—1, j, қ—к, қ, л—l, м, н, н, о, ö, п, р, с, т, у, ў, ф, w, х, һ, г, j, ж, ш, э

III) б билан п ўрнидаги ноаниқ «ب» шакли учун «б» шаклини, к билан г товушлари ўрнида берилган ноаниқ «ك» шакли учун «к» белгисини, ч билан ж орасидаги ноаниқ «ج» ҳарфи ўрнида «j» белгиларини қўлладик.

IV) Девонда қўлланган в билан ф орасидаги талаффузи аниқсиз «ف» ҳарфи учун «w» шаклини қўлладик.

V) баъзан «д» билан «й» ўрнида алмашиб қўлланган «ذ» шакли ўрнида «з» белгиси қўлланди.

VI) л ҳарфи учун баъзан л, баъзан l шакли қўлланди.

VII) Маҳмуд Кошғарий томонидан з ва ж махражлари орасидаги товуш деб кўрсатилган «ز» ҳарфи учун «ж» белгиси қўлланди.

VIII) нг диффуз ҳарфи учун «ң» шакли олинди.

Унлилар устида ҳам шу хилда аниқсиз белгилар қўллаш мумкин эди. Чунки девондаги унлиларни аниқлаш ҳам айрим ундошлар каби қийин эди. Лекин унлилар масаласида биздан олдин икки таржимон тутган усулга қарши туришга журъат қила олмадик. Улар томонидан қўлланган унлилар асосида иш кўрдик. Фақат Маҳмуд Кошғарий томонидан аниқ кўрсатилган чўзиқ || ҳарфи ўрнида а: шаклини орттирдик. Китобдан фойдаланувчилар айрим сўзлар имлосидан қаноатланмасалар, ёнидаги арабчасига мувофиқ мулоҳаза юритишлари мумкин. Араб ёзувига хос диакри-

тик белги (зеру забар)лар қўйишда асосий нусхага асосландик. Айрим ўринларда ўз мулоҳазаларимизни ҳам айтдик.

Қатор мутахассис ўртоқларнинг ёрдам ва маслаҳатларисиз бу мураккаб ишни бажариш анча оғир бўлур эди. Шунинг учун мен СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. К. Боровковга, филология фанлари кандидатлари: Ф. Абдурахмонов, О. Усмонов, Т. Салимов, Х. Комилова, Ж. Тожибоев ўртоқларга, айниқса таржимани сатрма-сатр текшириб чиқиб, катта ёрдам кўрсатган етук арабист филология фанлари кандидати У. Каримовга катта миннатдорчилик билдираман. Бу ишнинг нашр этилишида алоҳида ғамхўрлик қилган Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти директори филология фанлари кандидати А. Қаюмовга алоҳида миннатдорчилик билдираман.

Асарни нашрга тайёрлашда қунт билан ишлаган тил тарихи секторининг ходимлари: И. Қўчқортоев, Ҳ. Низомов, М. Турובה, Ғ. Қаримов, Р. Бахтиёрова, шунингдек, Ғ. Саломов, С. Низомиддинова ва кўрсаткичлар тузишда алоҳида эътибор билан ишлаган старший илмий ходим филология фанлари кандидати С. Фердоусга, арабча сўзлар устига зеру забарлар қўйишдек ниҳоятда нозик ва мураккаб ишни бажарган филология фанлари кандидати Ҳ. С. Сулаймоновга катта миннатдорчилик билдираман. —

С. МУТАЛЛИБОВ.

ДЕВОНУ ЛУГОТИТ
ТУРК

Тулиқ фазл ва санъат эгаси бўлган тангрига ҳамдлар бўлсин. У тўғрилиқ, янглишликни очиқ ва равшан баён қилган қуръонни Жабравл орқали Муҳаммадга юборди. Замоннинг энг соғлари касал ва энг бурролари соқов бўлган бир вақтда Муҳаммадга юқори минбар берди. Хужжатларини юқори тутди. Муҳаммадга ва барчага пешво бўлган хонадонларига салот¹ ва салом бўлсин.

Энди ҳамду салотдан² сўнг бу камина, Муҳаммад уғли Хусайннинг фарзанди Маҳмуд сўзларини тинглангиз.

Худо давлат кўёшини турклар бурчида яратди. Фалакни ҳамшулар мулкига мослаб айлантирди. Уларни турк деб атади, мулкка эга қилди, уларни замонамизнинг ҳоқонлари қилиб кўтарди. Замон аҳлининг ихтиёр жилловини шулар қўлига топширди, халққа бош қилди, буларни тўғри йўлга юришга қодир қилди. Буларга қарашли кишиларни ғолиб қилди. Уларга қарашли кишилар мақсадларига етиб, бебошлар ҳалокатидан қутулди. Уларнинг [туркларнинг] ўқларидан сақланмоқ учун уларнинг хатти ҳаракатларини маҳкам тутмоқ ҳар бир ақили кишига лойиқ ва муносибдир. Буларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл—уларнинг тилларида сўзлашишдир, чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яхши қулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, уларга зарар бермайдилар. Ҳатто улар ўз паноҳида турган бошқаларнинг гуноҳини ҳам кечиб юборадилар.

Ишончли бир бухоролик олимдан ва нисобурлик бошқа бир ишончли олимдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни пайғам-

¹ Салот—мақтов (пайғамбарларга хос мақтов).

² Ҳамду салот—худо ва пайғамбарлар ҳақида мақтов.

барга нисбат бериб айтган эдилар: пайғамбар қиёматнинг белгилари, охир замон фитналари ва ўғуз туркларининг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмроялиги узоқ давом этади.

Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишилар гарданига. Агар тўғри бўлса, турк тилини ўрганиш вожиб (зарур)дир: ҳадис тўғри бўлмаган тақдирда ҳам уни ўрганиш зарурлигини ақл тақоза қилади.

Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқизларнинг (қирғизларнинг) шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим.

Бу асар абадий ёдгорлик бўлсин деб, худога сиғиниб, бу китобни туздим. Китоб دېۋانُ لُغَاتِ التُّرْكُ „Девону луғотит турк“ („Туркий тиллар луғатлари—қомуси“) деб аталди.

Буни улуғ пайғамбар мартабасидаги ҳошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган саййидимиз ва улуғимиз Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо биамриллоҳга армуғон қилдим. Тангри унга узоқ умр, абадий ҳурмат, бахту соадатли ҳаёт ато қилсин. Унинг салтанатининг асосларига ҳеч завол етмасин. Унинг фармон доиралари кенггайсин ва юксалсин. Одам ўғиллари унинг мўл карами билан юлдузлар сингари юксак мартабага эришсинлар. Қаҳр залолатига тўлган душманга уни ғолиб қилсин. Унинг соясини, кўркини, қудратини, фазлини, улуғлигини мусулмонлар устидан холи қилмасин.

Мен бу китобни махсус алифбе тартибида³ ҳикматли сўзлар, сажълар⁴, мақоллар, қўшиқлар, ражаз⁵ ва наср деб аталган адабий

³ Ажам ҳарфлари тартибида.

⁴ Сажъ—қофияли проза.

⁵ Ражаз—жангларда ботирларнинг қаҳрамонликларини тасвирловчи парчалар.

парчалар билан безадим. Каттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғи жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига қуйиш, керакли сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида кўзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим.

Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим:

1. Ҳамзалик (сўзлар) бўлими⁶.
2. Солим бўлими⁷.
3. Музоаф бўлими⁸.
4. Мисол бўлими⁹.
5. Уч ҳарфли сўзлар бўлими¹⁰.
6. Тўрт ҳарфли сўзлар бўлими¹¹.
7. Ғунналилар бўлими¹².

8. Икки ундош қатор келган сўзлар бўлими.

Ҳар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида олдинмакетин кўрсатдим. Тушунилиши осон бўлсин учун асарда арабча истилоҳ (термин)лар қўладим. Китобни тузиш олдида Халил ибни Аҳмадининг¹³ „Китобул айн“ асарида тутган тартибини қўллаш,

⁶ Ҳамзалик бўлими—сўзнинг бошида **أ، و، ي** ҳарфлари келган сўзлар бўли-мидир.

⁷ Солим—сўз таркибида араб тилида „ҳарфи иллат“ деб аталувчи, **أ، و، ي** ҳарфларидан биронтаси бўлмаган, шунингдек, такрорланган ҳарфи бўлмаган сўзлар.

⁸ Музоаф бўлими—бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар бўлими.

⁹ Мисол бўлими—сўзнинг бошида, ўртасида ёки охирида **أ، و، ي** ҳарфларидан бири бўлган сўзлар бўлими.

^{10—11} Шарҳлардаги „Уч ҳарфли сўзлар“, „Тўрт ҳарфли сўзлар“ деган ибораларда араб ҳарфлари назарда тутилади. Чунки унда асосан ундош ҳарфлар асосга олинади.

¹² Ғунналилар бўлими—таркибида бурун товушлари келган сўзлар бўлими.

¹³ Халил ибни Аҳмад наҳв аруз ва бошқа кўп фанларда ўз даврининг йирик устоди бўлиб, унинг аруз ҳақидаги асари машҳурдир. „Калила ва Димна“ номли асарни арабчага таржима қилган Ибн Муқаффаъ билан бир қанча масалаларда баҳслашган, кўп шогирдлар етиштирган, ҳижрийнинг 170 йилида вафот қилгандир. Халил ибни Аҳмад кўпгина асарлар ёзган бўлса ҳам, энг машҳур асари „Китобул айн“ дир. Бу асар айн ҳарфи билан бошлангани учун шундай аталган. У вақтларда қатъий алифбе сираси ишланмаган эди.

истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда туғилган эди. Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатдан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир:

Туркий тилларда қўлланилаётган сўзлар билан истеъмолдан чиққанларини танитиш учун қуйидаги намуналарни кўрсатаман:

أَرِقْ	аріқ	анҳор	қўлланилади.
أَقْرُ	ақур	отхона	қўлланилади.
قَارْ	қар	қор	қўлланилади.
قَرَا	қара	қора	қўлланилади.
رَقَا	рақа	ноаниқ	
رَاقْ	рақ	(чағиштириш қўшимчаси)	қўлланилади.
أَزَقْ	азуқ	озиқ-овқат	қўлланилади.
أَقْرُ	ақуз	ноаниқ	
قُرِيْ	қозі	қўзи	қўлланилади.
قَبْرْ	қіз	қиз	қўлланилади.
زَقِيْ	зіқі	ноаниқ	
زَبَقْ	зіқ	ноаниқ	

Турмушда қўлланиладиган ва қўлланилмайдиган сўзлар шу билан чекланмайди, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва бошқа сўзларда ҳам улар кўпдир. Биз бу ерда „қадам изи биров юрганлигини билдиради“ дейилгани каби, улардан баъзи намуналарнигина кўрсатиб, бошқаларини шунга қиёс қилишни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қилдик.

Қисқартиш ва енгиллатиш мақсадида бу асарни мендан олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда туздим. Бу ишда мен асарнинг қийматини ошириш,

бошқаларга (фойдаланувчиларга) эса осонлик туғдириш мақсадида, пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабилянинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қоидалар туздим. Бу масалага қизиққан мутахассисларга бу асарни қўлланма қилдим. Илгарилаб кетганларга етиш учун мен (бу китобимни) пойгачи отдек уларнинг кетидан юбордим, уларга етиб олиш учун йўл очиб бердим, жуда юқорига чиқиш учун нарвон ясадим. Сўнгра мен ҳар бир қабиляга мансуб сўзларнинг ясалиш хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланилиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланадиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим, токи, улардан фойдаланувчилар нақл қилувчиларга (тингловчиларга), нақл қилувчилар эса ўз навбатида шу тилда сўзловчиларга етказсин. Шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммасини мазкур асарда тўпладим. Бу китоб янгиликлар беришда қиёмага, қиймат ва муҳимликда эса поёнига етди.

Туркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган ҳарфлар ҳақида

Туркий тилларда қўлланадиган асосий ҳарфлар сони 18 та. Туркча ёзувда шулар қўлланилади. Уларнинг ҳаммасини қуйидаги сўзлар қамрайди¹⁴:

ا خ و ز ق ي ك د

Айириб кўрсатилса қуйидагича бўлади:

ا خ و ز ق ي ك د
ب پ ت ث ج ح د ذ ر س ش ل

¹⁴ Бу ерда айрим ноаниқликлар бор. Биринчидан, бунда ۋ ҳарфи кўрса тилмаган. Ҳолбуки, девондаги сўзларда бу ҳарф қўлланган. ۋ билан бошлан

Арабчада бу ҳарфларнинг тенгдош сираси ا ب ت ث синга-
ридир. Бу асосий ҳарфлардан бошқа талаффуздагина (ёзувда эмас)
ифодаланувчи яна еттита ҳарф борки, туркий сўзлар бу ҳарф-
ларсиз ишлатилмайди. Булар қаттиқ талаффуз қилинадиган ب (п)
ҳарфи, арабча ج (җ) ҳарфи — арабча жим (бу луғатда, яъни
туркчада кам қўлланилади), ز (з) билан ش (ш) оралиғида талаф-
фуз этиладиган ز (ж) ҳарфи; арабча ف (ф) ҳарфи; нуқтали
غ (ғ) ҳарфи; ق (қ) билан ك (к) ҳарфлари оралиғида талаффуз
этиладиган юмшоқ ك (г), кофи ғунна билан غ (ғ) оралиғида
ҳамда ق билан ن оралиғида талаффуз этиладиган (н) ҳарф-
лардир.

Бу ҳарфларни талаффуз қилишда турклардан бошқалар қий-
наладилар. Бу ҳарфлар ўша [юқоридаги] ҳарфлардек ёзилади,
тепасига нуқта қўйилиб айрилади.

Бирор қабила тилида ҳам ث ҳарфи йўқдир. Итбоқ ҳарф-
лари ط ظ ص ض ҳарфлари ҳам (حُرُوفُ الْإِظْبَاق) дан бўлмиш
туркий тилларда йўқдир. Шунингдек, бўғиз товушлари (حُرُوفُ
الْحَقِّق) дан бўлмиш ع ح ҳарфлари ҳам туркий тилларда йўқдир.
اُككى сўзини اُمى ўқи дегувчилар жуда камдир. اُككى
сўзини к билан талаффуз қилиш қипчоқчадир. Тутантириқ ёғо-
чини канжаклар جَهْ jāhā дейдилар. Бу сўз тил хусусиятига
мос эмасдир; кўз оғриғини اَوَّه āwāh дейдилар, бу сўз ҳам юқо-
ридагидек мос эмасдир.

Булардан бошқа баъзан, вақф ҳолатида¹⁵ сўзнинг охирига
қўшилиб келади. Масалан, лочин қушини чақиринишда تَام تَام
ган сўзлар оз бўлса ҳам, бор. Д билан бошланган сўзлар биринчи томда ет-
тита. Бу ҳодиса уйғур алифбосидаги ط، ق ҳарфларининг биргина шакл ор-
қали берилганлиги билан ҳам алоқадордир. Иккинчидан, бу ерда ا ҳарфи кўрса-
тилмаган. Ҳолбуки, девонда ا ҳарфи қўлланган сўзлар оз бўлса ҳам, бор.

¹⁵ Вақф ҳолати — сўз бўғинидаги тўхташ, тиниш ҳолати.

лар²⁰ қўшилиши шунга мисолдир: **هَذَا أَبُوكَ وَرَأَيْتُ أَبَاكَ وَمَرَرْتُ بِأَيْكٍ**

Барча ҳоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача—ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган. Туркий сўзларда уч ҳаракат билан келиш **إِشْبَاعُ** ишбоъ²¹, **إِمَالَه** имола²², **إِشْمَامُ** ишмом²³ **غُنْنا** гунна²⁴, **خَيْشُومُ** хайшум²⁵ ҳарфи, икки ундошнинг қатор келиши, **ق** билан **ل** билан **ن**, **م** билан **ب** ҳарфларининг жам келиши, **ج** билан **ب** ва бошқа ҳарфларнинг алмашиниш ҳоллари ҳам учрайди. Булар ҳаммаси ўз ўрнида гапирилади.

Феъллардан ясалган отлар ҳақида

Отлар икки турлидир: ясама от ва туб от. Феъллардан ясалган отлар феъл охирига ўн икки ҳарфдан бирини қўшиш билан ясалади.

Қўлч, оқ каби отлар туб отлардир. Бу хил отлар бошқа сўзлардан келиб чиқмаган. Ясама отлар бошқа сўзлардан келиб чиқади. Буларнинг баъзилари турмушда қўлланиб, эшитилиб юрилган бўлса, баъзилари аниқ эмас, қиёсий асосдадир. Мен истеъмолдагиларини бериб, муҳмалларини²⁶ ташладим. Лекин муҳмалларни солиштириб аниқлаш мумкин бўларлик қилиб, қуйидагича бир қоида яратдим: феъллардан ясалувчи отлар қуйидаги ўн икки ҳарфдан бирининг қўшилиши билан тузилади. Бу ҳарфлар **ك** билан **ق** „аниқ коф“, **و** билан **ن**, **م**, **ل**, **ر** „юмшоқ коф“ (г), **ش**, **ز**, **ج**, **د**, **ت**, **ا** ҳарфларидир.

²⁰ Бу ибораларнинг бирида **أَب** аб сўзига **و** иккинчисида **ا** учинчисида **ى** орттирилган.

²¹ Ишбоъ — товушларни қаттиқ ёки қалин талаффуз қилиш.

²² Имола — товушларни чўзиб талаффуз қилиш.

²³ Ишмом — товушларни юмшоқ ёки ингичка талаффуз қилиш.

²⁴ Гунна — автор бу товушни икки турли деб кўрсатган: **н** билан **г** нинг бирикишидан ҳосил бўлган **н** (масалан: **جُنْ**); **н** билан **г** нинг бирикишидан ҳосил бўлган **н** (масалан: **будун**) каби.

²⁵ Хайшум — бурун, димоғ товуши.

²⁶ Муҳмал — истеъмолдан чиққан, маъноси ноаниқ сўзлар.

الف алиф

Олим, доно, ақлли маъносидаги بِلْگَا bilgā сўзи بِلْدِي bīldī феълига алиф қўшилиб ясалгандир. Тажрибада, ақлда катта бўлганларга нисбатан қўлланадиган اَلْگَا ōgā сўзи ҳам шундай ясалгандир. Бу сўз اَوْدِي ōdī нэни — „нарсани яхши тушунди“ иборасидаги اَوْدِي ōdī феълининг ўзагидан ясалган.

Бир турли таом маъносидаги اَوَا ōwā ува сўзи ҳам шундай ясалгандир. Бу сўз „бурдалади, уватди“ маъносидаги اَوْدِي ōdī феълидан ясалган.

Кўпинча алиф ёлғиз келмай, م билан бирга (-ма/-мә шаклида) учрайди: кокил маъносидаги كَسْمَا kasmā сўзи كَسْدِي kasdī феълидан олингандир. Кўзни беркитмасин, деб сочни кесиладиган жойга ҳам كَسْمَا kasmā дейилади.

اَوْرْمَا ōrma ормә сач сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз اَوْرْدِي ōrdī феълидан ясалган.

ت Т

„Қочувчи“ маъносидаги قَچْتْ qācīt қачут сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз قَچْدِي qācdī қачдī феълидан ясалган. كِزْتْ kizīt кизўт сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз كِزْتِي kizīti [кийди] феълидан ясалган.

ج J, Ч

„Нон“ маъносидаги كَمَجْ kamāc кәмәч сўзидаги ج каби. Бу сўз кул ва бошқаларга كَمْدِي kamdī кәмдī деганда қўлланувчи كَمْدِي kamdī феълидан ясалган.

سَڤْئِنْч sāvīnč сўзи ҳам шундайдир. Бу сўз سَڤْئِنْدِي sāvīndī феълидан ясалган.

ش Ш

Таниш одамга нисбатан қўлланувчи بِلِش bilīš сўзидаги ش каби. Бу сўз بِلْدِي bīldī феълидан ясалган.

„Жанг“ маъносида қўлланувчи اورش уруш, تقيش тоқуш сўзларидаги ش каби. Бу сўз اوردى урдī ва تقيدى тоқидī феълларида ясалган.

غ F

غ ҳарфида уч хусусият бордир:

1) феълларга қўшилиб, уларни отларга айлантиради. „Нарса тозаланди“ маъносидаги ارندى арīндī нэ жумласидаги ارندى арīндī феълининг ўзагига غ ф қўшилиб ясалган; اريغ арīғ [соф, тоза] сўзи шунга мисолдир.

Қуруқ маъносидаги قريغ қуруғ сўзи ҳам қуриди феъли ўзагига غ ф қўшилиб ясалган отга мисолдир.

2) Отларга қўшилиб, уни ўрин отига айлантиради:

„Сайлгоҳ“ маъносидаги جلاغ јајлағ сўзи جاي оти охирига غ қўшиб ясалган. Шунингдек, قش қиш сўзидан ясалган قشلاغ қишлағ сўзи ҳам قش қиш сўзи охирига غ қўшилиб ясалган²⁷.

3) Феълларга غ ва و, ў ҳарфлари бирликда, яъни „ғу“ қўшилиб, уни қуrol отига айлантиради. Бу хусусият туркий тилларнинг ҳаммасига ҳам умумийдир. ييجدي бīчдī (кесди) феълининг ўзагига غو „ғу“ қўшилиб ясалган „нарсаларни кесувчи асбоб“ маъносидаги يجغو бīчғу сўзи шунга мисолдир.

اردى урдī феълдан ясалган اورغو урғу (урадиган нарса) ҳам шундайдир.

²⁷ Јајлағ ва қишлағ сўзлари устида автор томонидан берилган изоҳларда бир оз аниқсизлик бор. М. Кошғарийнинг кўрсатишича, бу сўзларга غ қўшилиб ясалган. Ҳолбуки, бу ўринда јајлағ ва қишлағ сўзларига غ ҳарфи эмас, балки -лағ қўшимчаси қўшилиб ясалган деб кўрсатиш керак эди. Лекин бундай ҳолда бу сўзлар феълдан эмас, отдан ясалган бўлади. Аслида эса бу бўлим феълдан ясалган отлар бўлими эди. Фикримизча, автор јајла, қишла феълларини назарда тутган бўлса керак.

Шу маънода ғ ўрнида ғ қўллаш [ҳодисаси] ҳам учрайди. **كەسەدى** кәсәдī феълидан ясалган **كەسگۈ** кәсгү нәң (кесадиған нарса) шунга мисолдир.

قۇسدى қўсдī (совурди) феълидан ясалган **قۇسگۈ** қўсгү (совурадиған) сўзи шунга мисолдир.

غ билан ك нинг алмашиниш масаласига келганда, қалин сўзларда غ қўлланиб, унинг зидди ингичка сўзларда ك қўлланади.

Бу хил сўзлар охиридаги к//г, ғ ҳарфлари арабча феъллар олдиға қўшилиб, қурол оти ясовчи м ҳарфига ўхшайди. „Ўроқ“ маъносидаги **مِنْجَل** minjāl сўзи, „Ўт ўрди“ маъносидаги **نَجَل** nājālā феъли олдиға м қўшилиб ясалган. „Элак“ маъносидаги **مُنْخَل** мунхул сўзи „элади“ маъносидаги **نَخَل** nāxālā феъли олдиға м қўшиб ясалган.

„Супурги“ маъносидаги **مِنْسَف** minсаф сўзи ҳам шундайдир. Яъни **نَسَف** нәсәфā (супурди) феълидан м орттириб ясалган.

Ўғузлар ғ ёки қ ўрнида | алиф ҳамда و ў, у ўрнида **سى** sī қўллаб ўзгартадилар. **يَغَاجْ بِجَاسِي نَانَكْ** jīғач бīчасī нәң — ёғоч кесадиған нарса **اوتونك كَسَاسِي بَلْدُو** отуң кәсәсī балду — ўтин кесадиған болта каби.

Замон ва макон отлари ва масдар [инфинитив]ларда ҳам қоида шу хилдир.

Ҳоқония турклари билан бошқалар орасида, ўғуз-туркманлар билан бошқалар ўртасида пайт оти, ўрин оти ва масдарларда ҳам шундай фарқ бордир. Улар ўз ўринларида кўрсатилади.

ق Қ

„Тароқ“ маъносидаги **تَرَعَاقْ** тарғақ сўзидаги **ق** ҳам шундайдир. Бу сўз **سَجْ تَرَادِي** сач тарадī гапидаги **تَرَادِي** тарадī феълидан ясалган.

„Ўроқ“ маъносидаги **اُرغاق** орғақ²⁸ сўзидаги **ق** ҳам шундай-
дир. Бу сўз **اُوت اُرْدی** от ордī гапидаги **اُرْدی** ордī феълидан
ясалган.

ک (аниқ коф)

„Бирор нарсанинг бўлаги“ маъносидаги **کساک تانک** кэсăк
нэң иборасида келган кэсăк сўзидаги **ک** ҳам шундайдир. Бу
сўз кэсдī феълидан ясалган.

„Ёпинчиқ“ маъносидаги **اَشک** эшўк сўзи, „ёпди, ўради“ маъ-
носидаги **اَشودې** эшўдī феълидан ясалган.

گ (юмшоқ коф)

اُولدی тірілді феълидан ясалган **تیرک** тірік сўзи каби. **اُولدی**
олдī феълидан ясалган **اُولک** олўк сўзидаги **ک** каби.

ل

يېغىل يېز бiчгiл jэр — ковак, ёриқ ер иборасидаги **يېغىل**
бiчгiл²⁹ сўзида келган **ل** ҳам шу айдиr. Бу сўз **يېغىلدى تانک**
бiчгiлдi нэң иборасидаги **يېغىلدى** бiчгiлдi феълидан ясалган.

Оқ ва қора рангларнинг алмашувидаң ҳосил бўлган „човкар“
мазмунида келган **تَرْغېل** таргiл³⁰ сўзидаги **ل** ҳам шундайдир. Бу
сўз **تَرْغېلدى** тарiлдi феълидан ясалган.

م م

„Намат“ маъносида келган **يَزِم يَزِم** jазiм сўзидаги **م** м каби. Бу
сўз **يَزِمى يَزْتى** jазтi феълидан ясалган. „Бир тилим қовун“ маъносида

²⁸ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. М. Кошғарийнинг кўрсатишича, „тароқ“ маъносидаги тарғақ, „ўроқ“ маъносидаги **اُرغاق** орғақ сўзлари „тарамоқ“, „ўрмоқ“ феъллари ўзагига қ қўшилиб ясалган, ҳолбуки, бу мисолларда ёлғиз қ ҳарфигина эмас, балки -ғақ қўшимчиси қўшилиб ясалган.

^{29, 30} М. Кошғарий изоҳига кўра бiчгiл, таргiл сўзлари бiчгi, таргi сўзларининг охирига л ҳарфи қўшилиб ясалган, ҳолбуки, мисолларга кўра сўз охирига -гiл қўшимчиси қўшилиб ясалган.

келган بېچىم قاغۇن بېر бiр бiчiм қағун иборасидаги بېچىم бiчiм [тилим] сўзи بېچىدى бiчдi [кесди] феълидан ясалган.

ن Н

„Сел“ маъносидаги اقىن ақiн сўзида келган ن каби. Бу сўз اقىدى سىف суw ақдi гапидаги اقىدى ақдi феълидан ясалган. „Тупроқ уюми“ маъносида келган يىغىن تېراق jīgin тупрақ иборасидаги يىغىن jīgin сўзи يىغىدى تېراق тупрақ jīgdī гапидаги يىغىدى jīgdī феълидан ясалган.

و, у, ў

Бу ҳарф қўшилиб ясалувчи сўзлар, асосан, бирикмада келади; бу ёлғиз ҳолда жуда оз учрайди. „Қортуқ-қоруқ“ (қон олинадиган асбоб) маъносидаги سورغۇ sorғu³¹ сўзи „хайвон сутини ёки қонини сўриш“ маъносидаги سوزدى сордi феълидан ясалгандир. „Турадиган ер“ маъносидаги تورغۇ يېز турғу jёр сўзи ҳам шундай.

Бу қоидалар фалак қутб юлдузи атрофида айланиш қоидаси каби ҳар қандай сўзга татбиқ этиладиган умумий қоидалардир. Бу қоидалар икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли ва ундан кўп ҳарфли феълларнинг ҳаммаси учун ҳам умумийдир. Биз бу ерда қисқа маълумот бердик, бошқа ерларда, Худо хоҳласа, бу ҳақда яна сўзланади.

Сўзларнинг тузилиши ҳақида

Сўзлар икки ҳарфли бўлади: ات ат, ار әр сўзлари каби.

Уч ҳарфли бўлади: ازۇق азук, يازۇق jазук (айб) сўзлари каби.

Тўрт ҳарфли бўлади: ياغمۇر jағмур جغمۇر jағмур (шолғом) сўзлари каби.

³¹ Бу ерда шунини айтиш керакки, М. Қошғарий изоҳига кўра, сорғу сўзи ўзакка و у, ў қўшилиб ясалган, ҳолбуки و эмас, غۇ -ғу аффикси қўшилиб ясалгандир.

Беш ҳарфли бўлади: قُرُغْسَاق қуруғсақ (меъда, қурсоқ), قُرُغْاق қузурғақ (этакнинг бир томони) сўзлари каби.

Олти ҳарфли бўлади: كَمَلْدُرُك қомўлдүрүк (отнинг кўкрагига тақиладиган зийнат безаги) ва قُزْغُون қузурғун (қуюшқон) сўзлари каби.

Етти ҳарфли бўлади: زَرْغَنْجُمُذ зарғунјмуд (хушбўй бир ўсимлик, тангагулли бўлади) каби.

Етти ҳарфли [сўз]лар отларда камдир, лекин [сўзлар] етти ҳарфлидан ортиқ бўлмайди.

Отлардаги орттирма белгилар ҳақида

Отларга орттириладиган белгилар: مَد мад²⁸ (чўзиш белгиси), لِين лін²⁸ (юмшатиш белгиси) дир. Масалан, تَغَار тағар (қоп, түр-ва), جَافَار жафар (тутантирик) сўзларига орттирилган | алиф чўзиш белгисидир. قَرِغ қоріғ (қўрилган, бегоналардан эҳтиёт сақланган) ва اَرِغ аріғ (тоза, пок) сўзларидаги اَنُوق, اَنُوق ануқ ва تَنُوق тануқ (гувоҳ) сўзларидаги , юмшатиш белгисидир. اِشْغُن ишғун (ровоч ўти) сўзларидаги ҳамза, بَزْغَان базған (ясси бурунли), قَزْغَان қазған (ковак ер) сўзларидаги ن ҳарфи, تَرْقُ турқу (ипак кийимлик), قُرْغُ қурғу (шошма-шошар одам) сўзларидаги و كُتْكِي кўткі (кичик тепа), بُرْقِي бурқі (қаттиқ юзли киши) сўзларидаги ی ҳарфлари отлардаги ортиқча белгилардир.

Бу сўзлардан فَعَال фаъол, فُعَال фуъол, فِيعَال фиъол, فَعُول фаъул, فَعِيل фаъил тарзидаги сўзларда чўзғи ҳарфларни тушириш

²⁸ Араб тилида мад ҳарфлари учтадир: ا و ي каби. Бу ҳарфларнинг ҳар бири ўзи қўшилаган ҳарфларни чўзиб талаффуз қилишга хизмат қилади.

²⁹ М. Қошғарийнинг кўрсатишича, قَرِغ қоріғ, اَرِغ аріғ сўзларидаги اَنُوق ануқ, تَنُوق тануқ сўзларидаги у ҳарфлари юмшатиш белгиси бўлиб қолади; аслида булар ҳарфни чўзиб талаффуз қилишга хизмат қилувчи унлилардир.

мумкин: **بَغَجْ** ёки **بَغَجْ** шаклида ёзилиши мумкин. Дарё ва водининг нариги томони маъносидаги сўзни **بَغَجْ** ёки **بَغَجْ** шаклида ёзиш мумкин. Шунингдек **قُرْبُ** ёки **قُرْبُ** шаклида ёзиш фарқсиздир.

Сўзнинг қисқаси узунидан яхшироқ. Қолганлари, худо хоҳласа, китобнинг бошқа ерида айтилади.

Феъллардаги орттирмалар ва уларнинг тузилиши ҳақида

Феъллар икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли, олти ҳарфли бўладилар. Феълларга сўнг орттириладиган ҳарфлар унтадир:

алиф-а, ә, ت, ر, س, ش, ق, ك, ل, ن, لا, اى

Буларнинг ҳар бири феълларда бирор қўшимча маънони орттиришга хизмат қилади.

الف Алиф

„Ҳасад қилди“ маъносида келган **تَبَذَ** табзадī сўзидаги **الف** каби. Бу сўз **تَبَزْ** табіз сўзидан ясалган.

„Қўбуз чалди“ маъносидаги **قَبَزَ** қобзадī феъли ҳам **قَبَزْ** қобуз сўзига алиф қўшиш йўли билан ясалган.

ت Т

ت т ҳарфи ўтимли феъл ясайди. „Бугдой тозалади“ маъносидаги **أَرَبَى** таріғ аріттī жумласидаги **أَرَبَى** аріттī феъли **أَرَبَى** арідī феъли ўзагига **ت** қўшиб, ўтимли феъл ясалган сўзга мисолдир.

قُرْبُ тон қуріттī (кийимни қуритди) гапидаги **قُرْبُ** қурідī сўзидаги **ت** ҳам шундайдир.

Кўпинча ўтимли феъл яшашда **ر** ҳарфи **ت** ҳарфи билан бирикиб, **تُرْ** „тур“ шаклида келади³⁴. Чунончи **بَرْدَى** бардī, **بَرْتَرْدَى**

³⁴ Бу мисолларда ўтимли феъл ясовчи аффикс - тур шаклида учрагани учун Маҳмуд Кошғарий фақат шу - тур шаклини кўрсатган бўлса керак. Аслида бу аффикс ёлғиз - тур шаклидагина эмас, -тир шаклида ҳам учрайди.

Беш ҳарфли бўлади: قُرُغْسَاق қуруғсақ (меъда, қурсоқ), قُرُغْاق қузурғақ (этакинг бир томони) сўзлари каби.

Олти ҳарфли бўлади: كَمْلُدُرْكِي кѳмўидўрук (отнинг кўкрагига тақиладиган зийнат беази) ва قُرُغُون қузурғун (қуюшқон) сўзлари каби.

Етти ҳарфли бўлади: زَرُغْنَجْمُوذ зарғун]муд (хушбўй бир ўсимлик, тангагулли бўлади) каби.

Етти ҳарфли [сўз]лар отларда камдир, лекин [сўзлар] етти ҳарфлидан ортиқ бўлмайди.

Отлардаги орттирма белгилар ҳақида

Отларга орттириладиган белгилар: مَد мад²⁸ (чўзиш белгиси), لِين лін²⁹ (юмшатиш белгиси) дир. Масалан, تَغَار тағар (қоп, турва), جَفَار jawar (тутантирик) сўзларига орттирилган ا алиф чўзиш белгисидир. قَرِغ қоріғ (қўрилган, бегоналардан эҳтиёт сақланган) ва اَرِغ аріғ (тоза, пок) сўзларидаги ا اнуқ ва تَوُق тануқ (гувоҳ) сўзларидаги و юмшатиш белгисидир. اِشْغَن ішғун (ровоч ўти) сўзларидаги ҳамза, بَزْغَان базған (ясси бурунли), قَزْغَان қазған (ковак ер) сўзларидаги ن ҳарфи, تَرْقُو турқу (ипак кийимлик), قُرْغُو қурғу (шошма-шошар одам) сўзларидаги و кўткі (кичик тепа), بُرْقِي бурқі (қаттиқ юзли киши) сўзларидаги ی ҳарфлари отлардаги ортиқча белгилардир.

Бу сўзлардан فَعَال фаъол, فُعَال фуъол, فِعال фиъол, فَعُول фаъул, فَعِل фаъил тарзидаги сўзларда чўзғи ҳарфларни тушириш

²⁸ Араб тилида мад ҳарфлари учтадир: ا و ي каби. Бу ҳарфларнинг ҳар бири ўзи қўшилан ҳарфларни чўзиб талаффуз қилишга хизмат қилади.

²⁹ М. Қошғарийнинг кўрсатишича, قَرِغ қоріғ, اَرِغ аріғ сўзларидаги ا, اَنُوق ануқ, تَوُق тануқ сўзларидаги و ҳарфлари юмшатиш белгиси бўлиб қолади; аслида булар ҳарфин чўзиб талаффуз қилишга хизмат қилувчи унлилардир.

мумкин: **بَغْج** ёки **بَغْج** шаклида ёзилиши мумкин. Дарё ва воднининг нариги томони маъносидаги сўзни **بُغْج** ёки **بُغْج** шаклида ёзиш мумкин. Шунингдек **قُرْبُغ** ёки **قُرْبُغ** шаклида ёзиш фарқсиздир.

Сўзнинг қисқаси узунидан яхшироқ. Қолганлари, худо хоҳласа, китобнинг бошқа ерида айтилади.

Феъллардаги орттирмалар ва уларнинг тузилиши ҳақида

Феъллар икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли, олти ҳарфли бўладилар. Феълларга сўнг орттириладиган ҳарфлар унтадир:

алиф-а, ә, ت, ر, س, ش, ق, ك, ل, ن, لا, ى

Буларнинг ҳар бири феълларда бирор қўшимча маънони орттиришга хизмат қилади.

الف Алиф

„Ҳасад қилди“ маъносида келган **تَبَزَادِي** табзади сўзидаги **الف** каби. Бу сўз **تَبَز** табіз сўзидан ясалган.

„Қўбуз чалди“ маъносидаги **قُبَزَادِي** қобзади феъли ҳам **قُبَز** қобуз сўзига алиф қўшиш йўли билан ясалган.

ت Т

ت ҳарфи ўтимли феъл ясайди. „Бугдой тозалади“ маъносидаги **أَرَبِي تَرُغ** таріғ арітті жумласидаги **أَرَبِي** арітті феъли **أَرَبِي** аріді феъли ўзагига **ت** қўшиб, ўтимли феъл ясалган сўзга мисолдир.

تُون قُرْبِي тон қурітті (кийимни қуритди) гапидаги **قُرْبِي** қуріді сўзидаги **ت** ҳам шундайдир.

Кўпинча ўтимли феъл ясашда **ر** ҳарфи **ت** ҳарфи билан бирикиб, **تُر** „тур“ шаклида келади³⁴. Чунончи **بَرْدِي** барді, **بَرْتَرْدِي**

³⁴ Бу мисолларда ўтимли феъл ясовчи аффикс - тур шаклида учрагани учун Маҳмуд Кошғарий фақат шу - тур шаклини кўрсатган бўлса керак. Аслида бу аффикс **Елғиз** - тур шаклидагина эмас, **-тир** шаклида ҳам учрайди.

бартурди, كَلَدِي kəldi (келди), كَلْتُرْدِي kəltürdi (келтирди) мисолларидаги каби.

س С

Феълларга س қўшилиб, орзу ва истак маъноларини билдиради, масалан: سَوْفَ اِجْسَدِي suw içsadi — сув ичмоқ истади. اَشْ اш işsadi — ош емоқ истади каби. س ҳарфи баъзан арабча فاعِل бобидаги каби феълларда бошқа шахсларга нисбатан ишнинг бўлганга ўхшаб кўринганини, аслида у бўлмаганини билдиради. اَلْ مَنْدِيْن يَرْمَقُ اَلْمَسِيْنِي ol mēndin jarmaq alimseindi — у ўзини мендан танга олгандек қилиб кўрсатди; اَلْ مَنكَا كَلْمَسِيْنِي ol mēngā kulumseindi — у ўзини менга кулиб қарагандай қилиб кўрсатди.

ش Ш

ش феълларга қўшилиб (арабча مُفَاعَلَه муфозала бобидаги каби), ишда икки киши шерик эканлигини билдиради: اُرْشَدِي urşidi урди, تُرْشَدِي turşidi турушди каби.

Феълларга ش қўшилиб, баъзан ёрдамлашиш, баҳслашиш мазмунларида ҳам қўлланилади. Бу ҳақда ўз жойида гапирилади.

ق Қ

ق феълларга қўшилиб енгилиш, хўрланиш маъноларини билдиради ва мафъул³⁸ ўрнида қўлланади. اَرْ اَرْجَقْدِي ʔr arçiqdi — қамалгани, айрилиб қолгани учун одам оч қолди. يَلْقَى يَلْقَدِي jilqı jilqedi — йилқи хашаксизликдан ўлар ҳолга келди.

Бу масалада кўпинча ق ҳарфи س билан қўшилиб қўлланади. اَرْ اَرْسَقْدِي ʔr arseqdi — киши алданди, سُبْسَقْدِي sübseqdi — одамнинг моли ўғирланди.

³⁸ Мафъул—арабча сифатдош формасида қўлланувчи сўзлар.

ک K

Юмшоқ ва ингичка талаффуз қилинадиган [таркибида тил олди унлилари келадиган] ва ёки таркибида ک ҳарфи бўлган сўзларда ک ҳарфи ق вазифасида қўлланади.

قېچىن آز بېسىكتى қачғин эр jətsiḱti — қочган кишига етиб-олинди, بېلىكتى ол эр bilḱti — у одам билинди [у одамнинг узи ва яширин тутган нарсаси маълум бўлди].

ل L

Бу мажхул феълларда қўлланади. آتلىدى оқ атилди ва آتتى эр оқ атти жумлаларидаги каби.

تۆلىدى ббз тоқилди, بۆلىدى ббз тоқилди каби.

ن N

ن ҳарфи феълларга қўшилиб, биринчи шахс орқали (бошқалар аралашмай туриб) ишнинг бажарилишини билдиради. آل نىр ол жармақин алінди — у пулини ўз бошича (бошқалар аралашмай туриб) олди. قىلندى ол мандін таварин қолінди — у молини мендан ўз бошича (бировнинг аралашувисиз) олмоқни истади, сўранди.

ۈ LA, lä

ۈ ла, lä қўшимчаси отларга қўшилиб феъл ясайди, بېك قوش بېگ қўшладі — бек қуш овлади иборасидаги каби. Бу гапдаги қуш сўзи от бўлиб, феълларга ўхшаш тусланмас эди, лекин ۈ қўшилиб, бутун хусусиятлари билан феълга айланди. Бу асосий қоидадир. Буни эсингда тут. قىشلادى ббг кэндә қішладі — бек шаҳарда қишлади гапидаги قىشلادى қішладі феълн ҳам قىش қіш сўзига ۈ қўшимчасини қўшиб феъл ясалган отга мисолдир.

ҳарфи ل билан бирликда [ل] лі, li шаклида] қўлланади. Феълга қўшилиб, иш бажарилишига яқинлашиб, сўнг ишланилмаганини англатади. اَلْ تُرْغَالِي قَلْدِي ол турғали қалди — у тураёзди. اَلْ بَرْغَالِي قَلْدِي ол барғали қалди — у бораёзди.

Бу қоидаларни яхши ўрган.

Сўзларнинг олдинма-кетин келиш тартиби

Олдин икки ҳарфлилардан бошладик, сўнг уч ҳарфли, сўнг тўрт ҳарфли, сўнг беш ҳарфли, сўнг олти ҳарфли [сўз]ларни берамиз.

Ўртаси сукунли³⁶ сўзларни ўртаси ҳаракатли³⁷ сўзлардан олдин берамиз, сўнг ўртаси ҳаракатлилар яна ўзларининг ҳаракатларига мос равишда олдинма-кетин берилади. Сўнг олдига ҳамза (ا) ва бошқа шунга ўхшаш ҳарф орттирилган сўзлар берилади. Сўнг биринчи ва иккинчи ҳарфлари орасига ҳарф орттирилган сўзлар ўз ўрни билан берила боради. Сўнг учинчи ҳарфидан кейин ҳарф орттирилган сўзлар берилади. Бундан ташқари, бу сўзларнинг боши билан охирини назарда тутамиз. Китобимизнинг ҳамма бўлимларида ҳам отлар юқоридаги тартибда кўрсатилади.

Ҳарфларни олдинма-кетин қўшиш тартиби ҳақида

Сўзларни беришда биз кейинги ҳарфи ب бўлган сўзлардан бошлаймиз. Сўнг қолган ҳарфларни берамиз. Бу тартиб илгариги адиблар тартибига мосдир, араб луғатлари тузилишига ҳам мувофиқдир. Ундан кейин бошида ҳамза ва ҳамзага яқин ҳарфли сўзларни бошқалардан олдин қўямиз. Биз ўз асаримизда واو عاطفه [бoғловчи ва]ни кўрсатмадик, чунки унга бу тил (туркий тил) да ўрин йўқ. Буни яхши тушунингиз.

³⁶ Сукун — ҳарфнинг узилиш, чўзғисизлик белгиси "◌ْ".

³⁷ Ҳаракатли — ҳарфларнинг ўзидан кейинги ҳарфга уланиши.

Сифатлар турли бўлимларда ҳар хил мақсадлар билан учрайди.

Биринчи: иш қилувчи шахс ўз ишининг баъзан бажарилишини билдиради. Чунончи, **أَرْدَى** бардī эр — одам борди гапидаги **بَرْدَى** бардī феълидан шу маънода қўлланган сифат **بَرْدَجِي** бардачī (борувчи) дир. **أَرْدَى** **كَلْدَى** кәлдī эр — одам келди гапидаги **كَلْدَى** кәлдī сўзидан ясалган **كَلْدَجِي** кәлдәчī ҳам шундай сифатдир. Бу хил сифатлар зикр қилинмади.

Иккинчи: ҳаракатнинг давом қилишини, кўп марта такрорла-нишини билдирувчи сифат **أَرْدَى** **أَلْ** ол эр ол **أَوْدَى** ба-раған — у одам уйга кўп борадиган, бораверадиган. **أَلْ** **كَيْشِي** кēшī ол кīшī ол бīзгә кәләгән — у киши бизга кўп кела-диган, келаверадиган жумласидаги **كَلْكَانْ** кәлгән сифати ҳам шундайдир. Бу хил сифатлар ҳам зикр қилинмайди.

Учинчи: „ишни қилишга қасд қиладиган, истайдиган“ мазмун-ни билдирувчи сифатлардир. **أَرْدَى** **أَلْ** ол эр ол **أَوْدَى** барғсақ — у одам уйга боришга интилувчи, истовчидир. **أَلْ** **كَيْشِي** ол кīшī ол бīзгә кәлгсәк — у одам бизларга келишга интилувчи, истовчидир. Бу сифат ҳам берилмади.

Тўртинчи: бир ишни қилиш унинг вазифаси эканидан хабар беришни билдирувчи сўз **أَرْدَى** **أَوْدَى** ол **أَوْدَى** барғу-луқ эрдī — уйга бориш унинг вазифаси эди. Ўғузлар ҳар қандай сўзда ҳам бу **ل** ни **س** га алмаштирадилар.

Яна мисол: **أَرْدَى** **يَكْتَى** ол **يَكْتَى** бīзгә кәлгүлүк эрдī — йигитнинг вазифаси бизга келиш эди.

Бешинчи: ишни қилиш шарафи унга оид бўлгани таъриф қи-линади: **أَرْدَى** **مَنْ** мән **أَوْدَى** барғліман — мен уйга ке-тиш устидаман [кетмоқчи бўлиб турибман].

أَرْدَى **مَنْ** мән **سِزгә** кәлглімән — мен сизга келиш устидаман.

Булар ҳам девонда келтирилмайди. Бу хил сифатларнинг ҳаммаси феълдан олинади. Бошқа ҳамма феъллардан ҳам шу тарзда сифат ясалади.

Қилинган иш унинг устига бўлганини билдирувчи мавсуфлар ҳам махсус кўрсатиб ўтирилмади. Фақат қоидалар баёни орасидагина унинг хусусиятларини кўрсатиш, бу сифатнинг тузилиш равишини билдириш мақсадида кўрсатилди.

Бирлик, кўплик, ошириш, чағиштириш, кичрайтиш, келишиклар масаласи ва бошқалар ҳам зикр қилинмади. Чунки биз буларни جواهر الشّوْفِي لغات التّرك „Жавоҳирун наҳви фи луғатит гурк“ [„Туркий тилларнинг наҳвига оид гавҳарлар“] исмли айрим асаримизда бердик. Наҳвга оид қоидалар у асардан қаралиши керак.

Зикр қилинмаган масдарлар ҳақида

Масдарлар икки хилдир: биринчи: туб масдар. Бу хил масдарлар феъллар бўлимида ўтган замон, келаси замон феъллари билан баробар кўрсатилди. Иккинчи: аслида масдар бўлмай, бн-юр сўз қўшиш билан ясалган масдарлардир. Бу хил масдарлардан ҳол маъноси ҳам англашилади. Буларни мен бермайман, ҳақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатаман.

بَرْدِي бэрдī, بَرِيرٌ бэрир, بَرْمَانٌ бармақ, كَلْدِي кэди, كَلِيرٌ кэлир, مَنِكٌ بَرِغِمٌ بَلْسَا مَنِكَا تَشْغِيل менік барғим болса мэнә тушғил—борадиган вақтимда менга учра, еганда بَرِغِمٌ барғим—ясама масдар. بَلْسَا اَوْقَتَا кэјік элігі болса оқта—кийик келар вақтида от, жумласидаги كَلِكٌ эліг—ясама масдар. تاز كَلِكِي بَرَكْچِگَا таз кэлігі бөркчигә—калнинг элиш ери дуппифуруш дуконидир, деган мақолдаги كَلِكِي кэлігі эзи ҳам шундайдир. Бу хил масдарлар қаттиқ ўзақли сўзларга بَرِغٌ баріг барді—у боришда орттириб тузилади. اَلْ قَلْنِ اَرْغِ اَرْدِي ол қулн уруғ

урди—у қулини қаттиқ уриш билан урди демакдир. Бу гапларда-
 ги **بَرِّغ** баріғ, **أُرِّغ** уруғ сўзлари ясама масдарлардир. **ق**
 ҳарфи ҳам, **ك** ҳарфи ҳам ҳар вақт изофа ҳарфи ҳисоблана-
 диган [аниқловчиға орттириладиган] **ی** ҳарфи билан бирликда
 қўлланади. Булар **غ** га ўхшаш ёлғиз ўзи қўлланмайди.
أَنْتَ بُرْقَى نَتَقَ анін Јоруқі нѣтѣқ—унинг юриши қандай, деган
 гапта **بُرْقَى** Јоруқі сўзидаги **ق** **غ** ўрнига алмашгандир.

Юмшоқ, яъни таркибида **ك** бўлган сўзларда ясама масдар
ك қўшиб ясалади.

أَلْ قُلْنِ نَبِكْ ані сѡкўк сѡкті—уни қаттиқ сўкди. **أَنْتَ بُرْقَى نَتَقَ**
 ол қулін тѣпїк тѣпдї—у қулини қаттиқ тепкилади гаплари-
 даги **سَكَّكْ** сѡкўк, **نَبِكْ** тѣпїк сўзлари **ك** қўшиб ясалган
 масдардир. Бу хил таркиблардаги масдарларда таъкид, пухталаш
 мазмуни ифодаланади. Чунончи **وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا** оятида-
 ги каби.

Қоидалар шундай қисқа қилинди. Бошқа сўзларга солиштириб
 тушуниш учун ишорат қилинди, холос. Бу ерда мен кўрсатган
 қоидалар, мен ишорат қилган асослар ҳамма туркий тиллар
 учун умумийдир. Буни ўз ўрнида тушуниш мумкин.

Китобда айтилган ва айтилмаган нарсалар ҳақида

Китобда кўрсатилган тоғ отлари, кўл, води, денгиз отлари
 фақат мусулмон шаҳарларидаги номлардир. У номлар ҳар вақт
 қўлланадиган ва машҳур бўлганлари учун ёздим. Машҳур бўл-
 маганларининг кўпларини тушириб қолдирдим. Мусулмон бўлма-
 ганлардан баъзиларининг шаҳар номларини ҳам ёздим, баъзила-
 рини қолдирдим. Машҳур бўлмаганларини ёзишдан фойда йўқдир.
 Тилга кейин кирган сўзларни ҳам ёзмадим. Эркак ва аёллар но-
 ми ҳам шундай фақат энг кўп қўлланадиган, одамларга тўғри
 шаклларини олиб олиш зарур бўлган бир қисмигина кўрсатилди.

Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида

Турклар аслида йигирма қабиладир. Улар ҳаммаси Нуҳ пайғамбар ўғли Ёфас, Ёфас ўғли „Турк“ка бориб тақаладилар.

Булар „Рум“ авлодининг Иброҳим пайғамбар ўғли Исҳоқ, Исҳоқ ўғли عيسٰى Ису Румга бориб тақалишига ўхшайди. Ҳар бир қабиланинг саноқсиз аллақанча уруғлари бор. Мен булардан асосини, она уруғларини ёздим, шаҳобчаларини ташладим. Фақат ўғуз туркманларининг майда уруғларини ҳам, уларнинг молларига қўйиладиган белгиларини ҳам ёздим, чунки одамларда буларни билишга эҳтиёж бор эди. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача бўлган мусулмон ва бошқаларни зикр қилдим. Румга яқин биринчи қабила بَجَنَك бәҗәнәк сўнг كَيْفچاق қифчақ, اَغْزُ оғуз, يَمَاق jamāq. بَشْغَرْت башғирт, بَسْمَل басмил, сўнг قَائ қай, сўнг يَاقُو жабақу, сўнг تَتَار татар, сўнг غَرْقَز қірқиз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг چِكَل чигил, сўнг تُخْسِي тухси, сўнг يَغْمَا јағма, сўнг اِغْرَاق играқ, сўнг جَرْقُ жаруқ, сўнг جُمُل јумул, сўнг اَبْغُر ујғур, сўнг تَنْكُ таңут, сўнг خِتَاج хитај. Хитой—„Чин“дир. Сўнгра تَفْغَاج тағғач; бу „Мочин“дир.

Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада ³⁸ кўрсатдим.

³⁸ Фикримча, Маҳмуд Кошғарийнинг бу ерда „доира“ деб кўрсатган нараси девонда берилган харита бўлса керак. У доира, бу ердаги изоҳга кўра, шу ўринда бўлиши керак эди; бироқ у биздаги босма нусхада иккинчи томнинг 28—29-бетлари орасига ёпиштирилган. Ҳолбуки, иккинчи томнинг кўрсатилган бетига доира тамом дахлсиздир. Қўл ёзмами кўрмаганимиз, қўл ёзма бизда йўқлиги учун бу ҳақда кенгроқ бир фикр айтиш мумкин бўлмади. Хаританинг ўрни шу ерда эканини арабча босма нусханинг биринчи том, 31-бетига маълумот ҳам қувватлайди. Уша бетда айтилишича, бу доира I томнинг 31-бетидан олдин ўтган бўлиши керак. Профессор А. А. Семёновнинг айтишига кўра, бир вақтлар девондаги харита Маҳмуд Кошғарий томонидан тузилганми ёки у бошқа бирон шахс томонидан тузилиб, сўнгги йилларда девонга

Турк тилининг хусусиятлари ҳақида

Энг тўғри ва аниқ тил факат биргина шу тилни биладиган, форслар билан аралашмайдиган ва шаҳарларга бориш-келиш қиладиган одами бўлмаган кишиларнинг тилидир. [Улар] سغداق сугдақ, كنجاك кәнжак, ارغو арғулар каби икки тилда сўзлашувчилардир; ختن хотанлилар, تبت тубутлар ва تكتوت танутларнинг баъзилари каби икки тилда сўзлайдиганлар ва бошқа шаҳарларга бориб юрганлар тилида бузуқлик бордир. Булар бу ерларга сўнг келгандирлар. Мен уларнинг ҳар бирларининг тилларини ўз ўрнида сўзлайман. Лекин جابرقا јабарқаликларнинг узоқда туришлари, Мочин билан уларни катта денгиз айириб тургани учун уларнинг тиллари билинмайди.

Мочинликлар ва чинликларнинг алоҳида тиллари бор бўлса ҳам, шаҳарликлар туркчани яхши биладилар, бизлар билан ёзиш малари туркчадир. Яъжуж, Маъжужлар узоқда тургани, орада то ва Чин яқинидаги денгиз тўсқинлик қилиши натижасида уларнинг тиллари ҳам маълум эмас. تبت тубутларнинг тиллари алоҳидадир, Шунингдек, хўтанликларнинг ҳам айрим ёзувлари ва айрим тиллари бор. Тубутликлар ҳам, хўтанликлар ҳам туркчани яхши билмайдилар.

Уйғурларнинг тиллари туркчадир, лекин ўзлари бир-бирлари билан сўзлашадиган бошқа бир тиллари ҳам бор. Ёзувда китобнинг бош қисмида кўрсатилган 24 ҳарфли туркча ёзувни қўллавчилар, хатларини шу ёзув билан ёзадилар. Уйғурларнинг ҳам чинликларнинг ҳам яна бошқа бир ёзувлари бор. Китобларини, идора ишларини у хат билан юритадилар. Чинликлар ва мусулмон бўлмаганлардан бошқалар у хатни ўқий олмайдилар. Мен бунгача сўзлаганларим шаҳар халқларидир. Саҳройилардан бўлган ёпиштириб қўйилганми, деган масала муҳокама қилинган экан. Бундан ташқари, асарнинг туркча нашрларида хаританинг ўрни ҳам аниқланмаган. Бизнинг билишимизча, харита қабилаларнинг яшаш жойларини, чегаралари ва бошқа масалаларини аниқлаш мақсадида М. Кошғарийнинг ўзи томонидан тузилган. Бу ҳеч қандай шубҳасиз қатъий фикрдир.

جُمْلُ [умулларнинг тиллари алоҳидадир. [Улар] туркчани ҳам билдилар. Шунингдек قاي қа], ياقو жабақу, تاتار татар, باسميل басмил қабилаларининг ҳар бирининг тили ўзига хосдир. Шу билан бирга, улар туркчани ҳам яхши билдилар. Сўнгра قىرغىز қўрқиз, قىپچاق қўпчақ, اغز оғуз, تۇخسى тухсї, ياغما јағма, چگل чигил, اغراق иғрақ, جرق жаруқ тиллари фақат туркчадир. يماک jämäk ва بۇلغار башғўрт тиллари буларга яқиндир. Румгача чўзилган булгар, سوار сувар, بىجىك бэјэнэклар тили бир хилдаги сўзларнинг охири қисқартирилган бир туркчадир.

Тилларнинг енгили ўғузча, энг тўғриси, яхшиси — ياغما jaғma, تۇخسى тухсї қабиларнинг тили ва шунингдек ايلا Hä (Или), ارتيش Эртїш (Иртиш), يمار Jamar, اتل Etil водиларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичиди энг очик ва равон тил—ҳоқония (ҳоқонликлар) ўлкасида яшовчиларнинг тилидир. بلاساغون баласоғунликлар суғдча ва туркча сўзлайдилар. طراز Tīraz [Толос] ва مدينه البيضاء Мадинатулбәјзә шаҳарларининг халқлари суғдча, ҳам туркча сўзлайдилар. اسپجابت Испїжаб [Испїжоб — ҳозирги Чимкент]дан то Баласоғунгача бўлган арғу шаҳарларининг ҳаммасида яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор. Қашқарда канжакча сўзлашадиган қишлоқлар бор. Шаҳар ўртасида турувчилар ҳоқоний туркчасида сўзлайдилар. Румдан Мочингача бўлган турк шаҳарларининг ҳаммасининг буйи беш мингдан саккиз минг фарсаҳгача етади. Бу шаҳарлар ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини ер шаклидаги доирада кўрсатдим.

Тилда ва лаҳжаларда бўлган фарқлар ҳақида

Туб сўзларда ўзгаришлар кам бўлади. Сўзлардаги ўзгариш ҳарфларда, баъзи ҳарфларнинг алмашувида, тушунувидадир. Масалан, ي билан бошланган от ва феълларнинг бош ҳарфини ўғуз ҳам қўпчоқлар | алифга ёки ج га айлантирадилар.

Чунончи, турклар мусофирни **يَلْكِنْ** [jɛlkin] десалар, улар [ўғузлар] **يَلْغ سُوڧ** [jɛlɣ suw] десалар, улар **يَلْغ سُوڧ** [jɛlɣ suw] десалар. Шунингдек, турклар дур, мар-варидни **يَنْجُو** [jinju] десалар, ўғузлар **چَنْجُو** [jinju] дейдилар. Турклар туянинг узун юнгини **يُغْدُو** [jugdu] десалар, улар **جُغْدُو** [jugdu] дейдилар. Сўз ўртасида ёки охирида келган **ي** ни арғулар **بن** га алмаштирадилар. Масалан, турклар **قوي** қой (қўй) десалар, улар **قون** қон дейдилар. Турклар камбағални **جفاي** [jɛfaj] десалар, улар **جغان** [jɛgan] дейдилар. Турклар **قايۇنانك** қаю нән (қайси нарса) десалар, улар **قانۇ** қану дейдилар.

Э с л а т м а. Чіғай сўзи илгари ҳамма тилларда шу шаклда (чіғай) бўлагани аниқ. Лекин бизда сўнгги вақтларда [jɛfaj] (жиғай) шаклида ўзлашиб кетган. Биз шунга мувофиқ ўзгартиб олдик.

Сўз бошидаги **م** ҳарфини ўғузлар, қипчоқ ва суворинлар **ب** га айлантирадилар. Масалан, турклар **مَنْ بَرْدَم** мән бардīm десалар, улар **بَنْ بَرْدَم** бән бардум дейдилар. Турклар шўрвани **مُون** мун десалар, улар **بُون** бун дейдилар. Сўздаги **ت** ни ўғузлар ва улар яқинидагилар **د** га айлантирадилар, чунончи туяни **تَقْى** [təwəj] десалар, ўғузлар **دَوْى** [dəwəj] дейдилар. Турклар тешикни **اوت** от десалар, улар **اود** од дейдилар.

Туркий қабилаларнинг кўпгина сўзларидаги **د** ҳарфи ўғузларда **ت** бўлади. Масалан, ханжарни турклар **بكد** бўгдā десалар, улар **بكتا** бўктā дейдилар³⁹. Жийдани турклар **يكد** јгдā десалар, ўғузлар **يكتا** јктā дейдилар. Шунга ўхшаш яна кўпгина сўзлар бор. Улар ҳаммаси шу асосдадир. Мен уларнинг ҳаммасини айтиб ўтирмадим.

³⁹ Бўгдā, бўктā сўзларида фақат т, д алмашиниши кўрсатилган. Ҳолбуки, бу сўзларда к билан г алмашиниши ҳам бордир.

б билан ف махражлари орасидаги ڤ w ҳарфини ўғузлар ва уларга яқин турувчилар و га айлантирадилар. Чунончи, турклар уйни ٱف ɛw десалар, ўғузлар ٱو ɛv дейдилар. Турклар овни ٱف ɛw десалар, улар ٱو av дейдилар. Мен энг тўғри шакллариғина бераман. Айрим қабилаларнинг тилларида ҳарфларнинг алмашиб келишини ўқувчининг ўзи шунга қиёс қилиб аниқлай олади.

Яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қайжумул ва ўғузлар ҳар вақт ڭ ни сўзда ى га айлантирадилар ва ҳеч маҳал ڭ билан сўзламайдилар. Чунончи, улардан бошқалар қайин дарахтини قازىق қазің десалар, бу қабилалар قازىق қайің дейдилар ва ҳеч маҳал ڭ билан сўзламайдилар. Бошқа қабилалар қайинини, яқинларни قازىق қазің [қайнаға] десалар, булар قازىق қайің дейдилар. Чигил ва бошқа туркий қабилалар тилида ڭ билан айтилган сўзлар қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилаларда ڭ га алмаштирилади. Масалан, турклар оёқни ٱاق ٱақ десалар, улар ٱاق ٱақ дейдилар. Чигил турклари قازىق қарің тозті — қорин тўйди десалар, улар قازىق тозді дейдилар. Бошқа от ва феълларда ҳам шунга қиёс қилиш керак. Хулоса қилиб айтганда, чигилларда ڭ билан айтиладиган сўзлар яғмо, тухси, ўғуз ва Чинга қадар чўзилган ерларда яшовчи баъзи арғуларда ى билан алмашади

Румгача бўлган қипчоқ ва бошқа қабилаларда бу ҳарф ڭ га айлантиради. Буларнинг ҳаммасини ўз ўрнида кўрсатамиз.

Сўз бошидаги ҳар бир | алиф [унли товуш] ни хўтанликлар, канжаклар ٱ га алмаштирадилар. Биз уларни турклардан деб ҳисобламаймиз, чунки улар туркий сўзларда йўқ товушни киритганлар. Масалан, улар ٱٱ атани ٱٱ ٱата дейдилар. ٱٱ анани ٱٱ ٱана дейдилар. ٱ ҳарфи баъзан ٱ га алмашади. Бу ҳақ-

да ўз ўрнида сўзланади. Базан ز س га з с га алмашади. Булар ҳам қуйида келади.

Вақт отлари ва жой отларида қўлланувчи غ ҳарфини ўғузлар | га алмаштирадилар: بَرغُو يَز барғу јэр ўрнида بَراسِي يَز барасі јэр дейдилар. Турклар تَرْغُو اَغُر турғу оғур — туриш вақти десалар, ўғузлар اَغُور تَراسِي турасі оғур дейдилар.

ق ҳарфи ك га ва ك ҳарфи ق га алмашади. Булар ўз жойида келади. Ҳарфлар алмашуви ҳақидаги маълумот шулардир.

Сўзларда ҳарф тушириш хусусиятига келганда, ўғуз ва қипчоқлар отлар ва ишининг кўп қайта ишланганини билидирувчи феълларнинг ўртасида келган ج ни ҳамма ерда ҳам тушириб қолдирадилар. Масалан, олақарғани турклар جُمُتُчумчуқ десалар, улар бу сўздаги ج ни тушириб جُمُчумуқ дейдилар. Турклар томоқ (бўғиз)ни تَمُتُтамғақ десалар, улар تَمُтамақ дейдилар.

Феълларга мисол: турклар „у одам уйига ҳадеб кетаверади-ган“ маъносида اَلْ اَفْكَا بارغان ол эwgä бараған ол десалар, ўғузлар шу маънода اَلْ اَفْكَا باران ол эwgä баран ол дейдилар. Турклар „у одам қўлини ҳадеб ураверадиган“ маъносида اَلْ اَرْ قَلْبِي ураған ол десалар, ўғузлар шу гапдаги اَرْغان ураған сўзини اَران уран деб талаффуз қиладилар.

Талаффузда енгиллик бўлсин учун ўғузлар отлардаги ك ни ҳам туширадилар. Феълларда ҳам шу маънодаги сўзларда غ ўрнига алмашган ك ни ҳам туширадилар.

Ҳамма турк тилларида ҳам шу ёзилган қондалар асосдир. Қўшимча қондалар ўз ўрнида айтилади. Мен заммалик, фатхалик, касралик сўзларни, яъни | алиф билан бошланган сўзларни китобимни ихчамлаштириш, қисқартириш, енгиллатиш мақсадида бир ерда бердим.

СЎЗ БОШИДА ҲАМЗА КЕЛГАН ОТЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

أَب ʔp||ʔp||ap⁴⁰ — таъкид ва кучайтириш кўмакчиси; бирор нарса жуда ошириб мақталса, أَبْ أَذْكُرُ نَانِكْ ʔp-ʔzgʊ nʔn— жуда яхши нарса дейилади. Жуда оқ, оппоқ нарсани أَبْ أَقْ ап-ақ дейилади.

أَب аб — „йўқ, эмас, на“ маъноларида қўлланадиган кўмакчи; أَبْ بُو أَبْ أَلْ аб бу аб ол — на бу, на у; бу ҳам эмас, у ҳам эмас.

أَب ʔp||ʊp — ранг ҳақида қўлланадиган ошириш кўмакчиси; أَبْ أَرْنَكْ ʔp ʊrʊŋ — жуда оқ, оппоқ (чигилча).

أَبْ أَبْ оп-оп — эшакнинг оёғи тойиб кетганда ўрнидан тургазиш учун қўлланадиган сўз бўлиб, „тур-тур“ деган маънони билдиради. Арабларнинг لَاءْ ләън деган сўзига тўғри келади.

أَبْ оп⁴¹ — хирмон янчувчи ҳўкизларнинг ўртасидаги ҳўкиз (арғуча).

أَبْ ат — (қаттиқ талаффуз қилинадиган أَلِفْ билан) от; قَوْشْ قَتَيْنْ أَرْ أَرْنْ қуш қанатін, эр атін — „қуш қаноти билан, эр оти билан“ мақолидаги каби.

أَتْ ʔt — эт, гўшт (юмшоқ талаффуз қилинадиган أَلِفْ билан) ʔt jʔr — юмшоқ ер, юмшоқ тупроқ.

أُتْ от — ўт, ўсимлик; أُتْ أُندِي от ўнді — ўт унди, ўт ўсди.

⁴⁰ Ҳозирги замон ўзбек тилида кучайтириш кўмакчиси „хўп“ (масалан, „хўп яхши қилди“ гапидаги „хўп“ каби) ана шунинг х орттирилган варианты бўлса керак.

⁴¹ Қашқадарё область Бешкент шевасида хирмон янчиш маъносида қўлланадиган „хўп ҳайдамоқ“ сўзи ана шу сўздандир.

اُت от — ҳайвонлар ейдиган ҳар турли ўт, хашак;
اُتقا اُت بېرگيل атқа от бэргил — отга ўт [хашак]
бергил.

اُت от — дори, даво; اُت اِجْتِم от ичтим — дори ичдим;
табиб маъносидаги اُتاجي отачи — сўзи шу сўздан
ясалган.

اُت от — оғу, заҳар; بک اُنکار اُت بېردې бэг анар от
бэрдэ — бек унга заҳар берди.

اُت ит — ит, кучук.

اُч ач — „ҳой, ҳой, ҳе“ маъноларида қўлланадиган
ундов сўз; اُچ بړو کښ ач бэру кэи — ҳой, бери кел;
ҳай, тез кел.

اُч ўч — уч (сон); اُچ يَرماق ўч жармақ — уч танга.

اُч Оч — (қаттиқ талаффуз қилинадиган اَلِف билан)
машҳур бир шаҳар оти⁴².

اُч уч — тоғда ўсадиган дарахтлардан бири; турклар-
да қалам шу дарахтдан ясалади; бундан дуг, ҳасса
ҳам қилинади.

اُч ич — ҳар нарсанинг ичи; اُچ قۇر ич қур — ичдан боғ-
ланадиган белбоғ; اُچ سۆز ич сөз — кўнгилдаги,
дилдаги яширин нарса, сир.

اُч ич: اُت اُت ич эт — жигарга ёпишиб турадиган
нозик эт.

اُр эр — эр, эркак. Бу сўзни кўпликда اُرُن эрән шак-
лида ҳам қўллайдилар. Лекин бу ҳол кам учрайди
ва қоидага ҳилофдир. Чунки кўплик қўшимчаси
[аслида] لار || läр тарзидадир.

⁴² „Муъжамул-булдон“ китобида кўрсатилишича, Оч шаҳри Андижон би-
тан Самарқанд орасидаги Сайхун қирғоғида яшовчи қарлуқлар шаҳри.

اِرْ ip — уялиш, изза бўлиш, хижолат тортиш маъно-
ларида қўлланади; اِرْ اِرْ بُلْدِي эр ip болдī — одам
изза бўлди; одам уялди.

اَزْ уз — ёғ. اَزْلِكْ مُونْ узлук мун — ёғлик шўрва.

اُسْ ус — ёмон ва яхшини фарқлаш (ўғузча); اَلْ اُسْ
ол ус болдī — у яхши-ёмонни айирди, фарқиға
етди.

اَسْ ас — йиртқич ҳайвонларга теккан парча гўшт;
ўлимтик.

اَسْ ас — каркас қуши; бургут.

كَلْدِي مَنكَ تَاتْ   اَيْدِمِ اَمْدِي يَاتْ
قَتْنَقَا بُلْبُ اَتْ   سَنِي تِلَارْ اَسْ بُرِي

Кәлді мәңә тат,
Айдім әмдī ят,
Қушқа болуб әт,
Сәни тиләр ас бөрі

„Менга бир тот келди; унга мен: ёт, қушларга
ем бўл, қушлар, қуртлар сени кутаётирлар, (деб
уни ўлдирдим)“. [Менинг олдимга бир уйғур кофи-
ри келди. Сени йиртқичлар, бўрилар парчаласин,
қушларга ем бўлиб, шундай ёт дедим].

اُسْ уш — шундай, худди. اُسْ مُتَدَغْ قِيلْ уш мундағ
қил — худди шундай қил.

اُسْ уш — ҳозиргина, шу онда; اُسْ كَلْدِكُمْ بُوْ уш кәл-
дүғум бу — ҳозиргина келиб турганим.

اُسْ اُسْ ош — ош — „уш-уш“ ёки „ҳўш-ҳўш“; ҳўкизни су-
ғоришда қўлланадиган сўз.

اُسْ уш — ҳар қандай дарахт, шох, бутоқнинг ўртаси,
ўзағи; مَنكُرْ اَشِي мөнүз ушī — шох (мўнгиз) ўрта-

си; шунингдек қуш ва отларнинг дум суякларига ёки дум чиқадиган ўринларига ҳам уш дейилади.

اش іш — ис, чироқ иси ва деворлардаги тутун иси, қуруми; تون іш болдї — тўн исланди, кирланди.

اق оқ — ўқ.

اق оқ — тўсин ёки хари; اق 3w оқї — уй ўқи, болор, уйнинг тўсини.

اق 11лан — ўқ илон; ўзини одамга отувчи илон.

اق оқ — ер ва бошқа ҳиссаларни ажратишда ишлатиладиган чек (қуръа).

اق оқ — феълларда таъкидни билдирувчи қўшимча; بارغل اق барғил оқ — албатта, бор.

اق оқ — ҳолга яқин маъно берувчи бир қўшимча (юклама); يا اق كلدیم баја-оқ кәлдїм — бояёқ келдим, яъни бу соатдан олдиноқ келдим; امدې اق ايدیم 3мдї-оқ ајдїм — ҳозир, ҳозироқ айтдим; ҳозиргина айтдим.

اق 1қ — нафас олиш қийинлиги, чунончи муздек сув ичиб, устидан нон егандан кейин нафас олиш қийинлашиб, тўсатдан кўкракдан чиқадиган ўқчиқ, ҳиқчоқ; انى اق تتى ані 1қ туттї — уни ҳиқчоқ тутди.

ال ол — у; ائدغ ايدې ол андағ ајдї — у (одам) шундай деди.

ال ол — у (ишорат); ار ол 3р — у киши.

ال ол — от ва феълларга қўшиладиган таъкид қўшимчаси; ال مېنك اغلیم ол мәнїң оғлїм ол — у ҳақиқатан менинг ўғлимдир. ان افكا برمش ол 3wгә бармїш ол — у уйга ҳақиқатан боргандир.

эм — эм, даво, дори; даволовчига آمجي эмчи дейлиши шундандир.

эм — хотинлар аврати (ўғуз ва қипчоқларда).

ум — иштон, лозим, шалвар.

им — шоҳ аскарларига қўйилган (тайинланган) яширин белги, пароль; бу белги қуш ёки қурол номи ёки бирор сўздан иборат бўлиши мумкин; тўқнашганда уни айтиб ўзларини танитадилар; мақолда шундай келган: إم بِلْسَا أَرِ الْمَاسْ *im bilcā* эр ёлмас—им билса эр ўлмас (киши яширин белгини билса, ноҳақ ўлмайди).

ун — ун, товуш; бу сўзни أُون ун тарзида чўзиброқ талаффуз қилиш ҳам мумкин.

Бу бўлимнинг музоаф (бир ҳарфи икки марта такрорланган сўзлар) қисми

арра — сийдик; бу сўзни эшаклар жуфтлашиш вақтида икки-уч марта айтилади; сўнг ўлар жуфтлашадилар. (Ҳозир бу сўз Қашқадарё областида „аррак-аррак“, Тошкентда „харр-харр“ тарзида қўлланади.) Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор, чунки арра арабча жамоъ маъносидадир.

урра — эркаклардаги чурра, дабба (ўғузча).

ирра — изза, уялиш; бу сўз икки , (p) билан *irra*, шунингдек бир , (p) билан *ira* деб ҳам талаффуз қилинади⁴³.

⁴³ Ҳозирги замон ўзбек тилида уялиш маъносидаги бу сўзининг изза ва изо тарзида икки хил талаффуз қилинишида бир ҳарф орттирилишининг ёки туширилишининг тилимизда қадимий ҳодиса эканлиги кўриниб турибди. Бу сўзда p товушининг з га алмашиниши фонетик ҳодисадир.

Бу бўлимининг тўрт ҳарфлилари⁴⁴

ا ا: — ҳайронлик ва таажжубни билдирувчи сўз.
 اَلْ مَنِ اُ قِلْدِي ол мэнi а: қiлдi — у мени ҳайрон қилди, таажжубда қолдирди.

اُذُو узу — уйқу; اُذِيْدِيْمَ узи́дiм — ухладим; бу ерда ҳарфи замма (·у·) билан касра (i) орасида келгани учун тушириб қолдирилган.

اُوا ува⁴⁵ — чақирувчига жавобан, жавоб тариқасида „ҳа“ деб айтилган сўздир. „Эй фалончи“ деб чақирганда чақирилувчининг اُوا ува || ова — „ҳа, лаббай?“ деган жавоби, „нима дейсиз?“ деганидир.

اَوْقا уқа — кафиллик, кафолат; اَوْقا اَلْدِيْمَ мэн анi уқа алдiм — мен уни кафилликка олдим; мен унга кафил бўлдим.

اَو а в — (қаттиқ талаффуз қилинадиган اَلِف билан) буюрувчининг буйруғини писанд қилмаслик, буйсунмаслик ўрнида қўланувчи „а?!“ „нима деяпсиз?“, маъмунидаги ёрдамчи сўздир.

اَي а j — тўқ сариқ рангдаги бир ипак кийимлик.

⁴⁴ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Чунки тўрт ҳарfli сўзлар назарда тутилса ҳам, берилган сўзлар тўрт ҳарfli эмасдир.

⁴⁵ Ҳозирги жонли ўзбек тилида, чақирувчининг мурожаатига жавобан „ҳов“ деб айтилади. Бундай мисолларни Навоий асарларидан ҳам топиш мумкин:

Ҳов деса шодга нуқс роже эди.

Йуқ демаклик хилофи воқе эди.

اى بىكى a] bītiḡi — аскарларнинг номи ва озиғи ёзилган дафтар.

اى a] — ав сўзи каби буйруқни менсимаслякни, инкор қилишни билдирадиган бир сўз.

Таркибида бурун товушлари бўлган отлар⁴⁶

اَنگ аң — юз ёноғи; اَنگ قِزِل қізіл аң — қизил юз ёноғи.

اَنگ аң — қуш исми; унинг ёғидан дори сифатида фойдаланилади. Агар ёғи кафтнинг юзига сурилса, кафтнинг орқасига ҳам ёйилиб кетади.

اَنگ аң — „йўқ“ ёки „эмас“ маъносидадир (ўғузча). Бирон юмушга буюрилганда, буюрилган киши اَنگ ан-аң дейди. Бу — „йўқ-йўқ“ демакдир.

اَنگ оң — олд; اَل مَنَدَن اَنگَدَن بَرَدِي ол мэндан ондун барді — у менинг олдимдан борди.

اَنگ оң — ранг; бир нарсанинг ранги; ياشِل اَنگِلِك تُون яшил онлук тон — яшил ранглик тўн.

اَنگ اِش оң іш — осон иш, қулай иш. Бу сўз اَنگ اِش онај сўзининг қисқартирилганидир.

اَنگ оң — ўнг; اَنگ اَلِك он элик — ўнг қўл, соғ қўл (чигилча).

Икки ҳарфлилар тугади.

⁴⁶ Бурун товушларининг сўз ўртасида ва сўз охирида келишларига қараб бўлинишлари турлича бўлса ҳам, М. Кошғарийнинг таърифича, бурун товушлари, асосан икки ҳолда пайдо бўлади: 1) н дан сўнг г келган сўзларда; аң, оң ва шу кабилар; 2) н дан сўнг ј, ч келган сўзларда: кўлүн ч, сўвинч каби. Буларни М. Кошғарий бир-биридан фарқ қилиб, „г“ ли бурун товушлари“, „ј, ч ли бурун товушлари“ деб атайди.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

فَعْلَ Фаъл, فُعْلَ Фуъл, فِعْلَ Феъл шаклида ўрта
ҳарфи сукунли сўзлар⁴⁷.

اَلْبَ алп — ботир, қаҳрамон; اَلْحَقُّ جُعِيْدًا алп
јағида, алчақ јағида — "ботир душман билан тўқ-
нашганда, олишганда, ювош — тиришишда синалади"
мақолидаги каби. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам
келгандир:

اَلْبَ اَرُّنُكَا اَلْدِيْمُو   اِبْسِيْزُ اَرُّونُ قَلْدِيْمُو
اَذْلَكُ اَوْجُنُ اَلْدِيْمُو   اَمْدِيْ يُّرْكُ يُّرْتَلُوْزُ

Алп эр Тона ёлдимў,
Ёсиз ажун қалдимў,
Озлэк очин алдимў,
Ёмди јурак јиртилур.

Алп Эр Тўнга (Афрасиёб) ўлдими,
Ярамас дунё қолдимў,
Дунё ундан ўчини олдими,
Энди юраклар унинг учун яраланмоқда.
(Афсуски, қаҳрамон Алпартўнга ўлдими, ярамас
дунё ундан ажралиб қолдими, замона ундан ўчини
олдими, энди унинг учун юраклар яраланаётир.)
اَرْتُ سَچ арт сач — орқа соч, гардон мўйи, чунки اَرْتُ арт
орқа, бўйин демакдир.

⁴⁷ فَعْلَ, فُعْلَ, فِعْلَ шакллари бу ўринда икки нарсани англатади: 1) алиф билан бошланувчи сўзларни кўрсатади; 2) шу сўзларнинг ўртасидаги ҳарфларнинг сукунли эканлигини кўрсатади.

- اَرْت а р т — тоғ тепаси; اَرْت بُلُور эрмәгүгә
эшик арт болур— „ялқовга эшик остонаси ҳам тоғ
тепасидек кўринади“ мақолидаги каби.
- اَرْت у р т — нина || игна тешиги.
- اَرْت Ө р т — ўт; ёнғин.
- اَسْت а с т — тор йўл; тор кўча (чигилча).
- اَنْد ан д — онт, қасам; اَنْدِيق андїқ — қасам ич.
- اَرَق ар қ — чиқит, чиқинди; تَمُرْ اَرَقِي тәмүр арқї—темир
чиқиндиси.
- اَرُق у р қ: اَرُق уруқ сўзининг қисқартирилган шакли
(ўғузча). Арабча عُنُق унуқ, عُنُق унқ сўзлари каби.
- اِرَق ї р қ — мўлжал қилиш, фол очиш, биров дилида-
гини айтиш.
- اَرِك э р к — эрк; подшолик ва буйруқ ўткирлиги.
- اَرِك Ө р к — қора молларнинг бошвоғи ва от оёғининг
боғи (тушов).
- اَرِك ї р к — қўй; тўрт ёшга қадам қўйган қўй.
- اَلِك ал к — олдин, аввал; سَنَ بَرَعِيل Ік сэн барғїл—
олдин сен бор.

Уч ҳарфлиларнинг манқус⁴⁸ бўлими

- اَوْب اَوْب Ө п - Ө п — бирон ишда ҳовлиқиб ва мақтаниб, сўнг
уни исботлашдан ожиз қолганларга „Өп-Өп“ дей-
дилар.
- اَوْت от — ўт, олов; اَوْت تِسَا اَغِيَز كِيْمَاس от тэсә ағиз
кўймәс — ўт деган билан оғиз куймас. Бу мақол
✓ сўзлашдан тортилганларга нисбатан ишлатилади.

⁴⁸ Феълнинг уч ҳарфи (бош, ўрта, охириги ҳарфлари)дан бири а, ә, о, Ө, у, ў, и—ї, э бўлган уч, оч, иш, ош, эл, ўз каби сўзлар бўлими манқус деб аталади.

اوتُ ɔт — (و ҳарфи ингичка [ɔ тарзида] талаффуз этилади); деворда ва тахтада бўлган тешик.

اوتُ ɔт — (و ҳарфи юқоридагидан ҳам ингичкароқ талаффуз этилади); аччиғлик, ўт [ɔт] қопчаси.

اوجُ ɔч — ўч, интиқом, кек.

اوجُ كَكَ قَمْعُ كِشِيْنِكْ يَلْنَكُوْ اَوْزَا اَلِيْمُ بِيْلُ

اَذْكُوْلُوْ كُوْ اَوْغَنَجَا اَلِكِيْنِكْ بِيْلَا تَلِيْمُ قِيْلُ

Оч кэк қамуғ кішінің жалғуқ ўзә әлім бил,
әзгүлүгүг ағанча әлігін билә тәлім қіл.

„Ўч, кек деган нарсалар одамларга қарз кабидир. Буни бил-да, кучинг етганча қўлинг билан кўп-кўп яхшилик қил“.

[Ўч, кек деган нарсалар одамларга қарз кабидир, олмай қўймаслар, ундан чекин. Шуни бил-да, му-софирларга, бегоналарга кучинг етганча, қўлинг-дан келганча яхшилик қил].

اوجُ уч — нарсанинг учи. بۇتَقُ اَوْجِيْ бутак учі — буток учи, шох учи.

اوجُ уч: اِيْلُ اوجُ уч эл — чегара, эл, мамлакат чегара-сидаги вилоят.

اوجُ уч — бирор нарсанинг тугалиши, битиши (ўғузча).

بوْدا نا اوجُ وار бо|да нә уч вар — халқда (қаби-лада) кўплик жиҳатдан тугалиш йўқ.

اودُ ɔд — (و ҳарфи ингичка [ɔ тарзида] талаффуз этилади); замон, замона, давр. Қуйидаги мақолда

ҳам келган: اودُ كَجَارُ كِشِيْ نُؤِمَاسْ يَلْنَكُوْ اَوْغَلِيْ

اودُ كَجَارُ كِشِيْ نُؤِمَاسْ ɔд кэчәр кіші тојмас, жалғуқ оглі мәнү қалмас. „Замон ўтар, киши тўймас, инсон боласи мангу қолмас“ мақолидаги каби.

اودۇ уд — сигир (чигилча). Туркларнинг қабул қилган ўн икки йилидан бирига ҳам اودۇ يېلى уд [lī] — сигир йили дейилади.

اوز ات ор ат — тўқ қизил ва сариқ ранглар орасидаги от.
اوز бор — (و ҳарфи ингичка [δ тарзида] талаффуз этилади); кафтан ёки камзулнинг қўлтиқ ости қисми.

اير эр — тешиш асбоби.

اير эр — ер; баъзи луғат [тил]да اير эр ҳам дейди.

اوز оз — (юмшоқ талаффуз этиладиган اَلِف билан); ёғ.
اوزك аш озк аш — ёғлик ош, ёғлик таом.

اوز оз — ўз; ўзи; бу сўз шу парчада келган:

كۆركلۈك تۇغ اوزۇنكا تېلىغ اشېغ اذېنقا
توتغېل قۇق اغرلېغ بلسۇن جېغېنك بۇتۇنقا

Көркүлүг тонуг өзүнә,
Татлиғ ашғ азінқа,
Тутғил қонуқ ағірліғ,
Јазсун јавің бузунқа.

„Күркам, чиройли тўнинг ўзинга, шириновқатинг-ни бошқаларга ата; қўноқларни ҳурматла, токи, шуҳратинг эл-юртга таралсин“. [Чиройли тўнинг-ни ўзинг кий, лекин ширин таомларинг-ни бошқаларга тут, меҳмондўст бўл, токи шуҳратинг оламга ёйилсин].

اوز тағ тағ — дара, тоғлардаги води; буни اوزې оз — тоғ дараси ҳам дейдилар.

اوز бузۇنك اوزكېشى ол буз — бу бизнинг ўз яқин киши-миз.

Ўз — ўзак; буни *يۇغاج* jīgach ōzi (ёғоч ўзаги) ҳам дейдилар. Хурмо ёғочларининг бошида пайдо бўладиган оқ модда.

اوز: ۋاز قۇتقى ۋاز قونۇقى — гавда ичида ҳаракат қиладиган нарса, руҳ; қуйидаги парчада ҳам келган:

Барді көзүм жарукі,
Алдї өзүм қонуқі,
Қанда әрінч қанікі,⁴⁹
Әмді узін узғуруп.

[Кўз қорачигим (севиклигим) кетди. У. кетиши билан менинг руҳимни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Энди у қаерда экан? Унинг йўқлиги мени уйқудан уйғотади, уйқуга йўл бермайди].

ایش Эш — эш; ҳамроҳ; ўртоқ; жини бор, алоҳида та-
биатли кишиларга ҳам **ایشік** Эшлик деғиләди.

81

اُنْكَ اېشېن كَجُورْدُمْ   اېشېن بىما قَجُورْدُمْ
 اُولۇم اوتىن اېجُورْدُمْ   اېجتى بُلْب يۇزى ترن

Аниң ішін кәчүрдүм,
 Эшин јимә қачурдум,
 Оіум отін ічүрдүм,
 Ічті болуб јүзі тәрін.

„Унинг ишини битирдим, ҳамроҳини ҳам қочирдим. Ұлим оғусини ичирдим, юзини буриштирган ҳолда ичди“.

[Уни ўлдириб, ишини бартараф қилдим ва ҳамроҳини (дўстини) қочирдим; ўлим шарбатини тоттирдим, юзини буриштирган ҳолда ичди].

Эслатма. Бу парча охиридаги ترن тәрін сўзи босма нусхада نرن нәрін шаклида янглиш кетган. Лекин хато — савоб (тузатиш) жадвалида унинг тўғри шакли ترن тәрін деб ўқтирилган. Биз ҳам шунга асосландик.

اوغ оғ — чодирнинг [ўтовнинг] юқори қисмида бўлган увуқлар [яъни, чодир ёғочлари].

اوق оқ — мерос ҳиссаси اُنْكَر بېر اوق تَكْدى аңар бір оқ тэгди — унга меросдан бир ҳисса тегди.

اوك ог — ақл ва зийраклик. Шунинг учун ёши улуг ва ақллиларга اوكا ogä лақаби берилади. Бу сўз ўрта ёшга етиб улғайган ҳар бир ҳайвонга нисбатан ҳам ишлатилади; шунингдек, тўрт ёшдан ошган отларга اوك ات og at дейдилар.

ايگ иг — дуг; шу маънода бу сўз اِيگ ig ҳам дейилади.

ايگ иг — касаллик.

اول ул — девор ва уйлар пойдевори. تام اولي tam uli — девор ости, девор пойдевори.

اُولَ ۋِل تون—хўл, ۋِل نانك: ۋِل — хўл нарсa. اُولَ تون—хўл,
нам тўн. Ўғузлар бунн билмайдилар.

31 — эл, вилоят. بَكْ 31 — бек эли, бек
 ВИЛОЯТИ.

эй — очиклик, бұшлик; قېغ ايلي қабуғ әли — эшик
ёнидаги бұш жой, очик майдон.

31 — бир турли от номи; чунки от туркнинг қаноти-
дир. Отбоқарни **إيل بشي** 31 башī дейдилар. Бу
«вилоят бошлиғи» демакдир. Лекин бундан отбо-
қарни тушунадилар.

31 — икки шоҳ орасидаги келишув, ярашув;
 31 — икки бек бир-бири билан ярашди.

ایل il: ایل کیشی il kişl — паст одам; бахил киши
ایل قوش il quş⁵⁰ (бу катта бир қуш бўлиб, май-
да қуртлар, қурбақа ва жўжаларнигина ейди;
аммо ўзи овланмайди).

اوم اوم — меъда бузуқлиги. اَر اوم بولدي Эр ум болді — одам меъдаси бузилди; кўп гўшт ейишдан одамнинг меъдаси бузилди.

اون он — ўн.

ۋۇن — ун, товуш (чўзиқ ва қисқа талаффуз қилиш ҳам мумкин).

اُونُ ун — ун.

اين ۋن — اين ۋن — ۋنقىر-چۋنقىر ەر; اين ۋن — ۋن
 پاست-بالاند жой дейилиши шундандир.

Эн — эн, ҳар нарсанинг эни; **بۇ بۇزۇڭنى نىجا** бу ббз
 ʙн нʙчā? — бу бʙзнинг эни қанча?

⁵⁰ Б. Аталай таржимасида—бургут (I т., 49-бет), Броккельман таржимасида эса—калхат (66-бет) деб берилган.

اين in — ин; шер, тулки ва бошқа йиртқишлар уяси.

يىن jin шакли ҳам бор.

اين in — қўй қийи; бу сўзнинг يىن jin шакли ҳам бор.

ТҶҲРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ⁵¹

اوى oʻj — ердаги чуқурлик, ўйдим-чуқур.

اوى oʻj : اوى اٲ اٲ at — қора от.

Ўрта ҳарфи сукунли сўзлар тугади.

فعل فعل Фаъал, фаъул, фаъил каби ўрта ҳарфи
ҳар хил шаклда қўлланувчи сўзлар бўлими

اُجٲ oʻchut — ўч, қасос; душманлик; бу сўзнинг асли
اُج oʻch дир.

اُذٲ azut — кафт; бир кафтга сиғарлик; يېز اُذٲ نائٲ
бир азут нэн — бир кафт нарса.

اُرتٲ arut ot : اُرتٲ اٲ arut ot — бир йил турган ўт;
қуруқ хашак.

اُعٲ oʻgut — бўза тайёрлашда ишлатиладиган ачитқи-
нинг исми. Бу кўп дорилардан иборатдирки, унлари
ундирилган арпа уни билан аралаштирилади.
Кейин қориштирилиб, ғўлакларга ўхшатиб кеси-
лади, сўнг қуригилади. Кейин буғдой ва арпани
қайнатилади. Ўша хамир ўғитни (ғўлакни) янчиб,
ҳар бир буғдойга бир ғўлакдан сепилади, сўнгра
қайнатилган буғдойни тоза бир нарсага ўраб, уч
кунгача димлаб қўйилади. Шундан кейин хумга
солинади ва етилгунча ўн кун қўйилади. Сўнг
устига сув қуйиб сузилади. Бу буғдой шароби
[бўза] дир.

⁵¹ Бу ерда босма нусхада ёки қўлёзмада ва ёки китобни тузиш вақтида
бир оз хато кетган. Чунки берилган сўз арабчада ҳам тўрт ҳарфли эмас,
уч ҳарфлидир.

اَفْتٌ əwät — тўғри, маъқул деган маънони англатувчи сўзидир. Бу сўзнинг уч хил талаффузи бор: яғмо, тухси, қипчоқлар اَفْتٌ əwät, ўғузлар اَمْتٌ əmät ёки اَوْتٌ əwät дейдилар. Бошқа турклар эса يَمْتٌ jəmät дейдилар.

اَفْتٌ uʷut — уялиш, ҳаё.

اَفْتٌ uʷut — таомга ёки подшо ҳузурига чақириш.

اَكْتٌ əgīt — ярадан, шунингдек, кўз тегишидан сақлаш учун болаларнинг юзига суртиладиган бир дори. Бу дори заъфаронга бир қанча нарсалар қўшиб ясалади.

اَكْتٌ ɔgūt — ўғит, насиҳат; бу сўз қуйидаги шеърий парчада ҳам келгандир:

اَلْغَيْلُ اَكْتٌ مِّنْ دِيْنِ اَوْغُولِ اَرْدَمُ تِيْلَا
بُوَيْدَا اَوْلُغٌ بِلْكَا بُلْبُ بِلْكِينْكَ اَوْلَا

Алғил ɔgūt мѣндін, оғул ʔrdām tilā,
Бойда улуғ bilgā болуб, bilgin ула.

„Ўғил, мендан ўғит ол, фазилат тила.

Эл-юрт орасида улуғ олим бўл, илмингни тарқат“.

[Эй ўғлим, мендан ўғит-насиҳат ол, одобли ва тарбияли бўлишга тириш, токи эл ичида зўр олим бўлиб танил ва улар орасида одоб ва илм тарқат]...

اَكْتٌ ŭgīt — буғдой ва шунинг кабиларни янчиш.

اَكْتِجٌ ŭgītčī — буғдой ва бошқа донларни янчувчи кимса, тегирмончи.

اِكْتٌ əgāt — никоҳ кечаси келин ёнида хизмат қилувчи хотин, янга.

اِكْتٌ ikīt — ёлғон (ўғузча); اِكْتٌ سُوْزُ ikīt sɔz — ёлғон сўз.

اَلْتِجٌ ɔlut — бир-бирини ўлдириш. Ўлдирувчига اَلْتِجِ ɔlutčī дейилади.

اَلْتُ olūt: اَلْتُ ارْ olūt эр — куч ва қуввати кетган катта ёшли киши.

اَتَجْ атач — худди катта кишилардек ўзини улусифат (кекса-қари) қилиб кўрсатувчи болага атач оғул дейилади.

اَتِجْ атіч — болалар ёнгоқ ўйнайдиган чуқур жой.

اَشِجْ ашіч — қозон; бу сўз қуйидаги мисолда ҳам келгандир:

اَشِجْ اَبُوْرُ تَوُبُّمُ اَلْتَوْنُ، قَمِجْ اَبُوْرُ مَن قَيْدَامَنُ

Ашіч ајур тубум алтун, қаміч ајур мән қайдаман?
„Қозон айтур: тубим олтин, чўмич айтур: мен қайдаман?“

[Қозон тубим олтин деб мақтанса, чўмич: „Ундай бўлса, мен қайдаман?“ — дейди].

Бу масал ўзининг кимлигини биладиган таниш кишилар олдида мақтанувчи кишига нисбатан айтилади.

اَكْجْ экач — ўзининг ортиқ зийраклиги билан одамларга худди ўз синглисидек туюлувчи ёш қиз; бу сўз ёш қизларни севиш, эркалаш учун қўлланади.

اَمْكْ амак — нишон, мўлжал.

اَمِجْ амач — омооч, омооч-бўйинтуруқ; деҳқончилик асбоблари.

اُلِجْ уліч — болаларни севиш, эркалатиш учун айтиладиган сўз; اُلِجِمُ улічім — ўғилчам, қароғим (қарлуқча).

اَنَجْ анач — она қиз, яъни ўзининг зийраклиги билан ҳамманинг онасидек ҳисобланувчи ёш қиз. Бу сўз қизларни эркалатиш учун айтилади.

اَنْجْ энуч — кўзга тушган парда, нохина.

اَغِرْ aғір — оғир, ҳар нарсанинг оғири. Халқ ёки бек томонидан ҳурмат қилинадиган кишига ^{اَغِرْلِيغْ كِشِي} ағірліғ кіші деб айтилади; ^{تَنْكِرِي مَنِي اَغِرْلادي} тэнрі мэні ағірладі — худо мени сийлади, қадрлади. ^{اَغِرْ اَذاقْ اَمْرَلدي} ағір азақ әмрүиді — оғир оёқ кечадан бир мунча муддат ўтгандан кейин тўхтади дейиладн, яъни „оғир оёқли киши секин ва суст юрса ҳам, манзилга етди“ дейилмоқчи.

اَغِرْ ағір: ^{اَغِرْ نَانَكْ} ағір нэн — нархи ошиқ нарса, қимматбаҳо нарса.

اَغِرْ уғар: ^{اَغِرْ اَتْ} уғар ат — пешонасида оқи бор [қашқа] от; бу сўз шаклан ҳам, мазмунан ҳам арабчага мосдир; фақат бу сўзнинг бош ҳарфи арабчада фатхали (а), туркчада заммали (у) дир. ^{اَغِرْ} оғур — вақт; ^{اَغِرْدا كَلْدِيْنَكْ} нә ағурда кәлдін? — қай вақтда келдинг?

اَغِرْ оғур — давлат, даргоҳ; ^{اَغِرْدا مِيْنَكْ اِيْشِيْمْ اِيْتَلدي} бәғ оғрінда мәннң ишім әтидї — бек давлатида (даргоҳида) менинг ишим ўнгланди.

اَغِرْ оғур — ишнинг ўрнида бўлиши, жойида, вақтида бўлиши. ^{اَغِرْدا بُولْدِي بُو اِيْشِي اَغِرْلُغْ بُولْدِي} бу иш оғурлуғ болдї — бу иш вақтида бўлди.

اَغِرْ оғур — бадал, эваз; ўринма-ўрин, бошма-бош; ^{اَغِرْ اَتَقَا اَلْدِيْمْ} атқа оғур алдїм — от эвазига [бошма-бош] олдим (оғузча).

اَغِرْ оғур — яхши ва муваффақиятли; хайрли; бу сўз фақат сафарга ёки сафарчига нисбатан қўлланилади: ^{يُونْ اَغِرْ بُولْسُونْ} юл оғур болсун — сафар беҳатар [муваффақиятли] бўлсин (ўғузча).

اَغِرْ эғір — игир || ийир, қорин оғриғини даволаш учун қўлланадиган ўсимлик; бу сўз шу мақолда келган:

اَكْرُبْنَا اَرَأَيْتُمْ اكِر болса эр ölmäs — игир бұлса одам ұлмайди [киши ёнида бу дори бұлса, ұлмайди]. Чунки қорин оғриғига дучор бұлган одам уни еса, тузалади. Бу мақол ҳар ишга олдин ҳозирланиш керак, деган маънода қўлланади.

ۋكۈر — тариқ. Бу сўз туркчадир; ўғузлар бил-
майдилар.

٠ اُگُرُ ögür: ياغ اُگُرُ jağ ögürü — кунжут (ўғузча).

اڭرۇر — пода; қўй, эчки, кийик; ёввойи ўрдақнинг кичик хили—чуррак дейилган қуш, туялар пода-сига нисбатан ҳам қўлланади.

٥١ **Эмир** — туман; булут (ўғузча).

اُبُرْ убуз — қаттиқ ер; اُوْى اُبُرْ у|убуз — паст ва саҳ-
ролик ер.

Этис — икки дара орасидаги чегара.

ажр ујуз — жўн; арзон баҳо; **اُجْرُ نَانِك** ујуз нән — арзон
 нарса. Ҳар бир тубан, паст нарсага **اُجْرُ** ујуз дей-
 дилар. **بَك اَنِي اُجْرِلَدي** бёғ анī ујузладī — бек уни
 ерга ўрди, хўрлади.

inlgä урса узуз болур — тулки ўз уясига қараб
ирилласа [улиса, ҳурса] қўтир бўлади. Бу мақол
ўз элини, уруғини ва мамлакатини ёмонловчиларга
қарата айтилади.

اَزْ اَزِيز — баланд ер ва бошқа баланд нарсалар.

اَزْدِ اَزِيز: اَزْدِ تاغ اَزِيز تاغ—баланд тоғ ёки ошиб ўтиш
мумкин бўлмаган тоғ.

“ағу ж — оғиз; оғиз сути; бу сўз охиридаги товуш ;
“з” билан ёки ; “ж” билан ёзилиши ҳам мумкин.

ағіз — ариқ оғзи; чарм идиш ёки қовғанинг оғзи;
хум оғзи; қудуқ оғзи.

اغز aғіз — одам ва ҳайвонлар оғзи; اغز يىسا كوز اياذور — оғиз еса, кўз уялур. Бу мақол бировнинг бирор нарсасини еганлар унинг ҳожатини чиқаришдан тортиниши мумкин эмаслигини кўрсатиш учун айтилади.

اغز оғуз — туркларнинг бир қабиласи. Ўғузлар туркманлардир. Улар йигирма икки уруғдир; уларнинг ҳар бирининг махсус белгилари, молларига хос тамғалари бордирким, уруғларни шу тамғаларига қараб айирадилар.

Биринчиси ва бошлиқлари: قىنق қиниқ — қиниқлардир. Замонамизнинг ҳоқонлари шу қиниқлар уруғидандир. Молларининг тамғаси шундай:

Иккинчиси: قىغ қайғ — қайиғлардир. Тамғаси шундай:

Учинчиси: بايندر байундур — байунлардир. Тамғаси шундай:

Тўртинчиси: افا іва — ивалардир. Уларни іва — йивалар ҳам деб атайдилар. Тамғаси шундай:

Бешинчиси: سلفر салғур — солғурлардир. Тамғаси шундай:

Олтинчиси: افشار афшар — офшорлардир. Тамғаси шундай:

Еттинчиси: بگتلي бёгтили — бегтилилардир. Тамғаси шундай:

Саккизинчиси: بكدوز букдўз — буктузлардир. Тамғаси шундай:

Тўққизинчиси: بايات бајат — боётлардир. Тамғаси шундай:

Ўнинчиси: jazīr — ёзгирлардир. Тамғаси шундай:

Ўн биринчиси: ajmūr — аймурлардир. Тамғаси шундай:

Ўн иккинчиси: qarabolūk — қорабўлуклардир. Тамғаси шундай:

Ўн учинчиси: alqabolūk — олқабўлуклардир. Тамғаси шундай:

Ўн тўртинчиси: igdār — игдарлардир. Тамғаси шундай:

Ўн бешинчиси: urāgīr — уракирлардир. jūrāgīr ҳам дейдилар. Тамғаси шундай:

Ўн олтинчиси: tutīrqa — тўтирқалардир. Тамғаси шундай:

Ўн еттинчиси: ulajundlug — улаюндрлуглардир. Тамғаси шундай:

Ўн саккизинчиси: tōgār — тўгарлардир. Баъзан , ҳарфи туширилиб, шаклида ҳам ёзадилар. Тамғалари шундай:

Ўн тўққизинчиси: bajānak — бажанаклардир. Тамғаси шундай:

Йигирманчиси: juvaldar — жуводдорлардир. Тамғаси шундай:

Йигирма биринчиси: jāpnī — жапнилардир. Тамғаси шундай:

Йигирма иккинчиси: jaruqlug — жаруғлуқлардир. Буларнинг сони оз, тамғалари номаълумдир.

Маҳмуд Кошғарий айтади: „Бу қабиаларни билишга одамларнинг эҳтиёжлари борлиги учун

бирма-бир изоҳ қилдим. Бу тамғалар уларнинг моллари ва подаларининг белгисидир. Моллари аралашиб кетганда ҳар қабилла ўз молини шу тамғалардан айириб олади.

Булар асосий қабилалардир. Уларнинг ҳар бирининг аймақлари бор. Қисқартиш учун уларни ёзмадим. Бу номлар у қабилаларнинг энг қадимги боболарининг исмидир. Арабларда **بَنُو سَلِيم** Бану Салим, яъни Салим авлодлари, **بَنُو خُفَاجَه** Бану Хафоча, яъни Хафоча авлодлари деб юритилгани каби, булар ҳам қадимги оталарига нисбат бериб юритадилар.

اُوکُز Өкүз — Жайхун, Фирот каби дарёларга берилган ном. Ўғузлар бу сўзни ўзларининг шаҳарлари жойлашган **بَنَاجَت** Банокат водиси маъносида қўллайдилар. Уларнинг кўчманчилари ҳам шу дарёнинг икки қирғоғига жойлашганлар. Турк мамлакатларидаги бир қанча бошқа дарёлар ҳам шу ном билан юритилади.

اِي Ила (Ила) ва **يَفِنْج** Јафӣн] (Ёфинж) саҳролари орасидаги шаҳар **اِيكِي اُوکُز** Ёки Өкүз деб аталади.

اُوکُز Өкүз — ҳўкиз. Бу сўз шу мақолда ҳам келган:

اُوکُز اَذَاقِي بُلْغُنْجَا بَرَاغُو بَشِي بُلْسا يِك Өкүз азақи бўлғунжа брағу бәши бўлса йик болғинча, бузағу бәши болса йик — „ҳўкизнинг оёғи бўлгунча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ“. Бу мақол „мустақиллик бўйсунидан яхши“ деган маънода қўлланади.

اَفْس афус — мум (булғорча).

اُولَاش улас: **اُولَاش كُز** улас күз — сузилган, ёқимли күз; хумор күз. Шу парчада ҳам келган:

بۇلنار مېنى اولاس كۆز   قرامنىڭ قىزىل يۈز
 اندىن تمار توكل تۈز   بۇلنار يىنا اول قىزار

Булнар мәни улас көз,
 Қара мәніз қізіл јүз.
 Андін тамар түкал түз,
 Булнап јана ол қачар.

Бу маст кўзли (севиклим) порлоқ юзидаги ёқимли қора холи билан мени асир қилади. Худди (ғўзал) ёноқларидан ширинлик томаётгандай мени асир қилади-да, сўнг мендан қочади. [Мастона кўзли, кўркем юзли, қоп-қора холли севиклим, ёноқларидан ёқимлилик томаётгандек мени асир қилади. Асир қилади-да, сўнг қочади].

اېش   ɔp ʊʃ — ʊпиш.

اتش   a tīʃ — ɔтиш; ɔтишма.

اېش   A tīʃ — эр кишиларнинг исмларидан.

اتش   U t ʊʃ — ər кишиларнинг исмларидан.

اتش   ʊt ʊʃ — [юмшоқ талаффуз этиладиган „ʊ“ билан];
 уйинда ютиш. Бу шундайки: болалар ҳалқа (давра) бўлиб ўтирадилар. Болалардан бири ёнидаги бир болани тўртади ва унга اتش اتش ўтўш-ўтўш дейди, яъни „ёнингдагини ҳам тўрт“, дейди.

ايتش   i tīʃ — икки киши орасида ўзини қўл билан ҳимоя қилиш.

اچش   ɔ ɕāʃ — ʊчакишиш.   ال مېنىڭ بىرلا اوجشدى   ол
 мәнің bīrlä ɔçāʃtī—у мен билан ʊчакишди.

ادش   a dāʃ — dўст, ўртоқ.

ادش   i dīʃ — қадаҳ; пиёла; яғмо, тухси, ямак, ўғуз ва арғулар тилида тос, обдаста, товоқ ва лаганларнинг ҳаммаси „идиш“ деб юртилади.

أَرِش arīsh — ўриш; أَرَقَاغ arīsh арқағ — орқағ—

ўриш деб қўлланилади.

أُرِش уруш — талашиш, тортишиш; уришиш.

أَغِش ағиш — кўтарилиш, оғиш.

أُغِش уғуш — қабила, қариндош.

أُفِش уфуш — ушоқ, нарсанинг майда бўлаги; أَفْشُ اتْمَاكى

уфуш ётмак — ушатишган нон, бурдаланган нон.

أُقِش уқуш — уқиш, англаш; идрок этиш; тушуниш;

اقوشلغ كىشى уқушлуғ кiшi — уқувли киши, фаҳм-фаросатли киши.

أُكُش өкүш — кўп; أَكُشُ نَانِكْ өкүш нәң — кўп нарса;

ҳар нарсанинг кўпи. Масалда шундай келган:

تېرىكْ اَسْنِ بُلْسا تَانَكْ أَكُوشْ كَرُورْ

Tirig ʿasān bolsa tañ öküsh körür

— одам эсон [соғ] бўлса, қизик нарсаларни кўп кўради.

أُكُوش өкүш: أُوْكُوشْ يُلْقِي өкүш йiлқi — қайсар от; саркаш ҳайвон.

أَلِش алiш — сувнинг ҳовузга қуйиладиган ўрни.

أَلُش Алуш—Қашқарда бир қишлоқ номи.

أَلِش алiш — олиш, ҳисоблашиш; يِيرِشِيرْ алiш-бэриш—олиш-бериш. Оладиганни олиш, берадиганни бериш.

أَلْش ўlўш — улуш, ҳисса; (ش Ҳарфи аслида ك دир).

أُولُكْ ўlўк — улуш, ҳисса; бу сўз охирида ك к бўлиши

асосдир. Бу араб тилида к ҳарфининг ш га алмашиниши кабидир. Чунончи, Мажнуннинг

عَيْنَاش جِيدَشْ مِيسْرَاسِيدَاغِ عَيْنَاها وَجِيدَشْ جِيدْها عَيْنَاش جِيدْها عَيْنَاكْ ўрнида қўлланган.

الوش улуш — қишлоқ (чигилча); Баласоғун ва уларнинг
юқори ёнидаги арғулиларча „шаҳар“ демакдир.
Шунинг учун Баласоғун шаҳрини قوز اولوش
Қуз улуш ҳам дейдилар.

الوش улш — халқ орасида ҳисса тақсимлаш ёки улаш-
моқ. Сўз охиридаги ش ҳарфи ك га алмашган-
дир. Чунончи, رَبِّكَ تَحْتَكِ сўзлари ўрнида
قَدْ جَعَلَ رَبِّش تَحْتَش سَرَبًا қўлланганда ш, к га алмаш-
гани каби.

اچغ ачġ — хон ёки шоҳнинг бахшишномаси, мукофоти;
خان منكا اچغ يردى Хан мэнә ачġ бэрдġ—хон менга
мукофот берди.

اچغ ачġ — ноз-неъматлар ичида яшаш, ноз-неъматлар-
дан баҳраманд бўлиш; اوزنگنى اچغلتت бозунни
ачġлġ тут—ўзингни яхши тут! Ноз-неъматлардан
баҳраманд бўл, озиқлан, демакдир.

اچغ ачġ — аччиқ; аччиқ бўлган ҳар бир нарса.

اذغ азġ — айиқ; бу сўз шу маталда ҳам келади:
اچي نجا آل بلسا اذغ انجا بول بلسا авчġ нэчә ал
bilsä, азġ анча јол bılıp — овчи қанча ов ҳийла-
ларини билса, айиқ ҳам шунча қочиш йўлларини
билади. Бу мақол икки тажрибали киши тортишиб
қолганда сўзланади.

اذغ азġ — мастликдан ҳушёр бўлган киши; اسرگى اذغ
эсрүк азġ—маст ва ҳушёр.

اذغ азġ — биздаги бир қишлоқ номи.

اذغ узғ — уйғоқ; ҳушёр; اذغ ار узғ эр — уйғоқ
одам; дили зийрак кишига كونكولوك ار узғ
көнүлүк эр—сезгир табиятли одам дейилади.

ارغ арġ — чодир пардаси (барсағонча).

أَرِغْ аріг: أَرِغْ تَاتَك аріг нәң — тоза нарса.

أُرُغ уруғ — уруғ, ҳар бир нарсанинг уруғи; [экиладиган] уруғни ҳам уруғ дейдилар. أُرُغْ أَكْدَى уруғ эқд — уруғ эқди, дона сочди. Қариндош-уруғни ҳам бунга ўхшатиб أُرُغْ تُرِغْ уруғ-туріг дейдилар.

أَزِغْ азіг — озиқ, ҳайвоннинг озиқ тиши.

أَسِغْ асіг — фойда.

أُوسُغ — бир ишнинг бошқа бир ишга айланиши; أُوْشِشْ أُسْنِیْ مُنْدَغْ бу іш осуғи мундағ — бу ишнинг айланиши шундай.

أَلِغْ аліг — ҳар нарсанинг қайтарилиши (ўғузча ва қипчоқча).

أُلُغْ улуғ — улуғ, ҳар нарсанинг улуғи, каттаси; шу шеърий парчада ҳам келган:

أَلْغُ لَوْقَعُ يُلْسَا سَنْ أَذْكَو قَلْبِنْ
بَلْغِلْ كِشِيكْ يَكْلَا قَتِنْ يَخْشَى أَوْلَاقْ

Улуғлуқуғ булса сән эзгү қілін,
Болғил кішіг Бәргіәр қатін јахші улан.

Даража ёки мартаба топсанг, хулқингни чиройли қил, амирлар олдида яхшилик етказувчи, халқнинг ишларини яхши қабул [қилувчи бўл.

إِلِغْ іліг: إِلِغْ سُوْفْ іліг суw — илиғ сув; асли ی билан یَلِغْ [йилиғ] бўлиши керак.

أُجُقْ ачуқ — очик; أُجُقْ قَبَغْ ачуқ қапуғ — очик эшик; أُجُقْ كَوَكْ ачуқ көк — очик ҳаво; أُجُقْ اِبْشِ ачуқ іш — аниқ ва равшан ишга очик иш дейилади.

أُجُقْ очақ — ўчоқ.

اِجْتِمَ اичқим — катта ака; ҳоқоний турклари катта ака-ларини اِجْتِمَ اичқим⁵² дейдилар, лекин иккинчи шахсда اِجْتِمَ аичқин шакли қўлланилмайди.

اَذَقَ азақ — оёқ.

اَذَقَ азуқ: اَذَقَ نَانَك азуқ нән — номаълум нарса; اَذَقَ азуқнинг асли اَعْدَقُ ағдуқ — „ўзгарувчи“ деган маънодадир. Енгиллатиш учун غ ҳарфи туширилган اَيْنَك مَنَكْرِي اَغْدِي аниң мәнқи ағди — униң ранги ўзгарди.

اَذَقَ узіқ: اَذَقَ اَر узіқ эр уйқучи одам; мудровчи одам.

اَذَقَ ізуқ — ҳар бир қутлуг нарса; ўз ҳолига қўйилган ҳайвонга اِزَقَ ізуқ дейдилар. Унга юк ортилмайди, сути соғилмайди, юнги олинмайди. Эгаси уни назр қилгани туфайли шундай қилинади.

اَذَقَ ізуқ — узун, чўзиқ اِذَقَ тағ — ўтиш мумкин бўлмаган чўзиқ тоғ.

اَرَقَ аріқ — ариқ; наҳр; бу сўз шу мақолда ҳам келган: اَغْلَدَا اَغْلَقَ تَغْسَا اَرَقَدَا اَوْتِي اَوْنَار тугса, аріқда оті унәр — молхонада бузоқ туғилса, ариқда ўти чиқади. Бу мақол овқат ёки ризқ учун ортиқча уриниш ва қайғириш керак эмаслигини англатиш учун айтилади.

اَرَقَ аруқ — اَرَقَ аруқ эр — ориқ, чарчаган одам; шунингдек бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

اَرَقَ تَرَقَ Аруқ-туруқ — Фарғона билан Қашқар ўртасидаги баландлик бир жойнинг номи.

⁵² اِجْتِمَ аичқим сўзининг ёзилишида босма нусхада аниқсизлик бор. Унда бу сўзнинг бош ҳарфи бир ерда „а“ اِجْتِمَ бир ерда „и“ اِجْتِمَ шаклида берилган.

- اَرِقْ аріқ — ориқ, заиф (ўғузча ва қипчоқча).
 اَرُقْ уруқ — арқон.
 اَزُقْ азуқ: اَزُقْ اَوُقْ азуқ оқ — яширин ўқ, ким отган-
 лиғни аниқлаш қийин бўлган ўқ.
 اَزُقْ азуқ: اَزُقْ مُتُقْ азуқ мунқ — қочган; йўлдан озган;
 адашган.
 اَزُقْ Азақ — ўғуз бекларидан бирининг номи.
 اَزُقْ азуқ — озик, озик-овқат; шу мақолда келади:
 سَرْتَنِيْنَكْ اَزُقِيْ اَرِغْ بُلْسَا بُوْلْ اوزا يَزْ сартни азукі
 аріғ болса, јол ўзә јәр — савдогарнинг моли тоза,
 бешубҳа бўлса, йўл устида ейди. Бу мақол айтган
 сўзининг уддасидан чиқа олмаган, қуруқ мақтан-
 чоқларга нисбатан қўлланилади.
 اَزُقْ узақ — узоқ; اَبَشْ اَزُقْ узақ іш — чўзилган иш;
 бир ерга юборилган одамнинг кечикишига ҳам бу
 сўз қўлланади. جَلَاوَجْ اَزُقْ بَرْدِيْ јалавач узақ барді —
 юборилган киши кечикди каби.
 اَزُقْ озук: اَزُقْ اَتْ озук ат — ўзар от; улоқ пойгасида
 олдин борувчи чопқир от.
 اَشُقْ ашақ — тубан, қуйи (ўғузча).
 اَشُقْ ашуқ — одам тўпиғи.
 اَشُقْ ушақ: — اَشُقْ نَانَكْ ушақ нәң — кичик, майда
 нарса; шунингдек, ёш болаларга ҳам اَشُقْ اَغْلَانْ
 ушақ оғлан дейдилар. Ўтининг майдасига اَشُقْ
 اَوْتُنْكْ ушақ отун дейдилар. Бу сўз бирлик эмас,
 жамлик ҳолати учун қўлланилади.
 اَشُقْ ашуқ — темир қалпоқ, дубулға. Бу сўзда алиф
 اَشُقْ ўрнига алмашган. Арабча اَلْمَعِيْ وَبَلْمَعِيْ каби.
 اَغُقْ уғуқ — маҳсини аяб, устидан кийиладиган пайтава
 каби нарса.

- اۋىق I w i қ — қир ва тошлоқ ерларда яшайдиган кийик.
 اۋىق алуқ — жоҳиллик; اۋىق алуқ ёр — жоҳил
 киши (ўғузча).
 اۋىق олуқ — чора; дарахт кундасини ўйиб тарашланган,
 охурга ўхшаш нарса; [унда] ҳайвонлар суғорила-
 ди; узумдан сиқиб олинган шинни кабилар сови-
 тилади.
 اۋىق улуқ: اۋىق تون улуқ тон — эскириб, ишдан чиққан
 тун; ҳар бир эскирган нарсага ҳам улуқ дейилади.
 اۋىق улуқ — кичик қайиқ; қайиқ. Бу — тамоман аввалги
 сўздир [яъни омонимдир].
 اۋىق улуқ — от курагининг олд қисми; шу мақолда
 келган: اۋىق يَغْرِ اُغُولقا قَلْبِر улуқ jaғiрi оғулқа
 қалiр — от курагидаги яғир болаларига мерос бўлиб
 қолади, мақолидаги каби. Чунки пай томирлари
 у ерга тўпланганлиги учун тез тузалмайди.
 اۋىق алик — қуш тумшуғи (ўғузча).
 اۋىق ануқ: اۋىق نانك ануқ нэң — мавжуд нарса; шу
 мақолда ҳам келган: اۋىق اَتْرُو تَتْسَا يُوَقًا سَانماس
 ануқ отру тутса, жоққа санмас — меҳмонга бор таом
 тақдим қилинган, кўрмадим демайди. Бу мақол уй
 эгаси бор нарсасини меҳмонга тақдим қилиши
 зарурлигига ишорат қилиб айтилади.
 اۋىك эбак — болалар тилида „нон“ ёки „нанны“ демак-
 дир.
 اۋىك этак — этак.
 اۋىك этук — этик.
 اۋىك этук — ҳикоя, эртак; бирор мақсадни шоҳга бил-
 дириш, ҳикоя қилиш учун ҳам бу сўз қўлланади.
 Асли бир нарсани ҳикоя қилишдан олинган.

- اُنْكَزْ اُنْكَ تَتِّي ۈتۈك — ич кетиш ва қусиш касали; ۈтۈк
 аңар ۈтۈк туттӣ—уни ич кетиш ва қусиш тутди.
 اُنْكَ ۈتۈك — дазмол; андавага ўхшаш темир [асбоб]
 бўлиб, уни қиздирадилар ва кийимнинг чок ҳамда
 бахяларини ва тукларини бостириб силлиқлайдилар.
 اِنْجُكْ ۱ч ۈк — соболь, олмахон ва бошқа ҳайвонларнинг
 терисидан қилинган пўстин.
 اُذِيكْ ۈзӣк — ишқ ва шавқнинг қўзғалиши, ҳаяжонга
 келиши; бу сўз шу парчада ҳам келган:

اُذِيكْ مېنى قېمىتى كۈنكۈنۈم
 سېنىڭ مېنكا ئېمىتى يۈزۈم مېنك سَرغۇرۇز

ۈзӣк мѣни қумӣттӣ,
 Сақӣнч мѣнә јумӣттӣ,
 Кѳнлۈм аңар ۋмӣттӣ,
 Јۈзۈм мѣнін сарғарур.

Севиклимга бўлган шавқ ва муҳаббат мени
 ҳаяжонга солди. Қайғулар менга тўпланди. Кۈн-
 лим унга мойил бўлгани учун юзим сарғаймоқда.

- اُرُكْ ۋرۈк — шафтоли, ўрик, олхўри меваларининг
 умумий номи; улар бирор сифат билан бир-бирла-
 ридан фарқ қиладилар.
 تۈلۈگْ اُرُكْ تۈلۈگ ۋرۈк — шафтоли.
 سارغ اُرُكْ саріг ۋрۈк — ўрик.
 قارا اُرُكْ қара ۋрۈк — олхўри.
 اُرُكْ ۋرۈк — ўрилган ҳар нарсага ۋрۈк дейдилар; اُرُكْ
 سچ ۋرۈк сач — ўрилган соч.
 اُرُكْ ۋرۈк — бир ерда бир қанча вақт туриб қолиш;
 سۈ اۈن كۈن اُرُكْ بُلدى су он кун ۋрۈк болдӣ—ас-

карлар бир ерда ўн кун туриб қолди, яъни қўз-
ғолмади ҳам, урушмади ҳам.

Бек ёки қабила [бир жойда] туриб қолса ҳам,
шу сўзни қўллайдилар,

اِرِكْ i r i k : ئانكْ i r i k нэн — ириган, чириган нарса;
اِرِكْ اَتُونكْ i r i k отун — чириган ўтин.

اِرِكْ э r i k : ئانكْ э r i k нэн — ёғ ва бошқа эрийди-
ган нарса; қотгандан сўнг эриган ҳар бир нарса
ҳам эрик нэн дейилади.

اِرِكْ i r u k — девор ва бошқалардаги ёрик; шу мақолда
ҳам келган: بَكْدَا قِيَقْ يِي . بَكْدَا اِرِكْ يِي . кунда
i r u k жоқ, бэгдә қіјіқ жоқ дейдилар. Яъни, „қуёш
кулчасида дарз (тешик) йўқ бўлганидай, бек ваъ-
дасида ҳам хилофгарчилик, қайтиш йўқ“. Бу ма-
қол бекларни ўз ваъдаларига хилоф қилмасликка
ундаш мақсадида қўлланади.

اِرِكْ э r u k — терини ошлайдиган ҳар бир нарса: تَرِي
اِرِكْ تَرِي э r i k : تَرِي э r i k — терини ошлади.

اِرِكْ اِرِكْ يِلْقِي э r i k i l q i — йўрға, юрамол ҳайвон; اِرِكْ
اِتْ э r i k а т — йўрға от. Ўғузлар буни билмайдилар.

اِرِكْ э r i k : اِرِكْ э r i k — тиришқоқ, ғайратли одам;
шу мақолда ҳам келган: اِرِكْ اِرِنِي يَاغْلِيغْ، اِرِمَكُو
اِرِكْ اِرِنِي يَاغْلِيغْ э r i k э r i n i яғлиғ э р м а г у б а ш и қ а н л и г —
тиришқоқнинг лаби ёғлик, эринчоқнинг боши қон-

4
лик, чунки тиришқоқ кўп ишлаб, яхши таомлар,
гўшт, ёғлар топади. Шу билан у мой ошайди.
Эринчоқ ўзининг ялқовлиги билан ишдан қочади.
Хафаликдан бошига уради, уни қонатади. Бу мата
ялқовликни ташлашга, ғайрат билан ишлашга ун-
даб айтилади.

اړك 1pik: اړك نانك 1pik nēn — қаттиқ, дағал нарсa;
янтоқнинг бошига ҳам اړك 1pik дейдилар.

ازك 33ik — терида узунасига тирналишдан ҳосил бўл-
ган чизик.

ازك узук — хотинлар лақаби; соф, олтин каби тоза,
пок хотин мазмунида اَلتُّونُ ازك алтун узук дейди-
лар. Бадани марварид каби тоза бўлган хотинга
اَرْتَنِي эртини узук дейдилар. Чунки اَرْتَنِي эртини
деган сўз дурриғалтон демакдир. Бу сўзнинг ا
ҳарфи ت ҳарфининг алмашинганидир. Чигил қа-
биласида бу сўз қўлланади. Асли уз ук, яъни
худди, „уз-ўзи“ маъносидадир, اَل اَرْنِي اَكْ كَلْدُر
ол эрнi ёк кәлдүр — у одамнинг ўзгинасини кел-
тир. Таркибида ق ва غ ҳарфлари бўлган сўз-
ларда ёк ўрнида оқ қўлланади.

ازك узук — ердан сириқиб чиқиб ҳовузга айланган
сув, сизот сув; шунингдек, водилардан ажраб чиқ-
қан ариқни سَوْف ازك узук суw дейилади.

ازك 33äk — белнинг ички қисмидаги томир, пайғам-
барнинг مَازَالَتْ اُمْلَةُ خَيْرٍ نَعَاوَدْنِي فِي كُلِّ عَامٍ حَتَّى كَانَ
ҳадисидаги абҳар сўзи аңа шудир.

ازك узук — бўгин, ҳижо: اَزْكَادِي битiк ужуқlәдi
— ҳарфларни ва китобни ҳижжалади. Ҳижо ҳарф-
ларининг ҳар бирига ҳам اَزْكَ узук дейдилар.
اَل اَزْكَ бу н3 ужуқ ол? — бу қандай ҳарф?
Бу сўз албатта ز билан 3зилади.

اسك 1s1g — чўзиқ; اِسْكَ 1s1g j3r — чўзиқ, узун чўл.

إسۋىق isig — иссиқ, қизиган. ئاسۋىق isig нэң — қизиб турган нарса; اسۋىق كۈن isig кўн — иссиқ кун.

أشۋىق эшүк — уст кийими.

← أشۋىق эшүк — шоҳлар, беклар ўлганда уларнинг ҳур-

мати учун қабрлари устига ёпилиб, сўнг фақир-

ларга бўлиб бериладиган ипаклик мата — йиртиш. أشۋىق ўшиқ — меваларни урувчи, уларни ўсишдан тўхтатиб қўювчи совуқ.

ألىق ʔliq — қўл; اونلىق ʔnliq — ўнг қўл. Ўғузлар ساغ ʔliq (ўнг қўл) дейдилар. Чап қўлни ҳамма турклар бир хилда سول ʔliq (сўл қўл) дейдилар.

اولىق ʔliq — ўлик.

اولىق ʔliq — ҳисса; қисмат; насиба (юмшоқ талаффуз қилинадиган у билан).

ىلىك ʔlik — илик (ўғузча); бошқа бир туркларда يىلىك ʔlik (йилик) дейдилар. Ўғузчадаги الف ҳарфи ўрнига ى ҳарфи алмашган.

أىمىك ʔmik — эмчак; эркаклар эмчаги ҳам ʔmik дейилади.

أىمىك ʔmik: اىمىك كۈن ʔmik кўн — имиқ кун, илиқ кун; совуқдан кейин исиган, лекин ҳарорати ошмаган ҳар нарсага ҳам اىمىك ʔmik дейдилар.

اۋنىق ʔnuq — ёш арслон (арслон боласи); ёллик бўри, тулки; ит болалари.

Калиднинг тиши ҳам اۋنىق ʔnuq дейилади⁵³.

كىرۋىلىك ʔkiriqlik кірітлік ʔnūgi дейилгани каби.

ابل ʔbul — бизнинг элда бир қишлоқ номи.

⁵³ Бу ерда ʔnuq сўзи эшикни беркитадиган чўп бўлса керак. Чунки илгариларда қулф ўрнида эшик орқасидан сурма чўп ишлатилар эди. Уни лўкидон қулф дейдилар эди.

اَتَلْ Әtil — қипчоқ әлларида бир дарёнинг номи. У Булғор денгизига қуяди. Унинг рус ерларига қуя-
диган бир ирмоғи ҳам бор. Бу сўз қуйидаги пар-
чада ҳам келган:

اَتَلْ سۇفېي اَقا تۇرۇر قيا ئىبي ققا تۇرۇر
بېلىق تېلىم بقا تۇرۇر كۆلۈنگ تقي كُشاۋۇر

Әtil suwı ақа турур,
Қаја тубі қақа турур,
Баліқ тѣлім бақа турур,
Колун тақі күшәрүр.

Әдил суви қаттиқ тоғ этақларига урилиб оқ-
моқда. У сувлардан пайдо бўлган ясама кўлча-
ларда балиқлар, бақалар кўпаймоқда.

[Әдил суви қоялар тубига зарб билан урилиб
оқмоқда. Тошган сувлардан ҳосил бўлган кўлча-
ларда балиқ, бақалар кўпаймоқда].

اَغْل ағил — оғил; қўй оғилхонаси; ўғузлар қўйнинг
қийини ағил дейдилар. Бир-бирига яқин туриши
натijasида келиб чиққан. Чунончи, ёмғирни ҳам,
булутни ҳам سَمَاء сәмә деб айтилгани каби.

اَغْل оғул — ўғил; ўз ўғли бўлмаса ҳам, эр болаларга
ўғил дейдилар. بُو اَغْل бу оғул нә тәр? — бу
бола нима дейди?

Қондага хилоф равишда эрон сўзига ўхшаш
ўғлон деб ҳам жам қиладилар. Аслида бу сўзнинг
кўпلىк шакли оғуллар бўлиши керак эди. Булар-
нинг ҳар иккисини бирлик шаклида қўллайдилар.

اَكِل okil — кўп (қипчоқча); اِكِل كِشِي okil кіші — кўп
киши.

Амул — ҳар бир тинч ва барқарор, тургун, қи-
мирламайдиган нарсга Амул дейилади. Шунга
кўра юмшоқ феълли ювош кишиларни ҳам амул
дейилади. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам келган:

قنجا بَرْدَنِكَ اَيُّ اَغْلُ اَرْدِيْنِكَ مُنْدا اِنْجِ اَمْلُ
اَتْنِ اَمْدِي سُنْ تونكول قىلدىنك ارسا قىلماغو

Қанча бардін ај огул,
Эрдін мунда інч амул,
Аттін эмді сән тѳнү!
Қилдін эрсә қилмағу.

Илгари ўзи ёнида яшаб, сўнг отини ташлаб
кетяб, кейин отни сўраб келган йигитга отни бер-
маслик учун хитоб қилиб айтади: менинг ёнимда
саломат ва тинч эдинг, аҳволинг яхши, шод ва
мамнун эдинг, нега мендан юз ўгирдинг?

[Нега кетдинг, эй ўғил, бу ерда тинч ва мам-
нун эдинг. Нолойиқ ишни қилганинг учун сен
энди отдан умидингни уз].

اِبْمُ о п у м — ютум, қултум; بِيْرُ اِبْمُ مُونُ бiр о п у м мўн-
бир қултум шўрва.

اَتِيْمُ а т i м: اَرُ اَتِيْمُ а т i м эр — ўқ отишга уста одам,
мерган.

اَرُمُ о р у м — ўрим; тутам; сиқим. اَتُ بِيْرُ اَرُمُ бiр о р у м
от — бир ўрим ўт; бир тутам ўт.

اَزْمُ ў з у м — узум.

اَغِيْمُ а г i м: بِيْرُ اَغِيْمُ бiр а г i м jэр — юқорига бир
ҳатлаб чиқиш мумкин бўлган ер.

اَقِيْمُ а қ i м — оқим, бир оқишлик; سُوْفُ بِيْرُ اَقِيْمُ бiр а қ i м
суw — бир оқишлик сув.

اَكِم ăkim — экишлик; بِيَر اَكِم بِيَر бір әкім jër — бир экишлик жой, бир экишда экиладиган жой.

اَكُم ôkum — тўда; بِيَر اَكُم يَرْمَاق бір ôkum jармақ — бир тўда танга. Сўз охиридаги م ҳарфи ن ўрнига алмашгандир.

اَلِم алім — одамлардаги оласи нарса, оладигани; қарзи; бу сўз шу мақолда ҳам келган: اَلْيَمْحِي اَرْسَلَانُ алімчі — арслон, бәрімчі — сичған — қарз берувчи — арслон, қарз олувчиси — сичқон [қарз берувчи (пулдор) ҳужум қилишда гўё арслон, қарздор эса қўрқув, ваҳима босганидан сичқон кабир].

اَلِیْم ôlım — ўлим.

اَتَن атан — ахта қилинган туя; шу мақолда ҳам келган: اَتَن يوكي اَش بُلْسَا اَجَقَا اَز كَرُونُور атан juki аш болса, ачқа аз кўрўнўр — атан (ахта қилинган туя)нинг юки озиқ-овқат бўлса ҳам, оч одамга оз кўринади.

اُجَن учун — сабабни билдирувчи сўз — учун; سَنِك اُجَن сәнің үчүн кәдiм — сенинг учун келдим.

اِجِن ічiн — „ўзаро, ўз ишларида, ўз ораларида“ деган тушунчани ифодаловчи сўз; اَلَا اِجِن اِيْتِشْدِي لَار улар ічiн әтiшдiләр — улар ўзаро келишдилар, битишдилар.

اُدُن удун — Хўтан шахрининг номи; Хўтанда турувчиларга ҳам اُدُن Удун дейдилар.

اَذِن азiн — бошқа, бўлак, айрим (чигилча).

اَرَن әрән: اَرَن تُوَز әрән тўз — юлдузлардан мезон юлдузининг номи; бу ой манзилларидан бири.

اَرَن әрән — әрлар, эркаклар. Баъзан кўплик шаклида шундай қўлланади.

أَرَنْ а р а н — (қаттиқ талаффуз қилинадиган الف билан);
отхона.

أَرَنْ ӧ р а н — ҳар нарсанинг ёмони, бузилгани, вайрон
бўлгани (ўғузча). Бу сўзни мен форсчадан олинган
деб гумон қиламан. Чунки хароб бўлган нарсага
форсчада وېران вајран дейдилар. Ўғузлар форслар
билан жуда аралашиб кетганлари учун бир қанча
туркча сўзларни унитиб, уларнинг ўрнига форсча
сўзларни қўллайдилар. Бу ҳам шундайдир.

اَرِنْ э р и н — лаб.

أَزَنْ у з у н — узун.

أَزَنْ а ж у н — дунё (икки маҳраж орасидаги ر билан).
أَزَنْ بُو бу ажун — бу дунё; أَلْ أَزَنْ олажун — у
дунё, охират (чигилчадир).

أَسَنْ э с а н — эсон, соғ; مَوْسَنْ эсәнмўсән? — эсон-
мисан? соғмисан? саломатмисан? اِسْنَدَا اِيْفَكْ يُوْقُ
эсәндә эвәк жоқ — соғликда шошилиш йўқ. Бу
ибора ишлаганда шошилмаслик, ҳовлиқмаслик
кераклигини билдириш учун қўлланади.

أَسِنْ э с и н — шамол, шабада („эсадиган“ деган маънода).

أَشِنْ у ш у н — кифтнинг бош қисми, тепаси.

أَغَنْ а ғ а н: اَرْ اَغَنْ аған эр — димоғи билан сўзловчи,
манқа киши. Бу сўз талаффузда ҳам, маънода ҳам
арабчага мос келади.

أَغَنْ о ғ а н — ҳар нарсага қодир; кучли; қудратли.

أَغَنْ تَنْكِرِي у ғ а н тәнри — қудратли худо.

أَفِنْ э в и н — дона; уруғ.

أَقِنْ а қ и н — сел; тўсатдан келган селга مُنْذَرُ اقِنْ мундуз
ақин дейдилар. Тўсатдан, кечаси сел каби келган
аскарларга اَقِنْجِي كَلْدِي ақинчи кәлдӣ дейдилар, яъни
аскарлар селдай келди, демакдир.

اَكِيْن ʔgīn — эгин; елка; кифт.

اَكِيْن ʔkīn — экин; экин экиладиган ер (ўғузча).

اَكِيْن ʔkīn⁵⁴ — эни бир ярим қарич, бўйи тўрт газлик бўз; бу билан сувор қабиласи савдо-сотиқ қилади.

اَكُوْن ʔkūn — пул (танга, чақа), гул ва бошқа нарсалар тўдаси, уюми. Бир ерга тўпланган тупроқ уюмига اَكُوْن تۇپراق ʔkūn tupraq дейилади.

اَلِيْن alīn — пешона, манглай.

اَلِيْن alīn — тоғнинг юмалоқ ва баланд томони.

اَلُوْن alūn — ўқ учларининг синиши. Учсиз ўқ.

БИР ҲАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَبُّ ʔbūb — попишак қуш; буни اَبْكُك ʔbkūk тарзида ҳам талаффуз қиладилар.

اَكْكَ ʔkāk — экак: اَكْكَ اَشْلَار ʔkāk iślār — фоҳиша хотинлар.

اَكْكَ ʔkāk — сандиқ; тобут.

← اَكْكَ ʔkāk — шаҳар деворида уруш учун тайёрланган буржлар.

اِلَال ilāl — ҳа, албатта; ҳоқонийлар лаҳжасида амирлар, бекларга жавоб учун қўлланувчи сўз.

* * *

Мисол бўлими

اَلْت a:t — от, исм.

اَلْت a:t — лақаб; унвон. بَك اَتْكَار اَلْت بِيْرْدِي bəg aṭar — бəg аңар. а:t бəрдī — бек унга унвон берди. Қабиланинг улуғи ёки бошлиғини ҳам اَتْلَغ атлғ дейиш шундандир.

⁵⁴ Бу сўз босма нусхада اَكِيْن шаклида ёзилиб, ҳеч қандай беағи қўйилмаган. Шунинг учун талаффузи аниқсиз қолди. Ҳозир „эн“ тарзида қўлланадиган сўзнинг қадимги шаклидир.

Бошида الف келган сўзлар

الج а:ч — оч; мақолда шундай келган: الج نايماش а:ч нэ jəməs, тоқ нэ təməs — „Оч нима-лар емайди, тўқ нималар демайди“.

الذ а:з — ипак кийимлик ва бошқаларга ўхшаш ҳар бир тўқилма ва ясалма нарса; баъзан қисқарган ҳолда аз ҳам дейдилар. Тўғриси ҳам шудир. азگۇ аз — яхши ишланган нарса.

الذ а:з — яхши фол; натижаси яхши сўз; яхши ният; ائلك تروغى igit тутруғи а:з болур — касалнинг васият қилиши унинг учун яхшилиқ келтиради. Бу мақолни касалнинг васият қилишига ишорат қилиб, унинг олдида айтилади.

الز а:р: الز برى а:р бөри — ёлдор бўри, сиртлон.

كروپ نجك قجمدك يترشك كجمدك
تشارنكني سجمدك يسون سني الز برى
Көрүб нэчүк қачмадїң,
Јамар суwїн кэчмәдїң,
Таварїннї сачмадїң,
Јәсун сәнї а:р бөри.

Енгиб асир қилинганга қарата айтади: Нега мени кўриш биланоқ қочмадинг, нега Ямар сувини кечмадинг, нега бошингни қутқариш учун молларингни ташлаб кета қолмадинг, мана энди ўлдирилдинг. Эмди сани сиртлон есин. [Нега мени кўриш биланоқ қочмадинг, нега Ямар сувини кечмадинг? Нега бошингни қутқариш учун молларингни сочмадинг? Энди сени сиртлонлар есин].

الز а:р نانك а:р нэң — қўнғир ранг. Гоҳо у сўзга кичик бир қўшимча қўшиб әрсік тарзида ҳам талаффуз қилинади.

اوز а:з — оз⁵⁵ اوز نانك а:з нэң — оз: нарса.

اوز а:з — оқ сусар пүстин. Бу сүзни س с билан

الس а:с тарзида талаффуз қилиниши ҳам бор.

Бу яхшироқдир.

اوز из — ерда ва терида узунасига бўлган қирилиш,
сидирилиш изи.

اوز оз: قول از Қўл оз — Қашқар тоғларининг би-
ридаги қишлоқ.

الس а:с — оқ сусар пүстин. Бу сўзнинг ز з лик ва-
риантлари ҳам бор. Бу сўз чўриларга ҳам қўлланади.

الس а:ш — овқат, ош, таом. Томизғига ҳам اش аш-
дейдилар. ابق اشلا ајақ ашла — идишга томизғи
сол.

اغ а:r⁵⁶ — икки сон орасидаги бўшлик, чов, чот,
يوز ات مەنىң ағдін кэчті —
менин оғим остидан юз от ўтди. Бу бармоқлар
орасидаги бўшликка ҳам қўлланади.

اف а:w — ов. بك افقا бэғ awқа чікті — бек
овга чиқди.

اف u w — уй (тил олди u билан талаффуз қилиш яхши).

اق а:қ — оқ. Ҳар нарсанин оқи (ўғузча). Туркий
қабилалар чипор отга اق ات дейдилар.

اق а:қ : اق سقال ар — оқ сақал эр — оқ соқол, соч-
соқоли оқарган киши (ўғузча).

⁵⁵ Оз — ҳозирги ўзбек тилида „аз“ ҳолида ҳам „оз“ ҳолида ҳам талаффуз қилинади. М.: „Азгина ишим бор, бир оздан кейин бораман“.

⁵⁶ ағ сўзи ҳақида босма нусхада бир оз аниқсизлик бор. Бу мисол ағ даги сўзда чўзиқ а: билан, яъни اغ тарзида берилиши керак эди. Лекин текстда اغ бўлгани учун ўзи қолдирилди.

اى سائى A:қ сај — бир жойнинг исми.

اى تراک A:қ тэраќ — Оқ терак. Яғмо шаҳрида Ила суви устидаги бир кўприк.

ال а:л — тўқ сариқ [яъни апельсин] рангдаги ипак кийимлик; ундан хон байроқлари ва амалдорларнинг отларига ёпиладиган ёпиқ қилинади. Шунинг каби тўқ сариқ рангга ҳам ال а:л дейдилар.

ال а:л — ҳийла; фриб; тадбир; мақолда бу шундай қўлланган: الين ارسلان تۇتار كۈچن ائى تۇماس а:лін арслан тутар, кўчін ујуқ тутмас — ҳийла билан арслон тутилар, куч билан уюқ тутилмас. Куч билан полизларда ўтқазиб қўйилган қўғирчоқ-қўриқчини ҳам тутиб бўлмайди. Бу мақол куч билан ишни битира олмаганларга алоҳида тадбир қўллаш керак деган маънода қўлланади.

الا ала — пес, ола танли одам; оқ-қора рангли отга بەگ خانقا آلا بلدى ала ат дейдилар. бəг ханқа ала болди — бек хонга ола бўлди — бек хонга қарши чиқди, хоннинг душмани бўлди, хоннинг душмани билан топишди.

الا Ала — Фарғона яқинидаги бир яйлов.

الا يىغاچ Ала јіғач — чегарага яқин бир жойнинг исми.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اى толун ај اى تولۇن а:ј — ой, ўн тўрт кунлик ойга (тўлин ой) дейилади.

اى а:ј — ой; (30 кундан иборат бўлган вақт, муддат), шу байтда ҳам келган:

قشقا ائىن كلسا قلى قتلغ يان
ئىن كىن كجا القنور اذلك بلا اى

Қишқа ётин кәйсә қалі қутлуғ јај.

Тун, кун, кәчә алқинур Әзіләк билә а:ј.

Баракали ёз келса, қишга тайёрлан, чунки кеча ва кундузнинг ўтиши билан ой ва замон кечади (ёз кетиб, қиш келади). Ўттиз кунлик ой муддатини ҳам ой деб аташга сабаб шуки, уни ойнинг ўтиши ой билан билинади. Масалан: *اى تُلُوْ نَبَسَا اَلِكِنْ اِمْلَامَاسْ* а:ј толун болса, ёлгін *imlāmās* — „тўла ойни қўл билан кўрсатилмайдн“. Чунки у ҳар кимга аниқ кўрина беради, деганда ой ана шу маънода қўлланган. Бу мақол ҳар бир аниқ ва машҳур нарсага қўлланади.

Манқус^{б7} бўлими

اَوْتُ авут — ҳовуч; *اَذْتُ* азут тарзида ҳам талаффуз қилинади.

اُوتُ увут — уят; бу сўзни *اُتُتُ* ууут ҳам дейдилар.

اَوْتُ ʔвāt — тўғри, маъқул; бу ердаги *و* ҳарфи икки махраж орасида талаффуз қилиниши керак. *ف* ҳарфи *و* билан ўрин алмаштириши мумкин: пайгамбар маъносидаги *يَلَاوُجُ* ёки *يَلَاوُجُ* жалавач — жалавач каби; турсус мевасини *يَوَا* дейилганидай *يَفَا* ҳам дейилади. Сайрам (Испижоб) ликларда „дарахт“ маъносидаги *اَوْنُ* а:вун сўзи ҳам шундайдир. (Яъни *و* ва *ف* билан талаффуз қилинади). „Дона“ маъносидаги *اُفْنُ* сўзи ҳам шундай икки хил — *و* // *ف* билан талаффуз қилинади.

* * *

^{б7} Манқус — а, в, й ҳарфларидан бири бўлган феъл манқус деб аталади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اِيَزْ u j ä z — кичик чивин (ўғузча).

اِيَغْ a j i ğ — айиғ; ўғуз, қипчоқ, яғмо тилларида
азіғ тарзида қўлланади.

اِيِجْ i j i ğ⁵⁸ — „Қандай яхши, қандай ёмон“ маънолари-
да қўлланивчи сўз. Демак, бу сўз „ёмон“, „яхши“
сўзларини таъкидлаш учун қўлланади. اِيِجْ اَذْكُرْ
a j i ğ⁵⁹ ʔz ğ u — қандай яхши. اِيِجْ يَغْزُ نَانَكْ i j i ğ ja-
wu z n ʔ n — қандай ёмон нарса.

اِيَقْ a j a ğ — идиш; коса; пиёла; ўғузлар бунни билмай-
дилар. Улар ајақ ўрнида جَنْقُ j a n a ğ дейдилар.

اِيَقْ a j a ğ — оёқ; اَذَقْ a z a ğ тарзида ҳам талаффуз эта-
дилар.

اِيِقْ a j i ğ — ваъда; اِيِقْ مَنكَا اِيَقِي بَارْ a n i ğ m ʔ n a a j i ğ i
бар — унинг менга ваъдаси бор.

اِيِقْ u j u ğ — хаёл; (шарпа; соя; қора); белги тоши „ (ўғуз-
ча) “. Шу байтда ҳам келган:

بَرْدِي ʔ r ʔ n قَتَقْ k ʔ r ʔ b قَتَقَا s ʔ q a z
قَلْدِي q ʔ l d i يَغْزُ اِيِقْ k ʔ r ʔ b اَفْئِي y ʔ q a z

Бардї ʔрāн қонуқ, кōрӯб қутқа сақар,

Қалдї jawuz ујуқ, кōрӯб ʔwni j i ğ a r.

Меҳмонни давлат ва баракатдан санайдиганлар
ўлиб кетди, саҳроларда кўринган қораларни ва
манзилларни белгилаш учун қўйилган тошларни
кўриб, одам деб ўйлаб, у келиб қўниб қолмасин,
деб чодирини бузувчиларгина қолди.

^{58.59} i j i ğ сўзи биринчи мисолда и билан берилган бўлса, шу сўз учун кел-
тирилган икки мисолда ҳам a j i ğ тарзида, яъни а билан берилган.

اِيكُ ŷjŷk — тепага ўхшаш баландлик, тепалик жойлар (ўғузча.)

اِيكُ ŷjŷk: اِيكُ يَز ŷjŷk jər — сув ва бошқа нарсалар кўплигидан оёқ босганда ботиб, уни суғириб олиш қийин бўлган қумлик жой.

اِيكُ ig || jig — дуг; ип йигирадиган дуг || йиг.

اَيْنُ o | un — ўйин.

ОХИРИ А БИЛАН ТУГАГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اِيَا a | a — кафт; қўл кафти.

اِيَا u | a — қуш уяси, ини.

اِيَا u | a — биродар, яқин;

تَقَرُّ اَجْنُ تَنْكَرِي اذْلَمْدَب اِيَا قَدَشْ اُغْلَنِي جِنَلَا بَغَارُ
tawar ŷchun tərri ŷzalmaʒib, u | a qadaʃ, oğlını
çınla boğar.

Биродарлар орасидаги шафқатсизликни шундай кўрсатади: Мол учун тангрини эсламай, яқин биродарининг ўғлини чиндан бўғади. Яъни мол учун тангрини эсламай (уялмай), бу суқликда ўз жигарининг ўғлини ҳам аямай бўғади.

ТЎРТ ҲАРФЛИЛАР⁶⁰

اَبَا a | b | a — она (ўғузча). Қарлуқ туркманлари қаттиқ

билан а | а дейдилар.

اَبَا a | b | a — (қалин а билан) айиқ (қипчоқча).

اَبَا a | b | a — ота (тубутлар тилида). Бу араб тилининг нзи бўлса керак. Чунки тубутлар Ямандан қочиб, турклар шаҳрига келиб, бола-чақа қилиб қолган

⁶⁰ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Сарлавҳада тўрт ҳарфлилар деб кўри-
тилган бўлса ҳам, мисоллар уч ҳарфли сўзлардир.

бир кишидан тарқаганлар. Улар Бану Собитнинг авлодларидир.

أَبَا بَشَى аба баші — бодринг шаклида тоғларда ўсувчи бир ўт; унинг пояси тиканли бўлади. Тоғликлар уни ейдилар.

أَبَى Аб і — эркаклар оти.

أَبَا уба — қабила (ўғузча).

أَبُو убу — ула.

أَتَا ата — ота. أَتَا سَاغُونُ атасагун — табиб.

أَچَا ача — ака, яъни катта қиз (опа) маъносиди.

Бу ерда ج ч ҳарфи ك к га айланган. جَزْم ва كَرَم ва كُنْبَد сўзларидаги ج к га алмашгани каби.

أَچَى ачī — кекса хотин. Барсағанлар луғатида.

أَچَا уча — орқа.

أَچَى ічі — ёши катта биродар, ака.

أَذَى ўзу — уюм, тепа; قُمْ أَذُو қум ўзу — қум уюми, тепа. Арғулар шаҳрини " أَذُو كَنْد ўзүкэнд дейиш ҳам шундандир.

أَذُو ўзу — орқа, кет. أَذُو كَلْدِم мэн анін ўзу кэйдім — мен унинг орқасидан келдим. مَن مَسْنِك мэн сэнін ўзу бардīm — мен сенинг кетингдан келдим, орқангдан бордим.

إِذَى эзі — хўжайин, эга. إِذِم نَاتِيЭЭІм нэ тэр — эгам (хўжайиним) нима дейди.

إِذَى эзі — худо. إِذِمِز يَرْلِيЭЭІміз ярліғі — эгамиз буйруғи.

أَرَا ара — нарсанинг ўртаси, ораси. كِشَى أَرَا كِردِم кіші ара кірдīm — одамлар, халқ орасига кірдим.

أَرَى ар і — ари, асал ари. Бу сўзда арабчага ўхшашлик,

мослик бор. Чунки арабча *أَرِي* арі — асал демак-
дир; туркча — асал аридан чиқадиган ҳосил. Жикил
турклари асални *يَغِي* арі *jaғi* (ари ёғи) дейдилар.
أُرُو о ру — ўра. Буғдой, шолғом ва бошқа нарсаларни
сақлаш учун қазилган чуқур.

أَرِي ўри — товуш; бақириқ; ҳуриш; фарёд. *أَرِي قَيْسَا*
أُرِي қобса ўри қобса уғуш *أَغْشَ أَقْلُشُورُ*. *يَغِي كَلْسَا إِمْرَمُ تَبْرَشُورُ*
оқлишур, *jaғi kəlsā imrām təbrāšūr* — фарёд кута-
рилса, уруғлар тўпланадилар, душман келса, ҳам-
ма йиғилади. Яъни, фарёд чиқса, унга ёрдам бе-
риш учун уруғлар тўпланадилар; душман келса,
ҳамма уни ўлдириш учун отланади. Бу мақол иш-
ларда айғоқлик ва меҳрибонлик, бирдамликка
ундаб айтилади.

أَرِي урi — ўғил бола. *أَرِي أَغْلَانُ* урi оғлан — ўғил бо-
лалар.

أَزُو азу — икки нарса орасида икковидан бирини аж-
ратиб, танлаб олишда ихтиёр ва майлини билди-
рувчи сўз.

أَزُو قَاغُونُ يِكَلُ. *أَزُوْمُ* *jəgil* азу қағин
jəgil — узум егин ёки қовун егин. Кўпинча, бу сўз
сўраб билиш зарур бўлган ўринларда қўлланади.
أَزُو بَرِيرُ مَوْسَنُ *kəliṛmūsān* азу барирмусан —
келасанми ёки кетасанми?

أَزَا уза — ўтган асрлар. *أَزَا أَتْجَا أَيَمِشُ*
biḵā анча ајмиш — ўтган донолар шундай деганлар.

أَرْدِي *أَرَا* *أَرَنُ* *لَارُ* *أَرْدَمُ* *بَكِي* *يَاكُ* *تَاغُ*
أَيْنَدِي *أَكُوشُ* *أَكْتَلَارُ* *كُنْكَلَمُ* *بَلَرُ* *أَنكَرُ* *سَاغُ*

Эрди ўзә эрәнләр,
 Эрдәм бәғи биллг тағ.
 Ајдї өкүш өгүтләр,
 Көнлүм болур анар сағ.

Илгарилар илмли, ҳикматшунос, фазилатли киши-
 лар бор эди. Улар кўп насихатлар сўзлар эдилар.
 Уларни эслаш билан кўнгил сафо топади.

[Илгарилар илм чўққисини эгаллаган, фазилат ус-
 тодлари бор эди. Улар кўп-кўп насихатлар сўзлар
 эдилар, кўнгилга улар ором беради].

أَزِي ўзи — икки тоғ орасидаги кенг йўл (чигилча).

إِزِي 131 — келгуси йилдан сўнгги йил, келажак йил.

أَرْقِنْ إَزِي арқин 131 — келар йил.

أَشُو аш у — қизил тупроқ; қизил кесак.

أَغُو ағу — заҳар, оғу.

أَغِي ағи — ипак кийимлик. Уни сақлаган ҳазиначиға

أَغِيЧِي ағичи дейилади.

أَفَا а́а — аламланишни билдирувчи сўз. Киши бирор
 нарсадан хафа бўлса ва ачинса أَفَا أَفَا а́а-а́а
 дейди. [Афсус, аттанг, эссизгина демакдир].

أَفَا у́а — бир таом оти. Гуручни қайнатиб, сўнг со-
 вуқ сувга солинади, кейин сувини тўкилиб, шакар
 солинади, совуқлик учун ейилади.

إِفا iwa — Ўғузлардан бир уруғ.

أَقِي ақи — сахий, қўли очиқ.

أَقِي ақи — тоза нарса. أَقِي يَغَاق ақи јағақ — пўсти то-
 залаangan ёнғоқ.

أَكَا әкә — опа. Ўғузлар أَزَا әзә дейдилар.

أَكَا өгә — тажрибали, ақли, кўп яшаган одам. Су-

қа⁶¹ лардан бўлиб, текин⁶² мансабидан бир даража қуйи мансаб. Бунинг асоси бор. Бу шундайки, **ذوالقرنین** Зулқарнайн Чинга келиб етганда турклар хони урушиш учун ёш йигитлардан иборат бир гуруҳ аскарни йўллади. Вазир шоҳга айтди: „Сиз бутунлай ёшларни чиқардингиз, аслида катта ёшли, уруш ишларида тажрибаси бор одамларни юбориш керак эди,— деганда ўка сўзини тажрибали, катта ёшли маъносида қўллади. Шунда шоҳ тўғри дейди ва катта ёшли кишиларни йўллайди. Улар кечаси Зулқарнайннинг олдинги аскарларига ҳужум қилдилар ва енгдилар. Турк аскарларидан бири Зулқарнайн аскардан бирини қилич билан уриб киндигигача иккига ажратиб юборди. Ўлган аскарнинг белбоғида олтин ҳамён бор эди. Ҳамёнта қилич тегиб кесилди. Ундан қонга бўялган олтинлар ерга сочилди. Эртаси эрталаб турк аскарлари қонга бўялган олтинларни кўриб, бир-бирларига „бу нима?“ дейишар ва **الْتَن قَان** алтун қан — „қонли олтин“ деб айтишар эди. Бу жойдаги катта тоғ шу исм билан аталди. Ўйғурлар яқинидаги бу тоғ атрофида кўпгина саҳроийи турклар яшар эдилар. Шундан сўнг Зулқарнайн турк шоҳи билан сулҳ тузди.

А ала — ола; оқ; танасида оқи бор одам. **كشى الاسى** кіші аласі ічтін, ілқі аласі таштін дейдилар, яъни, „одамнинг олasi (бузуқ фикри) нчида; йилқиники тошида, сиртида“. Бу мақол дилидаги хиёнатни яшириб, ёқимли муомала қилувчиларга нисбатан қўлланади.

Суқа — оддий халқ.

„Текин“ сўзи ҳақида шу асарнинг I том 346-бетига қаралсин.

اَلْ ала — секин, пошилмай; اَلْ اَلْ ала-ала дейдилар.
Секин-секин, аста-аста. Бу сўзга к, л қўшиб اَلْ اَلْ
ола кел ҳам дейилади.

اَلْ ула — чўл ва саҳроларда йўл кўрсатиш учун
қўйиладиган тош اَلْ اَلْ اَلْ. اَلْ ала болса јол азмас, ала болса сўз
јазмас дейдилар. Яъни, „белги бўлса, одам йўл-
дан адашмайди, ақли бўлса киши сўзда янглиш-
майди“ мақолида бу сўз шу маънода қўлланган.

اَلْ Іла — бир дарё номи. У турк шаҳарларининг Жай-
хунидир. Унинг икки қирғоғида икки турк қавми:
яғмо, тухси ва баъзи чигиллар яшайдилар.

اَلْ Іла қабуғ — илгакланган эшик; илгаги илинган
эшик, калитсиз очилиши мумкин бўлган эшик.

اَلْ ума — она (тубутлар тилида); араблардан қолган
бўлса керак.

اَلْ ума — уйга келган қўноқ, меҳмон; اَلْ اَلْ
ама кәлсә қут кәләр — меҳмон келса, қут ке-
лар — сенга меҳмон келса, у билан бирга барака,
қут, бахт келади. Қўноқни яхши қарши оладилар,
малол олмайдилар. Байтда шундай келган:

اَلْ اَلْ اَلْ
اَلْ اَلْ اَلْ

Кәлсә қалі јарліғ болуб јунчіғ ума,
Кәлдүр ануқ болмیش ашіғ тутма ума.

Бечора, ожиз, ғариб меҳмон келса, ҳозир бўл-
ган [ўзингда бўлган] нарсани меҳмонга тезлик би-
лан тақдим қил, кечиктириб, бепарволик қилиб
меҳмонга малол келтирма.

أَنَا а н а — она.

إِنِّي і н і — ини, кичик биродар, ука.

Гуннали товушлари бўлган сўзлар бўлими

أَنْكُت а н к і т — фламинго, ғозга ўхшаш пушти рангли бир қуш.

أَنْكُت а н у т — шароб қуядиган воронка; қуйидаги мақолда шундай келган: يَرْثُ كَجِبْ بُلْسَا أَنْكُتْ بُدْكَ أَوْرُ журт кічік болса, анут бэдүк ур — идиш тешиги кичик бўлса, катта воронка қуй. Бу мақол кичик ишни катта қилиб кўрсатадиган кишига нисбатан қўлланади.

أَنْكُرُ а н а р — „унга“ демакдир; أَنْكُرُ أَيَدِمُ а н а р айдім — унга айтдим. Шеърда шундай келган:

أَيْدِمُ أَنْكُرُ سَأْفُكُ   بَرْزِي تَبَا نَا أَلْكَ
كَجَنْتُكْ يَازِي* كَارُكْ   قَوْلَازْ أَذَرْ بَاذُكْ

Айдум анар сәwүк,
Бізні таба нә зіүк,
Кәчтің јазі* кәрік,
Қірлар эзіз бәзүк.

Севи́клисини кўриш ҳақида айтади; Эй се́вик-лим, бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, узун чўл-лар, буюк қирларни қандай кечдинг дедим. [Эй се́викли, дедим унга мең: бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, кенг саҳро, баланд қирларни қандай кечдинг?].

Эслатма. Бу парчадаги يَازِي сўзи јазі бўлиши кераклиги тўғрисида Басим Аталай изоҳ берган. Биз ҳам шунга асосландик.

أَنْكُرُ о н у р — унгур; ғор.

اِنِكِرْ iңir — ёруғлик билан қоронғиликнинг бир-бирига
аралашини, қўшилиши; ўғузлар буни اِمِرْ iмiр
дейдилар.

اِنَكِرْ аңиз — ангиз; буғдой ва бошқа донлар ўрилиб
олингач, ерда [сочилиб] қолганлари (тўкилган ва
чўп қисми).

اِنَكْس iнас — бошқа юртлик каби ҳайрат билан ўнг-
чапга анграйиб юрувчи кишига اِنَكْس كِشِي iнас
киши дейдилар.

اِنَكِلْ аңил — ланг очиқ; اِنَكِلْ اَجَقْ قَبَغْ аңил ачiq қапуғ —
ланг очиқ эшик.

اِنَكِرْ оңин — бошқа; اِنَكِرْ اَتَا كَلْدُرْ бу аттан оңин
kәldүр — бу отдан бошқасини келтир.
Мужаррад сўзлар бўлими тугади.

Ортиқча ҳарфли боблар

Ҳар турли ҳаракатларда қўлланувчи афъал шаклидаги
сўзлар бўлими

اَرْمُТ арм ут — нашвати, олмурут.

اَرْتُجْ эртўч — ар-ар дарахти, қора арча; Қашқарда бу
исмда иккита қишлоқ бор.

اُجَلْج ўчlўч — қуён тузоғи; бу учлари темир билан
бирлаштирилган уч новдадан иборат.

اُذْغُج оғғуч — ўт шуъласи, аланга.

اَرْغُج арғуч — кишини мағрур қилувчи, ҳовлиқтирувчи
нарсa; اَرْغُج اَزُونْ арғуч ажун — мағрурлантирувчи
дунё.

اَرْكُج эркәч — така, эркак эчки; мақолда шундай келган:
اَرْكُج اَتِي اَمْ بَلُورْ اَجْكُو اَتِي يَلْ بَلُورْ эркәч әти әм
болур, эчкү әти jәl болур — така гүшти даво бў-

۵۹۵
ارکج

ارکج

اذغیر

الْكُرُّ

۵۰۲۰
ارفسز
۵۰۲۰
ارکسز

—

اَقْتَبِيْ اَقِيْنْ مُنْدَزِيْ
تَنْكَلَا سُوْرَمْ كَلَكُوْسَرْ

يَا بَرُّوبُنْ اَرْكُزِي
تُغْدِي يَرْقُ بِلْدُو زِي

4

11

Тіңла сөзүм күйгүсүз.

op

[Баҳор келиб, музлар суви эриб, селдай оқа бошлади Ёруғ юлдуз туғди. Сўзимни кулмай тингла].

اَكْسُزُ օксүз — етим; нима қиларини билмовчи, ўксиз.
Аслида اَكْسُزُ օксүз сўзи „ақл, идрок“ маъносидаги
اَوَكُ օг сўзидан ясалган.

اَتَمِشُ Ота мīш — эркаклар отидан.

اَذَرِشُ аэриш — иккига айрилган йўлнинг боши.

اَذَرِشُ օэруш — икки нарсанинг бирини танлаш ўз
ихтиёрида бўлишлик.

اَذَغِشُ Азғиш — бир жойнинг номи.

اَذَكِشُ эзгиш — асли اَكْزِشُ экзиш бўлиб, ҳарфлар [то-
вушлар] олдин-кейин бўлиб қолган. Ўзганд (اَوْزَجَنَد)
да турувчи туркий қабилалардан бири. يَمَاكُ

اَرْتِشُ эртіш: يَمَاكُ jəmək саҳросида оқадиган бир сув
(наҳр)нинг номи. Бир неча тармоқ (арик)лар-
дан иборат бўлган шу сув (наҳр) уша ер (қир)-
даги бир қўлга қуйилади. Уни اَرْتِشُ سَغِي سғи
суwt* дейилади. Бу сўз сувдан ўтишда „ким тез
ўтар“ маъносида қўлланадиган (مَاق) اَرْتِشُ эртіш
[моқ] сўзидан олинган.

اَرْتِشُ іртәш — талашиш, тортишув. Бирор иш устида
халқ ўртасида воқе бўлган [мунозаравий] баҳс-
лашиш, тортишув اَرْتِشُ قُبْدِي іртәш қопди —
баҳс, мунозара қизиб кетди.

اَرَقِشُ арқиш — карвон; мақолда шундай маънода келган.
اَرَقِشُ يَرَاقُ يَر سافин аракш یراق یر sawin арқш
кәлдүрүр — „Узоқ шаҳар [ер] хабарини карвон кел-
тирар“. Бу мақол арабларнинг وَبَاتِيكُ بِالْأَخْبَارِ مِنْ
لَمْ تَزِدْ мақолига ўхшаб кетади.

اَرَقِشْ ар қіш — юртидан узоққа кетган бир кишига юборилган [хабар етказувчи] одам. اِنِكْ اَرَقِشِيْ كَلْدِيْ анің арқіші кәлді — унинг әлчиси, хабарчиси келди. Бу сүз мактуб, нома маъносида ҳам қўлланади.

اَلْقِشْ ал қіш — олқиш, мақташ; дуо қилмоқ; табрик; бировнинг яхши хислатларини эслаш. اَلْ بَكْ كا ол бәккә алқіш бәрді — ул бекка дуойи савони йўллади, яъни: у бекни [яхши сифатларини эслаб, уни] олқишлади. يَلَاوْجَمَا اَلْقِشْ بِيْرِكْلْ јалавачқа алқіш бәргіл — пайғамбарга салават әт [уни олқишла].

اَتْرُغْ от руғ — орол, жазира.

اَتْلِغْ атліғ — атліғ әр — отлик одам.

اَتْلُغْ отлуғ — тағ атлуғ тағ — устида ўт ўсган тоғ.

اِتْلِغْ итліғ : اِتْلِغْ اَفْ итліғ әw — итлик уй, ити бор уй.

اَرْتِغْ артіғ — хотинлар киядиган желетка, нимча.

اَرْتِغْ артіғ — ҳайвонлар устига ортилган юкнинг бир-томони.

اَغْرِغْ ағріғ — оғриқ (бош оғриғи, тиш оғриғи). Умуман ҳар бир аъзода юзага келган оғриқни ҳам шу сүз билан айтилади.

اَغْرُغْ ағруғ : اَغْرُغْ سُنْكُوْكِ ағруғ сонүкі — умуртқа суякларининг биринчиси.

اَغْرُغْ уғруғ — сойнинг кесилиши — узилиши. تَاغْ اَغْرُغِيْ тағ уғруғі — тоғнинг узилиш ўрни.

- اتلق Атлуқ⁶³ — Тироз⁶⁴ [Авлиёота яқинидаги бир шаҳар исми].
- اتلق атлуқ — уларнинг [Тироз яқинидаги шаҳар аҳолисининг] тилида отхона.
- اجقق учғуқ — тумов, шамоллаш, учиниш.
- اذرق азріқ — бир хил ўсимлик, араблар ثیل сіл⁶⁵ дейдилар.
- اذرق азруқ — бошқа, бўлак (ўғузча); турклар бунн
- اذن азін дейдилар. Мақолда шундай келган: كشي اذن
 نانكى نانك سانس — азін кіші нэңі нэң санмас —
 бошқа кишининг моли қўлингда бўлса ҳам сеники ҳисобланмайди. Чунки у қайтарилади.
- اذلق узлуқ — билак сўнгагининг йўғон жойи.
- اذلق узлуқ — сигирларнинг кечаси ётадиган жойи.
- Оғил, молхона (арғуча).
- اذمق узмақ — эргашувчи; ёлланган киши.
- ارتق артуқ — ортиқ; зиёда

⁶³ Бу сўзнинг ёзилишида, биз асосланган нусхада, аниқсизлик бор. Унинг ёзилишига кўра, атлїқ, отлїқ ва бошқа тарзда ўқиш мумкин, лекин биз шартли равишда атлїқ деб олдик.

⁶⁴ Тироз „Муъжамул булдон“ асарида Авлиёота деб кўрсатилган. Биз ҳам шундай деб олдик. М. Кошғарий изоҳига кўра, Тирознинг асл’оти Талосдир. У иккита эди: Улуғ Талос, Кичик Талос. Девонда бу изоҳ бир ердагина берилган, қолган ерларида Тироз деб аталади.

⁶⁵ Маҳмуд Кошғарий бу сўзни арабча ثیل сіл деб изоҳлаган. Ўт йиғувчи табиблар уни ўз вақтида териб оладилар. Бир турли шиш (совуқдан бўлган шиш) истисқо касалига фойдалидир; қовиғига тош келганлар уни ичадилар, у қовиқдаги тошларни эритиб юборади ва ювиб кетади.

اُرتُق ортақ — ұртоқ; шерик; мақолда шундай келган:

اُرتُق اُرتُق اُرتُق ортақ ӊрдӧн артуқ алмас —
ұртоқ ұртоғидан [тақсимда ҳиссани] кўп олмайди.

Бу мақол инсофга чақиринш мақсадида қўлланади.

اُرتُق а ж м у қ — оқ аччиқтош; калнинг бошини ҳам шунга,

ўхшатиб اُرتُق تاز а ж му қ таз дейилади. [Чунки

калнинг бошидаги шўралари аччиқтош билан су-
валганга ўхшаб туради]. Бу сўздаги اُ ж икки

махраж орасидан чиқади.

اِسْرِق Исріқ — исирик; болаларнинг бошларига тошади-

ган яраларни ёки кўз тегизишдан болаларни даво-

лаганда айтиладиган сўз; [исирикни] тутатилади
ва боланинг юзига тутунини اِسْرِق اِسْرِق Исріқ—

Исріқ („э жин, эс-ҳушингни йўқот!“) деб тутилади.

اِسْرِق осруқ — ичдан чиқадиган ел.

اِسْرِق усріқ — уйқули одам, мудровчи, кўзи сузилган
киши.

اَعْدُق ағдуқ — اَعْدُق كِشِ ағдуқ кіші — нотаниш одам.

Ҳарфларини алмаштириб اَدْعُق адғуқ тарзида ҳам

талаффуз этилади.

اَغْرُق ағруқ — оғирлик; юк, мато. اَغْرُق قَبْوَدَا قَلْدِي

ағір ағруқ қајуда қалді? — юк ва оғирликлар қа-
ерда қолдирилди.

اِفْرِق іфріқ — кўзача. Май ичиладиган жўмракли идиш.

Бу сўз талаффузда ҳам, маънода ҳам арабчага

мос келади, фақат ب ҳарфи туркча ف ҳарфига

алмашади.

مَغْرُق تَلُو كَرْلِيُو
تَنْ كَنْ بِلَا مَغْنَلِم

اِفْرِق بَشِي قَرْلِيُو
مَغْنَجْ قَرْي كَرْلِيُو

İwrîk başî qazläju,
 Sağraq tolu kōzläju,
 Saqınç qozî kēzläju,
 Tün-kün bilä cēwinälim.

Ибриқ [май идиши]нинг боши ғоз боши каби тиккадир, қорни [май турадиган қисми] кўз [коса-си] каби тўлган. Қайғуни унинг тагига кўмайлиг-у, кеча-кундуз шодланайлик.

[Май идишининг боши ғоздек, туби кўз (коса-си) каби тўлган. Қайғуларни қуйи кўмайлик-да, кеча-кундуз шодланайлик].

اَقْرُقُ у қ р у қ — арқон; мақолда шундай келган: تَاغِغْ اَقْرُقُنْ тағіғ уқруқін эгмās,
 تَنْكِرُنِي قَيْغِيغُنْ بُكْمَاسْ. тағіғ уқруқін эгмās,

тəнiзнi қайғiқiн бiкмiс — „Тоғ арқон билан эгил-майди, денгиз қайиқ билан бекилмайди“. Бу мақол катта ишни арзимаган сабаб билан тўхтатиб бўл-маслик мазмунида қўлланади.

اَقْلُقُ о қ л у қ — ўқ солинадиган асбоб. Соғдоқ.

اَلْجُنُ ал ч а қ — юмшоқ табиатли, ювош; нозик; зариф.

اَلْدُقُ اَت ул д у қ а т — тақасиз от. Бошқа ҳайвонларга нис-батан ҳам ишлатилади.

اَلْعُقُ Ал ғ у қ — Қашқарда бир қишлоқнинг номи.

اَمْرُقُ ам ра қ : اَمْرُقُ كُنْكَلْ ам ра қ кōнүл — соф, ишқ билан исиган кўнгил.

اِبْرُك ib р ў к — қатиқ билан сутнинг аралаштирилгани; бу қуртоба ичишдан ичи қотган одамга сурги учун бериладиган доридир.

اَبْمَاك э б м ā к — нон; яғмо, тухси ва баъзи ўғуз ва қип-чоқлар сўзи. Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор,

чунки арабчада махражлари бир-бирига яқин бўлгани учун, ни ب ва ت га алмаштириш бор. Чунончи, والله تالله каби бир сўзни уч ҳарф билан алмаштириб айтадилар. Лекин туркий сўзларни араб сўзларига ўхшатиш узоқдир.

آتلیک Этлік — канора (гўшт осиладиган темир); сўйишга тайёрланган қўйга ҳам قوی Этлік қўй дейдилар. Этлік кіші — этли киши. Яъни, семиз, сергўшт одам. Гавдалик ўрнида ҳам اتلیک Этлік кіші қўлланади. Менинг мақсадим сифатларни кўрсатмаслик эди. Фақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатилди.

آتړک Этрәк — ранги сариқ одам (ўғузча).

آتړک Отрук — ҳийлагар, алдамчи, айёр, ёлғончи (ўғузча).

آتړک اتن اغری لیو یرکا بقار
الکین تشب برمش اشغ بشقا ققاز

Отрук отун ағрілају јүзгә бақар,

Экін ташуб бәрміш ашіғ башқа қақар.

к Эрларнинг ҳийлакори, пасти, бахили қолди, меҳмон унинг олдида ўғридек кўринади, мусофир меҳмонга ейдиган нарсасини миңнат қилиб, берган нарсаси билан меҳмоннинг бошига уради (қоқади).

آتلیک Отлік — ўғит, насиҳат; шу маънода آوت овут [сўзи] ҳам қўлланади. Асли ائت огут дир.

آتمک Этмәк — нов.

اخلک Ічлік — эгарнинг тагидан қўйиладиган ички тўқим.

اجمک Ічмәк — қўзи терисидан қилинган пўстин.

اِزْرِيکْ iʒrīk — қаттиқ нарса; [бу сўз] аргуча бўлиб,
асли اِرِيکْ irīkдир.

اَذَلْکْ ʔāḷāk — замон, вақт.

اَذَلْکْ قَمِيغْ كَفَرْدِي اَرْدَمْ اَرِغْ سَفَرْدِي
يَنْجَغْ بَغَزْ تَفَرْدِي اَرْدَمْ بَكِي جَرْتَلُورْ

ʔāḷāk қамуғ кўврадї,
ʔrdām arīg sawradī
Junčīg jawuz tuwradī,
ʔrdām bəgi jartīlur.

Замон заифланди, фазилат камайди, озгин ва
ёмонлар кучланди. [Булар] фазилатли шоҳ Афрасиёб
ўлгани учун бўлди.

[Замон бутунлай озди. Илм, ҳикмат, поклик
камайди. Тубан, ёмонлар кўпайди, фазилат эгалари
йўқолаётир].

اَذَرِيکْ ʔāzrīk — узррак нэң — кўпаювчи нарса; аввал оз бўлиб,
сўнг кўпайган ҳар бир нарса.

اَذَلِيکْ ʔāḷīk — ʔāḷīk нэң — фойдаланиладиган ҳар нарса.

اَرِيکْ arīk — урпак — ҳурпайганлик; тукларнинг ҳурпайганли-
ги (одам ва ҳайвон ҳақида).

اَزَرِيکْ ʔāzrīk — эртік — юриладиган йўл.

← اَرْتِيکْ ʔārtīk — ʔārtīk — парда, ўртук; масалан: эгар пардаси
(ёпиғи); катта одамларнинг қабрлари устига ёпил-
ган ипаклик ва ёпиладиган бошқа ҳар нарсага
ҳам шундай дейилади.

اَرِيکْ arīk — орчук — ўрилган соч (ўғузча); бу сўз اَرِيکْ arīk оркуч
[сўзи]нинг ўзгартрилганидир.

اَرْدِيکْ ʔārdīk — ʔārdīk — ўрдак; мақолда шундай келган: قاز قۇسا
اَرْدِيکْ كُولِيکْ ʔārdīk kōlīk қаз қопса, ʔārdīk kōlīg iḡānūr—
„қоз қўзғалса, ўрдак кўлни эгаллайди“.

Бу мақол халқ орасидан бирор катта киши кетгандан кейин, унинг ўрнига ундан тубан бир кишининг кўтарилишини эслатиш учун қўлланади.

اَرْسَاكْ эрсāk ішләр — бузуқ ва адашган хотин. Мақолда шундай келган; اَرْسَاكْ تَكْمَاسْ. اَرْسَاكْ اَرْسَاكْ — эркакка рағбатли, эр учун шошилган хотин эрга ёлчимайди, шошма-шошар одам ўйига етолмайди.

چۈنكى Чунки шошилиш натижасида [бу ишда] кутилган шароитларни ҳисобга олмайди. Шунингдек, шошилган эркак ҳам ўйига ета олмайди. Чунки шошилиш билан отини ҳалокатга етказадиди, ўқиниб қолади: *بُنْتُ لَأَرْضًا قَطَعُ وَلَا ظَهْرًا أَبْقَى*. дейилган ҳадисига ўхшайди. Бу мақол шошилмасликка ундаб айтилади.

اَرْلِيكْ эрлік — эрлик, мардлик.

اَرْنَاكْ эрнāk — бармоқ; اَرْنَاكْ эрнāk деб ҳам қўлланади.

اَزْلِيكْ ізлік — туркий халқларнинг ҳайвон терисидан ясалган чориги. Мақолда шундай келган; اَزْلِيكْ بُلْسَا اَرْلَدِيْمَاسْ. اَزْلِيكْ بُلْسَا اَتْ يَغْرِمَاسْ — *излік болса эр ёлдимас, излік болса ат жағримас.* — „Чорик бўлса,

одамнинг оёғи оғримайди, тўқим бўлса, от яғир бўлмайди“. Бу мақол иш кетини ўйлашга ундаб қўлланган.

اَسْرُكْ эсрүк — маст, сархуш.

اَشْشُكْ эшшүк — кишида сўнг пайдо бўлган аҳвол.

اِلْرُكْ илрүк — исирик; اُجْ оч — ўч қабиласи тилида.

اَمَزُكْ амзүк — эгарнинг олд ва орқа тарафлари.

اِكْدُكْ ikdūk — сут ва қатикдан ишланган, сузмага ўхшаш, ейиладиган нарса.

اِغْرِكْ ɛgrīk — йигирилган ип.

اِغْرِكْ ɔgrūk — бола бешигини тебратиш.

اِكْشِكْ ɛkšīk — [таъми] нордон-чучук нарса; масалан, нордон-чучук, анор.

اِكْسُكْ ɛksūk — ўксик; камчиликли; етишмаган; нуқсонли нарса. اِكْسُكْ يَرْمَاقْ ɛksūk jarmaq — ўтмас, сийқа, камчиликли танга.

اِكْمَاكْ ɔkmāk — хотинларнинг кўйлакларига тақиладиган олтин ёки кумушдан қилинган ҳалқа, зирак. Ҳар бир тўдаланган нарсага ҳам اِكْمَاكْ ɔkmāk дейдилар. Бу ҳам аслида масдардир.

اِنْدَاكْ ɛndāk — сатҳ; бир нарсанинг юзи, уст томони (ўғузча).

اُچْگِیْل ʊtɟil — уч бурчак.

اُچْگُیْل ʊtɟul — уч қиррали нарса.

اِرْسَل арсал : اِرْسَل سَچ арсал сач — қизилга мойил соч.

اَشْتَل аштал — кенжа; اَشْتَل اُغْل аштал оғул — кенжа ўғил.

اَنْدِرْК ɛndīk — аҳмоқ, бефаҳм, اَنْدِرْК ɛndīk ɛr — ҳовлиқма киши; اَنْدِرْК اَمَّا اَفْلِكْنِي اَغْرَلار ɛndīk uma ɛwlikni aǵırlar — бефаҳм меҳмон уй эгасини ҳурматлайди⁶⁶.

اَيْنْکِ كِشِي يَتِلْسُونْ اَيْلْ تَرُو يَتِلْسُونْ
تَقْلِي بُرِي يَتِلْسُونْ قَدْعُوِيْمَا سَغْلَسُونْ

⁶⁶ Бу ердаги М. Кошғарий изоҳида бир оз аниқсизлик бор, биз ўз аслича бердик.

Эндік кіші тітілсүн,
 Әі тдру жітілсүн,
 Тоқлі бдрі жітілсүн,
 Қазғу жәмә савілсүн.

Қиличимиз билан қайғуни очайлиқки, ахмоқлар
 йулға тушсинлар, мамлакат (иши) тузалсин, қүзи-
 лар билан бұрилар (хавфсиз) бирга юрсинлар, биз-
 дан қайғу-ғам йұқолсин.

[Емонлар титилсин, мамлакатда (адолатли) қо-
 нун амалға ошсин, қүзи билан бұри бирга юра
 олсин-у, қайғулар ҳам кетсин].

اترۇم — сурғи дори; سۇت اترۇم — сут-
 лик бир ўт. شېرۇم шубрумга сутлик ўт дейилади.
 Бу сўз арабчага яқиндир.

اخشەم ахшам — кеч; оқшом; кунботар вақти.

اذرۇم аэрім — эгар остига икки тарафдан қўйилган жаз-
 лиқ. У наमतдан бўлади.

اۇرۇم уэрум — ҳар нарсанинг танлангани, яхшиси.

اۇردۇم эрдәм — одоб, ахлоқ, тарбия. Шу мақолда ҳам
 келган: اۇردۇم بېشى تىل эрдәм баші тіл — одобнинг
 боши тил. Ширин тилли бўлган киши юқори мар-
 таба топади.

اۇستەم устәм — камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрна-
 тиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнат.
 Ўғузлар уни ساخت ساخت дейдилар.

اىرۇم ісрім — اىرۇم كىشى ісрім кіші — пешонаси тириш-
 ган, қовоғи солиқ одам.

اىشكۇم ішкұм — шоҳлар учун махсус қўлланувчи катта

бир коса шаклидаги хонтахта; унинг оёқлари бўл-
майди.

اِقْتَمَ оқтам — بِيَر اِقْتَمَ бiр оқтам jэр—бир ўқ отар-
ли масофадаги ер.

اِكْرِمَ эгрим — сув тўпланган жой.

اِمْرَامَ имрām — бирор ишга мамлакат одамларидан тўп-
ланган ҳар бир тўда; اِمْرَامُ تَبْرِشْتِي имрām тәришти—
халқ йиғинга тўпланди.

اَتَغْنُ отғун — эгарнинг чап томонидаги энлик бир
қайиш; унга айилнинг ҳалқаси ўтказилиб, тили
боғланади.

اَرْقُنَ арқун — ёввойи отдан қочган хонаки байтал бо-
ласи; у пойгаларда энг чопқир от бўлади.

اَرْكَنَ оркән — қайиш (ўғузча).

اَرْكَنَ эркән — экан; бу сўз ҳаракатнинг ҳолини англа-
тади. اَلْ كَلَر اَرْكَن كَرْدُم ол кәләр эркән кәрдүм—
уни келаётган ҳолда, у келаётганда кўрдим де-
макдир.

اَرْكِنَ эркин : سَوْت اَرْكِن эркин суw — сув тўплами; ҳар
бир тўпланган нарсага ҳам اَرْكِن эркин сўзи қўл-
ланади. Қарлуқларнинг катталарига كَوَل اَرْكِن кәл
эркин дейиши ҳам шундандир. Бу лиммо-лим кўл
каби ақли кўп, ақли тўлган, ақли тўпланган одам
демакдир.

اَرْكِنَ эркин : يَغْمُر اَرْكِن эркин jағмур — кунларча давом
этувчи ёмғир; бир неча кун тўхтамай ёғадиган
ёмғир.

اَرْقُنَ арқун — келажак йил номи. اَرْقُن اَرْقُن эркун iзi—
келгуси йил.

اَرْكُنَ ўркўн — душман томонидан тушган қўрқув нати-

жасида ва тўполондан халқда пайдо бўлган саросима. Қўрқишиб истеҳкомларга ва қўрғоиларга бекинадилар.

اَتَرَن^{۱۷} отран — иштон; (буни яғмо қабиласида эшитдим).
اِجْكِن^{۱۷} ічкін: اَرُ اِجْكِن^{۱۷} ічкін эр — душманга таслим бўлиб, у томонга ўтган ва омонлик берилган киши.
اُسْتَن^{۱۷} устун — уст, баланд; اُنْدَن^{۱۷} اُسْتَن^{۱۷} андан ўстун — ундан баланд.

اَسْتَن^{۱۷} астін — ост, қуйи демакдир. Бу сўз тўғри эмасдир. Тўғриси اَلْتَن^{۱۷} алтін — олтиндир.

اَلْتَن^{۱۷} алтін — қуйи, тубан.
اَفْرَن^{۱۷} афран^{۱۷} — темирчи ўчоғининг қўрасига ўхшатиб қурилиб, унда нон пиширилади. Ер тандир.

اَشْغَن^{۱۷} ішгун — равоч.
اَشْكِن^{۱۷} эшкін: اَشْكِن^{۱۷} تَبْرَاق^{۱۷} эшкін тупрақ — тўпланган тупроқ ва қум. Чузиқ йўлга اَشْكِن^{۱۷} эшкін дейилади. Тез юрадиган отлиқ чопарига اَشْكِنْجِي^{۱۷} эшкінчи дейиш ҳам шундандир.

اَمَشَن^{۱۷} эм шән — пўстин қилинадиган тери.
اُنْدَن^{۱۷} андан — сўнг, кейин (ўғузча); اُنْدَن^{۱۷} اَيْدَم^{۱۷} андан-айдим — ундан кейин айтдим. Турклар اُنْدَا^{۱۷} анда дейдилар, „у ерда“ демакдир. مَن^{۱۷} اُنْدَا^{۱۷} اَرْدَم^{۱۷} мән анда эрдим — мен у ерда эдим.

Бир ҳарфи такрорланган сўзлар

اَرْتَن^{۱۷} артут — бек ва шу каби кишиларга тортиқ қилинадиган от ва бошқа нарсалар; сўнг бу сўз ҳар бир тортиққа ҳам қўллана бошлаган.

^{۱۷} Бу сўзга ҳеч қандай диакритик белги қўйилмаган; биз уни афран деб ин қилдик.

ارَقُقْ арқуқ : ارَقُقْ كِشِي арқуқ кіші — сүз тингламай-
диган, сүзга кирмайдиган ұжар одам.

ارَقُقْ арқуқ — устун, икки девор ёки устун орасига
қўйилган ёғоч.

اَمَكْكَ обкўк — сассиқпопишак (чигилча).

اَمَكْكَ эмгак — эмгак, меҳнат, машаққат. Мақолда шун-
дай келган: اَمَكْكَ اَكِنْدَا قَلْمَاسْ эмгак экинда қал-
мас — меҳнат бўш кетмайди. Бу мақолнинг маз-
муни اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا оятининг мазмунига ўх-
шайди.

اَمَكْكَ تَلِمَ اِيْدُو   اِيْدِي سَنِكْ اُوْدُو
كُنْكَلْمَ سَنَكَا يَكْرُو   يَمْشَرُ قَتِغْ اُوْدُو

Ајдї сәнің узу,

эмгәк тәлим ізу,

Јумшар қатіғ узу,

Көнлүм сәнә јүгрүк.

Севи́клисини кўриш ҳақида айтади: Эй севик-
лим, бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, узун
чўллар, буюк қирларни қандай кечдинг дедим.

[Эй севикли, дедим унга мен: бизнинг томонга
қандай ўтдинг-у, кенг саҳро, баланд қирларни
қандай кечдинг].

اَمَكْكَ ўмгўк — болалар бошидаги юмшоқ жойи.

اَشْيَاكْ эшкāk — эшак; икки тилнинг бирида.

Эшāk бунда] ى ҳарфи такрорланган ҳарфлар-
нинг бири ўрнига алмашган. Бу хусусият араб
тилида ҳам учрайди. Масалан, تَقْضُ الْبَارِي гапи-

даги ^{تَقْضُ} юқоридагича икки ^ض билан кел-
ганидек бир ^ض билан ^{تَقْضُ} шаклида ҳам қўл-
ланади. Худди шундай ^{يَتَمَطُّ} сўзи ^{يَتَمَطُّ} тарзида
икки вариантда келади. ^{دَسَاهَا} сўзи ҳам ^{دَسَاهَا} шак-
лида келади.

^{اَرَكْكَ} Эркак — ҳар қандай ҳайвоннинг ва парранданинг
эркаги; ^{اَرَكْكَ} Эркак тақағу — эркак товуқ,
яъни хўроз.

^{اِنَكْكَ} Инак — сигир; уғузлар тошбақанинг урғочисини
^{اِنَكْكَ} Инак дейдилар.

Мисол бўлими

^{اينر} Уйғур — Зулқарнайн турк шоҳи билан сулҳ қил-
ганда қурган беш шаҳарлик вилоят исми.

Муҳаммад Жақир Тунқохоннинг ўғли Исрофил
Тўғонтекин отасидан менга шундай хабар қилди:
Зулқарнайн уйғур вилоятига яқинлашгач, турк
ҳоқони унга тўрт минг одамни йўллади. Уларнинг
бошларидаги баланд қалпоқ парлари худди лочин
қанотидай эди. Ўқни олдиндан қандай отсалар,
орқадан ҳам шундай усталик билан отар эдилар.
Буларга Зулқарнайн ҳайрон қолди ва ^{اِنَانْ خُوْدْ}
^{خُوْرُنْدْ} ^{اِنَانْ} инан худ хуранд — булар ўзи топиб егувчи-
лар, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни бу-
лардан ов қочиб қутулмайди; қачон хоҳласалар
отиб ейдилар, деди. Шундан сўнг вилоят ^{خُوْدْ}
^{خُوْرْ} худхур деб аталди.

^خ х га, яъни у га алмашди. Шунга ўхшаш
бўғиз ҳарфлари ҳам бир-бирига алмашади. Айниқ-

са خ اَلِف га ва اَلِف га алмашиниши ҳолла-
ри кўп учрайди.

Китоб ёзувчиси Маҳмуд айтди: боболаримиз-
нинг аَمِيَر а_м_и_р_ни хам_и_р дейишлари шунга
мисолдир. Чунки ўғузлар а_м_и_р а_м_и_р деёлмай, اَلِف
ни х харфига алмаштириб хам_и_р дерди-
лар. Турк шаҳарларини сомонийлардан қўлга ол-
ган боболаримиз бекни بَحْرَكِيْن дер эдилар. Бунда
ҳам „уйғур“ сўзида алмаштирганлари اَلِف хар-
фини х харфига алмаштирганлар. „Уйғур“ деган
сўзда х ни اَلِف га алмаштиргач, خُوْد худ даги
د ни ي га алмаштирдилар. Сўнг خُوْر хур даги
خ ни غ га алмаштирдилар. х нинг غ га ал-
машиб келиши кўп учрайдиган ҳодисадир. خَتَر
дегандаги каби. (Шундай қилиб, „худхур“ сўзи
„уйғур“ ҳолига келди).

У вилоятда бешта шаҳар бўлиб, у ернинг
аҳолиси ғирт кофирлар ва ниҳоят моҳир отувчи-
лардир. У шаҳарларни Зулқарнайн бино қилган.
[Булар] سُلْمٰى Sūlmī, قُوْجُو Qoju, جَنْبَلِيق Janbalīq, بېش
Бэшбаліқ, بَلِيق Janībalīq шаҳарларидир.
اَيْتِش а_й_т_и_ш — икки кишининг бир-биридан ҳол сўра-
шиши.

اَيْتِغ а_й_т_и_ғ а_й_т_и_ғ а_й_т_и_ш маъносидаги сўз; соғлиқ,
саломатлик сўрашишдир.

اَيْرِق а_й_р_и_қ — „бошқа, айрим“ маъносидаги сўз бўлиб,
ўғузчадир.

اَذْرِق а_з_р_и_қ — ажриқ; у юмшоқ бир ўт. Турклар
а_з_р_и_қ дейдилар. Ўғузлар ذ харфини ي га ал-
маштирадилар.

اَيْلَقُ اَيْلَقُ a j l u q - a j l u q — „шундай-шундай“ демакдир (ўғузча).

ҲАРОФЛАРИДАН БОШИ ВА ОХИРИ اَلِف БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَيْلَا ʔj l ā — шундай (ўғузча); قَيْلَغُل اَيْلَا ʔj l ā қилғил — „шундай қилғил“ демакдир.

اَيْلَا ʔj l ā — пешин, туш вақти (ўғузча); қипчоқлар
ي نى z га алмаштириб اَيْلَا ʔj l ā дейдилар.

Шуларнинг бошқа бир тури

اَيْچَلِقُ а : ч л і қ — очлик, овқатсизлик.

اَيْشَلِقُ а ш л і қ — ошхона (ош ейиладиган жой); ўғузлар
буғдойни اَيْشَلِقُ ашлқ дейдилар.

اَيْشَكُ ʔsh j ā k — эшак; اَيْشَكَاكُ ʔsh k ā k луғати ҳам бор.
Биринчиси яхшироқ, тўғрироқ.

اَيْيا aw j a — беҳи; бир луғат [диалект]да.

Шуларнинг тўрт ҳарфлилари

اَيْكُتُ ʔk t u — қўлда боқиладиган ҳайвон; қўлбола мол.

اَيْقُرو а қ р у — секин; اَيْقُرو اَيْقُرو а қ р у - а қ р у — секин-секин
ёки ақрин-ақрин.

اَيْзُгу ʔz g u — яхши, чиройли нарса

اَيْغُزَلِقُ	اَيْكُزُ	اَيْغُزَلِقُ	اَيْغُزَلِقُ
اَيْغُزَلِقُ	اَيْغُزَلِقُ	اَيْغُزَلِقُ	اَيْغُزَلِقُ

4 Қошнi-қонум ағiшқа,
Қiлғiл анар ағiрлiқ,
Артут алiб анунғiл
ʔz g u тавар оғурлуқ.

Қўни-қўшилариингга яхшилик қил, уларни ҳур-
матла. [Улардан] бирор совға олсанг, [ундан] ях-
широқ мукофот ҳозирла.

[Қариндошларга, қўни-қўшиларга яхшилик
қил, улардан олган совғанг эвазига қимматли-
роқ нарса ҳозирла].

Бу бўлимнинг бошқа бир қисми

امشوی амшуй — бир хил сариқ олхўрн.

Ғунналилар бўлими

انگدز андуз — росан; ердан қазиб олинадиган ўсимлик
илдизи. Отларнинг қорин оғриғи касалига даво-
қилинади; انگدز بولسا ات الماس андуз болса, ат
ōlmās — "росан ўти ёнингда бўлса, от йўлда қорин
оғриғидан ўлмайди". Чунки оғриган тақдирда, у
билан даволанади. Бу мақол сафарга чиқувчиларни
пухта ҳозирланишга ундаб айтилади.

انگچ инч — сассиқ саримсоққа ўхшаган бир тоғ ўти;
кабоб билан ейилади.

انگک энк — хотинлар юзларига (ёноқларига) суртади-
ган пушти қизил ранг, упа-элик.

انگدن ондун — тўғридан, олдиндан; ўғузлар د ва ن
ни ташлаб, انگ он дейдилар. Ўғузлар учун бу
бир қоидадир. انگدن يورث ондун юрīt — [отингни]
тўғридан сол, олдиндан юргиз демакдир.

Охири ғуннали сўзлар

الدنگ улдан — почта; اتقا اتسا الدنگ یتاس Itқа
ушут атса улдан jēmās — „итга уят келса, орият
қилса, почта ташласанг ҳам, емайди“. Бу мақолни

зарур ўринларда ёмон бир ишдан уялиб, ўзини тортувчиларга қўлланади.

اوزلنك у ж л а н⁶⁸ — хамелеон (ўғузча).

ازدنك издан — балиқ тутадиган бир хил тўр; шундайки, анҳорнинг бир ерига чўллардан тўғон қилинади. Ўрта еридан тешикча қолдириб, тешик оғзига тўр тузоқни қўйилади. Балиқ тушган ҳамон дарров тўрни кўтарилади.

اخشنگ از ах с у н э р — мастликда тўполон қиладиган киши; жанжалкаш. Бу сўзни اخسم ахсум тарзида ҳам қўлланилади.

Бу бўлимнинг мисоли

ايىنگ а j б а н — кал. از ايىنگ а j б а н э р — кал киши (чилча).

ايدىنگ а j д i н — ойдин, ой ёруғлиги.

Тўрт ҳарфлилар бўлими

ارنگان э р i н а н — буйдоқ; از ارنگان э р i н а н э р — буйдоқ одам. Мақолда шундай келган: ارنگانكا ايك э р i н а н а э л i к қ а р i б о з у м т i к а м а с — „буйдоқ одамга эллик газ буз ҳам иштонликка етмайди“, чунки бегоналар унга ён босмайдилар. Бу мақолни уйланишга ташвиқ қилинаётган йигитга нисбатан айтилади.

ЎРТАСИ ТУРЛИ ҲАРАКАТЛИ افعال АФЪОЛ,

افعال уфъол, افعال ифъол

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ارقار ар қ а р — урғочи тоғ эчкиси; унинг шохидан пичоқча соп қилинади.

⁶⁸ Бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор.

إشبار īshbār⁶⁹ — терт (сомон билан кепакни аралаштириб бериладиган мол еми).

إشلار īshlār — хотин; асли إشلار⁷⁰ īshlār — „хоним“ демакдир. Кўп қўлланганидан, енгиллик учун ى ҳарфи туширилган. Бу сўз кўпликдадир, лекин бирликда ҳам қўлланади. Бунинг аталиш воқеаси узоқдир.

أخشاغ⁷¹ охшағ — ўхшаш; ائىنك⁷² أخشاغ⁷³ аиң охшағ⁷⁴ — унинг ўхшаши демакдир.

أرقاغ⁷⁵ арқағ — арқоғ [бўз, шол, гилам ва бошқалар тўқилганда ёнламасига қўйилади].

أفروغ⁷⁶ уфруғ — бу сўзни أفرغ⁷⁷ уғруғ ҳам дейилади. Суякларнинг бўғинли жойи; тоғнинг ён бағри, тугар жойи.

أفرغ⁷⁸ уфруғ — умуртқа суягининг бўйига туташган жойи.

Бу сўзларнинг энг тўғриси أفرغ⁷⁹ уғруғ шаклидир.

أغراق⁸⁰ уғрақ — қасд қилмоқ, жазм этмоқ.

أنداغ⁸¹ андағ — шундай; ائىدیم⁸² أنداغ⁸³ андағ ајдїм — „шундай дедим“ (чигилча).

أندىغ⁸⁴ андїғ — элак, ғалвир каби нарсаларнинг гардиши.

أبراغ⁸⁵ убрақ — сузук (сузилган) ва эскирган нарса. Сузилган, эскирган тўнга ابراغ⁸⁶ تون⁸⁷ убрақ тон дейилади.

أتاغ⁸⁸ атғақ — қоринда сариқ сув йиғилиш касаллиги; қуланж. Сариқ рангдаги бир турли ўсимликка ҳам

⁶⁹ Бу сўзнинг ёзилиши босма нусхада ноаниқ эди. Басим Аталай нусхасига асосланиб тузатдик.

اُتقاق атғақ дейилади. Қайғудан ранги сарғайған-
ларға ҳам اُتقاق атғақ дейилади.

اُجماق у чмақ — жаннат.

تۇرلۇق جەڭك يۈرلەي
اُجماق يۈرۈرلەي
بۇرچن يەنە كەلگۈسۈز
تۇرلۇق جەڭك يۈرلەي

Turlyg chčäk jarıldı,
Barçın jazım kәrildı,
Uçmaq jәri kәrildı,
Tumluğ jana kәlgüsüz.

Баҳорни таърифлаб айтади: ҳар турли чечак-
лар очилди, худди [сернақш] ипак гиламлар
ёзилгандай. Жаннат ери кўрилди. Совуқ ҳеч қай-
тиб келмас даражада ҳаво исиди.

[Гулдор ипак гилам ёзилгандай, (ерларни) тур-
ли чечаклар беади. Жаннат ери кўрилди. Совуқ
ҳеч бир қайтиб келмайди].

اُخساق ахсақ — оқсоқ, чўлоқ.

اُرتاق артақ — бузуқ, бузилган; نانتى артақ нәң—
бузуқ нарсa, бузилган нарсa.

اُرغاق оғрақ — ўроқ.

اُغراق оғрақ: قرا قرا Қара jғач деб аталган чегара-
даги шаҳарда яшовчи бир турк аймағи.

اُغلاق ағлақ: اُغلاق يۈر ағлақ jёр — овлоқ, кишисиз
ёки холи ер.

اُغلاق оғлақ — улоқ, эчки боласи. اُغلاق يۈر اُغلاق يۈر

оғлақ jiliksiz, оғлан biliksiz — „эчки боласида
илик йўқ, ёш болада ақл йўқ“.

اُستاك истак — истак; сўраш; суриштириш, пайидан бў-
лиш, орқасига тушиш, талаб этиш; اُستاك قېلى

истак қобдī — истак туғилди, талаб пайдо бўлди.
 اُسْتَاكْ устāk — бир нарсада ортиқчалик, орттириш; минг-
 минг устига юз орттириш каби. مَن اُسْتَاكْ بِيَرْدِم مән устāk бәрдім — мен устига уст бердим, мен
 ортиқ бердим.

اِبْلَان аблан⁷⁰ — сичқон жинсидан бўлган кичик бир
 жонивор.

اِرْغُون арғун — узунлиги ярим газ келадиган сичқон
 жинсидаги бир жонивор, девор ёриқларидан чум-
 чуқларни овлайди, қўйга отилса, гўштини сарғай-
 тириб юборади. Уйқудаги одамга отилса, у киши-
 нинг сийдиги тутилади.

اَلْتُون алтун — олтин, тилла.

اُمْگَان умгән — гардан томири.

اِنْكَان инқан — урғочи туя; اِنْكَرْسَا بُو بَزَلَرْ инқан
 инрәсә боту бозлар — урғочи туя инграса, эркак
 туя бўзлайди* (товуш беради). Бу мақол яқинлар
 доим бир-бири ҳақида қайғурадилар деган маз-
 мунда қўлланади.

Бу бўлимнинг мисоллари

اَيْنَش ойнаш — ўйнаш; бегона одам билан гаплашади-
 ган, юрадиган хотин.

اَيْنَاق ойнақ : اَيْنَاق اِشْلَار ойнақ ішләр — ўйноқи, шўх
 хотин.

اَيْرَان айран — айрон.

و Ҳарфи қўшилган сўзлар бўлими

اَيْنَاغُو ойнағу : اَيْنَاغُو بِيَر ойнағу йәр — ўйналрадиган жой.

⁷⁰ Бу сўзнинг ёзилишида босма нусхада аниқсизлик бор. Унга кўра,
 аблан, аблан, иблан деб ўқиш мумкин.

Уларнинг манқуси

اَلْبَانْ улаъан — хушбўй бир ўсимликнинг илдизи бўлиб,
уни ейлади.

ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

اَرْنَكَاكْ эрәһәк — бармоқ; بېش اَرْنَكَاكْ تۈز اَرْمَاسْ беш
эрәһәк түз әрмәс — „беш қул (бармоқ) баробар
эмас“. Шунга ўхшаш, одамлар ҳам бир-бирлари-
дан фарқ қиладилар.

اَرْنَكَاكْ уруһәк — ганч, гипс.

فَاعِلْ ФАЪОЛ ВА فَعُولْ ФАЪУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَلْوُجْ алуҷ — совуқ нарса, совитилган нарса.

اَلَاژ улар — какликнинг эркаги.

اَذِيژ әзиз — ҳар нарсанинг баланди.

اَوْسۈز усуз — уйқусиз; اَوْسۈز كِشِي усуз кiшi — уйқусиз
киши.

اِسۈز исиз — сўзга кирмайдиган бебош, шўх бола.

اَكۈش әкiш — маъданлар эритилганда чиқадаган чиқинди.

اِكۈش икiш — бўйсунмайдиган қайсар ҳайвон (от).

اِفَاقْ эwәк — шошқалоқ, اِفَاقْ اَرْ эwәк әр — шошқа-
лоқ одам.

اَلۈكْ зiүк — масхаралаш.

اَلَاغ улағ — бекнинг буйруғи билан юрувчи почтачи-
нинг маълум бекатлардан айрибошлаб минилади-
ган оти.

اَلَاغ улағ — ямоқ. Тўн ямоғи.

أُخَاقُ у х а қ — ўрик — туршакдан сиқиб олинадиган сув;
уни ичилади.

أُشَاقُ у ш а қ — чақимчилик; سَوُزُ ушақ сўз — чақим-
чилик тарзида сўзланган сўз, майда ва туҳматли
сўз.

أَسَالُ осал: أَسَالُ كِشِي осал кiшi — иш билмаган киши,
ғафлатда қолган одам.

إِنَالُ Інал — онаси катта уруғдан, отаси оддий халқ-
дан туғилган бола исми. Бу асосдир.

أُجَانُ о ј а н — икки елкаяли қайиқ (қипчоқча).

Бу бўлимнинг мисоллари

أَيَاسُ ајас: أَيَاسُ كَوَكُ ајас кўк — тиниқ осмон. Қул-
ларни ҳам أَيَاسُ ајас деб атайдилар; юзининг
тиниқлигини унга ўхшатадилар.

أُتُونُ у т у н — тубан, паст.

Тўрт ҳарфлилар

أُكَايُ ògäj — ўгай. أَتَا أَكَايُ ògäj ата — ўгай ота; أَكَايُ
أُكَايُ ògäj оғул — ўгай ўғил; أَكَايُ قِيزُ ògäj қiз —
ўгай қиз.

أُمَايُ у м а ј — йўлдош; (Туққан хотинлар қорнидан чи-
қувчи нарсa). Уни боланинг қориндаги ҳамроҳи —
йўлдоши дейилади. Шундай мақол ҳам бор:
أُمَايُ قَا تَبِنَسَا أُكَايُ ògäj у мајқа табiнса оғул болур — кимки
бунга хизмат қилса, у ўғил кўради, демакдир.
Хотинлар яхшилик кутадилар.

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ФАЪЛО ШАКЛИДА ТАЛАФФУЗ ҚИЛИНУВЧИ СЎЗЛАР

أَرَبَا арпа — арпа: أَرَبَا سَبِيكُ арпасiз ат ашумас, арқасiз алп чёрик cijy-
сiюмаш

мас—“ арпасиз от қир ошолмайди, ёрдамчисиз йингит (баҳодир) жангда енга олмайди”. Бу мақол ишда ҳамкорликка чақириш маъносида қўлланади.

اُرتۇ орту — ҳар нарсанинг ўртаси; اُرتۇ орту эр—ўрта ёшли киши. اُرتۇسى эw ортусі—уй ўртаси. اُرتۇ кун орту—кун ўртаси, туш (чигилча).

اُرتا эрта — эрта, тонг, саҳар вақти.

اُرتа арчї — сумка, тўрва.

اُرد орду — шоҳ турадиган шаҳар; ўрда. Шунинг учун Қашқарни اُردو كند Ордуканд дейдилар, яъни шоҳлар турувчи шаҳар демакдир.

اُرد орду — Баласоғун яқинидаги бир шаҳар; шунинг учун Баласоғунни اُردو قوز қуз орду ҳам дейилади.

اُرد орду — اُردو باشї орду башї — шоҳлар хизматидагиларнинг исми.

اُرد орду — сичқон, каламуш каби ер остида яшовчи ҳайвонлар ини.

اُرد орду: اُردو تال орду тал—мўйни тушириш учун ҳаммомда ишлатиладиган аралашма; оҳак. Ёш кўкракка урилган тамға. Бу сўз икки тилнинг бирида (ўғуз ёки турк тилида) қўлланади.

اُكدو экдў — қилич қини ва бунга ўхшаш нарсаларни ўйиш учун қўлланадиган учи эгри пичоқ.

اُكدى экдї — мол сўйиладиган жой, кушхона.

اُمدى эмдї — ҳозир, энди; اُمدى كەلدىم эмдї кәлдім—„ҳозир келдим“ ёки „энди келдим“. Ўғузлар اَلْف ни касра қилиб اِمْدى имдї деб талаффуз қиладилар. Бу сўз қуйидаги байтда келган:

اَبِكُمْ كَلِبْ اَغْرَدِمُ   اَرْسَلَنْ لِيُوْ شَكْرَدِمُ
 اَلْبَلَازْ بَشِنْ تُغْرَدِمُ   اَمْدِيْ مَنِيْ كِيْمُ تَتَارْ

Опкам кәлиб оғрадім,
 Арсланлају көкрәдім,
 Алплар башін тоғрадім,
 Эмді мәні кім тутар.

Душманга қарши ғазаб билан, нафрат билан хезландим, арсловлар каби наъра тортдим, ботирларнинг бошларини тилмаладим, сўнг маърака ўртасида, „эмди мени ким тута олади?“ деб бақирдим.

[Аччиғим келиб (душманга қарши) хезландим, арслон каби бўкирдим, ботирларнинг бошларини кесдим, (қани) эмди мени ким тута олади?].

اَمْدُو   умду — умид қилиш; сўраш, таъма қилиш; сўровчи (гадой) га   اَمْدُوْجِي   умдучі дейдилар.

اِنْدَا   анда — у ерда, унда.

اِبْرِيْ   обрі — чуқур (ўпирилган жой).

اَتْرَا   отра — ўрта, ҳар томонлама (кўп қиррали) нарсанинг ўртаси; бу сўз   اَرْتُو   ортунинг ҳарф алмашганидир.

اَيْرُو   ајру — бошқа, йўқ эса, бўлмаса;   مَوْنِيْ تِلَامَسَا سَنْ   муні тиләмәсә сән ајру нә кэрак? — сен буни истамасанг, бошқа яна нима керак?

اَذْرِيْ   азрі — айри; бугдой совуриш учун қўлланадиган асбоб. Икки шохлик ҳар бир нарсани ҳам   اَذْرِي   азрі дейилади. Бу сўз одамларга ҳам қўлланади.   اَذْرِيْ بَتْلَغ   азрі бутлуғ — айри бутлик [одам].

отру — [ҳар нарсанинг] қаршиси, рўпараси; **оул**
ол мѣдә отру кѣлді—у менга рўпара
келди.

1 اسرا асра — қуйи, ост.

İsrā —қуйи, сўнг; اَلْ اُنْدُنْ اِسْرَا اُولُ ол андан
İsrā ол—,у бундан сўнг ва қуйи“ демакдир.

асрī — қоплон; икки рангли чипор ипга асрī ішіг дейилади. Икки рангдаги ҳар бир чипор нарсага ҳам, қоплон рангига ўхшагани учун, асрī дейилади.

оғри — ўғри. Аслида ^غ касрали бўлиши керак эди; енгиллатиб сукун ҳолида талаффуз қилинади. Арабчада ^{اِبِلْ} ҳам, ^{اِبِلُوْ} ҳам, ^{اِذْنْ} ҳам, ^{اِذْنُوْ} ҳам дейилгани каби. ^{اِنْكْ} ^{اِنْكْ} ^{اِنْكْ} бу нѣн аниң оғри ол — бу нарса ундан сўнг демакдир⁷¹.

يِلان كَندۇ ەگرى — ھار بىر ەگرى ۋا قىيىق نارسا. ەگرى تىز ەگرىسىن يىماس تىزى بۇيىن ەگرى تىزى

Эгрицн бilmäc, тәwäј бојннн эгрl тәр — „илон үзинннг эгрилигини билмайди-да, туяниннг буйнини эгри дейди“. Бу мақол бировниннг айбини сүзловчи ғийбатчиларга нисбатан қўлланади.

اگر اوشی — угра оши. Бу тутмочдан майинроқ, лаз-
затлироқ.

الدرى ʔīrī — эчки боласининг териси; бир д ортти-
рилиб, الدرى ʔīdīrī ҳам дейилади.

ارزو — шоқол, чия бўри дейилган йиртқич бир ҳайвон; икки махраж ўртасидаги ج билан талаффуз қилинади. Одамлар бир нарса атрофига тўп-

⁴ Берилган мисолда бир оз ноўхашлик бор. Чунки мисолда ўғри сўзи йўқ.

лансалар **کشی آرؤولیو قرې** кіші аржулају қорі дейдилар. Яъни кишилар шоқол одамларни емоқ учун тўплангани каби йиғилдилар, демакдир.

آرسو арсу — ҳар бир жўн нарса (ўғузча).

آرغو арғу — икки тоғ ораси; Тироз ва Баласоғун орасидаги шаҳарларга ҳам **آرغو** Арғу дейдилар. Чунки у икки тоғ орасидадир.

آرغا урға — катта дарахт (ўғузча); Арғу тилида ҳам шундайдир.

امغا Imға — молларни сақловчи ва уларни йиғувчи [амалдор].

انغا анға — анға **آر انغا** ар — қадрсиз, жўн одам; ҳар қандай қадрсиз, жўн, ташландиқ нарсасига ҳам **انغا** анға дейилади.

آرڤي Irwī — **آرڤي قلاق** Irwī қулақ — ингичка, узун қулоқ.
آرڤي Irwī — касалларни даволашда қўлланувчи ҳиндча бир дорининг номи.

آرقا арқа — орқа, сирт.

آرقا арқа — қийин вақтларда ёрдам берувчи киши; орқа куч; ҳийла ва тадбирлар билан ёрдам берувчи киши. Чунончи мақолда шундай келган: **آرقايسز آر جرک سيوماس** арқасіз эр чэрік сїјумас — „ёрдамсиз қаҳрамон жанг сафларини синдиrolмайдн“.

آپکا 6пкä — ўпка, оқ жигар.

آپکا 6пкä — ғазаб; унинг шундай айтилишига сабаб ғазабнинг ўпкада пайдо бўлишидир. Бу сўзнинг шу маънода қўлланиши сўзнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра келиб чиққандир. Чунончи, ёмғирни „осмон“ дейилгани каби.

اُنْكِي ɔtki — эваз, бадал (чигилча);
 ۋەتەن اُنْكِي يېزىم бу атқа ɔtki бәрдім — „бу отнинг эвазини, бада
 ни бердим“ демакдир.

اچكۇ ɛcku — эчки.

اچكۇ ɛcku — ичкилик; ҳар бир ичиладиган нарс.

اڭگۇ ɛɜgu — яхши, эзгу, чиройли;

كەلسە كىشى ائىما اُنكاز ارنىر كەلا
 بَقَل اُنكاز اڭكولكن اغرن كەلا

Kəlsə kişi ɛtmä anar ɔrtär külä,

Baqıl anar ɛɜgülgün aɜɜn külä.

Сенга кулар юзли бир киши келса, сен у
 юзига иссиқ — қайноқ кул чочма, яхшилиқ
 ёқимли қилиқ билан ҳурматла.

اِرْكِي ɛrki — иккиланиш, шубҳани билдирувчи сўз;
 ۋەتەن اِرْكِي كېلىمۇ ارنىر роқ мазмунини ифодалайди.
 كەلىۋىمۇ ɛrki — у келармикин ё йўқ. Бу сўроқ
 моши ўрнида.

اِرْكۇ ɔrku — туянинг ўркачи.

اِسْكۇ ɛsku — элак, ғалвир.

اِسْكِي ɛski — эски. تۇن اِسْكِي ɛski тон — эски тўн.

اَلْكۇ ɛlku — аҳд, ваъда.

اَلْكَ ɛlkä: اَلْكَ بۇلاق ɛlkä булақ. Бир турк қабила
 нинг номи.

اَغْلا ɔɜla — ёш йнгит (арғуча)

اَغْلِي ɔɜli — Қашқарда экиладиган оқ ва ширин са
 уни ейилади.

اَزْمَا ɛzma: اَزْمَا بَلْقِي ɛzma jılqı — ёшлиги учун
 ортилмай, ўзича қўйилган ҳайвон.

اَرْمَا ɔrma: اَرْمَا سَچ ɔrma сәч — ўрилган соч.

أَزْمَا азма — бичилган қўчқор; моякларининг териси ажратилгани учун қўйларга чополмайдиган қўчқор.

أُزْمَا у ж м а — тут дарахти. Икки махраж орасидаги билан.

أُسْمِي усмī: أُسْمِي تَرِيم усмī тарīm — ислом шаҳарларидан уйғурларгача оқадиган катта бир сув. У ерларда (уйғурларга етгач) қумга сингиб кетади.

أَكْمَا әкмә — уйнинг тоқиси.

أُكْمَا өкмә: أَكْمَا تُبْرَاق өкмә тупрак — тўпланган тупроқ. Ҳар бир тўпланган нарсага ҳам өкмә сўзи қўлланади.

أَلْمَا алма — олма (ўғузча). Турклар الْمَلَا алмīла дейдилар.

أُلْمَا улма⁷² — буғу тузоғи.

أَتْنُو өтн у — қарз أَتْنُو يَبْرُدُم мән жармақ өтн у бёрдīm — мен танга қарз бердим.

أَشْنُو ашн у — олдин, илгари. أَشْنُو كَلْدِم мән андан ашну кәлдīm — мен ундан олдин келдим.

أَنْدَا анда — у ерда. Ўғузлар „сўнг“ маъносидаги сўз учун أَلْف ни ن н га алмаштирадилар.

„у ерда“ маъносида бошқалар билан бир хилда анда деб қўллайдилар.

أَلْف ни ن н га алмаштириш араб тилида ҳам бордир. Чунки „Қуръонда“ Мусо алайҳиссалом ҳикоясидаги وَمَارَبْتُ الْعَالَمِينَ иборасидаги مَا ма сўзи мән маъносидадир. Яъни ن ўрнида أَلْف алмашгандир. Чунки араб тилида нима? маъносидаги

⁷² Улма сўзини босма нусхага мувофиқ биз буғу тузоғи деб бердик. Бу сўз, арабча изоҳга кўра, сув солинадиган тоғора; қўлда пиширилган нон маъноларида ҳам қўлланиши мумкин.

сўроқ олмоши жонлиларга **مَنْ** ман, жонсизларга **ما** ма дир. Шунингдек, **لَنْسَفَعًا بِالنَّاصِيَةِ** деган оят-да ҳам **الف ن** га алмашгандир. Аъша деган шоир-нинг қуйидаги шеърида:

وَلَا النَّصْبُ الْمَنْصَبُ لَا تَعْبُدُهُ

لَعَا قِبَةَ وَاللَّهُ رَبُّكَ فَاَعْبُدَا

сўзининг асли **فَاعْبُدُنْ** дир. Яъни бу ерда ҳам **الف** ўрнига **ن** алмашади.

فَاعِلِي ФАЪЛО ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اِكِي **iki** — икки.

فَعْلٌ Фуъул ШАКЛИДАГИ **ج** Ж БИЛАН ЯСАЛГАН ҒУННАЛИ

СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَتْنَج **otunch** — қарз. **مَنْ اَنْكَارَ يَرْمَا اَتْنَج يَرْدِم** мэн анар жармақ **otunch** бёрдм — мен унга танга қарз бердим, демақдир.

اَتْنَج **otunch**: **اَوْتْنَج اِش** **otunch ish** — уяладиган иш. Асли **اَفْت** **uwut** — уят сўзидан олинган.

اَجْنَج **uchunch** — учинчи.

اِكْنَج **ikinch** — иккинчи. Ўзидан олдинги соннинг давоми эканини ва маълум сира — тартибда эканини билдириш учун ўндан кам бўлган сон сўзлари ўзагига **ن** ва **ج** ортдириш қоидадир: **تۆртүнч** **törtunch** — тўрттинчи, **бешинч** **beshinch** — бешинчи каби. Буларнинг асли тўрт, беш эди, юқоридаги мақсадда бу сўзларга **ج** **n** орттирилди. Бунн ҳар қандай сон сўзларига қўшинш ҳам мумкин: **اوننج**

- онунч — ўнинчи, **يكرمنچ** jıgırmıncı — йигирманчи
каби. Бу қатъий қоидадир.
- ارنج** эринч — эҳтимол, зора, балки. **ال كلدې ارنج** ол
кэди эринч — балки у келгандир. **У** келган чикар.
- ارنج** урунч — пора.
- ارنج** эринч — маишат билан кун кечириш. Яхши ту-
риш. Баъзи лаҳжаларда икки махраж орасидаги
ژ ж билан **ارنژ** эринж деб аталади.
- افنج** аwинч — овиниш, бир нарсага унс олиш **ال منك**
افندي ол мәнә аwинди — у мен билан овинди, мен
билан унслашди.
- اكنج** ікінч⁷³ — сонда иккинчи нарса.
- اكنج** окунч — ўқиниш, пушаймон бўлиш. **ال تليم اكنج**
اكندي ол тәлім окунч окунди — у кўп пушаймон-
лар қилди, демакдир.
- اكنج** оғунч — мақташ. **بو ايشكا نا اكنج كراك** бу іш-
гә нә оғунч кәрәк? — бу ишга мақтаниш нима керак?
- النج** улінч — қинғир-қийшиқ, нотўғри. **النج يول** улінч
јол — нотекис йул, текис бўлмаган йул. Ҳар бир
нотўғри нарсага ҳам қўлланади.
- النج** ilanч — маслаҳат берувчи кишининг маслаҳатида
янглишлик маълум бўлгач, уни айблаш.
- امنچ** умунч — умид, хоҳиш. **امنچ تئگرې كا تئ** умунч
тәцригә тут — умидингни худога қил.
- اننج** онунч — ўнинчи. **اننج يرماق** онунч јармақ — ўнин-
чи танга. Бошқалари ҳам шундай.
- اننج** İnanч — ишончли. **اننج بک** İnanч бәг — ишонч-
ли бек.

⁷³ Бу сўз икки қайта берилган.

БУ БЎЛИМНИНГ **فَعْلَى** ФААНЛО ШАКЛИДА БЎЛГАН
СЎЗЛАР ТУРИ

اَتِنچۇ атінчу: **اَتِنچۇ نَانَك** атінчу нэң — ташланган,
отилган нарса.

اِتِنچۇ ітінчү: **اِتِنچۇ نَانَك** ітінчү нэң — қайтарилган,
йўқотилган, йитилган нарса.

اِذِنچۇ ізінчу: **اِذِنچۇ سَچ** ізінчу сач — кейинчалик соч
қўйган кишининг сочи. Бошқаларга ҳам қўлланади.
Ёшлиғи учун юк ортирмай, ўзича ўтлаб юрувчи
хайвонга **اِذِنچۇ يَلقى** ізінчу јілқі дейилади.

اَرِنچۇ арінчу — гуноҳ, хато.

اَفِنچۇ аwінчу: **اَفِنچۇ نَانَك** аwінчу нэң — овиниладиган,
улфатланиладиган, унс олинадиган нарса. Шунинг
учун қўшниларга ҳам **اَفِنچۇ** аwінчу дейилади.

اَقِنچۇ ақінчу — кечаси бориб, душманни бостирадиган
аскар.

БУ БЎЛИМНИНГ **ك** ЛИ ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

اَبَنك абаң — агар. **اَبَنك سَن بَرَسَان** абан сэн барса-
сан — агар сен борсанг.

اَتَنك отун — ўтин.

اَرَنك оруң — ҳар бир оқ нарса. Ўғузлар **اَق** ақ дей-
дилар.

اَرَنك оруң — ёш болаларнинг тирноқлари юзида бўла-
диган оқ нуқта. Уни **اَرَنكاق تَرَنكاق** тірінақ оруңи-
тирноқ оқи дейилади.

اَرَنك оруң — фолбинга бериладиган музд пул. **اَلِك**
اَرَنكِي بَر элік оруңи бэр — қўл ҳақини бер.

- онунч — ўнинчи, يكرمنچ jıgırmıncı — йигирманчи
каби. Бу қатъий қондадир.
- اَرِنچ әрінч — әхтимол, зора, балки. اَلْ كَلْدِي اَرِنچ ол
кәлді әрінч — балки у келгандир. У келган чиқар.
- اَرِنچ урунч — пора.
- اَرِنچ әрінч — маишат билан кун кечириш. Яхши ту-
риш. Баъзи лаҳжаларда икки махраж орасидаги
ژ ж билан اَرِنچ әрінж деб аталади.
- اَفِنچ аwінч — овиниш, бир нарсага унс олиш اَلْ مَنكَا
ол мәнә аwінді — у мен билан овинди, мен
билан уншлаши.
- اِكِنچ ікінч⁷³ — сонда иккинчи нарса.
- اَكِنچ өкүнч — ўкиниш, пушаймон бўлиш. اَلْ تَلِم اَكِنچ
ол тәлим өкүнч өкүнді — у күп пушаймон-
лар қилди, демакдир.
- اُغِنچ өгүнч — мақташ. اُغِنچ كَرَاك бу іш-
гә нә өгүнч кәрәк? — бу ишга мақтаниш нима керак?
اُلِنچ улінч — қинғир-қийшиқ, нотўғри. اُلِنچ يُول
јол — нотекис йул, текис бўлмаган йул. Ҳар бир
нотўғри нарсага ҳам қўлланади.
- اِلِنچ ilанч — маслаҳат берувчи кишининг маслаҳатида
янглишлик маълум бўлгач, уни айблаш.
- اُمِنچ умунч — умид, хоҳиш. اُمِنچ تَنكِرِي كَا تُت умунч
тәңригә тут — умидингни худога қил.
- اَنِنч онунч — ўнинчи. اَنِنچ يَرْمَاق онунч јармақ — ўнин-
чи танга. Бошқалари ҳам шундай.
- اِنِنچ інанч — ишончли. اِنِنچ بَك інанч бәг — ишонч-
ли бек.

⁷³ Бу сўз икки қайта берилган.

**БУ БЎЛИМНИНГ فَعْلٌ ФААНЛО ШАКЛИДА БЎЛГАН
СЎЗЛАР ТУРИ**

اَتِنچۇ атінчу: اَتِنچۇ نانک атінчу нэң — ташланган,
отилган нарса.

اِتِنچۇ ітінчү: اِتِنچۇ نانک ітінчү нэң — қайтарилган,
йўқотилган, йитилган нарса.

اِذِنچۇ ізінчу: اِذِنچۇ سَچ ізінчу сач — кейинчалик соч
қўйган кишининг сочи. Бошқаларга ҳам қўлланади.
Ёшлиги учун юк ортилмай, ўзича ўтлаб юрувчи
хайвонга اِذِنچۇ يَلقى ізінчу јілқі дейилади.

اَرِنچۇ арінчу — гуноҳ, хато.

اَفِنچۇ аwінчу: اَفِنچۇ نانک аwінчу нэң — овиниладиган,
улфатланиладиган, унс олинадиган нарса. Шунинг
учун қўшниларга ҳам اَفِنچۇ аwінчу дейилади.

اَقِنچۇ ақінчу — кечаси бориб, душманни бостирадиган
аскар.

БУ БЎЛИМНИНГ ك ل ي ГҮННАЛИЛАР БЎЛИМИ

اَبَنگ абаң — агар. سَن اَبَنگ абан сэн барса-
сан — агар сен борсанг.

ا_تَنگ отуң — ўтин.

ا_رَنگ оруң — ҳар бир оқ нарса. Ўғузлар اَق ақ дей-
дилар.

ا_رَنگ оруң — ёш болаларнинг тирноқлари юзида бўла-
диган оқ нуқта. Уни تَرَنكاق ارنكى тірінақ оруңи-
тирноқ оқи дейилади.

ا_رَنگ оруң — фолбинга бериладиган музд пул. اِلِك
ا_رَنكى элік оруңи бэр — қўл ҳақини бер.

اُرُنْکُ у р а ң — Рум вилояти яқинида, шимолий чегара-
сидаги бир жой исми. Бу сўзнинг وَرْکُ вараң
тарзида ўқилиши яхшироқ.

اِرِنْکُ і р і ң — йиринг.
اُشْکُ у ш а ң : اُشْکُ تاش у ш а ң таш — текис тош. بَشْکُ
jushān ҳам дейилади.

اَلَنْکُ а л а ң — اَلَنْکُ يَزِي алаң jazī — текис майдон, яланг
саҳро. Бу сўз اَنْکِل аңил — ланг очик эшик сўзининг
ҳарф алмаштирилган шаклидир.

БИР ҲАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَنْکُк э н а ́ к — икки томондаги жағ. Оғизнинг икки
чеккаси.

اَنْکُк э н а ́ к — хотинлар бош ёпинчиқларига боғлайдиган
ип, боғич.

اَنْکُк о н і ́ к — эчки юнгидан қилинадиган ясама соч.
اَنْکُک بَرْکِيَاک о н і ́ к jörgäjäk — улама соч. Буни
бошқа маънодаги اُنْکُк о н і сўзидан олингандир.

اَنْکُк о н ў к — ёстиқнинг ипаклик қулоқлари, боғичлари.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَنْکُк о н і — бошқа. Бўлак сўз охиридаги ن ҳарфи
ҳарфидан ўзгарган, اَنْکُк о н и н д и р. Бу хусусият
араб тилида ҳам бордир. Масалан, „яширинди“
маъносида араблар اِنْکَمْنِ inkāmānā, اِنْکَمِي inkāmā
сўзларини қўллайдилар.

Шу бўлимнинг бошқа бир тури

اَرَنْکُیُو э р а ́ ң а ј у — олти бармоқли одам.

اَرَنْکُیُو э р а ́ ң а ј у — бўйи икки газлик, жуда пакана киши.

فَعَالُوْ فАЪОЛУ, فَعَالُوْ ФУЪОЛУ ВА فَعَالُوْ ФИЪОЛУ
ШАКЛЛАРИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

الْأَتُوْ улату — бурун артадиган ипаклик (дастрўмол) —
қўйинда сақланади.

الْأَجُوْ алачу — олажуқ. Бошпана, чодир, капа.

أَبَاجِيْ абачі — ола бўжи. Болаларни қўрқитиш учун.
أَبَاجِيْ كَلْدِيْ абачі кәді — ола бўжи келди, дейдилар.

أَعْيَجِيْ ағічі — ипаклик кийимликларни сақловчи хазиначи.

الْأَغُوْ улағу — الْأَغُوْ نَانِكْ улағу нәң — бир нарсага
улангудай нарса, улавадиган нарса (тўн ямоғи каби).

الْأَيْغُوْ улїғу — увлайдиган. بُوْ أَعْرُ أَلْ بُرِيْ أَيْغُوْ бу оғур-
ол бōрі улїғу — бу вақт чия бўри (ва бошқалар-
хам) увлайдиган вақт.

أَبَاقِيْ абақі — кўз тегмасин учун боқча ва полизларга
қўйилган қўриқчи.

أَتَاقِيْ атақі — отагинам, отажоним маъносида меҳри-
бонликни билдирувчи сўз.

إِتَاقُوْ ітәкў — тегирмон тоши ўрнатилган ёғоч паррак.
Унни йирик қилмоқчи бўлганда, у ёғоч билан тош-
ни бир оз кўтариб қўйилади. Майда қилмоқчи
бўлганда, тошни қуйи туширилади.

إِجَاقُوْ ічәкў — қовурға суякларининг ич тарафида бўл-
ган қисмлар оти.

أَلِكَا ўлікә — елим олинадиган ўсимлик.

إِنَاقُوْ інәкў — киндакнинг ички томони тўғрисида пай-
до бўлувчи қуланжга ўхшаш бир касал.

أَبَالِيْ абалі — бир нарсани кам кўрилганда айтилади-
ган сўз. „Кўрар кун бор экан-а“ дейилгани каби.

أَنُومِيْ анумі — мохов касаллиги.

إِكَامَا ікәмә — бир турли чолғу.

**Бу бўлимнинг ҳарфи иллатидан иккитаси
қўлланилган сўзи**

أَبَاكُو әjäкү — ён, тараф. Чодир ёнларига ҳам أَبَاكُو әjäкү дейилади. Тоғнинг ўртасидаги ерга أَبَاكُو يَز әjäкү јэр дейилади.

ОХИРИДА ن ОРТТИРИЛГАН СЎЗЛАР

اشجان Ашчан — Хитойга боришдаги қуноқ — қуниб ўтиладиган бир жой исми.
 ألوجين алуҷин — ейиладиган сербўғин бир ўсимлик.
 اُرْمُذُون урумзун⁷⁴ — бўёқ, ранг.
 اُرَاغُون урағун — касалларга қўлланадиган ҳиндча бир дорн.
 اُتُوكَان отукән — татар саҳроларидаги бир ернинг номи, уйғурларга яқиндир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

الْمِلَا алмїла — олма.
 اَرْمَاغُ әрмәғу — эринчоқ, ялқов. Мақолда шундай келган: اَرْمَاغُكَا بُلِيْت يَك بُلُوز әрмәғүгә булїт јук болур — ялқовга булут сояси ҳам юк бўлади.
 اَغْلَاغُو оғлағу — тўқлик, мўллик билан ўсган одам. اغلاغو
 اَخْشَاغُو охшағу — уйинчиқ. Хотинларга ҳам охшағу дейилади.

اَفَاغُول АФАЪУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَرُوبَات арувбат — тамарҳиндий.

⁷⁴ Бу сўзнинг ёзилишида босма нусхада аниқсизлик бор.

أُراغۇت урагут — хотин.

أرامۇت арамут — уйғурлар яқинида яшовчи бир турк қабиласи.

أرامۇت Арамут — бир жой исми.

إقلاچ Іқілач — шўх учқур от. Мақолда қуйидагича келган: أَلْبَ أَرْكَ يَغِيرُنْما. إقلاچ أَرْقاسِنْ يَغِيرُنْما алп әріг јарғитма, Іқілач арқасін јағрітма — ботирларни ранжитма ва ҳолсизлантирма, учқур от орқасини яғир қилма. Бу сўзлар билан бекларга насиҳат қилинади. Шеърда шундай келган:

إقلاچِمَ أَرْكَ بُلْدِي   أَرْكَ بُلْغُو يَرْيَ كُرْدِي
بُلْيتَ أَوْزُبَ كُوكَ أَرْتُلْدِي   تَمَنُ تَوْرُبَ تَلِي يَغْدِي

Іқілачѐм әрік болді,

Әрік болғу јәрі корді,

Булїт оруб кок ортүлді,

Туман түрүб толї јағді.

Шўх, ўйноқи отим суръат билан чопди, югуришда ўзди. Булут кўтарилиб, туман тушиб дўл ёққанни учун у шундай шўхланишни муносиб топди. [Ўйноқи отим кишнаб, пишқириб шўхлик қила бошлади. Кўкни булут қоплаб жала қуйиши — баҳор ҳавоси унда шўхлик ҳавасини ҳўзғатди].

الأوان алаван — тимсоҳ.

أَفْعالون АФЪАЛОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَرْبَعَان арпаған — арпага ўхшаган бир ўсимлик. Бошогн бўлса ҳам, дони бўлмайди.

أَرْمَعَان армаған — сафардан фойдаланиб қайтган киши.

нинг қариндош-уруғларига келтирган совғаси, ар-
муғони (ўғузча).

بۇرماقан дегувчилар ҳам бор. Бу **أَمُج** амучдир.

فَعْنَلِي ФИЪНЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اتندې 1тінді: **اتندې نانک** 1тінді нэн — ташландиқ нарса^{74a}

اقندې ақінді: — **اقندې سوف** ақінді суw — оқар сув.

اکندې экінді — **اکندې ترغ** экінді таріғ — экилган уруғ.

اکندې окўнді **اکندې کيشي** окўнді кіші — ҳамма тиллар-
да мақталган киши, оғизга тушган одам.

یکندې ікінді: **یکندې نانک** ікінді нэн — иккинчи нарса.
Сира сон.

یکندې ікінді — намози аср (кун ботишдан олдинги на-
моз) вақти.

Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

[74a] Бу хил ибора „Девон“да кўп учрайди, лекин „Девон“ да булар баъзан шу мисолдаги каби мажҳул сифатдош тарзида изоҳланади. Чунончи: **گذندې تون** — кэзінді тон — кийилган тўн. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 374—14). **سُرندې از** сурунді эр — сургун қилинган, ҳайдалган одам. Қаранг: „Девону луғотит турк“ 1 том 374—15). **کمندې نانک** — кёмўнді нэн — кўмилган нарса. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 375—10). Баъзан бу ибора феъл маъносида изоҳланган. Чунончи **ازلدى نانک** — ўзўлді нэн — нарса узилди. Қаранг „Девону луғотит турк“, 1 том, 170-бет). **افلدى نانک** ўwўлді нэн — нарса уваланди, майдаланди. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 171-бет.) **الندې نانک** — уланді нэн — нарса улаңди (Қаранг: „Девону луғотит турк“ 1 том, 177-бет). Бу хил иборалар бошқа хил синтагмаларда яна бошқа маъноларда изоҳланган. Бу хил иборалар ҳақида Маҳмуд Кошгарийнинг хулосаси ҳам муҳимдир. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 375-бет). Ҳар ҳолда бу масала махсус ўрганишга сазовордир — С. М.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

أَفْعَالٌ АФЪОЛ ШАКЛИДА БЎЛИБ, БИР ҲАРФИ
ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَرْغَاغٌ арғағ — балиқ тутиладиган қармоқ.
إِرْغَاغٌ ірғағ — сувдан музни музхонага тортиб олинади-
ган темир чангал.

Бу бўлимнинг мисол қисми

إِمْتَلِ imitli — ўйламаслик, мулоҳазасизлик. بُو اِشْيَغِ
إِمْتَلِ قِلْدِي бу ішіғ imitli қилді — бу ишни ўй-
ламай қилди (чигилча).

أَمْدُوچِي умдучі — тиланчи, гадой.
أَرْقُجِي арқучі — воситачи. Икки киши орасида турган
киши. Бу сўз қиз томон билан куёв томон ўрта-
сидаги совчига ҳам қўлланади.

أَرْدِنِي эрдіні — тоза марварид. Дурри ғалтон. Хотин-
ларга اَرْتِنِي эртінні ўзук дейиш билан дурри
ғалтон таналик хотин маъноси англашилади. Бу
сўзда ت د га сингиб кетган. Арабча مَذْكُرٌ муд-
дакир сўзининг асли مَذْكُرٌ музтакир бўлгани каби.

اِسْبِرِي ісбірі — иссиқ кулда пиширилиб, ёққа тўғраб,
устига шакар сепиб ейиладиган нов.

ЎРТАСИДАГИ ҲАРФ ИККИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН

فَعُولٌ ФАЪУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَتْرُ оттуз: اَتْرُ يَرْمَاقُ оттуз жармақ — ўттиз танга. Бош-
қа нарсаларга ҳам қўлланади. Учни ўттиз сўзи
билан ҳам юритадилар. Мен буни Конгутда яғмо-
лардан эшитдим. Улар اَتْرُ اِجَالِمُ оттуз ichälim деб

учтадан ичганларини ўз кўзим билан кўрдим.
Шеърда ҳам шундай келган:

أَنْتَ أَجِبْ قَوْلِي   يُقَارِ قُبْ سَكْرَلِي
أَرْسَلَنَ لِي كُكْرَلِي   فَجَنِي سَفِينِجَ سَفْنَلِي

Оттуз ічіб қіқралім,
Ҷоқар қобуб сәкрәлім,
Арсланлају көкрәлім,
Қачті сақінч сәwnәлім.

Уч қайтадан ичайлик, тикланиб арслон каби наъра тортайлик. Қайғу-алам биздан йўқолганини кўрсатайлик. [Уч қайтадан ичиб қайтарайлик, парвоз қилиб сакрайлик, арслон каби наъра тортайлик, қайғу кўтарилди, севинайлик]. Шу шеърдаги ўттиз ичиб иборасида ўттиз сўзи уч қайтадан, учта-учтадан маъносида қўлланган.

أَسِيزْ эссиз — *أَسِيزْ كِشِي* эссиз кіші — юзсиз, уятсиз, яхшиликни билмайдиган одам. Бу сўзда с ҳарфининг такрорланиши муболаға учундир.

أَسِيزْ эссиз — ҳайф, афсус. Арабча *يَا أَصْفَا* ё асафо деган сўз каби ачиниш, ҳайфсинишни билдирувчи сўз. *أَسِيزْ أَنْكَ يَكْتَلِكِي* эссиз аниң jigitligi — ҳайф унинг ёшлигига.

أَكْرَزْ أَغْلَانْ іккіз оғлан — эгизак бола.

أَرْيَغْ арріғ: *أَرْيَغْ نَانَكْ* арріғ нәң — жуда тоза нарсарнинг такрорланиши муболаға учундир.

أَلِكْ эллік: *أَلِكْ يَرْمَانْ* эллік жармақ — эллик танга.

Бошқа нарсалар учун ҳам бу қўлланади.

فَعْلًا **ФААЛЛО ВАЗНИДАГИ УЧИНЧИ-ҲАРФИ СУКУНЛИ БЎЛГАН**
СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَفْجَعًا awīčğa — қари чол. Бош ҳарфи у лик бўлган сўз.

أُزْتِمَا uzītma — сузма. Янги понир.

БОШ ҲАРФИ КАСРА БЎЛГАН СЎЗ

الِمَغَا alīmğa⁷⁵ — шоҳ мактубларини турк хати билан ёзувчи котиб.

أَفْعَالِلِ **АФЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

الْبَاغْتِ алпағут — енгилмас курашчи, ботир, баҳодир, паҳлавон.

Шеърда шундай келган:

أَذَرْدِي	الْبَاغْتِ	بُذْرَجِ يَمَا	قُدُرْدِي
كَلْكَالِمَتِ	إِرْكَشُورْ	سُوسِنِ	يَنَا
		قُدُرْدِي	

Бузрач jəmə қудурдї,
 Алпағутін азїрдї,
 Сўсін јана қадїрдї,
 Kəlgəlimāt ırkəşūr.

Бузраж ябоқулар бегиянинг оти, у аскарларига юзланди, ботирларини саралади, келиш учун тўпланди. [Ябоқулар бошлиғи Бузраж яна қутирди, ботирларини танлаб аскарларини қайтариб келиш (юриш) учун тўпланишмоқда].

أَذْغِرَاقِ азғирақ — қулоқлари оқ, танасининг баъзи жой-

⁷⁵ Басим Аталай бу сўзнинг қўлёзмага кўра **الِمَغَا** alīmğa бўлиши тўғри деб кўрсатган. Лекин босма нусхада **المغا** шаклида хато берилган.

лари қора бир турли кийик. У эчки, така сурати-
дадир.

أَذْغِرَاقُ Азғирақ: أَذْغِرَاقُ سُغَى Азғирақ суwī — Яғмолар
шаҳридаги бир сув (наҳр) нинг номи.

أَرْقُجُ арқачуқ — оғизнинг ичига дори қуйиш учун қўл-
ланадиган ичи ковак бир асбоб, у сукурража-
га ўхшайди.

أَرْذُوتَال арзутал — мўйни тўктиришга қўлланиладиган
аралашма. Оҳак, зирних.

فَعْلُولِي ФАЪЛУЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَشْكُرْتِي Эшкурәти — нақшли (гулли) хитойча ипак ки-
йимлик.

أَفْزُورِي аwзурī — аралаштирилган овқат, чунончи, буғ-
дой, арпа уни аралаштирилиб қилинади.

فَعْلَنْدِي ФАЪЛАНДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أُذْزَنْدِي ўзрўндī: أَذْزَنْدِي نَانِكْ — танланган,
сараланган нарса.

أَفْزَنْدِي аwрīндī: أَفْزَنْدِي نَانِكْ аwрīндī нэқ — ҳар нар-
санинг қириндиси. Бу сўз тури арабча فَعَالَةٌ
бобидаги феълдан ясалган исмга ўхшайди. Бир
нарсанинг ортиғини билдиради.

فَعُولِيН ФУЪУЛИН ШАКЛИДАГИ ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

أَنْكُوزِيН ʔңужīн⁷⁶ — чўлларда одамни ўлдирувчи жинлар.

Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади. Қуйидагилар беш
ҳарфлилардир.

---

⁷⁶ Бу сўз туркча таржимада أَنْكُوزِيН шаклида берилган.

Бу бўлим ёлғиз от ва сифатларни ҳамда
 مَكَانَ исми макон — жой отларини ўз ичига
 олади. Аслида жой отлари ва сифатларни солиш-
 тиришга — қиёсга ҳавола қилиб, унинг айтилиши-
 га боғлиқ ҳоллардагина кўрсатилиши керак эди.
 Бу ерда уларни шу мақсадда, қиёс қилувчига
 қулайлик яратиш учун кўрсатилди.

اُفْتُلُغْ уфутлуғ: اُفْتُلُغْ كِشِي уфутлуғ кiшi — уятли, уят-
 чан киши.

اَغْرُلُغْ ағiрлiғ: اَغْرُلُغْ اَغْرُلُغْ эр — одамлар орасида
 хурматли, севилган киши.

اَغْرُلُغْ оғурлуғ: اَغْرُلُغْ اِبَش оғурлуғ iш — ўз вақтида,
 соатида бўлган иш.

اُبْرُلُغْ убузлуғ: اُبْرُلُغْ اُبْرُلُغْ эр — чуқур ер. Бу-
 ни اُبْرُلُغْ اُبْرُلُغْ оj убузлуғ эр ҳам дейилади.

اُدْرُلُغْ узузлуғ: اُدْرُلُغْ كِشِي узузлуғ кiшi — қўтир яра-
 ли киши.

اَغْرُلُغْ ағужлуғ: اَغْرُلُغْ اَغْرُلُغْ эр — оғзи бор одам,
 оғизли одам.

اَغْشُلُغْ оғушлуғ: اَغْشُلُغْ اَغْشُلُغْ эр — қариндошла-
 ри бор киши.

اَقْشُلُغْ ақушлуғ эр — закки киши, тушунадиган одам,
 уқувли киши.

اَجْغُلُغْ ачiғлiғ эр — маншатли, серманшат одам. Мақол:
 اَجْغُلُغْ اَغْشُلُغْ اَر شَابُوْكَ قَرِيْمَاس ачiғлiғ эр шэбўк қарiмас —
 маншатлик одам тез қаримайди.

اَجْغُلُغْ ачiғлiғ: اَجْغُلُغْ كُب ачiғлiғ кўб — қуйилган нарсა-
 ни ачитиб қўядиган, ўзига шундай бир хусусият
 ўрнашиб қолган хум, куб.

- اذِغْلَغْ азіғліғ: تاغْ азіғліғ тағ — айықлик тоғ,
 айығи кўп тоғ.
- ارُغْلَغْ уруғлуғ: التونْ ارُغْلَغْ уруғлуғ алтун — тамға ури-
 либ, пул қилиниб кесилиб, муҳр босилган олтин
 (олтин ақча). Бошқа нарсаларга ҳам қўлланади.
- ازِغْلَغْ азіғліғ: اتْ ازِغْلَغْ азіғліғ ат — озиғини ёрган от.
 Озиғини ёрган ҳар бир ҳайвонга ҳам айтилади.
- اُجْغْلَغْ оҷақліғ: افْ اُجْغْلَغْ оҷақліғ ғw — ўчоқли уй.
- اُجْغْلَغْ ачуқлуғ: كِشِيْ اُجْغْلَغْ ачуқлуғ кіші — очиқ киши,
 яхши хулқли киши.
- اَسِغْلَغْ асіғліғ: اِشْ اَسِغْلَغْ асіғліғ іш — фойдали иш.
- اَذْغْلَغْ азақліғ: نَانَكْ اَذْغْلَغْ азақліғ нэң — оёқли нарса.
- ارِغْلَغْ аріқліғ: يِرْ ارِغْلَغْ аріқліғ jэр — ариқли ер.
- ارُغْلَغْ уруқлуғ: قُوا ارُغْلَغْ уруқлуғ қува — арқонли челақ.
- ازُغْلَغْ азуқлуғ: ارْ ازُغْلَغْ азуқлуғ эр — озиғи бор одам.
 Мақол: ارْمَاشْ ارُغْلَغْ азуқлуғ аруқ эрмәс —
 озиғи бор одам сафарда толмайди, чарчамайди.
- ارَنْغْلَغْ аранліғ: افْ ارَنْغْلَغْ аранліғ эw — отхонаси, оғил-
 хонаси бор уй.
- اتَنْغْلَغْ атанліғ: ارْ اتَنْغْلَغْ атанліғ эр — бичилган, ахта
 қилинган туяси бор одам.
- الرِّلَغْ уларліғ: تاغْ الرِّلَغْ уларліғ тағ — каклиги кўп
 бўлган тоғ.
- اَلْمِغْلَغْ алімліғ: ارْ اَلْمِغْلَغْ алімліғ эр — оласи, оладига-
 ни бор одам.
- اَلْنِغْلَغْ алінліғ: ارْ اَلْنِغْلَغْ алінліғ эр — пешонаси кенг,
 пешоналик одам.
- اَلْنَلْغْ улунлуғ: ارْ اَلْنَلْغْ улунлуғ эр — камонга мос
 ўқи бор одам.

اَرْنَجَقْ орунчақ — омонат. Бу сўзни اَرْنَجَاقْ орунчақ
шаклида қўллаш ҳам мумкин. Шоир бир кишига
хитоб қилиб:

اَرْنَجَقْ اَلْبَ يَرْمَدِي اَلْمَلِغْ كِرَوَا رَمَدِي
ادشلق ازا ترمدي قلن ارن تركشور

Орунчақ аліб јәрмәді,
Алімліг көрү армәді,
Адашлық ұзә⁷⁷ турмаді,
Қалін әрән тіркәшүр.

У киши омонатларни олишдан тўхтамади, омонат-
ни эгасига беришни ўйламади, уни қуруқ қайта-
ра беришдан зерикмади. Дўстликка риоя қилма-
ди, ҳозир кўп аскарни бириктириб менга қасд
қилмоқчи деди.

اَغْلَجَقْ оғулчуқ — хотинлар бачадони.

اَغْرَشَقْ ағуршақ — ип йиғириладиган чарх дугини тутиб
турадиган айрили чўп-чалмак.

اَغْلَمَقْ уғулмуқ — устига тўсин қўйиш учун тикка тур-
ғизилган ёғоч.

اَجْزَلَقْ учузулук — қиймати арзонлик.

اَجْزَلَقْ учузулук — пастлик, кичиклик.

اَدَشَلَقْ адашліқ — содиқлик, самимийлик.

اَدَقَلَقْ адақліқ — тоқзорларда сўрига ишлатиладиган
ёғоч.

اَدَقَلَقْ удуқлуқ — одамнинг бир нарсадан гофиллиги,
ҳушёр эмаслиги, хабарсизлиги.

اَدْغَلَقْ узуғлуқ — айғоқлик, ишда ҳушёрлик, сезгирлик.

⁷⁷ Ўзә турмаді сўзи босма нусхада унут йрмаді шаклида янглиш берилган.
Басим Аталай бу сўзнинг тўғри ёзилишини аниқлаган. Биз ҳам шунга асосландик.

آرغلىق ариғлиқ: тозалик, поклик.
 ارغلۇق уруғлуқ — ارغلۇق بۇغداي уруғлуқ бугдај — уруғ-
 лик бугдой, урукқа сақланган бугдой. Хар қандай
 урукқа сақланган донга ҳам қўлланади.

اچىغلىق ачиғлиқ — аччиғлик.
 اچىغلىق ачуқлуғ: يۈز اچىغلىق 100 ачуқлуғи — очик юзлилик.

اچىغلىق ачуқлуғ: قىغ اچىغلىق қапуғ ачуқлуғи — эшик очик-
 лиги.

اچىقلىق очақлиқ: يىر اچىقلىق очақлиқ 1ёр — ўчоқли ер,
 ўчоқ жойи. اچىقلىق نىك очақлиқ титик — ўчоқ қи-
 линадиган лой ва бошқа нарсалар.

ارۇقلىق аруқлуқ — чарчаганлик, ҳорғинлик.

ارۇقلىق оруқлуқ: يۈنك ارۇقلىق оруқлуқ 1ۈн — арқон учун
 тайёрланган юнг.

ازۇقلىق азуқлуқ — озиқлик, овқатлик.

ازۇقلىق узақлиқ — ишда сустлик, судралиш.

اشىقلىق ушақлиқ — ишда ёшлик қилиш. قىلما اشىقلىق
 ушақлиқ қилма — ёшлик қилма.

العلىق улуғлуқ — улуғлик, баланд даражалилик. العلىق

تىكرىپكا улуғлуқ тэцригä — улуғлик худога.

العلىق улуғлуқ — ёши катталиқ, катта ёшлиқ.

امچىلىق амачлиқ: يىر امچىلىق амачлиқ 1ёр — отиш машқи
 ўтказиш учун тайинланган майдон.

انقىلىق ануқлуқ — ишларда қобилиятлилик, ишга ҳозир-
 ланганлик.

ازۇتلىق узутлук — бахиллик.

اکتلىك эгäтlik: قاراباش اکتلىك эгäтlik қарабаш — янга.
 Никоҳ кечаси келин ва куёвга хизмат қилишга
 буюрилган хизматчи. Келиннинг ўзига ҳам اکتلىك

эгätlik дейилады. Отларга қушилган қаттиқ ك к баъзан ўрин отини билдиради, баъзан нарса қу-йилган жойни билдиради ва баъзан масдар бўлади. Бу уч ҳолдан ташқари ك к эгалик маъносини билдиради. Масалан, юқоридаги اکتلیك эгätlik сүзида ك к келин-куёвларга хизмат қилиш учун тайинланган шахсни билдиради. Бу ўринларда ك к қаттиқдир. Эга маъносини билдирган сўзлар-да ك к юмшоқ, бўш товушдир, яъни г каби жа-ранглидир. اکتلیك эгätlik сўзи хизматчиси бор, хизматчига эга маъносида келади. Бу ҳамма сўз-лар учун умумий қондадир.

آتچلیك этäčlik — ёнғоқ ўйнаш учун қазилган чуқурча (дўл).

آزارلیك эзärlık — устига эгар қўйилган ёғоч. Сўз охиридаги коф ك к юмшоқ айтилса, эгар эгаси маъносини билдиради.

اكرلیك укурлік — тариқ қўйилган жой. Охирги коф ك к юмшоқ бўлганда тариқ эгаси маъносини англатади.

اكرلیك آر укурлік ар — қўй ва бошқа ҳайвонлардан подаси бор одам. Байталлари бор айғирга اكرلیك آذر укурлік азғир дейилады.

آیزلیك эзізілік — баландлик, адир.

ایزیلیك ісізілік — ёмонлик.

اكتلیك этäklık: اکتلیك этäklık ббз — этак қилинади-ган бўз. Бирон кийимнинг этакли эканини англатиш учун этäklık тон — этаклик тўн дейилады. Коф ك к юмшоқдир.

اكتلیك سغری этүклük сағрі — махсилик сахтиён тери.

- اۆتۈكلۈك ötüklüg: اۆتۈكلۈك كىشى ötüklüg kişi — шоҳга ҳо-
 жатманд киши.
 اۆزۈكلۈك özüklük — узилганлик, кесилганлик.
 اۈرۈمچۈك örümçäk — ўргумчак.
 اۈرۈك örük — иштон боғи.
 اۈسۈكلۈك üsüklük — иссиқлик, ҳарорат.
 اۈسۈكلۈك üsüklük — севги, муҳаббат. كۆنۈي اۈسۈكلۈك كۆنۈي üsüklük künü
 üsüklük kәрäk — кўнгил муҳаббати керак.
 اۈرۈكلۈك örüklük — шафтоли ўсадиган жой, шафтолизор.
 اۈرۈكلۈك örüklük — ҳайвонларнинг тезлиги, қизғинлиги.
 اۈشۈكلۈك üshüklük: اۈشۈكلۈك üshüklük jīgач — остона ва
 эшик учун ишлатиладиган, унга мўлжалланган
 ёғоч. Бу сўз бошқа нарсаларга нисбатан ҳам иш-
 латилади.
 اۈشۈكلۈك üshüklük: اۈشۈكلۈك üshüklük барчін — устки
 кўйлак учун ишлатиладиган ипак кийимлик. Охи-
 ри юмшоқ коф ك ك билан келса, اۈشۈكلۈك üshüklük
 lüg — кўйлак эгаси маъносидадир.
 اۈۋۈكلۈك üwäklük — ишларда шошилиш.
 اۈكۈكلۈك ükäklük — хотиннинг юзсизлиги, орсизлиги.
 اۈكۈكلۈك ükäklük — сандиқ ясаладиган ёғоч. Устига қуб-
 балар ишланган деворга اۈكۈكلۈك ükäklük там
 дейилади.
 اۈلۈكلۈك älüklük — қўлқоп.
 اۈمۈكلۈك әmüklük: اۈمۈكلۈك әmüklük işläp — эмизикли
 хотин. Мақол: اۈمۈكلۈك әmüklük اۈرۈك كۈسۈكچى örük kūsäkçi
 урагут кўсәкчи болур — эмизикли хотин иштаҳа-

ли бўлади. Шунинг учун унга истаганини берилади.

انگلكى энүкіүк: انگلكى آرسلان энүкіүк арслан—болали арслон.

فعلمان ФАЪАЛЪОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Бу бўлим сифатларнинг сифатланувчилардан кўп ҳосил бўлишини кўрсатадиган ўриндир. Бунда қилинган ишлар жуда кўп, тўхтовсиз бўлаётганини билдирувчи махсус сўзлар келтирилади. Бу сўз туркуми арабча مَفْعَال мифъол шаклидаги сўзларга тўғри келади. Чунончи, кўп таом едирадиган маъносидаги مَطْعَامъ маънамъ ёки кўп уришадиган маъносидаги مِحْرَابъ миҳраб сўзлари каби. Бу сўзлар ишнинг кўп қайталаб бўлишини англатади.

Бу хил сўзларнинг охирида ن н келади, бироқ кўпчилик ўғузлар ва баъзи қипчоқлар ن н ни ق қ га алмаштириб, غ г ни тамоман туширадилар. Улар ичи, юраги сиқила берадиган маъносидаги بَشَقъ башқъ бушқан ўрнида بَشَقъ башқъ деб ишлатадилар. Бу асосли қоидадир.

ابتغان а б і т ғ а н — овлоқ тутган, четда тутган. اَلْ اَرَّ اَلْ ол эр ол ўзин кiшiдән абiт ғ а н — одамлардан четда бўлиш, яшириниш у кишининг одатидир.

اچىغان а ч і т ғ а н — ачитадиған. اچىگىنى اچىغان ол куб ол сўчўкнi ачiт ғ а н — у куб (хум) ичига қўйилган ширин нарсани доим ачитади.

اۇتغان у з і т ғ а н — кўп ухлатадиған. اۇتغان بۇ اۇت اۇت كىشىنى اۇتغان бу от ол кiшiнi у з і т ғ а н — бу дори у одамини ҳар вақт ухлатади.

اَل كِشِي اَل تَرِيغ اَرْتغان arıtған — тозалайдиган. ол кіші ол таріг арітған—у киши доим бугдой ва бошқаларни тозалайди.

اَل كِشِي اَل يُولْدَن اَزِيْتغان azıtған — адаштирадиган. ол кіші ол јолдан азітған—бу одам кишини доим йулдан оздиради.

اَزُتغان uzutған — чүзадиган. бу эр ол ішіг узутған — бу одам доим ишни чүзади.

اَزِيْتغان ozıtған — ұзадиган, илгари кетадиган. бу ар ал атін узітған — бу одам отини ўздиради.

اُسِيْتغان usıtған — иситадиган бу қујаш ол кішіні усітған—бу қуёш у одамни иситадиган, чанқатадиган.

Шеърда шундай келган:

اُسْتغان قِيَاش قَبْسَلَدِي اَمِنْجَلْغ اَدَش يَيْسَلَدِي
اَرْتِش سُوْغ كَجْسَلَدِي بُوْدَن اَن اَر كَشُوْر

Усітған қујаш қапсаді,

Умунчліг азаш јајсаді,

Эртіш суwін кәчсәді,

Будун анін ўркўшўр.

Қаттиқ иссиқ бизни ўраб олди—қоплади. Умид қилинган дўст бизга душманларча қарай бошлади. Душман Артиш сувини ўтишга яқинлашди, бунинг учун халқ орасида фитна, ваҳима пайдо бўлди.

[Қиздирувчи қуёш қоплади, умидлик дўст бизни кўролмай—бизга ёмонлик истаб қолди, у Артиш сувини кечаёзди, шунинг учун халқ хуркаётир].

اَغِيْتغان agıtқан — оширадиган. бу кәјік ол ітіг тағқа ағітқан — бу кийик у итни доим тоққа ошириб юборади.

اَقْتَنانْ ақітған — оқизадиган. اَقْتَنانْ بۇ تاغ ол туурақ⁷⁸ ақін ақітған — бу тоғ ёмғирни селдек тез оқизгани-оқизган.

اَقْتَنانْ оқітған — ўқитадиган اَقْتَنانْ بۇ بِيَك ол кішіні оқітған — бу китоб одамларни кўп ўқитадиган, яъни ҳажми катта бўлишлиги сабабли кишиларни кўп ўқитади.

اَلْتَنانْ улітған — кўп вовуллатадиган, вовуллатгани-вовуллатган; улитган. اَلْتَنانْ بۇ اَر ол ітін улітған — бу киши итини кўпинча улилади.

اُتْنانْ унітған — унутадиган. اُتْنانْ بۇ اَر ол сўз унітған — бу одам доим сўзини унутади.

اَنْتْنانْ анутған — доим келиштирадиган, ҳозирланадиган. اَنْتْنانْ بۇ اَر ол ішіг анутған — бу одам доим ишларга яхши ҳозирланадиган.

اَجْرغانْ учурған — учирадиган. اَجْرغانْ بۇ اَر ол қушиғ аҷрған — бу одам доим қушни учиргани-учирган.

اَجْرغانْ ачурған — очирадиган. اَجْرغانْ بۇ اَش ол кішіні ачурған — бу овқат одамнинг қоринни тез очирадиган; тез ҳазм бўладиган.

اَسْرغانْ асурған — акса урувчи, аксирадиган || чучкурадиган. اَسْرغانْ بۇ اَر ол тәлім асурған — бу одам кўп аксирадиган.

---

⁷⁸ Бу сўз босма нусхада *тууфроқ* шаклида ёзилган. Бунинг янглишлигини⁷⁹ Басим Аталай қўлёзма асосида аниқлаган. Тўғриси *تۇغراق* туурақ деб кўрсатган. Биз ҳам шу асосда тузатдик.

اُسُرْغان о с у р ғ а н — ўсирувчи, ўсироқ. بُو اَر اَل اُسُرْغان бу эр ол осурған—бу одам кўп ўсирадиган, ўсироқ.

اِسِرْغان і с і р ғ а н — қопадиган (қутирган ит). اِسِرْغان іт іс і р ғ а н іт — қопағон ит.

اَفْرُغُون а в у ж ғ у н — териларни ишлашда ишлатиладиган салам дарахтининг барги.

اَتِشْغان а т і ш ғ а н — отишадиган, отишга одат қилган. اَل مَنِک بَر لا اَتِشْغان ол мэнїң бірлә оқ атишған— мен билан ўқ отишиш доим унинг одатидир.

اَبُوْرْغان у б у р ғ а н — кўп ичирадиган. بُو اَر اَل سُوْت اَبُوْرْكان бу эр ол сўт ўбўргән — бу одамнинг одати бошқаларга доим сут ичиришдир.

اِچْرْكان і ч ў р ғ а н — доим ичиради. بُو اَر اَل تَلِم سِچْک ічўргән — доим ичиради. بُو اَر اَل تَلِم سِچْک бу эр ол тәлім сўчүк ічўргән — бу одамнинг одати кишиларга доим шарбат ичиришдир.

اَذْرْكان э з а р ғ а н — доим излайдиган. بُو اَر اَل كِكْنِي اَذْرْكان бу ит ол кәјікнї эзәргән — ов излаш бу итнинг одатидир. Доимо ҳақини талаб қилувчи кишига ҳам шу сўз қўлланади.

اَفْرُكان т ә в ў р ғ а н — ағдариб-тўнтариб юрадиган. بُو اَر اَل ایشْغ اَفْرْكان бу эр ол ішіғ эвўргән - тәвўргән — бу одам доим ишларни ағдариб-тўнтариб юрадиган.

اَذْرْكان у з ў р ғ а н — ажратадиган, биладиган, фарқ қиладиган. بُو اَر اَل نَانْک نِي اَذْرْكان бу эр тәгмә нәңнї узўргән — бу одам нарсалар орасидан яхшисини ажратадиган киши.

اَشْرْكان у ш а р ғ а н — доимо кўзи тинади. بُو اَر اَل كُوْزِي اَشْرْكان бу эр ол кўзі ушәргән — бу одамнинг доим очлик ва бошқа сабаблардан кўзи тинади.

اكرگان *әкурған*⁷⁹ — уруғини қарлуқ туркманлари ейди-
ган ўсимлик.

اكرگان *әгриқан* — күп йигирувчи. بُو اشلار آل تليم يَب *бу ишлар ол тәлим јип әгриқан* — бу хотин-
лар күп, талай ип йигирувчидир.

اتلگان سيلگان *әтилгән сәјилгән* — күп кирган, күп чиққан.
әтилгән сәјилгән — бу әр ол әтилгән сәјилгән — бу
одам күп кирган, күп чиққан; ҳар эшикка кириб
чиқадигандир.

اتلگان *әтилгән* — отларда бўладиган без касаллиги. У ёри-
либ тузалади. Форсча خُنام хуном ёки хунном деб
аталади⁸⁰.

اتلگان *әтилгән* — тузаладиган. مَنِك ايشِم اذْكولكن اتلگان آل *мәнің ишәм әзгүлүгүн әтилгән ол* — менинг ишим доим
яхшиликка юзланган, ўнгидан келади.

ازلگان *әзүлгән* — тез узиладиган. بُو يشغ آل ازلگان *бу ишг ол үзүлгән* — бу арқон доимо узиладиган-
дир.

ارلگان *үрүлгән*: اربكان ازلگان *бу әр ол өпкән*
үрүлгән — бу одамнинг ғазаби, сув тўлдирилган
мешдек, тўлиб-тошган.

اشلگان *әшилгән* — чўзиладиган. بُو يَب آل اشلگان *бу јип*
ол әшилгән — бу ип доим чўзилади.

اشلگان *әшилгән* — оқиб, сурилиб турадиган. بُو قير آل اشلگان *бу қайр ол әшилгән* — бу қум доим сурилиб турув-
чи қум.

⁷⁹ Бу сўзнинг шакли сифатдош бўлиб, исмга айланган сўз деб тахмин қил-
гани учун Маҳмуд Кошғарий уни шу бобда берган. Шу билан бирга бу
сўзнинг ёзилишида ҳам босма нусхада аниқсизлик бор. Биз бу ўринда,
мазкур сўзнинг ёзилишида Басим Аталай нусхасига асосландик.

⁸⁰ Ҳозир бизда *бадном* ёки *бандом* касаллиги деб ҳам аталади.

[Замонанинг ўрганган одати шундай, бундан бошқа баҳоналари ҳам бор, агар у дунёга мўлжаллаб ўқ отса, тоғлар боши кертилади].

فَعَالٌ фуъолил шаклидаги сўзлар бўлими
أَسَايُوقُ усајуқ: أَرُ усајуқ эр — ғофил одам.

Бу бўлимнинг манқуси

أَيْدِسِلِقُ ујадсiлiқ: أَرُ айдсiлiқ эр — жуда уятчан одам.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

أُوْهِ уhi — укки. Кўп турклар бу сўзни ك к билан
أُوْكِ ўки дейдилар. Тўғриси шудир, чунки туркий тилда бўғиздан чиқадиган ا h йўқдир.

Ғунналилар бўлими

أَتَكُنْجُ откўнч — ҳикоя. اَتَكُنْجُ اتكندی откўнч откўнди — ҳикоя айтди.

فَعَالٌ фаъолил шаклидаги ғунналилар бўлими
أَلَانَكِرُ ала нiр — каламуш жинсидан бўлган يَرْبُوعُ ярбуғ — қўшоёқ деб аталган кичик бир ҳайвон. Туркманлар уни ейдилар.

أُنْكَامُқ унамуқ: أَرُ унамуқ эр — овсар, чапақай одам.

أُنْكَا يُقُ онајуқ: أُنْكَا يُقُ نَانَكُ онајуқ нэң — бир нарсага хос нарса. Бирор кишига хос ҳар нарсага ҳам
أُنْكَا يُقُ онэјуқ дейилади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

أَتَنْكَلُқ отунлуқ — ўтинхона, ўтин турадиган жой.

Тангрига шукурлар бўлсин, ҳамза билан бошланган отлар бўлими тугади.

[БОШДА] ҲАМЗА КЕЛГАН ФЕЪЛЛАР БОБИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

Билгинки, биз феъл бобларининг ҳаммасида ҳам ўтган замон, келаси замон феълларини ва масдарни берамиз, лекин фақат ўтган замон феълларинигина изоҳлаймиз. Аслида келаси замон феъли ва масдарларини бермасак ҳам бўлар эди. Лекин уларнинг талаффузини ва ёзилишини ўрганиш учун берилди. ك к ҳарфи қўлланган масдарда ўтган замон ва ҳозирги замон феъллари юмшоқ, ق қ ҳарфи қўлланган сўзларда қалин бўлиши, қаттиқ бўлиши доимий ва асосий қоидадир.

اُبْدِي ӧпді — ўпди. اَلْ مَنِ اُبْدِي ол мэни ӧпді — у мени ўпди. اُبَارْ اُبْمَاك (ӧпәр, ӧпмәк).

Шу мақолда келган: تاشيغ اِسْرُوْسا اُبْمَشْ كَرَانِ ташіғ ісру ӧпміш кэрақ — тошни чайнашга қодир бўлмаган киши, уни ўпиши керак. Бу мақол мақсадга эришиш учун киши иш устида юмшоқ муомалада бўлишига ундаб айтилади.

اُبْدِي ӧпді — ичди. مُونْ اُبْدِي мўн ӧпді — шўрва ичди. Бу сўз шўрвага ўхшаш суюқ нарсаларни ичишга ҳам қўлланади. اُبَارْ اُبْمَاك (ӧпәр, ӧпмәк).

اُجْدِي ачді — очди. قُيْغْ اُجْدِي қапуғ ачді — эшик очди. Бошқа нарсаларга нисбатан ҳам ишлатилади. اُجَارْ اُجْمَاق (ачар, ачмақ).

اُجْدِي ачді — учди. قُشْ اُجْدِي қуш ачді — қуш учди. اُنِيْگْ قُتِي اُجْدِي анің қуті ачді — унинг қути, бахти, давлати учди.

اَرْ اَتْنِ قُذِي اُجْدِي эр аттін қузі ачді — одам одан йиқилиб тушди.

اُوتُ اُجْدې от учдї—ўт, олов учди.

اَرْنِيْكَ اُبْكَاسِ اُجْدې эрниц бпкәсї учдї — одам-
нинг ғазаби сўнди.

اَر تِيْنِ اُجْدې эр тїнї учдї — одамнинг нафаси
учди. Бу феълларнинг ҳаммасида اُجَارُ اُجْمَاقُ
учар, учмақ формаси қўлланади.

اِجْدې 1чдї — ичди. اَر سُوْفُ اِجْدې эр суw 1чдї — одам
суw ичди. Ҳар бир ичадиган ёки сўрадиган нарса
учун ҳам шу сўз қўлланади. (اِجْمَاقُ اِجَارُ 1чәр,
1чмәк).

اَرْدِ 3рдї — эрди, эди. اَلْ اَنْدَغْ اَرْدِ ол андағ 3рдї — у
шундай эди; у ундай эди. (اَرْمَاقُ اَرُوْرُ 3рўр, 3рмәк).

اَرْدِ урдї — пуфлади. اَلْ اَتُ اَرْدِ ол от ўрдї — у олов-
ни пуфлади. Итнинг ҳуришига ҳам шу сўз қўлла-
нади: اِتُ اَرْدِ 1т ўрдї — ит ҳурди. (اَرْمَاقُ اَرَارُ
ўрәр, ўрмәк).

اَرْدِ урдї — қўйди, ташлади. اَلْ اَنْكِنِ يَزِدَا اَرْدِ
3л1гіндәгї нәзнї 3эрдә урдї — қўлидагї нарсани ерга
қўйди. Мақол: كُمُشْ كُنْكَا اَرْسا اَلْتَنِ اَذَاقِنِ كَلْبِرْ
кўмўш кўнгә урса алтун азақїн кәлїр — кумуш
қуёшга қўнса, олтин ўз оёғи билан келади.
Бу мақолни маълум мақсадни амалга ошириш учун
пулни аямай сарф қилишга ундаб айтилади.
اَلْ قَلْبُ اَرْدِ ол қулїн урдї — у қўлини урди.
Бошқалар учун ҳам шу сўз қўлланади. (اَرْمَاقُ اَرُوْرُ
урур, урмақ).

اَزْدِ 3здї — қиртишлади. اَلْ تَرِيْ اَزْدِ ол тәрї 3здї — у
терини қиртишлади. (اَزْمَاقُ اَزَارُ 3зәр, 3змәк).

اَزْدِي ўзди — узди. اَلْ يَبْ اَزْدِي ол jп ўзди — у ипни узди. Ип, арқон ва шунга ўхшаш бошқа нарсаларга ҳам қўлланади. (اَزْمَاكْ. اَزَارْ اَزْمَاكْ ўзәр, ўзмәк).

اَسْدِي эсди — чўзди. اَلْ يَشْغْ اَسْدِي ол jшғ эсди — у арқонни чўзди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланилади. (اَسْمَاكْ. اَسَارْ эсәр-эсмәк).

اَسْدِي эсди — эсди. اَسِنْ اَسْدِي эсін эсди — майин шамол эсди.

اَسْدِي эсди — совурди. تَرِغْ اَسْدِي таріғ эсди — буғдой совурди. Бошқаларни совуришга ҳам қўлланади. Шамол тупроқни қўзғатишига ҳам бу сўз ишлатилади. Бу феъл ўтимли, ўтимсиз равишда қўлланаверади.

اُسْدِي усди — сувсади, ташна бўлди. اَرْ اُسْدِي эр усди — одам ташна бўлди. (اُسْمَاكْ. اُسَارْ усар, усмак).

اُسْدُم усдум⁸² — гумон қилдим, уйладим. مَن اَيْلَا اُسْدُم мән әйлә усдум — мен шундай гумон қилдим (ўғузча).

Масдар формаси юқоридагилар кабидир.

اَشْدِي эшди — тўкди. اَلْ قَيْرِنِي اَشْدِي ол қайрнi эшди — у қумни тўкди. Унни қоп ва бошқаларга солиш учун ҳам бу сўз қўлланади. اَتْلِغْ اَشْدِي атліғ эшди — отлик чопди, ўзди.

قَيْنَارْ اَشْدِي қайнар ашiч эшди — қайнаётган қозон, қайнаб турган қозон тошди. (اَشْمَاكْ. اَشَارْ эшәр, эшмәк).

⁸² Бу ўринда феъл I шахс, яъни „усдум“ шаклида берилган.

اُشْدې ўшді — тешди. اَلْ اَقْ اُشْدې ол оқ ўшді — у ўқни
ва бошқаларни парма билан тешди. اَتَمَّا كَلِمَ كَشِي
اُشْدې ʔtmäkkä tälīm kīšī ўшді — нон учун кўп одам
тўпланди. (اُشْمَاكْ اُشَارْ ўшәр, ўшмәк)

اُفْدې ўwdī — увалади, ушатди. اَلْ اَتَمَّا اُفْدې ол ʔt-
māk ўwdī — у нонни увалади, бурдалади. (اُفَارْ
اُفْمَاكْ ўwār, ўwmāk).

اُفْدې ʔwdī — тўпланди. كَرْنَجِكَا كَشِي اُفْدې көрүнчкә
кiшi ʔwdī — кўриш учун нарсa атрофига одамлар
тўпланди. (اُفْمَاكْ اُفَارْ ʔwār, ʔwmāk).

اِفْدې ʔwdī — шошди. اَرْ اِفْدې ʔr ʔwdī — одам шошди.
Шеърда шундай келган:

اَذُو بَارِبْ اَكْشَر اِفْدِمْ   تَلِمَ يُوْرِبْ كَجِي كَفْدِمْ
اَتِمَ بَرَلَا تَكَو اِفْدِمْ   مَنِي كَوْرَبْ يَسِي اَغْدِي

Узу баріб оқуш ʔwdīm,
Tälīm jürīb kuchi kəwdīm,
Atīm birlä tǵu ʔwdīm,
Mäni körüb jəsi aǵdī.

Чия бўри ҳақида айтади: уни қўлга олиш
учун шошилдим, унинг кетидан тўхтовсиз қувлай
• бериб кучдан толдирдим, отим билан унга етиб
олдим. Мени кўриб юнглари ҳурпайиб кетди.
[Уни излаб кетидан кўп юрдим, кўп қувлаб ҳол-
дан тойдирдим. Отим билан теграсида айланиб
турган эдим, мени кўриб эси оғди]. (اِفْمَاكْ اِفَارْ
ʔwār, ʔwmāk).

اَقْدِي ақдī — оқди, келди. سُوْفْ اَقْدِي suw ақдī — сув
оқди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. يَغِي اَقْدِي

jaғi aқdī—душман аскарлари келди. (أَقَارُ أَقْمَاقُ)
ақар, ақмақ).

اُڧدې اۋر ايشن اۋقار
 ۋقدي — ۋقди, тушунди, англади.
 ۋр ішін ۋқді — киши ўз ишини тушунди.
 اۋقار ۋقар, ۋقмақ).

اَكْدِي ʔkdi — экиди. اَلْ تَرِغْ ʔl tərɣ ol таріғ ʔkdi — у дон
экиди. Шунингдек бир нарса устига сепилган ва
қуйилган дори учун ҳам бу сўз қўлланади.
اَکَا، اَتَمَانِي ʔkā, ʔkmāni ʔkā, ʔkmāni).

ол жармақ өкді — у
 ал йрмақ ақдй
 ол жармақ өкді — у
 пул тўплади. Бошқа нарсаларни тўплашга ҳам шу
 сўз қўлланади. (اکار. اکماک).

ۋگدی — ۋгди. **اَل بۇتاق ۋگدی** — у шохни
 ۋгди. Бошқа нарсаларни ۋғишга ҳам шу сўз қўл-
 ланади. (**اكار. اكماك** ۋғәр, ۋғмәк).

الدى алдї — олди. **اَلْ اَلَمِیْنِ اَلْدِی** ол алімін алдї — у қар-
зини олди. **بَكْ اِبِلِ الدِی** бәг әі алдї — бек, әл
(вилоят, мамлакат) олди. **اَلْ اَلْمَاقِ** алір, алмақ).

улді: **اَت بِشْبُ اَلْدِي** Эт пішіб улді—гүшт җил-җил
пишди. Шунингдек узоқ вақт кийилишдан эскириб,
чириган тунга ҳам шу сүз қўлланади. (**اَلرُّ اَلْمَاق**
үлүр, үлмәк).

11di — илди **تُونُغْ** **تِيكَانْ** tikan tonuğ 11di — тикан тўнни илди. **اَرْ** **تَاغْدَنْ** ar tagdan quzi 11di — одам тоғдан қуи тушиди. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади. Тикан илиниш мазмунида келаси замон феъли **اَلِرْ** 11lar шаклида келади. Тушиш маъносида **اَلِرْ** 11ur келади. Олдингисининг масдари **اَلْمَاكْ** 11mak, сўнггиси **اَلْمَاقْ** 11maq.

эмдѣ эмді — эмди. كَنْجْ اَنَاسِنْ اَمْدَى гәңж анасін эмді —
бола онасини эмди. Җамма җайвонларга җам шу
сүз қўлланади. (اَمَارُ اَمَاكُ әмәр, әммақ).

умдѣ умді — умид қилди. اَلْ مُتَدْنُ نَانِكْ اَمْدَى ол мән-
дән нән умді — ул мендан бирор нарса умид қилди.
(اَمَارُ اَمَاكُ умар, уммақ).

ундѣ унді — унди. اَتْ اَنْدَى от унді — ўт кўкарди, унди.
اَلْ اَفْكَ اَنْدَى ол әwtä унді — у уйга кетди (уйғур-
ча). (اَنَارُ اَنَاكُ унәр, унмақ).

индѣ инді — пастга тушди. اَلْ تَاغْدَنْ قَدْ اِنْدَى ол тағ-
дан қузі инді — у тоғдан қуйига, пастга тушди.
Бошқа нарсалар учун җам бу сүз қўлланади. ن
харфи ل билан алмашган.

Арабчада җам шу хусусият бор:
رَجُلٌ شَنَّ الْأَصَابِعَ وَشَلَّهَا وَكَبِنَ الدُّلُوكِبْلَهَا

БИР ҲАРФИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

аттѣ атті — отди. اَرْ اَقْ اَتَى әр оқ атті — одам ўқ отди.
Бошқа нарсаларга җам бу сүз қўлланади. تَنْكْ اَتَى
таң атті — тонг отди, ёриди. اَلْ اَتَى نَانِكْ نَى ол
атті нәнни — у нарсани отди, ташлади. (اَتَاكُ اَتَمَاكُ
атар, атмақ).

уттѣ утті — ютди. اَلْ اَنَى اَتَى ол ані утті — у ўйинда
уни ютди. Бошқа ўринларда җам бу сүз қўллана-
ди. (اَتَاكُ اَتَمَاكُ утар, утмақ). Шеърда шундай
келган:

فَنَكِرْ كَوْزَنْ بَقِشْتِي
اَتَغَالَمَتْ اَعْرُشُورْ

قَشْ بَايْ بِلَا تَقِشْتِي
تَشْقَلِي بَقِشْتِي

Қиш жај билә тоқуштї,
 Қиңір көзін бақиштї,
 4 Тутушқалї жақиштї,
 Утғалїмат оғрашур.

Қиш ёзга тўқнашди, бир-бирларига улар ёмон кўз билан қарашдилар, бир-бирларини тутиш учун яқинлашдилар. Уларнинг ҳар бири ғалаба қозониш ва енгилни истар эдилар.

[Қиш ёз билан уришди, бир-бирларига ёмон кўз билан боқишди, тутишишга яқинлашди. Улар бир-бирини енгилга интилишар эди].

اَتِي ۋتти: اُق كَيِكْتَن اَتِي оқ кэјиктін ۋтти — ўқ кийикдан ўтди [ўқ кийикка тегиб, уни тешиб ўтди]. Ҳар бир нарсадан ўтиш маъносида ҳам бу сўз қўлланади. قَرِيْن اَتِي қарин ۋтти—қорин бўшалди, ич ўтди. اَتَار ۋтар, ۋтмәк).

اَتِي ۋтти: اَل بَاشِغ اَتِي ол башіғ ۋтти — у бошининг сочларини куйдирди⁸³. Бошқа ўринларда ҳам бу сўз қўлланади. اَتَار ۋтар, ۋтмәк).

اَتِي یتти — йиқитди. اَل اَنِي اَتِي ол анї یتти — у уни йиқитди, қўли ёки оёғи билан туртиб, итариб ерга йиқитди. اَتَار یتтар, یتмәк).

اَتِي этти: اَتِي مَنِك اِشِم اَتِي тәнрі мәнің ішім этти — худо менинг ишимни яхшилади, тўғрилади, ўнглади. اَل يَكُنْج اَتِي ол јукўнч этти — у намоз ўқиди (ўғузча). Бир нарса қилсалар, ўғузлар اَتِي этти

⁸³ ۋтти сўзининг арабчаси „сочни куйдирди“ тарзида изоҳланган. Аслида бунинг тўғриси уч ҳарфлилар бобида I том, 154-бетда „уттирди“ сўзига берилган изоҳга мувофиқ „сочни қирқтирди“ бўласа керак.

дейдилар. Турклар **قَلْدِي** қилді дейдилар. Бу сўз жинсий алоқа қилишга (қўшилишга) ҳам қўлланади. (**اِيْتَمَاكْ اِيْتَار** *этәр, этмәк*). Бу сўзни мисол бобиға киритиш ҳам мумкин.

МАНҚУС БҰЛИМИ

اَوْبَدِي опді — хўплади, ичди. **اَر سُوْت اَوْبَدِي** *эр суw* опді — одам сув ичди. Бошқаларға ҳам бу сўз қўлланади. (**اَوْبَمَاقْ. اَوْبَارْ.** *опар, опмақ*).

اَلْجَتِي а:чті — очикди. **اَر اَلْجَتِي** *эр а:чті* — одам очикди. (**اَلْجَمَاقْ. اَلْجَارْ.** *а:чар, а:чмақ*).

اَرْدِي а:рді — ҳориди, чарчади. Бошқалари ҳам шундай-дир. **اَلْ اَرْدِي** *ол ані а:рді* — у уни ҳовлиқтирди, аллади (**اَلْاَرْمَاقْ. اَلْارارْ.** *а:рар, а:рмақ*).

اَوْرْدِي ӊрді — ўрди. **اَلْ سَاجْ اَوْرْدِي** *ол сач ӊрді* — у соч ўрди. Сочдан бошқа ўрилган нарсаларға ҳам бу сўз қўлланади. (**اَوْرْمَاقْ. اَوْرَارْ.** *ӊрәр, ӊрмәк*).

اَوْرْدِي орді — ўрди. **اَلْ اَوْتْ اَوْرْدِي** *ол от орді* — у ўт ўрди. (**اَوْرْمَاقْ. اَوْرَارْ.** *орар, ормақ*).

اَيْرْدِي эрді — зерикди. Бу ҳамроҳсизлик, улфатсизликдан бўлади. **اَر اَيْرْدِي** *эр эрді* — одам ҳамроҳсизликдан зерикди. **اَلْ تَامْ اَيْرْدِي** *ол там эрді* — у деворни тешди, ёрди. (**اَيْرْمَاقْ. اَيْرَارْ.** *эрәр, эрмәк*). Бошқа ҳолларда ҳам қўлланади.

اَوْرْدِي ӊрді — пайдо бўлди, чиқди. **اَوْرْدِي بُلْتْ** *булїт* ӊрді — булут чиқди, пайдо бўлди. **اَوْرْدِي قَوِي** *қої* ӊрді — қўй оғилхонадан чиқиб ўтлоққа юрди. [Ҳайвонларни] кечалари бошвоқсиз қўйиб юборишга ҳам бу сўз қўлланади.

اَوْرْدِي ӊрді: **اَوْرْدِي سَافِدِجْ** *ол савдїч ӊрді* — у сават тўқиди, замбил тўқиди. Тизимча ва навдадан қўл

билан тўқилган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади
(اورماک. орр, ормак).

اوزدي ол |ол а:зді—
у йўлидан озди, у йўлдан адашди. (الزار. азмар, а:змак).

اوزدي озді—ўзди, илгарилаб ўтиб кетди, ошди.
اوزدي анің аті озді—унинг оти ўзди.
Бошқа нарсалардан ўзишга ҳам бу сўз қўлланади.
(اوزماق. озмар, озмак).

اشدي ол эт а:сді—у гўшт
осди. Ҳар бир осилган нарсага ва осилган одамга
ҳам шу сўз қўлланади. (اشماق. а:сар, а:смак).
اشتي а:штī—ошди. ол тағ а:штī—у тоғ
ошди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اشان.
а:шар, а:шмак).

اغدي ол тағқа а:ғді—
а:ғді—у тоғқа кўтарилди. Бошқа нарсаларга ҳам
бу сўз қўлланади. (اغماق. а:ғар, а:ғмак).

اغدي а:ғді: булут а:ғді—булут
чикди. Булут пайдо бўлди. ол а:ғді—унинг
ранги ўзгарди.

افدي а:wdī—тўпланди. анар кiшi
а:wdī—унга [унинг атрофига] одам тўпланди.
(افماق. а:war, а:wмак).

اوگدي ол мēnī оғді—у
мени мақтади. (اوگماк. оғар, оғмак).

Шу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

ايدې ол мēnā сōз ајді—
у менга сўз айтди. (ايدماق. ајур, ајмак).

اويدې ojdī: قاغۇن اويدې ol қағун ojdī—у қовун
ўйди. (Қовун сўйишда думидан озгина бир бўлак-
ни ўйиб олиш). Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(اويماق. ojar, ojmaq).

ايدې ujdī—уйди, босди اونغ ايدې ol унуг ujdī—у унни
босди, уйди. Ҳатто ун босилиб қаттиқланиб кетди.
Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (ايماق. ujar, ujmaq).

Бу бўлимнинг ғунналилари

انكدي энди—хайрон бўлди, гангиб қолди. ار انكدي
эр энди—одам гангиб қолди. (انكمار. энәр,
энмәк).

انكدي онди—тешди. اول بغاج انكدي ol jıgac онди—у
ёғоч тешди. Девор ости ва бошқаларни тешишга
ҳам бу сўз қўлланади. (انكمار. онәр,
онмәк).

انكدي онди—ўзгарди, ранги кетди, айнади. بوجن بئوغي
барчін будугі онди—ипак кийимнинг ранги
айнади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(انكمار. онәр, онмәк). Бу сўзнинг انكفتي
онүкті¹⁴ талаффузи ҳам бор.

ХУЛОСА

Бу бобнинг буйруғи икки ҳарфлидир. يرماق ال
jarmaq ал—тангани ол, اَل اتن il—отдан туш
гапларидаги ال ал, اَل il буйруқлари каби.

Билгинки, бу тилда феъллар буйруқдан ясалади.
Буйруқ шакли ўзак бўлиб, тилда қўлланувчи ҳар
турли феъл шакллари буйруқ охирига турли қў-
шимчалар қўшиш билан ясалади. Ҳамма феъллар-

Ҳозирги тилда унниқти (Тошкент шевасида).

нинг бўлишсизлик формаси ҳам буйруқ охирига
ма қўшиб ясалади. **أَلْمَا** алма — олма, **أَلْمَا** ilmā—
тушма каби.

Бошқа қоидаларнинг ҳаммаси **سَالِمٌ** „солим“
бобида кенг изоҳланади. Шунинг учун бу ерда
қисқа қилинди.

Икки ҳарфлилар тугади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН **فَعْلٌ** ФААЛ ШАКЛИДА
ҚЎЛЛАНУВЧИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَبْرُدِي у п ў р д і — ичирди, ҳўплатди. **أَبْرُدِي** ол мѣңа мўн у п ў р д і — ул менга шўрва ичирди.
Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**أَبْرُمَاكٌ**)
у п ў р ў р, у п ў р м а к).

أَتْرُدِي у т ў р д і — чалди. **أَتْرُدِي** ол с і б у з ғ у у т ў р д і — ул сибизға (най) чалди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (**أَتْرُمَاكٌ**) у т ў р ў р, у т ў р м а к).

أَتْرُدِي у т ў р д і — кесди. **أَتْرُدِي** ол с а ч у т ў р д і — у
соч кесди, олди. Кийим ва бошқа нарсаларни
қийиш, кесиш ҳам шундай. (**أَتْرُمَاكٌ**) у т ў р ў р, у т ў р м а к).

أَتْرُدِي у т ў р д і — тешди. **أَتْرُدِي** ол т а м у т ў р д і — у
девор тешди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(**أَتْرُمَاكٌ**) у т ў р ў р, у т ў р м а к).

أَجْرُدِي у ч ў р д і — учирди. **أَجْرُدِي** ол қ у ш у ч ў р д і — у қуш учирди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (**أَجْرُمَاكٌ**) у ч ў р ў р, у ч ў р м а к).

أَجْرُدِي о ч ў р д і — ў ч и р д и. **أَجْرُدِي** ол о т у ғ о ч ў р д і —
у ў т н и ў ч и р д и. **أَجْرُدِي** а н и ғ о п к а с и н
о ч ў р д и — у н и н г ғ а з а б и н и п а с а й т и р д и. **أَجْرُبُ**

اَجْرُدِي ол анї уруб тїнї бчўрди — у уни уриб нафасини, товушини ўчирди. Мақолда шундай келган: اَتَغْ اُذْغَجْ بَرَلَا اَجْرُمَاسْ отуг узгуч бїрлї бчўрмїс — ўтни аланга билан ўчирилмас. Бу мақол тўпалонни [фитнани] тўпалон [фитна] билан эмас, сулҳ билан битириш мумкин деган мазмунда қўлланади. (اَجْرُمَاكْ. اَجْرُرْ, бчўрмїк).

اِجْرُدِي ичўрди — ичирди. اَلْ اِزْكَرْ سَوْفَ اِجْرُدِي ол ақар суу ичўрди — у унга суу ичирди. Бошқа нарсани ичиришга ҳам шундай дейилади. (اِجْرُمَاكْ. اِجْرُرْ, ичўрмїк).

اِزْرُدِي эзїрди — айирди. اَلْ اِزْكَوْنِي يَفْلَاقْتَنُ اِزْرُدِي ол эзгунї жаулақтан эзїрди — у яхшини ёмондан айирди, фарқ қила олди. (اِزْرُمَاكْ. اِزْرُرْ, эзїрмїк). Мақол: اَتْلِي تِرْنَكَاقْلِي اِزْرُمَاسْ этлї тїрїцақлї эзїрмїс — эт тирноқдан айрилмас. Бу мақол яқинларга қарата айтилади, яъни, яқин кишилар бир-бирларидан айрилмайдилар, чунончи эт билан тирноқни бир-биридан айриб бўлмагани каби.

اِزْرُدِي эзїрди — танлади, айирди. اَلْ اِزْرُدِي نَانَكْنِي нэцнї — у нарсани танлади.

اِزْرُدِمْ ў эзїрди м — изидан бордим. مَن اَنِي اِزْرُدِمْ мэн анї ўзїрди м — мен унинг изидан бордим. (اِزْرُمَاكْ. اِزْرُرْ, ўзїрмїк).

اَسْرُدِي асурди — аксирди. اَرْ اَسْرُدِي эр асурди — одам аксирди, чушкурди, чучкурди. (اَسْرُمَاقْ. اَسْرُرْ, асурмїк).

اَسْرُدِي осурди — ел чиқарди, ўсирди. اَرْ اَسْرُدِي эр осурди — одам ел чиқарди, ўсирди. (اَسْرُمَاقْ. اَسْرُرْ, осурмїк).

اِسْرَدِي ісiрдi — қопди, тишлади. اِتْ اِسْرَدِي іт ісiрдi —
ит қопди. Мақолда шундай келган: اِتْ اِسْرَمَاشْ
اِتْ іт ісiрмас, ат тәпмәс тәмә—ит қоп-
майди, от тепмайди дема. Чунки бу одат уларнинг
табиатида бордир. (اِسْرَمَاقْ ісiрур, ісiрмақ).

اُشْرَدِي ўшәрди — сезмас бўлди, тинди; кўзи тинди.
اُنْكَ اُنْكَ كُوزِي аниң көзи ўшәрди — унинг кўзи
очликдан ёки интизорликдан тинди, касалга
чалинди. (اُشْرَمَاقْ ўшәрүр, ўшәрмәк).

اُغْرَدِي уғурди — айирди. اَرْسَنَكْ اَرْسَنَكْ اَرْسَنَكْ әр соңақ уғурди—
одам сўнгакни бўлак-бўлак қилиб айирди. (اُغْرَمَاقْ
уғурур уғурмақ).

اَفْرَدِي әwürди — қайтарди. اَلْ مَنِي يُولْدَنْ اَفْرَدِي ол мәни
јолдан әwürди—у мени йўлдан қайтарди. اَبَاقْ
اَفْرَدِي ол ајақ әwürди—у идишни (косани) тўнкар-
ди, ағдарди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(اَفْرَمَاقْ әwürүр, әwürмәк).

اَكْرَدِي әгiрдi — ўради, қуршади. بَكْ كَنْدْ اَكْرَدِي бәг
кәнд әгiрдi — бек шаҳарни ўради. اُرَاغْتْ يَبْ اَكْرَدِي
урағут јиб әгiрдi — хотин ип йигирди. مَوْفْ كَمَنِي
اَكْرَدِي суw кәмәни әгiрдi—суw кемани айлантирди.
اَلْ مَنِي اِبْشَقْ اَكْرَدِي (اَكْرَمَاقْ әгiрәр, әгiрмәк).
ол мәни ішқа әгiрдi — у мени ишга айлантирди,
йўллади.

اَلْرَدِي алардi — ранг келтирди. تَلْقَا اَلْرَدِي талқа алардi—
узум ва бошқа хом мева ранг келтирди || берди.
كِيْشِي كِيْشِي اَلْرَدِي кiшi јiнi алардi — одамнинг бадани
ола, пeс бўлди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
اُنْكَ اُنْكَ كُوزِي аниң көзи алардi — унинг кўзи

олайди, бўзарди, бақрайди. (الارور: الرماق) аларур-алармақ).

الردي ilärdi — илашди. [Аниқсиз нарсалар кўринди].
الردي مەنىң көзімә нәң ilärdi —
менинг кўзимга узоқда ёки қоронғида бир нарса-
лар кўринди, илашди.

Шеърда шундай келган:

ققلار قىغ ككاردې تەغلار بشې الاندې
اۆن تې يلردې ئوتۇججك جركشور

{ Қақлар қамуғ кўләрді,
Тағлар баші ilärdi,
Ажун тані ilirди,
Туту чэчэк јэркәшүр.

Сувлар кўпайиб, чуқурлар кўлга айланди.
Тоғ бошлари хаёлий нарса каби (аранг кўзга) илаш-
ди. Дунёнинг нафаси илиди, дарахтлар гуллади,
йилқилар уюр олишди. Ҳар хил гуллар саф тортди.

[Қоқ ерлар ҳаммаси кўлга айланди, тоғ бош-
лари илиди, дунё иссиқ нафас олди, турли-турли
чечаклар бош кўтариб тизилишди].

امزدي эмүзді — әмизди. اراغت اغلنكا سوت امزدي урағут
оғлиға сүт әмүзді — хотин ўғлиға сүт әмизди.
(امزماق. امزور. эмүзүр, эмүзмәк).

ابشدي ол мәниң брлә ашди. ол мәниң
бірлә ошди — у мен билан ўпишди. [у мени ўпди,
мен уни ўпдим]. (ابشور. ابشماق) опүшүр, опүшмәк).

اتشدي ол мәниң брлә ақ ашди. ол мәниң
бірлә оқ ашди — у мен билан ўқ отиш-
ди. Ҳар нарсани отишда ҳам бу сүз қўлланади.
(اتشور. اتشماق) атішүр, атішмақ).

اَلْ مَنِيْكَ بَرَلَا يَرْمَاقُ اَتَشْدِي утушди⁸⁵ — ютишди. ол мәннің бірлә жармақ утушди — у мен билан пул ютишди [ўйинда]. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَتَشْمَاقُ. اَتَشُرُ. утушур, утушмақ).

اِتِيْشْدِي итишди⁸⁶ — даф қилишди, қайтаришди, йўқотишди. ол анің бірлә итишди — у, у билан бирга даф қилишди. Ҳар нарсани даф қилишда ёрдамлашиш ёки баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اِتَشْمَاقُ. اِتَشُوْرُ. итишур, итишмақ).

اَجَشْدِي ачшди — очишди. ол мәнча қапуғ ачшди — у менга эшикни очишди, эшик очишга ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَجَشْمَاقُ. اَجَشُوْرُ. ачшур, ачшмақ).

اَجَشْدِي оҷашди — талашди, ўчакишди. ол мәннің бірлә оҷашди — у бир ишда мен билан талашди. (اَجَشْمَاقُ. اَجَشُوْرُ. оҷашур, оҷашмақ).

اِجَشْدِي ичшди — ичишди. ол мәннің бірлә сўт ичшди — сут ва бошқани ичишда у мен билан баҳслашди. Ичишда ёрдам берганди ҳам, шу феъл қўлланади. (اِجَشْمَاقُ. اِجَشُوْرُ. ичшур, ичшмақ).

Бу хил феъллар икки турлидир: биринчисидан арабча مُفَاعَلَه муфоала шаклидаги икки даражали, икки ишловчига эга бўлган ўтимли феъл ясалиб, ёрдамлашиш ёки талашиниш, баҳслашиш маъноларини англатади. [Ҳозирд шу феълни биргалика

⁸⁵ Ҳозирги ўзбек шеваларида *утушди* || *ютишди* вариантлари қўлланади.

⁸⁶ Бу сўз ҳозирги шевалардаги *итмоқ* || *йитмоқ* феълларига мос келади. Навоийда ҳар икки варианты ҳам қўланган.

Ақлу ҳушу сабрим *итти* кўргач ул киприк сафин...

даража дейилади]. Феълдан англашилган мазмун эганинг ҳамма қисмларига бўлиниб, сингиб кетганини англатади. Чунончи, سِرْكَا اچشدې, сиркә ачїш-дї гапида сирканинг ҳар ерида ачиш пайдо бўлди, демакдир. تُون تۆنى اچشدې тон тёрнї ічїшдї — тўн терни ўзининг бутун бўлакларига шимиб олди, демакдир. Кўпгина феъллар шу хилда тусланади. азішдї — айрилишди. اَز اذاتې اچشدې эр азақї азішдї — одамнинг икки оёғи керилди. Бир-биридан ажралган ҳар бир икки нарсага ҳам бу сўз айтилади. اذشماق(азішур, азішмақ).

узїшдї — ухлашди. اُل مَنِك بَرَلَا اچشدې ол мёниң бїрлә узїшдї — у мен билан ухлашди [ким кўп ух-лашга баҳслашди].

اذاق اچشدې азақ узїшдї — оёқ уюшди.

بُغُرْت اچشدې југурт узїшдї — қатїқ увиди. (اذшмаق(азішур, азішмақ).

اِل مَنكا اَرْتت اچشدې ізішдї — тортиқ қилишди. ол мёңа аргут ізішдї — у менга тортиқ қилди, мен унга тортиқ қилдим. Биров билан ҳар бир нарса ҳақида баҳслашувда ҳам бу сўз қўлланади. (اذшмаق(ізішур, ізішмақ).

اَلار اِكې اَرشدې а:рїшдї — алдашди. олар іккї а:рїшдї — улар бир-бирларини алдашди. (اَرشور. (اَرشماق(а:рїшур, а:рїшмақ).

اَرشدې эрўшдї — эриди. ياغ اَرشدې jaғ эрўшдї — ёғ эри-ди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرشور. (اَرشماق(эрўшур, эрўшмақ*).

Бу сўзлар босма нусхада اَرشور. اَرشماق тарзида эди. Басим Аталай исига асосан тузатдик.

اُرشىدى урушдї — урушиди, жанг қилди. اُنْكَ بَرَلَا اُرشىدى анің бірлā урушдї — бир-бирлари билан урушди. Амир ва бошқалар бир-бирлари билан урушганда ҳам шу сўз қўлланади. (اُرشماق. اُرشور. урушур, урушмақ). Қуйидаги мақолда ҳам келган: اَلْبَلَا بَرَلَا اُرشما. بَكَلَا بَرَلَا تَرْشما Алплар бірлā урушма, бәгләр бірлā турушма⁸⁷ — ботирлар билан уришма, амирлар билан хусуматлашма, тиклашма. Шеърда шундай келган:

اَرَنَ اَلْبِي اُقَشْتِلَارْ   قَنَغِيرْ كُوزُنْ يَقَشْتِلَارْ
قَمَغْ تَلْمَنْ تَقَشْتِلَارْ   قَلِجْ قِنَا كُجُنْ سِغْدِي

Эрән алпї оқуштілар,
Қинғир көзін бақіштілар,
Қамуғ тулмун туқуштілар,
Қіліч қінқа кучүн сiгдi.

Йигитлар бир-бирларини чақирishiди, бир-бирларига қинғир (ёмон, душманлик) кўзлари билан ўқрайиб қарашди. Ҳар хил жанг қуроллари билан урушдилар. Қилич юзлари қон билан қалинлашиб, қинга куч билан сиғди.

[Ботир эрлар (бир-бирларини) чақирishiди, бир-бирларига қинғир кўз билан қарашди, ҳамма жанг қуроллари билан урушишди, қилич (юзлари қон билан қалинлашиб) қинга куч билан (зўрға) сиғди].
اُرشىدى урушдї: اَلْ مَنكا اُتْ اُرشىدى ол мәнқā от ўрушдї — у ўт пуфлашда менга ёрдам берди. Талашиш, баҳслашишда ҳам шу сўз қўлланади. (اُرشور. اُرشماق. урушур, урушмақ).
اُرشىدى ўрушдї: اَلْ مَنكا يَشِغْ اُرشىدى ол мәнқā йшiғ ўрушдї — у менга арқон ўришда ёрдам қилди. Бирор

⁸⁷ Бу сўз „тиклашма“ деган маънода ҳозир кўп ишлатилади.

нарсани ўришда баҳслашувчиларга ҳам шу сўз қўлланади. (اُشْمَاكُ. اُزْشُور. ۋزшур, ۋзшмак).

Бу феълларда ёрдам бериш, баҳслашиш мазмунлари улар ёнидаги қўшимча сўзлардан билинади. Феълга مَنَكَا мэнқа қўшилиб келса, ёрдамлашишни, بَرَلَا мэнлң брлā қўшилиб келса, баҳслашишни билдиради.

Бу ҳол икки киши ўртасидаги (биргалик даражасидаги) ҳамма феъллар учун ҳам умумий.

Учинчи шахсда ёрдамни билдириш учун اَنَكْر аңар (унга) қўлланади, баҳслашишни билдириш учун بَرَلَا анің брлā қўлланади. Бу қондани пухта ўрган.

اَزْشَدِي ۋзшді — ۋзшди. اَلْ مَنَكَا اَزْمُ ۋзшур, ۋзшмак). ол мэнқа ۋзшм ۋзшді — ۋзум ۋзшди у менга ёрдам қилди. Арқон қирқишда ёрдам беришга ҳам шу сўз қўлланади. Баҳслашишга ҳам шу сўз қўлланади. (اَزْشَمَاكُ. ۋзшшур, ۋзшшмак).

اَزْشَدِي ۋзшді — ۋздиришди. اَلْ مَنَكَا اَتْ اَزْشَدِي ол мэнлң брлā ат ۋзшді — у мен билан от ۋздиришда баҳслашди. Ёрдамлашиш маъносида ҳам шу сўз қўлланади. (اَزْشَمَاكُ. ۋзшшур, ۋзшшмак).

اَسِشَدِي асшді — асишди. اَلْ مَنَكَا اَتْ اَسِشَدِي ол мэнқа эт асшді — у менга гўшти [михга, қозиққа] асишда ёрдам қилди. (اَسِشَمَاكُ. асшшур, асшшмак).

а сшді — чекишди (тортишди). اَلْ مَنَكَا اَبْ اَسِشَدِي ол мэнқа јп асшді — у менга арқон тортишда ёрдам қилди. Баҳслашувга ҳам шу сўз қўлланади. (а сшшмак).⁸⁸

⁸⁸ Бу сўз босма нусхада асшшмак шаклида берилган. Басим лай изодига кўра ёзма нусхада асшшмак асшшмак экан. Биз ҳам шу сдга тузатдик.

اِسْشِدِي isīshdī: اِسْشِدِي isīshdī нэң — нарса исиди.
Иссиқ нарсанинг ҳамма томонига тарқади, ўтди.
(اِسْشِمَاقُ. اِسْشُورُ. isīshūr, isīshmak).

اَشْشِدِي ʔshīshdī — чиқаришди. اَلْ مَنكَا تَبْرَاقُ ashīshdī ол
мэңә тупрақ ʔshīshdī — у менга тупроқ чиқаришда,
уйишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам шу сўз
қўлланади. (اَشْشِمَاقُ. اَشْشُورُ. ʔshīshūr, ʔshīshmak).

اَغْشِدِي aġīshdī: اَلْ مَنكَا بَرَلَا taġqa aġīshdī ол мэнің бірлә
тағқа ағīshdī — у тоққа чиқишда мен билан баҳс-
лашди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَغْشُورُ.
اَلْ مَنكَا بَرَلَا بَرَّ اَلْتَرْنَدَا aġīshūr, aġīshmak).
اَلْ مَنكَا بَرَلَا بَرَّ اَلْتَرْنَدَا ол мэнің бірлә бір алтунда ағīshdī — нархни
бир олтинга ошириш учун у мен билан баҳслашди.
[У мен билан бир олтинга (олтин устиди) баҳс-
лашди]. (اَغْشُورُ. اَغْشِمَاقُ. aġīshūr, aġīshmak).
اَلْ مَنكَا بَرَلَا بَرَّ اَلْتَرْنَدَا ол мэнің бірлә бір алтунда ағīshdī — нархни
бир олтинга ошириш учун у мен билан баҳслашди.

اَفْشِدِي uʔwushdī — бурдалашди, майдалашди. اَلْ مَنكَا اَتْمَاكُ uʔwushdī ол мэңә ʔtmāk uʔwushdī — у менга нон бур-
далашда ёрдам қилди. Баҳслашишга ҳам бу сўз
қўлланади. (اَفْشُورُ. اَفْشِمَاقُ. uʔwushūr, uʔwushmak).

اِيفْشِدِي ʔwīshdī — шошилишди. اِيفْشِلَارُ اِيفْشِدِي kīshī-
lār īshqa ʔwīshdī — кишилар ишга шошилишди.
(اِيفْشُورُ. اِيفْشِمَاقُ. ʔwīshūr, ʔwīshmak).

اَقْشِدِي aqīshdī — оқишди. سُوْغَلَارُ اَقْشِدِي suwlar aqīshdī —
суwлар ҳар томондан оқишди.

Шеърда шундай келган:

تَغَلَارُ سَغِي اَقْشِدِي	قَارُ بُوْرُ قَمْعُ اَرْشِدِي
فَيْقُ بُلْبُ اَكْرَشُورُ	كُكْشِنْ بِلْتُ اَرْشِدِي

Қар, буз қамуғ әрүшді,

Тағлар суwі ақшді,

Көкшін булїт әрүшді,

Қағғуқ болуб әгрішүр.

Езни таърифлаб ёзади: қор ва музлар ҳаммасы әриди, тоғларнинг суви оқди. Осмонда кўк булутлар пайдо бўлди. Улар қайиқлар сувда ўйнаганига ўхшаб сузишади.

اَلارْ بُو اِبْشِغْ اُقْشِيلارْ уқуштілар — тушундилар. اُقْشِيلارْ олар бу ішіғ уқуштілар — улар бу ишни тушундилар. (اُقْشِغْ اُقْشِيلارْ уқушур, уқушмақ).

اَلارْ بِيَرْ اِكْشِي بَرْلا уқіштілар — чақиришдилар. اِكْشِي اِقْشِيلارْ олар бір ікінді бірлā уқіштілар — улар бир-бирларини чақирдилар. (اُقْشِغْ اُقْشِيلарْ уқішур, уқішмақ).

اَلْ مَنِكْ بَرْلا بِيَكْ اُقْشِي ол оқішді — ўқишди. اُقْشِي ол мәнц бірлā бітік оқішді — у мен билан китоб ўқишда баҳслашди. Ёрдамлашишда ҳам бу сўз қўлланади.

اَلْ مَنكا تَرْغْ اِكْشِي экішді — экишди. اِكْشِي таріғ экішді — экин экишда у менга ёрдам қилди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (اِكْشِيلарْ экішур, экішмāк).

اَلْ مَنكا جُكَانْ اِكْشِي ол мәнц чāвгāн эғішді — у менга чавгон⁸⁹ эғишда ёрдам берди. Бошқа нарсани отишга ҳам бу сўз қўлланади. Баҳслашишда ҳам бу сўз ишлатилади. (اِكْشِيلарْ эғішур, эғішмāк).

⁸⁹ Чавгон — чавгон ўйинида ишлатиладиган таёқча, от устида шу таёқча н коптокни уриб ўйнайдилар.

اَكْشَدِي ḡgūşdı — мақтанишди. اِكْكِ اَرْن اَكْشَدِي ikki ərān ḡgūşdı — икки киши мақтанишди. (اَكْشَمَاكْ اَكْشُور. ḡgūşūr, ḡgūşmāk).

اَكْشَدِي ḡgūşdı: اَلْ مَنكَا تَرِغ اَكْشَدِي ol mēñā tarīg ḡgūşdı — у менга буғдой туйишда ёрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَكْشَمَاكْ اَكْشُور. ḡgūşūr, ḡgūşmāk). Баҳслашишда ҳам бу сўз қўлланади.

اِكْشَدِي_lar iḡāşdı_lār — суянишдилар. كِشِلار ايشنا يېزىپكا كِشِلار iḡāşdı_lār — одамлар ишда бир-бирларига суянишдилар. (اَكْشَمَاكْ اَكْشُور. iḡāşūr, iḡāşmāk).

اَكْشَدِي iḡāşdı⁹⁰ — эговлашди. اَلْ مَنكَا تَمُر اَكْشَدِي ol mēñā tēmūr iḡāşdı — у менга темир эговлашда ёрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَكْشَمَاكْ اَكْشُور. iḡāşūr, iḡāşmāk).

اَكْشَدِي iḡāşdı⁹¹ — курашди, зидлашди, кеклашди. اِكْكِ اَكْشَدِي ikki buḡra iḡāşdı — икки эркак ҳайвон курашди, уришди. Мақолда шундай келган: اِكْكِ اَكْشَدِي بَغْرَا اِكْشُور. اَتْرَا كُكَاكُون يَنْجَلُور iḡāşūr отра кбкәгүн јанчїлур — икки эр ҳайвон олишади, орада кўкагун (пашша) јанчилади. Бу мақол икки амир уришиб, орада кучсизлар јанчиладилар деган маънода ишлатилади.

اَلْشَدِي alīşdı — ундиришди. اَلْ مَنكَا اَلْم اَلْشَدِي ol mēñā alīm alīşdı — қарзни ундиришда у менга ёрдам

⁹⁰ Бу сўзнинг от формаси — эгов ҳеч қандай ўзгаришсиз етиб келган. Феъл формаси бир оз ўзгариш билан етиб келган бўлса ҳам, ҳозир тилимизда актив ишлатилади.

⁹¹ Экашти сўзи ҳозир қўлланмайди. Бу сўзнинг тилимизда ҳозир қўлланувчи кеклашмоқ сўзига яқинлиги тахмин қилинади.

берди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
(الشماق. الشور. алішур, алішмақ).

الشدی ілішді — илинишди. ائى نائىك بولا الشدى іккі нәң
бірлә ілішді — иккі нарсә бир-бири билан илиниш-
ди, боғланишди. (الشماق. الشور. ілішур, ілішмақ).

الشدی ілішді — чақишди. (Итлар тўғрисида). قنجى
الشدی қанжіқ ілішді — қанжиқ билан эркак ит аъзоси
бир-бирига илинишди, чатишди. ائى اذغر الشدى
іккі азғир ілішді — иккі айғир от тишлашди. Туя
учун ҳам шундай дейилади.

الشدی улішді⁹² — улишди. بري برجا الشدى ббрі барча
улішді — ҳамма бўрилар улишди. Бошқасида ҳам
шундай. Шеърда шундай келган:

الشب ارن بورليو   برتن بقا اورليو
سفر ب اوني يورليو   سغت ب كوزى ارتلور

Улішіб эрән бөрләјү,
Јіртін јақа урлајү,
Сіқріб уні јүрләјү,
Сіғтаб көзі өртүлүр.

Афрасиёб ўлимига ачиниб одамлар бўрилардек
увлашдилар, ёқа йиртишиб бақирешдилар. Баъзан
чолғучилар чалғусининг чинқирғи каби бақиреш-
шадилар. (Улар шунча йиғлашдиларки, кўз ёшлари)
кўзларини қоплади. [Эрлар (одамлар) бўрилардек
улишди, улишиб ёқа йиртишди. Чолғи товуши
каби овозлар билан бақирешди. (Кўз ёшидан) одам-
лар кўзи қопланиб қолди]. (الشماق. الشور. улішур,
улішмақ).

اَلشَّدِي улашді — улашди, бўлишди, тақсим қилишди
 اَلْاَر اِكْتِي تَفَارِي الشَّدِي олар іккі таварін улашді —
 улар ҳар иккиси ўз молини айиришди, тақсим
 қилишиб, ўз ҳиссасини олишди. (الشَّمَاقُ. الشُّورُ.
 улашур, улашмақ).

يَبِرْ نَانَكُ الشَّدِي улашді — бирлашди, улашди, ёпишди.
 بِيْرَا الشَّدِي бір нёң біргә улашді — бир нарса бир
 нарсага улашди, ёпишди. (الشَّمَاقُ. الشُّورُ. улашур,
 улашмақ)⁹².

اَلْ مُنِكْ بَرَلَا تَاغْدِيْن قُدَيِ الشَّدِي Ілішді — тушишди.
 ол мәнің бірлә тағдін қузі ілішді — у мен билан
 тоғдан қуйи тушишда баҳслашди.
 (الشَّمَاقُ. الشُّورُ. Ілішур, Ілішмақ).

اَلْ مُنِكْ بَرَلَا تَبَقِ الشَّدِي Ілішді — осишди.
 ол мәнің бірлә топуқ⁹³ ілішді — у мен билан түпиқ
 осишда баҳслашди. Бу масалада қайбиримиз уста-
 лигимизни синашиш ҳақида талашдик. (الشُّورُ.
 Ілішур, Ілішмақ).

اَمُشْدِي амушді : اَرُ амушді эр—тинган, тинчи-
 ган, қутилган одам. (Одамларнинг ҳар хил қочир-
 ма, ачитма гапларидан индамай қутилган киши
 ҳақида). Бошқаларга ҳам шундай. (اَمُشْمَاقُ. اَمُشُّورُ.
 амушур, амушмақ).

⁹² Басим Аталай нусхасида берилган нзоҳға кўра, ёзма нусхада шу сўздан
 сўнг اَلشَّدِي نَانَكُ олішді нёң — нарса намланди сўзи келган бўлиб, босма
 нусхада тушиб қолгандир.

⁹³ Бундай түпиқ ўйини ҳозир ҳам бор. Түпиқ ўйнаганда беркитувчи киши
 түпиқни ҳамма вақт ёнида олиб юриши шарт бўлиб, бир неча ойдан кейин
 бўлса ҳам, ҳаммомга ўхшаш нозик жойда бўлса ҳам, сўралган ҳамон мана деб
 кўрсатиб берса, ютади. Шунинг учун түпиқ осиб юриш одат бўлган бўлиши
 мумкин.

اُنشيدىلار^۹ унашдїлар — кўнишдилар, унашдилар. بُو اِشغ^۹ бу ішіг олар қамуғ унашдїлар—бу ишга улар ҳаммалари рози бўлдилар, унадилар. Бошқаларга ҳам шундай. اُنشورلار^۹ (اُنشماق^۹) унашурлар, унашмақ).

اِنشيدى^۹ інішдї — қуйн тушишди. اَل مَنِكْ بَرُلا تاغْدِنْ اِنشيدى^۹ ол мѐниң бїрлѐ тағдїн інішдї—тоғдан тушишда у мен билан баҳслашди. اِنشور^۹ (اِنشماق^۹) інішур, інішмақ).

اِحْقَتِي^۹ ачїқтї — очликдан эзилди, қийналди. اَر اِحْقَتِي^۹ эр ачїқтї — очликдан киши қаттиқ эзилди, қийналди. (اِحْقَمَاق^۹ اِحْقَار^۹ ачїқар, ачїқмақ).

اِحْقَتِي^۹ учуктї^۹ — охирига етди. اِش اِحْقَتِي^۹ іш учуктї — иш охирига етди. (اِحْقَمَاق^۹ اِحْقَار^۹ учуқар, учуқмақ).

اِسْقَتِي^۹ усуктї — чанқади, сувсади. اَر اِسْقَتِي^۹ эр усуктї — одам чанқади. (اِسْقَمَاق^۹ اِسْقَار^۹ усуқар, усуқмақ).

Мақолда шундай келган: اِسْقَمَاقْ ساقِغْ قَمِغْ سَوْفْ^۹ усукмѐша сақїг қамуғ суw кўрўнўр — чанқаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади; [чанқаган киши ҳар нарсани сув деб ўйлайди]. Бу мақол „муҳтож одам ҳар бир нарсадан ўз ҳожатининг чиқишини ўйлайди“, деган мазмунда ишла-тилади.

اَشْقَتِي^۹ ашуктї — шошилди, ошиқди. اَل اَشْكَا اَشْقَتِي^۹ ол эwғѐ ашуктї — у уйга ѐки бошқа жойга шошилди. Ҳар бир нарсага чанқоқ, муштоқ кишига ҳам бу сўз қўлланади. (اَشْقَمَاق^۹ ашўқар, ашўқмақ).

^۹ Феълнинг бу шакли ҳозир қўлланмайди. Феълнинг „учуктї“ шакли ҳо-ргї замон ўзбек тилида „уччига чиққан“ тарзда учрайди.

ағуқтї — заҳарланди. *أَرَّ اَغْقَتِي* эр ағуқтї — одам заҳарланди. Бу феъл ўтимсиздир. Чунончи, *جَمُّ اَغْقَارُ اَغْقَمَاقُ* дейилгани каби. ағуқар, ағуқмақ).

алїқтї — пастлашди. *أَرَّ اَلِئْتِي* эр алїқтї — одам пастлашди. *بَاشُ اَلِئْتِي* баш алїқтї — яра қаварди ва фасодланди. Шунингдек, ой кўрган ёки янги туққан ёхуд жунуб нинг қарашидан бузилган ҳар бир нарсга ҳам шу сўз қўлланилади. *اَلْقَارُ اَلْقِمَاقُ* алїқар, алїқмақ). Шеърда шундай келган:

باشي اُنْكَ اَلِئْتِي   قَانِي يَرْبُ تَرْقِي
بالغ بَلْبُ نَعْقَتِي   اَمْدِي اَنِي كِيَم يَتَارُ

Башї анїң алїқтї,
Қанї жузуб туруқтї⁹⁶,
Балїғ болїб тағїқтї,
Ўмдї анї ким їтәр.

[Қони тўхтаган ярадор ҳақида айтади: унинг яраси қавариб, фасодланди; тоққа чиқди: яра қонга беланган, аҳвол оғирлашган эди. Энди унга ким етиша олади].

этиқтї⁹⁶: *اَغْلَانُ اَتِكْتِي* оғлан этиқтї — бола улғайди, етилди. *اَتِكْمَاكُ اَتِكْكَارُ* этиқар, этиқмăк).

ичіқтї: *أَرَّ اِجْجَتِي* эр ічіқтї — одам жангда ўз хоҳиши билан таслим бўлди ва ўз истағи билан яна бир жангга кирди. *اِجْجَاكُ اِجْجَمَاكُ* ічіқар, ічіқмăк).

⁹⁶ Ҳозирда тирқираб қон оқди формасида ишлатилади.

⁹⁶ Бу сўз бизда ҳозир қўлланувчи *етук*, *етилди* сўзларнинг й ловчи вариантыга мисолдир.

اُچكُدى ўчүкд⁹⁷: ار تېنى اُچكُدى — кишининг
товуши жангда кесилди, устига совуқ сув түкил-
ганидан ёки қаттиқ калтакдан нафаси ўчди. اُچكُما
اُچүкәр, ўчүкмәк).

اُپىدى ۋپүд⁹⁸: سۈت اُپىدى سۈت ۋپүد⁹⁸ — сут ичилди. Бош-
қаларга ҳам шундай. Бу асосий қоидадир, чунки
ўтган замон феълига ل л ҳарфи орттирилса, маж-
ҳул (ишловчиси айтилмаган, кўрсатилмаган) феъл
ясалади. اُپىلر ۋپүлүр, ۋپүлмәк).

اُتىلدى атілді: اُق اُتىلدى — ўқ отилди. اُتلر
اُتىلур, атілмақ). اُغزى اُتىلدى. اُغزى اُتىلدى
ағз⁹⁹ атілді — гул, ғунча оғзи очилди. Очилиб бир-
биридан айрилиб кетмаган гул ва бошқаларга
ҳам бу сўз қўлланади.

اُتلىدى ۋтәлді: اُل بۇ اُتلىدى اُل ол бу ішта ۋтәлді —
у бу ишга қаттиқ ҳаракат қилди, кўп тиришди.
(اُتلىلر ۋтәлүр, ۋтәлмәк).

اُتلىدى отулді: تَرغ اُتلىدى تَرغ таріғ отулді — экин ўталди,
ўтоқ қилинди. Экин орасида ўсиб, экинга зарар
келтирувчи ўтлар юлиб ташланди. اُتلىلر اُتلىماق
отулур, отулмақ).

اُتلىدى ۋтүлді — юнги кўйдирилди, утилди. قۇي بېشى اُتلىدى
қој баш¹⁰⁰ ۋтүлді — қўй калласи юнги утиб олинди.
Бошқасида ҳам қўлланади. اُتلىلر اُتلىماق ۋтүлүр,
ۋтүлмәк).

اُتىلدى ітілді: نەڭ اُتىلدى نەڭ ітілді нәң — нарса йўқотил-
ди, даф қилинди.

⁹⁷ Ҳозир товуши ўчди, нафаси ўчди каби бирикмалардаги ўчди феъли шу
учукд⁹⁷ феълининг ўзгарган шаклидир.

اَعْقَتِي ағуқті — заҳарланди. اَرَّ اَعْقَتِي әр ағуқті — одам заҳарланди. Бу феъл ўтимсиздир. Чунончи, حَمَّ اَعْقَارُ. اَعْقَمَ дейилгани каби. (ағуқар, ағуқмақ).

اَلْقَتِي аліқті — пастлашди. اَرَّ اَلْقَتِي әр аліқті — одам пастлашди. باش اَلْقَتِي баш аліқті — яра қаварди ва фасодланди. Шунингдек, ой кўрган ёки янги туққан ёхуд жунуб нинг қарашидан бузилган ҳар бир нарсаса ҳам шу сўз қўлланилади. (اَلْقَارُ. اَلْقَمَқ) аліқар, аліқмақ). Шеърда шундай келган:

باشي اُنِك اَلْقَتِي قَانِي يَرْبُ رُقَتِي
بالغ بَلْبُ تَغْفَتِي اَمْدِي اَنِي كِيَم يَتَارُ

Баші анің аліқті,
Қані жузуб туруқті⁹⁵,
Баліғ боліб тағіқті,
Әмді ані кім јетәр.

[Қони тўхтаган ярадор ҳақида айтади: унинг яраси қавариб, фасодланди; тоққа чиқди: яра қонга беланган, аҳвол оғирлашган эди. Энди унга ким етиша олади].

اَتِكْتِي этікті⁹⁶: اَعْلَانُ اَتِكْتِي оғлан этікті — бола улғайди, етилди. (اَتِكْمَاكُ. اَتِكَاكُ) этікәр, этікмәк).

اِجِكْتِي ічікті: اَرَّ اِجِكْتِي әр ічікті — одам жангда ўз хоҳиши билан таслим бўлди ва ўз истағи билан яна бир жангга кирди. (اِجِكْمَاكُ. اِجِكَاكُ) ічікәр, ічікмәк).

⁹⁵ Ҳозирда тиркираб қон оқди формасида ишлатилади.

⁹⁶ Бу сўз бизда ҳозир қўланувчи *етук*, *етилди* сўзларининг й ловчи вариантыга мисолдир.

اُچكُدى ўчўкд⁹⁷: اُر تېنى اُچكُدى — кишининг
товуши жангда кесилди, устига совуқ сув тўкил-
ганидан ёки қаттиқ калтакдан нафаси ўчди. اُچكان
اُچكُماк ўчўкар, ўчўкмәк).

اُپۇلدى : سۈت سۈت اُپۇلدى — сут ичилди. Бош-
қаларга ҳам шундай. Бу асосий қоидадир, чунки
ўтган замон феълига ل л ҳарфи орттирилса, маж-
ҳул (ишловчиси айтилмаган, кўрсатилмаган) феъл
ясалади. اُپۇلۇر, اُپۇلمәк. اُپۇلماк.

اُتلىدى : اُق اُتلىدى — ўқ отилди. اُتلۇر
اُتلماق атілур, атілмақ). اُتلدى اغزى اُتلدى
ағз⁹⁸ атілді — гул, ғунча оғзи очилди. Очилиб бир-
биридан айрилиб кетмаган гул ва бошқаларга
ҳам бу сўз қўлланади.

اُتلىدى : اُل بۇ اُتلىدى ол бу ішта отәлді —
у бу ишга қаттиқ ҳаракат қилди, кўп тиришди.
(اُتلмак. اُتلۇر, اُتلмак).

اُتلىدى : قَرغ اُتلىدى таріғ отулді — экин ўталди,
ўтоқ қилинди. Экин орасида ўсиб, экинга зарар
келтирувчи ўтлар юлиб ташланди. اُتلماق
отулур, отулмақ).

اُتلىدى : قۇي بېشى اُتلىدى ўтүлді — юнги куйдирилди, утилди.
қој баші ўтүлді — қўй калласи юнги утиб олинди.
Бошқасида ҳам қўлланади. (اُتلмак. اُتۇلۇر,
اُتүلمәк).

اُتلىدى : اِنك اُتلىدى итлді нәң — нарса йуқотил-
ди, даф қилинди.

⁹⁷ Ҳозир товуши ўчди, нафаси ўчди каби бирикмалардаги ўчди феъли шу
чўкд⁹⁸ феълининг ўзгарган шаклидир.

аётлди ⁹⁸ : اعلان اوتلدي оғлан аётлди — бола ўсиб, эмаклаб юра бошлади. (اېلماق. اېلور. اېلур, айлмак).

ачилди — очилди. كوك اچلди көк ачилди — иш очилди, маълум бўлди⁹⁹; ҳаво очилишига ҳам бу сўз қўлланади. كۆڭۈل اچلди — кўнгул ёришди. Ҳар бир очилган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اچلماق. اچلور. ачилмак).

ичилди — ичилди. سۈيۈ اچلди суw ичилди — сув ичилди. (اچلماق. اچلور. ачилмак).

Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

азилди — ҳушёрланди. اسرگ ازلди эсрүк азилди¹⁰⁰ — ҳушидан кетган маст ўзига келди (اذلر. اذلماق. азилур, азилмак).

изилди — қутилди. تۈگۈن ازلди тутғун изилди — тутқун, асир қутилди. Бошқаси ҳам шундай. (ازلر. ازلماق. изилур, изилмак).

⁹⁸ Бизда ҳозир бу сўзнинг й ли варианти қўлланади: етилди (< йетилди).

⁹⁹ Босма нусхада كوك اچلди көк ачилди гапи арабча اِنْفَتَحَ الْأَمْرُ деб изоҳланган. Яъни иш очилди ҳаво очилди гапига ҳам бу сўз қўлланади. (I том, 168-бет). Лекин Басим Аталай нусхасида „иш очилди“ алоҳида мисол билан изоҳланган.

¹⁰⁰ Навоий асарларида бу сўз اېلماق айлмак тарзида берилган. Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг ойлаб-ййлаб, кеча-кундуз мастлигидан қаттиқ ғазабланиб, шоҳни ҳушёрликка ундаб ёзади:

Неча бу хил мастлигинг ойу йил,
Ой ила йил мастлигингдин айил.

Қачонгача бундай мастликда вақт ўтказасан, мастликдан айрилиб, ажралиб ҳушёр бўлгин, ахир. Демак „Девон“да келтирилган ازلди азилди сўзи бизга айилди шаклида келиб, з й га айланган.

орулди — ўрилди, йиғиб олинди. تاریغ ارلدی
 орулди — экин, дон ўриб олинди.

قُرۇي جوج قۇلدى   تۇغۇم نىكۈن ارلدى
سوسى اتن ارلدى   قىچق قجار ال تىنار

Жангги таърифлаб ёзади:

[Хоннинг қуббали чодир қурилди, туғ—байроқлар тикилиб, довуллар чалинди. Душман аскарлари ўтдек ўрилди. Қаёққа қочса, (ҳам) у тутади].

Er ar' afkasinda ar'ldi. ur'idi — ғазабланиб шишди. ар'лди
 öpkäsində ur'idi — ғазабланишдан одам шиш-
 ди. ар'лди. qab' қап ur'idi — меш пуфланди, ши-

203

ширилди. **اوت ارلدى** от урулды — олов пуфланди. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз ҳолда қўлланади. Мақолда шундай келган: **يَلْنَكْتِي ارْلَمِش قَاب** Ялїнуқ урулмїш қап ол, ағзї жазїлїб алқїнур — одам боласи пуфлаб шиширилган меш кабидир; оғзї очилса, ел уни йуқотади, сўндиради.

арлди ірілді¹⁰¹ : **ار ارلدى سرلدى** эр ірілді, сәрілді — одам қайғудан эсанкираб қолди, жони сиқилди, ўзини койиди. (**арлмак**. **арлр**. ірілүр, ірілмәк).

узлди узўлді : **узлدى انى** аниң әти узўлді — унинг әти узилди. Узўнасиға узилган ҳар бир нарсаға ҳам қўлланади. (**узлмак**. **узлр**. узўлүр, узўлмәк).

азлди азїлді — озилди. **азلدى يول** јол азїлді — йўлдан озилди, адашилди. (**азлмак**. **азлр**. азїлүр, азїлмәк).

узлди узәлді — чарчади. **уз ازلدى** эр узәлді — одам чарчади; тез қутула олмайдиган бир ишда узун оғриқда қолди. **ازلدى اىكلىك** іклік узәлді — касалнинг жон бериши қийин бўлди. Чунки қийналганидан [жон бериши ҳам] оғирлик қилиб қолди. [Ўлимнинг оғирлигидан қутулмайдигандек кўринди]. (**узлмак**. **узлр**. узәлүр, узәлмәк).

узлди узўлді — узилди. **узلدى نانك** нәң — нарса узилди. (**узлмак**. **узлр**. узўлүр, узўлмәк).

асилди асїлді : **اسلدى يشىغ** їшіғ асїлді — ип, арқон чўзилди. Бошқаларға ҳам шундай қўлланади. Чў-

¹⁰¹ Бу сўз айрим феъл эмас, идиоматик иборадир. Қандайдир сабаблар билан аламли кечинмалар кечирганларга нисбатан қўлланади.

зишга ҳам шундай. **асілур, асільмақ**).

асільди асільді : **бир нәң биргә** асільді — бир нарса бир нарсага осилди, ёпишди, боғланди. **асільур, асільмақ**).

ашільди ушалді : **әтмәк ушалді** — нон бурдаланди, ушалди. Бурдаланган бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**ашільур, ушалмақ**).

ашулди ашулді : **анің уза жуғурқан ашулді** — унинг устига кийим ёпилди. Нарса устига нарса қопланиш, ўралишига ҳам бу сўз қўлланилади. (**ашулур, ашулмақ**).

әшилди әшилді : **қум әшилді** — қум йиғилди, тўдаланди. Бошқаларга ҳам шундай. (**әшилур, әшилмақ**).

ишилди ишилді — мослашди, келишди. **анің әлики ишилди** — унинг қўли ишга мослашди, келишди, қовушди¹⁰². Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**ишилур, ишилмақ**).

ўшәлди ўшәлді : **анің әфи ўшәлди** — унинг уйи қидирилди. Қидирилган ҳар бир нарсага ҳам шундай дейилади. (**ўшәлур, ўшәлмақ**).

ушўлди ушўлді — бурдаланди, уваланди. **анің ушўлди** — бурдаланган, уваланган нарса. (**ушўлур, ушўлмақ**).

¹⁰² Баъзи ўзбек шеваларида ҳозир бу сўз ишлатилали. Масалан, Фарғона шеваларида *әшилур, әшилмақ* бир нарсани яхши *бажармоқ*, қойил *қилмоқ* ёки бир ишга *қовушмоқ* каби маъноларда ишлатилади.

اُقُلْدِي уқулди — уқилди, тушунилди. بۇ سۆز اُقُلْدِي бу сۆз уқулди — бу сۆз уқилди, тушунилди. (اُقُلْدِي اُقُلْمَاق) уқулур уқулмақ).

اُقُلْدِي оқилди — ўқилди. بىتک اُقُلْدِي бітік оқилди — китоб ўқилди. (اُقُلْمَاق) оқилур, оқилмақ).

اَكِلْدِي экилди¹⁰³ — экилди. تَرِغ اَكِلْدِي таріғ экилди — уруғ экилди. Хар бир экилган нарсага ҳам бу сۆз қўлланади. (اَكِلْمَاق) экилур экилмақ).

اَكِلْدِي эгилди — эгилди. يِغَاق اَكِلْدِي йғач эгилди — ёғоч эгилди. Бошқаларга ҳам қўлланади. (اَكِلْمَاق) эгилур — эгилмақ.) Мақолда шундай келган:

قُرْغُ يِغَاق اَكِلْمَاق. قُرْمِش كِرِش تَكْلَمَاق.

Қуруғ йғач эгилмәс,
Қурмиш кіріш тугүлмәс.

Қуруқ ёғоч эгилмайди, қуриган кириш
[новда] боғланмайди, тугулмайди.

Бу мақол бирон нарсани ишлатишда ҳаддан ошириб юборилгандан кейин у нарса аввалги ҳолига қайтмайди, деган мазмунда ишлатилади.

اَكُلْدِي оқўлди¹⁰⁴ — уқулди. تَبْرَاق اَكُلْدِي туспрақ оқўлди —

¹⁰³ Бу сўзнинг ёзилиши ҳақида Басим Аталайда (I том, 198-бетда) бир изоҳ бор. Изоҳга кўра, бу сўз тўла мазмунда акилди акилди эмас, акилди акилди шаклида ёзилган экан. Ҳолбуки, босма нусха бу сўзни I том 171-бетда очиқ-ойдин акилди акилди шаклида беради. Бу сўзга ҳеч қандай изоҳ берилмайди. Иккинчи босмадаги бу изоҳ босма нусха қўлёзмага риоя қилмай ёзилганини кўрсатади.

¹⁰⁴ оқўлди ёки уқўлди сўзларини аниқ ўқиб бўлмайди. Бу сўз Навоий асарларида оқўлди — уқулди, деб ўқиб келинган:

اکلر اکلماک). Бошқаси ҳам шундай. (اکلر اکلماک).

оқуір, оқуімәк).

اۆگۈلدی ¹⁰⁵—мақталди. اۆر اۆگۈلدی — одам
мақталди. (اۆگۈلدی اۆگۈلدی).

اۆبندى у банді — яширинди. اۆل مېندى ол мэндін
убанді — у мендан яширинди. (اۆبندى اۆبندى).
нур, убанмақ).

اۆپۈندى о пүнді: اۆل مۈن اۆپۈندى — у шүр-
ва ичаётгандай кўринди, ҳақиқатда ичмаган эди
(اۆپۈندى اۆپۈندى). Таркибида ن н
қўшилиб келган баъзи феъллар икки хил маънода
қўлланади: биринчидан, ишловчи қилмаган ишни
қилган каби кўринишини англатади; иккинчидан,
ишловчининг ўзи ишни бошқаларнинг ёрдамисиз
бажарганини англатади.

اۆتۈندى атінді: اۆل نارۈ اۆتۈندى ол нару атінді — ул
нари (бир томонга) сурилиб юрди, эмаклади. Бу

Арсада сатранжни ул ким тўкар,
Неча ёғоч парчаси ул ким ўкар.

Яъни: шахмат тахтасига бетартиб *увелиб* ташланган шахмат доналарининг
қуруқ ёғоч бўлакларидан бошқа нима фарқи бор.

Ўкулган ҳар тараф юз ганж Қорув,
Ўкулган нофадин ҳарвор ҳарвор.

Хулоса: Навоийнинг кўпгина асарларида бир неча ўринда учрайдиган бу
сўз ўкмоқ тарзида ў билан ёзилиши қатъийдир. Лекин бу сўзни ҳозир
жонли тилда уюлди сўзига тенг қўйиш ҳам мумкин: У ҳолда бу сўзнинг
ўгۈلدі тарзида у билан берилиши мумкин, к //г//й товушларининг ҳозирги
ўзбек шеваларида алмашилиши бор бўлган ҳодисадир.

¹⁰⁵ Ҳозир мақтамоқ маъносида бу сўз қўлланмайди. Ёзма адабиётда
Навоийгача ва ундан кейинги даврада ҳам бу сўз кенг қўлланган.

сўз бошқалар ҳаракати билан думалатилган нарсага ҳам қўлланади. (اتنماق. اتينور, اتينماق).

اتيندي ол оқ атинді — отгандек кўринди. атинді — у ўқ отгандек кўринди, ҳақиқатда у отмаган эди. (اتنماق. اتينور, اتينماق).

اتيندي утанді — уялди. атинди ол мәндин утанді — у мендан уялди (ўғузча). (اتنماق. اتينور, утанур, утанмақ).

اتيندي отунді — ҳикоя қилди. ол خانقا اتك اتيندي ол ханқа отук¹⁰⁶ отунді — у хонга ўз воқеасини сўзлади. Бу сўзнинг асли اتكندې откүнді, яъни эшитганидай ҳикоя қилди, демакдир. (اتنماق. اتينور, отунур, отунмақ).

اجندي ачінді — сийлади. بک ارن اجندي бэҗ эрін ачінді — бек аскарларини сийлади, уларга едирди, марҳамат қилди. Бошқаларга ҳам шундай. ار اتين

اجندي эр атін ачінді — одам отига ғамхўрлик қилди, ем-хашақларга тўйдирди.

اجندي ачінді — ечадигандай бўлди. ار قوين اجندي эр қојін ачінді — одам қўйинини очгандек туйилди. Касал одамнинг уст ёпинчигини ечишга ёки бешикда ётган бола пардасини очишга ҳам бу сўз қўлланади. (اجنماق. اجنور, ачинмақ).

اذندي узунді : ار اذندي эр узунді — одам уйқусидан уйғонди. (اذنماق. اذنور, узунур, узунмақ).

¹⁰⁶ отук ҳикоя маъносида ҳозир учрамайди. Лекин шу маънода „ўтган воқеа“ — эртак сўзи қўлланади.

азунди озунди — учди. ʔот ʔазунди ʔот ʔазунди — ʔт ʔчди.
 ʔла ʔазунди — чироқ ʔчди. Бошқаларга
 ҳам бу сўз қўлланади. (ʔзунмақ. ʔзун-
 мақ).

ʔазунди ʔазунди — ʔзунди — ʔзунди —
 унинг бахти ʔчди. Шеърда шундай келган:

ʔмди ʔзунди ʔзунди ʔзунди
 ʔзунди ʔзунди ʔзунди ʔзунди

ʔмди ʔзунди,
 Кэдин тэлим ʔзунди,
 ʔи булғали ʔканди,
 Андағ ʔриг ким утар.

Душман энди уйқусидан уйғонди, кейин кели-
 шув вақтида бош тортганидан кўп ўкинди.
 Ундай одамни мендан бошқа ким енгади.

ʔринди ʔринди — тозаланди, ювинди. ʔр ʔринди
 ʔринди — одам тозаланди, ювинди. ʔр ʔринди —
 одам махсус оҳак билан қовуғидаги юнгни тушириб,
 покланди, яъни поки қилди. (ʔринур. ʔринур,
 ʔринмақ).

ʔринди ʔринди ʔринди ʔринди ол ʔзунди — у бир
 ийга пушаймон қилиб, ўзини урди. Ургандай кў-
 ринишга ҳам бу сўз қўлланади. ʔринди ʔринди
 ʔр суулук ʔринди — ʔр бошига салла ўради. ʔрағт
 ʔринди ʔринди ʔринди ʔринди ʔринди — хотин

• Бу сўз ʔлағал шаклида берилган.

¹⁰⁷ Бу сўз ҳозир кўпинча касалдан соғайиш, хотинлар касалидан тозалани-
 шига қўлланади. Ҳозир қўлланивчи *дарди ариди* гапидаги *ариди* сўзи
 ҳам шу ўзакдандир.

¹⁰⁸ *Бурунчук* сўзи Навоийда *пешонабоғ, дакана* маъносига қўлланган.

пешонабоғ (дакана) уради. (арнмақ) урунур,
урунмақ).

арнди урунди — қўзғалди. ар сиқи ар сики урунди —
одамнинг олати қўзғалди. (арнмақ) урунур,
урунмақ).

аринди эринди. ар ишқа эринди —
киши ишга эринди, ундан қочди. (арнмақ)
эринур, эринмақ).

асинди ас инди — тортиб уза ёзди. ат ас инди —
от қутулиш учун арқонни тортиб уза ёзди.

исиндим — мен аңар исиндим — мен
уни севдим, дўст тутдим.

ол кнда ол отқа исинди — у ўтга исинди. (исинди)

ол кнда исинди — у қуёшга исинди.

(исинур, исинмақ)

ишанди — ишонди, суялди. ол мңа ишанди — у ишда менга ишонди, суялди, орқа қилди.

(ишанур, ишанмақ).

ашунди — ошди, ўзди. ол мндин ашунди — у мендан ўзди. (ашнмақ) ашунур,
ашунмақ).

афинди аw инди — овинди. ол мңа аw инди —
у мен билан чиқишиб, улфатлашиб қолди.

(афинур, афинмақ).

уwунди — ушатди. ол азнка атмақ афинди — у ўзигагина нон ушатди.

(уwунур, уwунмақ).

уwунди — қўлларини ишқалади. ол элкин афинди — у бошига тушган мусибат сабабли
ёки маълум бўлган бир фожиали хабар сабабли
ва ёки бирор оғриқ сабабли қўлларини ишқалади.

اَقِنْدِي оқінді—ұқилди. بَتِكْ اَقِنْدِي бітік оқінді—китоб
ұқилди. اَلْ اَقِنْدِي ол бітік оқінді—у ҳақиқат-
да китоб ўқимагани ҳолда, ўзини китоб ўқигандек
кўрсатди. اَقِنْرُ: اَقِنْمَاқ. Бу сўз-
да ن ن ل ўрнига алмашган.

اَكِنْدِي экінді—اَوَزْنِكا تَرِغْ اَكِنْدِي ол озида тарғ экінді
—у ер ҳайдашда, уруғ экишда бир ўзи иш кўрди.
(اَكِنْمَاқ. اَكِنْرُ экинур, экинмақ).

اَكُونْدِي оқунди—пушаймон бўлди. اَلْ يَزَقِنْمَا اَكُونْدِي ол
язіқінқа оқунди—у гуноҳига ачинди, пушаймон
қилди. Ҳар бир пушаймонлик ҳақида ҳам бу сўз
қўлланади. (اَكُونْمَاқ. اَكُونْرُ оқунур, оқунмақ).

اَكُونْدِي оғунди—اَلْ اَوْزَنْ اَكُونْدِي ол ўзин оғунди—у ўзини
мақтади. (ағунур, ағунмақ). Ма-
қолда шундай келган: اَكُونْجِي اَمِنْدَا اَرْتَاثُر оқу-
нчи ўминда артатур—ўзини мақтовчи, албатта,
иштонини булғатади, яъни мақтанчоқ кўпинча
тапнинг уддасидан чиқолмай хижолат тортади,
ҳатто иштонини булғатади. Бу мақол ўзини мақ-
тамасликка ундаб қўлланади.

اِكِنْدِي ікәнді—саркашланди, тирхишлик қилди, ўжар-
лик қилди. اَتْ اِكِنْدِي ат ікәнді—от бўйсунмади,
саркашлик қилди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлла-
нади. (اِكِنْمَاқ. اِكِنْرُ ікәнур, ікәнмақ).

اِكِنْدِي ікәнді—бўғоз бўлди. قِسْرَاقْ اِكِنْدِي қісрақ ікән-
ді—байтал бўғоз бўлди.

اَلِنْدِي алінді—اَلْ اَلِيْنْ اَلِنْدِي ол алімін алінді—у оласи,
оладиганини [пулини] бировнинг ёрдамисиз ўзи
олди. (اَلِنْمَاқ. اَلِنْرُ алінур, алінмақ).

الندى уланді — уланди. الندى نانک уланді нәң — бир
наrsa иккинчисига уланди. (النمق. النمر. النمار, уланмақ).

الندى улундi — ұралган, чирмалган. الندى نانک улундi
нәң — дарахт атрофига ұралган арқондек ёки кулча
булган илондек чирмалган, ұралган наrsa. يول
النمق. النمر. النمار. الندى јол улундi — йул айланди. (النمق. النمر. النمار, улунмақ).

الندى улiндiм — зерикдим, кунглимга тегди. من يول
النمق. النمر. النمار. الندى мән бу ишта улiндiм — мен бу ишта куд
қийналганим учун сиқилдим, зерикдим, чарчадим.
(النمق. النمر. النمار, улiнмақ).

الندى iländi: الندى انكار الندى ол аңар iländi — у, уни
топширган иши устида иш кутгандек булиб чиқ-
магани учун айблади. Маломат учун ҳам الندى
iländi деб айтнлиши шу асосдадир. (النمق. النمر. النمار, ilänur, ilänmāk).

الندى iländi: الندى تكان تونقا iländi —
тикон тунга илинди. (النمق. النمر. النمار, ilänur, ilänmāk).
Шеърда шундай келган:

تبدو منك الندى أمكأك كرو الندى
قلمشنكا الندى تغن بلب آل قنار

Табду¹⁰⁰ мәңә iländi,

Әмгәк кәру улiндi.

Қилмишiңә iländi,

Тутғун болуб ол қатар.

¹⁰⁰ Табду сүзи босма нусхада (I том, 177-бет) تبدو шаклида ноаниқ берил-
ган, асли تبدو табду бўлса керак.

Душман манга асир бўлди, машаққатлардан қийналди, ҳатто жонидан тўйди. Қилган ишига пушаймон бўлди. Қилган иши учун ўзини-ўзи ёзғирди, борган сари аламин ортиди.

[Табду (киши исми) манга асир бўлди, қийналиб азобланди, қилган ишига пушаймон бўлди. Асир бўлиб сиқилмоқда].

الْإِنْدِي إْل Іл инді: اَرْيَغِي قَا Іл инді — одам душманга асир бўлди. كَيْك تَزُق قَا Іл инді — кийик тузоққа илинди.

اَمْنَدُم مَن تَنْكُرِي دَنْ اَمْنَدُم мэн тэнқридан умундум — мен худодан умидландим.

(اَمْنَقْ اَمْنَقْ умунур, умунмақ).

اَنْدِي اَنْدِي а нунді — ҳозирланди. اَلْ يَاغِي قَا اَنْدِي ол јағиқа а нунді — у душманга [уни дафъ этиш учун] ҳозирланди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

(اَنْنَقْ اَنْنَقْ а нунур, а нунмақ).

اِنْدِم مَن اَنْكَار اِنْدِم Інандīm — ишондим, инондим. мэн аңар Інандīm — мен унга ишондим.

(اِنْنَقْ اِنْنَقْ Інанур, Інанмақ). Ишончли бек маъносидаги اِنْنَجْ بَكْ Інанч бəғ — шу сўздан олингандир.

Бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар бўлими

اَبِيْتِي اَبِيْتِي: اَلْ اَزِنْ مَنْدِنْ اَبِيْتِي ол өзін мэндін абітті — у мендан ўзини яширди. Яширилган ҳар нарсага ҳам шундай дейилади. اَبِيْتِي اَبِيْتِي абітур, абітмақ).

— феълнинг масдари девонда اَمْنَقْ умунмақ деб кўрсатилган, мон ўзбек тилида умидланмоқ деб ишлатилади.

آتتۈ اتатті — от бўлди. تاي اتاتті — той от бўлди, той улғайиб отлар қаторига ўтди, от ҳисобланди. Арабчадаги: قَتَبَتِ الْجَارِيَةَ футтиятил жорияту, яъни чўрилар қаторига кирди ибораси каби. Мақолда шундай келган:

تاي اتتسا ات تينور. اغول اردسا انا تينور

Тай ататса, ат тінур,
Оғул ʔrāzsä ата тінур.

Той улғайса, от тинади [яъни от минишдан қутқарилади], ўғил ўсса, ота тинади [яъни бола топган ҳосил отани тиндиради].

Шеърда ҳам келган:

تَكْرُ مِنْكَ سَافِمْنِي بِلْكَالِكا اَي
تَنْرُ قَلِي اتتسا قِسْوَق سَنِي تاي

Тэғур мэниң савимни билгалига ај,
Тінур қалі ататса қісрақ сәни¹¹¹ тај.

Менинг сўзимни еткуз, ақллиларга айтгин, агар той боласи от бўлса, отлар қаторига кирса, байтал тинади.

اَلْ اَنْجِي اَتتۈ — сиқиққа, қийинчиликка солди. اتتۈ ол ані ʔtätті — у уни сиқиққа солди. (اتتۈ اتتۈмәк). ʔtätүр, ʔtätмәк).

¹¹¹ Бу мисрадаги سَافِمْنِي сәни сўзини Басим Ағалай ортиқча деб ҳисоблайди. (Девани ʔuqatī turk, 207-бет). Унинг фикрича, бу ердаги сәни сўзи янглиш бўлиб, унинг ўрнида той маъносидаги سَافِي cıbı бўлиши керак эмиш. Бизнингча, асли тўғридир. Биринчидан, агар сәни эмас, cıbı— „той“ бўлса, сўнгги тај сўзи ортиқча бўлар эди. Иккинчидан, умуман фикр иккинчи шахсга қаратилгани учун сәни сўзи ўринли келтирилгандир.

اَحْتَبَّ ачѣттѣ — ачитди. اَلْ سِرْكَا ачѣттѣ — у сирка ачитди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. اَلْ اَنْكْ كُونَكِلِنْ اَحْتَبَّ ол аниң көңлиң ачѣттѣ — у унинг кўнглини бир аламли ҳолат билан ранжитди, огритди, яралади. (اَحْتَمَقْ) ачѣтур, ачѣтмақ).

اُذِنِّي узѣттѣ — ухлатди. اَلْ مَنِي اُذِنِّي ол мѣни узѣттѣ — у мени ухлатди.¹¹² (اُذِنَمَقْ) узѣтур, узѣтмақ). اَلْ اَلْ بَغْرَتْ اُذِنِّي ол југурт узѣттѣ — у қатик увитди, алади. اَلْ اُذِنَمَا алади. ала узѣтма узѣттѣ — у пишлоқ қилди. اَلْ اَلْ اَتْ ала ол от узѣттѣ — у ўтни ўчирди.

اَرْتِي ариттѣ: اَلْ تَرِغْ اَرْتِي ол тарѣг ариттѣ — у дон тозаллади¹¹³. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَرْتَمَقْ) ариттур, аритмақ).

اَرْتِي эриттѣ: اَلْ قَوْزِي اَرْتِي ол қозѣ эриттѣ — у қўзини ахта қилди. [моягини чиқариб олди]. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. Болани хатна қилганда ҳам шу сүз қўлланади. اَرْتِي اَغْلانْ оғлан эриттѣ — бола эрлардан саналди, эрлар сафига ўтди. Асли اَرْدَنِّي эрәзтидир. Бу ерда сўзнинг сўнгги товуши олдинги товушга сингиш натижасида [диссимиляция] اَرْتِي эрәттѣ ҳолига келган. Арабча ذِكْرٌ зикр дан مَذْكُورٌ музаккир тузилгани каби. (اَرْدَمَاكْ) эрәзур, эрәзмәк).

اَرْتِي эруттѣ — эритти. اَلْ يَاقْ اَرْتِي ол јағ эруттѣ¹¹⁴ — у

¹¹² Бу сўзнинг ҳозирги замон тилидаги формаси „ухлатди“ дир.

¹¹³ Бу сўзнинг мазмуни ўша даврлардаёқ ҳозиргидай эди, яъни бу сүз донгагина эмас, савзи, пиёз, чойнак, пиёла ва бошқа кўл нарсаларни тозалашга ҳам қўлланарди. Фарғонада „арчимоқ“ тарзида талаффуз қилинадиган сүз савзи, пиёзга нисбатан ҳам қўлланади.

¹¹⁴ Бу сўзни Басм Аталай اَرْتِي эрәттѣ бўлиши керак деб изоҳ берган. (I т. 208-бет.) Бизнингча, бунини янглиш ҳисоблашдан кўра, сўнгги мисолни алоҳида сўз сифатида изоҳлаш ҳақида фикр айтиш яхшироқ эди.

ёғ эритди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(*أَرْتُمَاكَ* *эрүтүр, эрүтмәк*).

أَزَيْتِي азйтти—адаштирди, оздирди. *أَلْ أُنْكَارُ يَوْلُ أَزَيْتِي* ол аңар јол азйтти—у унинг йўлини адаштирди.
(*أَزَيْتُمَاكَ* азитур, азйтмак).

أَزَيْتِي эзитти—*أَغْلَانُ قُلَاقِي أَزَيْتِي* оғлан қулақин эзитти—боланинг қулоғига тамға урди, тилди. Узунасига тилиниш ва тирмаланишдан бўлган ҳар бир доққа ҳам бу сўз қўлланади. (*أَزَيْتُمَاكَ* эзитүр, эзитмәк).

أَزَيْتِي узатти—узайтирди, чўзди. *أَلْ يِشِغْ أَزَيْتِي* ол јишғ узатти—у арқонни чўзди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. *أَلْ يِشِغْ أَزَيْتِي* ол ош јишғ узатти—у ишни чўзди, кечиктирди, орқада қолди, орқага судради.
(*أَزَيْتُمَاكَ* азатүр, узатмак).

أَزَيْتِي ўзитти—гаранг қилди. *أَلْ أَيْنَكُ قُلَاقِي أَزَيْتِي* ол аниң қулақин ўзитти—у кўп сўзлаб унинг қулоғини оғир қилди, гаранг қилди, кар қилди¹¹⁵. *سِرْكََا كُوبْنِي* сиркә кўбни ўзитти—сирка ачишидан кубни, хумни терлатди, кубнинг ташқарисига сизиб чиқди. Шунингдек, бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (*أَزَيْتُمَاكَ* ўзитүр, ўзитмәк).

أَسَيْتِي эситти—чўздирди. *أَلْ أَرْقَنِي أَسَيْتِي* ол урукнї эситти—у арқонни чўздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (*أَسَيْتُمَاكَ* эситүр, эситмәк).

أَسَيْتِي уситти—ташна қилди, чанқатди. *تُوزْلُغْ أَتْ مَنِي* тузлуғ эт мәни уситти—тузли гушт мени

¹¹⁵ Ҳозир бу сўз эзитти—шаклида эмас, ачитти тарзида қўлланади. Масалан: „Қулоқни ачитма, мияни ачитди“ каби.

ташна қилди, чанқатди. (أُسْتَرُ اسْتَمَاقُ) усітур, усіт-
мақ).

اِسْتِي isіттi; اَلْ مُونُ اِسْتِي ол мун ісіттi — у шұрвани
иситди. Темир ва бошқани қизитишга ҳам бу сўз
қўлланади. اَرُ اِسْتِي эр ісіттi — киши исиди. Бу
феъл ўтимсиз феълдир.¹¹⁶ Олдингиси мутааддий
эди. (اِسْتَمَاكَ اِسْتَرُ) ісітүр, ісітмәк).

اَشْتِي ашаттi: اَلْ مَنكَا اَشْ اَشْتِي ол мәнә аш ашаттi—
у менга ош ошатди, у менга таом едирди.
Бу сўзни кўпгина туркий қабилалар, хонлар ва
улуғлар таоми устида қўллайдилар. Лекин ўғузлар
ҳамманинг таомига ҳам қўллайдилар. Ўғузларнинг
қўллаши қондага мувофиқдир. (اَشْتَمَاقُ اَشْتَرُ) аша-
тур, ашатмақ).

اَشْتِي ашуттi— пардалашга, ўрашга буюрди. اَلْ مَنكَا
اَشْتِي ол мәнә јуғурқан ашуттi— у бошқа
бировни менга парда ўрашга, ёпишга буюрди.
Ҳар бир нарсани бошқа бировга беркитишга, бу-
юришга ҳам бу сўз қўланади. (اَشْتَمَاقُ اَشْتَرُ) ашу-
тур, ашутмақ).

Шеърда шундай келган:

اِذْوَ يِیْرِبْ بَشْتَمَاقُ   نَفَارْ يُولُغْ تَشْتَمَاقُ
اَرْنُ اَسِنُ اَشْتَمَاقُ   يَكْنُ بَرْجَا اَزِي جَغْدِي

Ізу бәріб бошуттум,
Тавар јолуғ ташуттум,
Эрән әссін ашуттум,
Јүкүн барча өзі чағдї.

¹¹⁶ Маҳмуд Кошғарий айрим феъл формаларининг ҳам ўтимли, ҳам ўтим-
сиз ҳолда қўлланишини кўрсатган.

Асир ҳақида гапиради:

Мол бериб ўзини қутқазсин деб, уни бўшатдим. Топган-таянганларини ўз жойига ташишга буюрдим. Одамлар айбини ер тагига кўмишга, ёпишга буюрдим. Уларнинг бошлиқлари ёрдамчисиз ҳамма юкни ўз қўли билан боғлади.

[Озодлик бериб бўшатдим. (Бўшатиш учун тўлайдиган) молларини ўзига ташитдим, одамларнинг айбларини ёпиб кетдим. Ҳамма юкини ўзи ташиди].

اَلْ مَنِي تُمْلِغْ قَا اُسْتِي ۈشۈتتى — совуққа қолдирди. اُسْتِي ол мەни тумліғқа ۈшۈتتى — у мени совуқда қалтиратди, уюштирди. اَلْ سۈچۈك اُسْتِي ол сۈчۈк ۈшۈتتى — у ичиладиган ширин шарбатни совутиш учун совуққа қўйди, совутти. Бу бир хил ичимликдир. (اُسْتِمَاك ۈشۈتۈر, ۈشۈтмәк).

اَلْ اُسْمَاك ۈشأتتى — ушатди, синдирди, бурдалади. اُسْتِي ол ۈтмәк ۈشأتتى — у нон ушатди, синдирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Ҳар бир нарсани майдалашга, ушатишга ҳам бу сўз қўлланади. (اُسْتِمَاك ۈشأتۈر, ۈشأتмәк).

اَسْتِي ۈشیتتى: اَلْ اَنِك اَوْن اَسْتِي ол анің ۈwin ۈшитتى — у одам бошқа кишига унинг уйи ҳақида сўзлашишга, текширишга буюрди. Шунингдек, ҳар бир нарса тўғрисида баҳслашиш, тортишиш, музокара олиб бориш, жанжаллашиш ҳақида ҳам бу сўз қўлланади. (اُسْتِمَاك ۈشیتۈر, ۈшитмәк).

Мақолда шундай келган:

قَلَاق اُسْتِمَاك كۈنۈكلۈ بَلِيَر. كۈز كۈزسا اَدِك كَلِيَر.

Қулақ эшитсә кәңли билір,
Көз көрсә уәк кәлир.¹¹⁷

Қулоқ сүзни эшитса, кўнгил билади; аммо кўз севиклисини кўрса, шавқ кўзғалади.

ағитти — юқорига чиқарди. اَلْ اَنْيْ تَاغْ قَا اَغْتِي ол ані тағқа ағитти—у уни тоққа чиқарди. Бошқаларға ҳам бу сўз қўлланади. تَنْكُرِي بِلْتِ اَغْتِي тәңри буліт ағитти—тангри ҳавода булут пайдо қилди. (ағитур, ағитмақ).

ақитти: اَقْتِي تَنْكُرِي اَقْنِ اَقْتِي тәңри ақин ақитти—тангри оқин (сел) оқизди. اَلْ سَوْفْ اَقْتِي ол суw ақитти—у сув оқизди. بَكْ اَقْنَجِي اَقْتِي бәг ақинчи ақитти—бек душманға қарши қуролли куч юборди. (ақитур, ақитмақ).

оқитти — ўқитди. اَلْ مَنكَا بِيَكْ اَقْتِي ол мәнә битик оқитти—у менга китоб ўқитди. Бошқаларға ҳам бу сўз қўлланади. (оқитур, оқитмақ).

эқитти — эқтирди. اَلْ تَرِيغْ اَكْتِي ол таріғ эқитти—у уруғ сепдирди, дон эқдирди. Униб чиқадиған ҳар бир ўсимликка ҳам шу сўз қўлланади. (эқитур, эқитмақ).

дғитти: اَلْ تَرِيغْ اَكْتِي ол таріғ дғитти—у дон тортиди, тегирмонда тортиб уни қилди. Бошқа нарсаларға ҳам бу сўз қўлланади. (дғитур, дғитмақ).

¹¹⁷ Навойида бу мақол бир мунча фарқли берилган. Бу мақолда севгида кўз сезгиси кучли экани айтілади. Навойида эса кўнгил севгиси кучли деб берилади: кўзни бир амаллаб сақлаб қолиш мумкин, кўнгилга севги етса, уни қандай қилиб сақлаб қоламаз, дейди:

Кўзни ўгуш сайи ила забт эткамен,
Етса кўнгил забтига иш неткамен.

كۆڭلۈم اءار ۋىتتى — دىلىم ۇنغا
 ʔm̩m̩ ʔm̩t̩t̩ — d̩l̩m̩ ʔn̩g̩a
 мойил булди. (ʔm̩t̩t̩r̩. ʔm̩t̩t̩m̩k̩).
 ʔm̩t̩t̩r̩ ʔm̩t̩t̩m̩k̩

Шеърда шундай келган:

قۇلان ئۇكالى قۇمتى
 ʔl̩ʔan̩ ʔuk̩al̩ ʔum̩t̩t̩
 أرقار سۇقۇ يۇمتى
 ʔr̩q̩ar̩ s̩uq̩u ʔum̩t̩t̩
 تىزگىن تۇرۇب سۇكرىشۇر.
 t̩z̩g̩in̩ t̩ur̩ub̩ s̩uk̩r̩iʃ̩uʔr̩.

Кулан тугәл қумуттi,
 Арқар соқақ јумуттi,
 Јајлағ таба ۋиттi,
 Тізгік торуб сәкрәшүр.

Баҳорни таърифлаб ёзади:

Баҳор қулон, кийикларни ҳаяжонга солди, тоғ эчки
 ва кийикларни тўплади, улар яйловларга майл
 қилдилар. У ерларда шодликдан саф тортиб, сакра-
 шиб ўйнамоқдалар.

[Бутун қулонларни қўзғатиб юборди. У (баҳор):
 тоғ эчкилари ва кийикларни тўплади. (Уларни) яй-
 ловларга йўллатди, саф-саф бўлиб сакрашаётирлар].

ануттi — мослади, ҳозирлади. ʔl̩ ʔn̩t̩t̩ ʔm̩t̩t̩r̩
 ол јағiқа тулум ануттi—у душманга қарши асбоб,
 қурол ҳозирлади. Ҳар бир тайёрланган нарсага ҳам
 бу сўз қўлланади. (ʔn̩t̩t̩m̩k̩. ʔn̩t̩t̩r̩. ʔn̩t̩t̩m̩k̩).
 ʔn̩t̩t̩r̩ ʔn̩t̩t̩m̩k̩

Мақолда шундай келган:

تۇلۇم اۇتسا، قۇلۇن بولۇر،
 t̩ul̩m̩ ʔut̩sa, ʔul̩un̩ bul̩ur̩,
 تۇلۇم ۇنۇتسا، بولۇن بولۇر.
 t̩ul̩m̩ ʔun̩ut̩sa, bul̩un̩ bul̩ur̩.

Тулум анутса, қулун болур,

Тулум унутса, болун болур.

Душманига (қарши) қурол ҳозирлаган киши қулун
 (той) топади, қурол ҳозирлашни унутган киши
 асир бўлади. Бу мақол ишларда олдиндан ҳозир-
 лик кўриш лозим эканлигига ундаб айтилади.

ʔn̩ ʔn̩t̩t̩t̩ — ʔn̩t̩t̩d̩i, k̩und̩ird̩i. ʔl̩ ʔn̩t̩t̩t̩
 ʔn̩ ʔn̩t̩t̩t̩ — ʔn̩t̩t̩d̩i ʔrd̩im̩ ol̩ m̩ʔn̩i ʔn̩t̩t̩t̩ — m̩n̩ bu
 мән унаттi — унатди, кўндирди. ʔl̩ ʔn̩t̩t̩t̩
 мән унамас ʔрдiм ол мәнi унаттi — мен бу

нашга унамас эдим, у мени унатди. (أَنَامُ أَتَنَامُ)

унатур, унатмақ).

أُنَتِّي уніттї—унутди. أَلْ سَوَزْ أُنَتِّي ол сөзін уніттї—
у сүзини унутди. Бошқаларга ҳам шундай.
(أُنَتْمَاقُ унітур, унітмақ).

أِنَتِّي інәттї—тамғалатди. أَلْ قَوَيْنْ إِنَتِّي ол қойін інәттї—
у қўйни тамғалашга буюрди. Бу қўйнинг қулоғи-
дан бир оз кесишдир.

(إِنَتْمَاكُ інәтур, інәтмәк).

Бу бўлимнинг манқуси

أَيْتِي айттї¹²⁰—сўради. أَلْ مَنكَا سَوَزْ أَيْتِي ол мәнә сөз
айттї—у мендан сўз сўради. Ўғузлар مَنْ اَنكَارْ سَوَزْ
أَيْتِي мән аңар сөз айттım—мен у билан сўзлашдим—
дейдилар, лекин бу қоида эмас, [қоидага хилоф].
(أَيْتْمَاقُ айтур, айтмақ).

أَيْتِي ујаттї—уялди¹²¹. أَلْ مَئْدِنْ أَيْتِي ол мēндін ујаттї—
у мендан уялди. Асли أَيْتِي أَيْأَذْتِي ујазтї дир. Бу сўз идғом
[регрессив ассимиляция] натижасида ујаттї бўл-
гандир.

(أَيْأَذْمَاقُ ујазур, ујазмақ).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

أَبْدِي абіддї—қочирди, яширди. أَلْ أَنِي كَشِيدِنْ أَبْدِي ол
анї кīшідін абіддї—у уни одамлардан қочирди,
яширди. Бошқадан яширилган ҳар бир нарсага ҳам
бу сўз қўлланади.

(أَبْتْمَاقُ абітур, абітмақ).

¹²⁰ Ҳозирги тилимизда аймақ ҳам, айтмоқ ҳам қўлланади. Айтмоқ асосдир. Ҳолбуки, бу мисолда айтмоқ—сўрамоқ маъносида бўлиб, ўғузлар уни янглиш равишида сўзламоқ маъносида қўллар эканлар. Девооннинг бир неча ерида айди шаклида берилган.

¹²¹ Фарғона шеваларида уятди тарзида қўлланади.

Бу бўлимнинг ғунналилари

۱. **اُنْكُنْفِي** унуқтї — унниқди, ўнгди, айниди. **اَر يُوْزِي اُنْكُنْفِي** ۋр јузи унуқтї — одамнинг јузи унниқди.
 ۲. **اُنْكُنْفِي** барчун унуқтї — ипак кийимликнинг ранги айниди, унниқди.
 ۳. **اُنْكُنْفَا** унуқар, унуқмақ).
 ۴. **اُنْكُنْفِي** оцултї — ўнгалди, ўнгланди. **سُكَّل اُنْكُنْفِي** сукәл оцултї — касал киши соғайди. **اِش اُنْكُنْفِي** иш оцултї — чалкаш иш ўнгалди.
 ۵. **اُنْكُنْمَا** оцулур, оцулмақ).
 ۶. Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

ТҲҲРТ ҲАРФЛИЛАР БҲЛИМИ

ЎҲТАСИ ВА ОҲИРИ СУКУНЛИ

БҲЛГАН ФАҲЛАЛДИ ШАКЛИДАГИ СҲЗЛАР БҲЛИМИ

۱. **اُر پَرْدِي** ўрпәрди — уҳ тортди, оҳ-воҳ қилди. **اَر اُر پَرْدِي** ۋр ўрпәрди — одам ғазабдан, уришдан оҳ-воҳ қилди.
 ۲. **اُر پَرْدِي** тақағу ўрпәрди — ҳўроз уришишдан ҳурпайди. **اُنْكُنْفِي اُنْكُنْفِي** аниң јини ўрпәрди — унинг териси, туки ҳурпайди.
 ۳. **اُر پَرْمَا** ўрпәрўр, ўрпәрмәк).
 ۴. **اِبْتُرْدِي** ɔптўрди — ўптирди. **اُنْكُنْفِي اِبْتُرْدِي** ол ани ɔптўрди — у бировни ўпишга буюрди.
 ۵. **اِبْتُرْمَا** ɔптўрўр, ɔптўрмәк).
 ۶. **اَتُرْدِي** аттўрди — оттирди. **اُنْكُنْفِي اَتُرْدِي** ол оқ аттўрди — у уни ўқ отишга буюрди. Ҳар бир нарсани оттиришга ҳам шу сўз қўлланади.
 ۷. **اَتُرْمَا** аттўрур, аттўрмақ).
 ۸. **اَتُرْدِي** ɔттўрди — чалдирди. **اُنْكُنْفِي اَتُرْدِي** сибизғу ɔттўрди — сибизга (сурнай) чалдирди. Бирон таъсир би-

алмашиб келгандир. Чунончи, арабчада ختار хаттор
 غدار гаддор ва خمارالناس химорунноси ва غمارهم
 гиморуҳум сўзларидаги каби.

اَل يِرْ اَخْتَرْدِي ол ʔэр ахтардī — у ер ағдарди, ер
 ҳайдади, шудгор қилди. اَخْتَرْمَاقِي ахтарур,
 ахтармақ).

اَرْتُرْدِي артурдī — орттирди. اَوْن يِرْمَاقِي اَزَا يِرْ اَرْتُرْدِي он
 жармақ ўзā бир артурдī — ўн танга устига бир тан-
 га орттирди. اَر اَرْتُرْدِي ʔр артурдī — одам ҳадди-
 дан ошди. اَرْتُرْمَاقِي артурур, артурмақ).

Шеърда шундай келган;

كَلْدِي بَرُو اَرْتُرُو   بِيَرْدِي اِيلِن اَرْتُرُو
 مُنْدا قَلْبُ التُّرُو   بَكْرِي بَلْبُ اَنْ بَنَاز

Kəldi bəru arturu,
 Bərdi əlin arturu,
 Munda qalib olтуру,
 Būgrī bolib ŷn bütär.

Асир бўлган бек ҳақида сўз боради: Бек ҳаддан
 ортиқ кеккайиб, ҳаддидан ошиб, мағрурланиб кўп
 аскар билан бизга келди. Кейин бизга мамлакати-
 ни ҳадя қилди. Ёнимизда товуши бўғиқ, муккайиб,
 энгашиб ўлтириб қолди.

[Бизга тизилган одам (аскар) лари билан келди.
 Бизга мамлакатини топширди. Ўзи бу ерда ўлти-
 риб қолди. Энгашиб қолгач, товуши чиқмас эди].

اَرْتُرْدِي ʔртўрдī — кечирди. اَنِيْكَ يَزُقِن اَرْتُرْدِي аниқ
 јазуқин ʔртўрдī — унинг гуноҳини кечирди.

اَنِيْكَ اِيْشِن اَرْتُرْدِي аниқ ишīн ʔртўрдī — унинг иши-
 ни ўтказди, қабул қилди. Бир ердан иккинчи ерга
 бирон нарсани кўчирган киши тўғрисида ҳам шу.
 сўз қўлланади. اَرْتُرْمَاقِي ʔртўрўр, ʔртўрмāқ)

اَزْتۇردى ʔztʉrdi: اَلْ اَغْلَى قَلَاغْنِ ʔl ʔgʎ qʎʌgʎn ол оғлі қулақін ʔztʉrdi — у ʔgʎnning қулоғини тилдирди, тери ёки ердаги ҳар бир узунасига тилиб чизилган чизикқа ҳам бу сўз қўланади. (ʔztʉrmʌk. ʔztʉrʉr. ʔztʉrmʌk).

اَزْتۇردى ʔztʉrdi: اَلْ يَبْ اَزْتۇردى ʔl jib ʔztʉrdi — у ип ʔздирди. Бошқасига ҳам шундай. (ʔztʉrmʌk. ʔztʉrʉr. ʔztʉrmʌk).

اَسْتۇردى ʔstʉrdi — ʔstʉrdi. اَلْ اَرْ اَسْتۇردى ʔl ʔr ʔstʉrdi — у одамини ʔстиришга буюрди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўланади. اَلْ اَتْ اَسْتۇردى ʔl ʔt ʔstʉrdi — у гўшт ʔстирди, у гўшти қозиққа, канорага ʔсишга буюрди. (ʔstʉrmʌk. ʔstʉrʉr. ʔstʉrmʌk) астурур, астурмак

اَسْتۇردى ʔstʉrdi: اَرُقْ اَسْتۇردى ʔrʉq ʔstʉrdi — у арқонни чўздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўланади. اَلْ قَفِيقْ اَسْتۇردى ʔl qʆiʎq ʔstʉrdi — у кепак ʔлатди. Тариқни қипиқ ва кепакдан айиришга, тозалашга буюрди. Совурилган ва ʔланган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўланади. (ʔstʉrmʌk. ʔstʉrʉr. ʔstʉrmʌk).

اَسْتۇردى ʔstʉrdi: اَلْ مَنَكَا اَسْتۇردى ʔl mʎkʌ ʔstʉrdi — у бир ишда мени енгиш учун тиришди. اَلْ قَلِمِشْ ʔl qʎmʎʃ ол қилмиш ишн ʔстәрди — у қилган ишига тонди, инкор қилди. Ҳар бир ишда тонишга, инкор ʔтишга ҳам бу сўз қўланади. (ʔstʉrmʌk. ʔstʉrʉr. ʔstʉrmʌk). Мақолда шундай келган: تۇزۇن بۇلا اُرُش. اُنُون بۇلا اَسْتُرْمَا Tʉzʉn bʉlʌ ʔrʉʃ. ʔnʉn bʉlʌ ʔstʉrmʌ — ювош одам билан уриш; чунки сен уни босишинг мумкин, уятсиз, юзсиз одам билан уришма. Чунки у сени шарманда қилади.

اَلْ مَنَّكَ اَذْكُوْ سُوْزْ اَشْتَرْدِيْ اштурди — эшитдирди. اَشْتَرْدِيْ ол мәнәә 33gү сөз эшитүрди — у менга яхши сүз эшиттирди. Аслида икки т билан اَشْتَرْدِيْ эшиттүрди дир. (اَشْتَرْمَاكْ. اَشْتَرُّر. аштурүр, эшитүрмәк)¹²².

اَشْتَرْدِيْ аштурди — туплатди. اَلْ قُمْ اَشْتَرْدِيْ ол қум эштүрди — у қум ва тупроқни туплатди, туплатишни буюрди. Уни идишга солиш, туплатишни буюришга ҳам шу сүз қўлланади. (اَشْتَرْمَاكْ. аштурүр, эштүрмәк).

اَشْتَرْدِيْ уштурди — тешдирди, тешишга буюрди. اَلْ اَقْ اَشْتَرْدِيْ ол оқ уштурди — у камонга ўрнатиладиган ўқ темирини тешишга буюрди. Ҳар бир тор тешикни тешишга буюришга ҳам бу сүз қўлланади. (اَشْتَرْمَاكْ. аштурүр, уштурмәк).

اَقْتَرْدِيْ ақтурди — оқтирди, оқизди. اَلْ سَوْفِ اَقْتَرْدِيْ ол суw ақтурди — у сув оқизишга буюрди. (اَقْتَرْمَاكْ. ақтурур, ақтурмак).

Шеърда шундай келган:

اَقْتَرُّر كُوْزْمَ يُلَاقْ تَشَلَّرْ اَرْدَكْ يَغَاقْ

Ақтурур кбзүм жолақ,

Тушләнүр брдәк жуғақ.

Күзим ёшлари булоқ сингари оқади, ҳатто унда ўрдак каби сув қушлари йиғиладилар, шўнғишадилар. اَقْتَرْدِيْ уқтурди — уқтирди. اَلْ مَنَّكَ اَنْكْ سُوْزِنْ اَقْتَرْدِيْ ол мәнәә анің сөзін уқтурди — у менга унинг сўзини тушунтирди, уқтирди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَقْتَرْمَاكْ. ақтурур, уқтирмак).

¹ Босма нусхада اَشْتَرْدِيْ эшитүрүр шаклидаги бу сўзни Басим Аталай ёзмага мувофиқ аштурүр қилиб тузатган. Қаранг: I том, 222-бет.

أَكْتَرْدِي ʔktʔrdi — ʔktirdi. ол таріғ ʔktʔrdi — у уруғ ʔktirdi. ʔkɨʃga буюрилган җар бир урукқа җам шу сүз қўлланади.

(أَكْتَرُّ ʔktʔrʔ, ʔktʔrmāk).

ʔgtʔrdi ʔgtʔrdi: أَلْ جُكَّانْ ʔl ʔkʔan ʔgtʔrdi — у җавгон ʔgtirdi. Җар бир нарсани ʔgɨʃga җам шу сүз қўлланади. (أَكْتَرُّ ʔktʔrʔ, ʔgtʔrmāk).

ʔgtʔrdi ʔgtʔrdi: أَلْ مَنِ ʔl mʔni ʔgtʔrdi — у мени мақташни бировга юклади, тайинлади.

(أَكْتَرُّ ʔktʔrʔ, ʔgtʔrmāk).

ʔktʔrdi ʔktʔrdi — тўлашга буюрди. أَلْ اَنْكَارِ يَمَاقْ ʔl ʔnkʔr ʔymʔq ʔktʔrdi ол аңар ʔarmaq ʔktʔrdi — у унга танга (пул) тўлашга буюрди. Бошқаларга җам бу сүз қўлланади. (أَكْتَرُّ ʔktʔrʔ, ʔktʔrmāk).

ʔlʔrdʔm ʔlʔrdʔm — ʔldirdim, ʔlɨʃga буюрдим. مَنْ اَنْدَنْ يَمَاقْ ʔlʔrdʔm мән андан ʔarmaq ʔlʔrdʔm — мен ундан танга ʔlɨʃga буюрдим. (الْتَرْمَاقْ ʔlʔrmʔq, ʔlʔrdʔm).

ʔlʔrdʔm, ʔlʔrdʔm).

ʔlʔrdi ʔlʔrdi: أَلْ اَشِجْ اِجْرَا اَتْ ʔlʔrdi ол ашҗ ʔiʔrʔ ʔt ʔlʔrdi — у қозонда гүшт ивирди, җўллади. Шунингдек кийим ва бошқаларни җўллаш, намлашга җам бу сүз ишлатилади. (الْتَرْمَاقْ ʔlʔrmʔq, ʔlʔrdi).

ʔlʔrdi ʔlʔrdi — ʔtirdi. أَلْ اَرْ ʔlʔrdi ол ʔr ʔlʔrdi — у одам ʔtirdi. Бошқаларга җам бу сүз қўлланади. (الْتَرْمَاقْ ʔlʔrmʔq, ʔlʔrdi). Мақолда шундай келган: بُوْتُونْ اَوْمُ لَكَ قَنْجَا قَلْسَا ʔlʔrdi буютун умуқ қанча қолса ʔlʔrdi — буютун иштонлик (иштони

бутун) қандай хоҳласа, шундай ўтираверади. Бу мақол гуноҳсиз одам, ҳеч қандай туҳмат билан қораланмайди, деган мазмунда қўлланади.

اَلْتَرْدِي ol mēdā kējik
iltürdi — у менга кийикни тузоққа илинтиришга буюрди. Ҳар нарсани илинтириш, осиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْتَرْمَاكُ. iltürür, iltür-māk).

اَلْدُرْدِي ol dūr di — ўлдирди. اَلْأُغْرِي ol oğrī
ōldürdi — у ўғрини ўлдирди. Бошқасида ҳам шундай. (اَلْدُرْمَاكُ. ōldürür, ōldürmāk).

اَلْدُرْدِي idür di — туширди. اَلْأَنِ تَاغِدِنِ ol anī
tağdīn idürdi — у уни тоғдан туширтирди. Бошқасида ҳам шундай. (اَلْدُرْمَاكُ. idürür, idürmāk). Бу сўз ن билан اَلْأَنِ تَاغِدِنِ индирди деб ҳам қўлланади.

اَوْنَدُرْدِي ūndür di — ундирди. اَوْنَدُرْدِي تَنْكِرِي tēnri ot
ūndürdi — худо ўтларни кўқартирди. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади. اَلْأَنِ اَفْكَا اَنْدُرْدِي ol anī
əwğā ūndürdi — у, уни уйга йўлатди. Бу уйғурлар сўзидир. Ўғузлар бунни билмайдилар. (اَوْنَدُرْمَاكُ. ūndürür, ūndürmāk).

اَتَغْرَدِي atğardi: اَلْأَنِ مَنِي atğardi — у отга
минишимга ёрдам берди, отга миндирди. Бошқаси ҳам шундай. (اَتَغْرَمَاقُ. atğarur, atğarmāk).

اَتَغْرَدِي atğardi — ўтлатди. اَلْأَنِ اَتْ atğardi —
у от ўтлатди. Бошқаларга ҳам шундай. (اَتَغْرَمَاقُ. atğarur, atğarmāk).

اَذْغُرْدِي aḡğur di — уйғотди. اَلْأَنِ اَذْغُرْدِي ol mēnī uḡ-

ғурдī — у мени уйқудан уйғатди. (اذغرماق) ^{اذغرر}
узғурур, узғурмақ).

اذغردي ^{اذغرر} озғардī — билди, эслади. ^{اذغرر} ол анī кэдін озғардī — у уни бир қанча вақтдан кейин уйлаб билди, эслади. (اذغرماق) ^{اذغرر} озғарур, озғармақ).

ارغردې ^{ارغرر} арғардī — чарчатди. ^{ارغرر} ол атін арғардī — у отини чарчатди. (ارغرماق) ^{ارغرر} арғарур, арғармақ). Шеърда шундай келган:

كۆڭلۈم اڭار قايىنايۇ،
اچتىن اڭكر اينيۇ
كۆلدى مەنكا يينيۇ
اينب مەنى ارغورۇ

Көңлүм аңар қайнају,

Ічтін аңар ойнају,

Кәиді мәңә бойнају

Ойнаб мәні арғарур.

Уйнинг ичида севиклигим билан уйнашганимда кўнглим унга (дўстимга) жўш урди. У менга ғурур билан келди ва чарчагунимча мен билан уйнади. [Турли-туман чечаклар тизилиб, ғунчалари ёзилди. Узоқ вақт (ер тагида) ётиб ёзилган эди, ердан (бош) кўтариб айрилишаётир]. Ҳар бир чарчаган ҳайвон учун ҳам бу сўз қўлланади.

انغردې ^{انغرر} анғардī — онд, қасам ичирди. ^{انغرر} ол анī анғардī — у унга қасам, онд ичтирди. Асли ^{انغرر} андғардī — бўлиб, енгиллик учун ^{انغرر} д д туширилгандир. Бу хусусиятни оятда ҳам кўрилади. Масалан, ^{فطلتم} ^{فطلتم} ^{فطلتم} фазалтум тафакка-хун иборасидаги ^{فطلتم} фазалтумнинг асли ^{فطلتم} фазалилтумдир. Бунда л енгиллик учун туширилган. (اندغرماق) ^{اندغرر} андғарур, андғармақ).

ол аниң јүзиңә **اَلْ اُنْكَ يُوْزَنْكَ اِلْفَرْدِي**: **اَلْفَرْدِي**
 əlwırdı — у унинг юзига у билан, уришаётгандек
 бир сүз билан отилди. (**اَلْفِرَا. اَلْفِرْمَاكْ**) **əlwı-**
pär, əlwırmäk).

откўрди — ўткизди, сурди. اَلْاُفْكَا қарін откўрди — сурги ўт ични сурди. اَتَكْرَدِي ол əwigā bitik откўрди — у уйига хат юборди. Ҳар бир нарсани бирор нарсадан юборишга ҳам шу сўз қўлланади. اَتَكْرَرُ : اَتَكْرَمَاً откўрүр, откўрмәк).

ال اَتِنْ أَفْكَ اِجْكَرْدِي. اِجْكَرْدِي
 ол атін ɣwǵä ıčkärdi — у отини ичкари киритди.
 Бошқаларга ҳам шундай. اِجْكَرْمَا اِجْكَرْمَا

ičkärür, içkärmək). اَلْ اَنِي بُكَّا اِجْكَرْدِي ол ані
бэккә içkärди — у уни бекка кириб чақди. Уни
қоралаб сўзлади. Бошқаларга ҳам шундай.

1. **اَلْ كِچِکْ سُوْرُکْ اَذْکُرْدِ :** ол кічк
 сөзүг ээгäрдi — у арзимас, қийматсиз сүзiн тинг
 лади, маъқуллади, унга амал қилди. Бу сүз күпинча
 бўлишсиз, инкор шаклида қўлланади. **اَلْ اَنِكْ**
سُوْرُنْ اَذْکُرْمَدِ : ол аниң сөзiн ээгäрмәдi — у унинг
 сүзiнга қўшилмади, қулоқ солмади, қадрламади.
اَلْ بَقْرُ نَانْکِي اَذْکُرْدِ ол јавуз нәңи ээгäрдi — у
 бузуқ нарсани тузатди, ислоҳ қилди.
اَذْکُرْمَاکْ ээгäрүр, ээгäрмәк).

اَلْ يَٰۤاَرْغُوْرْدِیْ — эритди. اَرْکُرْدِیْ ол jaғ әргүрді—
у ёғ ва бошқаларни эритди. (اَرْکُرْمَاکْ.
әргүрүр, әргүрмәк).

اَلْ اَشَقَا اَرْگُرْدِي ол ашқа әргүрді — улгурди. әргүрді — у ошға тамом бұлмасдан етиб улгурди. Ҳар бир нарса тамом бұлмасдан етиб улгуришга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْگُرْمَاکْ. әргүрүр әргүрмәк).

اَسْکِرْدِي эскірді — эскирди. تُونْ اَسْکِرْدِي тон эскірді — тўн эскирди. Бошқаларга ҳам шундай. (اَسْکِرْمَاکْ. эскірүр, эскірмәк).

اَشْکُرْدِي ўшкүрді — қичқиртди, ўшқиртди. اَلْ اَتَغْ كِيكَا ол йтиғ кәйиккә ўшкүрді — у итни кийикка қичқиртди, ўшқиртди. Шунингдек одам бир нарсага ўшқирса ҳам шу сўз қўлланади. يِلَانْ اَشْکُرْدِي йлан ўшкүрді — илон оғзи билан вишиллади. Одамнинг оғзи билан ҳуштак чалишига, бургут қушнинг қичқиришига ҳам бу сўз қўлланади. Мақолда шундай келган: اَسْ اَشْکُرْسَا اَلْوُرْ ус ўшкүрсә өлүр — бургут қуш бировнинг бетига қараб сайраса, ўшқирса, ўлимнинг аломати деб ҳисоблайдилар. (اَشْکُرْمَاکْ. ўшкүрүр, ўшкүрмәк).

اَشْکُرْدِي ўшкүрді — эслади. اَلْ اَتَمَشْ سَوَزْگْ اَشْکُرْدِي ол унутмуш сөзүг ўшкүрді — у унутилган сўзни эслади. Бошқаси ҳам шундай. (اَشْکُرْمَاکْ. ўшкүрүр, ўшкүрмәк). Ўтимсиз феъдан ўтимли феъл ясаш, ўтимли феъллардан икки фоилга ўтувчи феъл ясаш учун ўтган замон феълининг қўшимчиси бўлган „д“ ҳарфи „т“ га айлантирилади. [Бу вақт] феълда икки „т“ ҳарфи пайдо бўлади: бири — ўтимли феъл ясаш учун орттирилган „т“, иккинчиси „т“ га айланган ўтган замон феъли аффикс „д“ дир.

Масалан, سۆز اَشْكُرْدِي сөз уш күрді гапида уш-
күрді феъли эслади маъносида бўлса, اَشْكُرْتِي
ушкүртти фъели эслатди демакдир. اَنِي اَرْغَرْتِي
аниң атін арғуртти (унинг отини чарчаттирди) икки
фоилга ўтувчи феълга мисолдир. Бу феълларнинг
اَشْكُرْتُرْدِي ушкүртүрди اَرْغَرْتُرْدِي арғуртурди вари-
антлари ҳам бор. Аввалгиси яхшироқ, тўғрироқдир.
اُرپاشْتِي урпашти — ҳурпайишди. اَرْن اُرْبَشْتِي эрән ур-
пашти—ботирлар бўлак-бўлак бўлиб бир-бирларини
ғазаб билан қувардилар, бир-бирларига ҳурпаяр-
дилар. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(اُرْبَشْمَاك اُرْبَشُور. урпашмәк, урпашмәк).

Шеърда шундай келган:

اَرْن اُرْبَشُور اَوْجِن كَكِن اِرْتَشُر
سَقْل تَتَب تَرْتَشُر كَكْسِي اَرَا اوت تَتَار

Эрән аріг урпашур,
Өчін кәкин іртәшур,
Сақал тутуб тартішур,
Көксі ара от тўтәр.

Ботирлар бир-бирларига ёмон кўз ва ғазаб билан
қарашадилар, улар бир-бирларидан ўч олмоқ ис-
тайдилар, ғазаб ўти кўкракларида ёнаётгандай
соқолларига осилишар, тортишардилар. [Одамлар
(бир-бирларидан) ўч олиш учун (бир-бирларига)
ғазаб билан боқишар эди, ўч олмоқ истар эдилар.
Кўкракларида ғазаб ўти ёнаётгандай, соқолларига
чангал солиб тортишар эдилар].

اِرْتَشْتِيلَار іртәштиләр — текширишдилар, излашдилар. اَلَار
بُو سۆزُك اِرْتَشْتِيلَار олар бу сөзүг іртәштиләр—улар

бу сўзни текширишдилар. Иш ва бошқаларни текширишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْتَشُوْر اَرْتَشْمَاكْ) irtäshür, irtäshmäk).

اَرْتَشْدِي арташді: اِرْتَشْدِي اِرْتَشْمَاكْ жалтцук ічин арташді — одамлар бир-бирларини кўриб бузилишди. Бир-бирига таъсир қилиб бузадиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْتَشْمَاقْ) artäshür, artäshmaq).

اَرْتَشْدِي ортүшді — пардалашди, яширишди. اَلَارْ بُو اِشْنِجْ олар бу ішіғ ортүшді — улар бу ишни пардаладилар. Ҳар бир ишни яшириш учун бировга ёрдам қилган кишига ҳам шундай дейилади. (اَرْتَشْمَاكْ) örtüşür, örtüşmäk).

اَرْتَشْدِي örtäshді — ўрташди, куйдиришди. بُوْدَنْ بِيْرْ اِكْتِدْبَنِيْگْ اَفْلَارِنْ اَرْتَشْدِي бузун бір ікіндінің әwlärin örtäshді — халқ бир-бирининг уйини куйдиришди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу феъл формаси ёрдамлашиш, баҳслашишга ҳам қўлланади. (اَرْتَشْمَاكْ) örtäshür, örtäshmäk).

اَرْتَشْتِي эртішти — узишди, баҳслашди. اَلْ مَنِيْگْ بَرْلَا ол мәнің бірлә арсландан эртішти — у мен билан арслон ёнидан ўтишга баҳслашди. Шунингдек ҳар бир хавфли нарса олдидан ўтишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْتَشْمَاكْ) artäshür, artäshmäk).

اَرْتَشْدِي артішді — ортишди. اَلْ مُنْكَ اَرْجِيْ اَرْتَشْدِي ол мәнә арчі артішді — у менга туяга юк ортишда ёрдам берди. (اَرْتَشْمَاقْ) artäshür, artäshmaq).

Бу сўз тортишиш ва баҳслашишга ҳам қўлланади.

اقتشني ол анів ол анів **اَلْ اَنِكْ بَرَلَا اَقْتَشَنِي** оқташті — ўқотишди. **اَلْ اَنِكْ بَرَلَا اَقْتَشَنِي** ол анів ол анів
 бірлә оқташті — у унинг билан ўқотишди. Қуръа
 соққасини ташлашга ҳам бу сўз қўлланади.
 (اَقْتَشَمَاقْ. اَقْتَشُورْ. оқташур, оқташмақ).

اُنْدَشَدِي ундашді — чақиришди. **اَلْ اَنِكْ بَرَلَا اُنْدَشَدِي** ундашді — улар бир-бирларини чақи-
 ришдилар, ундашдилар. (اُنْدَشَمَاقْ. اُنْدَشُورْ. унда-
 шур, ундашмақ).

اَبْرَشَتِي опрашті: **تُونَلار اَبْرَشَتِي** тонлар опрашті — тун-
 лар тўзий бошлади, тўзишга юз тутди. Бошқалар-
 га ҳам бу сўз қўлланади. (اَبْرَشَمَاقْ. اَبْرَشُورْ. опра-
 шур, опрашмақ). Мақолда шундай келган:

كُنْكَاش لَيْكْ بَلِيكْ اَذْرُشُورْ.
 كُنْكَاش سِيْزْ بَلِيكْ اَبْرُشُورْ

кэнәшілік білік узрашур, кэнәшісіз білік опрашур —
 маслаҳатлик иш борган сари яхшилашиб боради,
 бемаслаҳат иш борган сари бузилишга юз тутди.
 اَبْرُشَدِي опрушді: **اَلْ مَنْكَا مُونْ اَبْرُشَدِي** ол мәнқа мун
 опрушді — у менга шурва ичишда ёрдам берди.
 Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَبْرُشَمَاقْ. اَبْرُشُورْ.
 опрушур, опрушмақ). Бу феъл формаси баҳсла-
 шишга ҳам қўлланади.

اَتْرُشَدِي отрушді: **اَلْ اَلَرْ بَرَبَرْكَ اَتْرُشَدِي** олар бір-
 біргә бітік отрушді — улар бир-бирларига хат
 юбордилар. (اَتْرُشَمَاقْ. اَتْرُشُورْ. отрушур, отруш-
 мақ). Бу сўзнинг асли **اَتْرُشَدِي** отукрушді дир.
 Бу сўз ёрдамлашишга ҳам, баҳслашишга ҳам
 қўлланади.

اَلْ اَنْكَرُ اَتْرُشْدِي : отрушді — ол аңар отрушді — у унга бир ишда тескари турди, хусумат қилди. у менга юзланди; мен билан бетма-бет турди. (اَتْرُشْمَاقُ) отрушур, отрушмақ).

اَلْ مَنكَا كَسْمَا اَتْرُشْدِي : утрушді — у менга зулф (соч) кесишда ёрдам берди. Ортиқчаси қайчи билан қийиладиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اَتْرُشْمَاقُ) утрушур, утрушмақ).

اَلْ مَنكَا قُش аَجْرُشْدِي : учрушді — учиришди. ол мәнә қуш учрушді — у менга қуш учиришди, қуш учиришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (аَجْرُشْمَاقُ) учрушур, учрушмақ).

اَلْ اَنَكُ اُبْكَاسِنْ مَنِكُ بَرَلَا аَجْرُشْدِي : бчрүшді : ол анің бпкәсін мәннің бірілә бчрүшді — у унинг ғазабини бостиришда менга ёрдам берди. Бу сўз ўт ўчиришга ёрдамлашишга ҳам қўлланади. (аَجْرُшْمَاقُ) бчрүшүр, бчрүшмәк).

اَلْ مَنكَا سُوْفُ اَجْرُشْدِي : ічрүшді : ол мәнә суw ічрүшді — у менга сув ичишда ёрдам берди. Баҳслашишда ҳам шу сўз қўлланади. (аَجْرُшْمَاقُ) ічрүшүр, ічрүшмәк).

اَلْ اَزْرُشْدِي : азірішді — айрилишди. олар ікі азірішді — улар иккови айрилишди. (аَزْرُшْمَاقُ) азірішур, азірішмақ).

تَمَانُ جَجَكُ تَرْلَدِي
اَكْشُ يَتْبُ اَزْلَدِي
بَكَنْدَنْ اَلْ يَزْلَدِي
يَزْدَا قُبَا اَزْرُشُورُ

{ Тумән чәчәк тизиди,
 Бүкүндән ол язилди,
 } Әгүш ятīb узаиди,
 Јәрдә қоба аэрішур.

Ёзни мақтаб ёзади: турли-туман чечақлар тизилди,
 ғунчасидан, куртагидан ёзилиб күринди. Улар ер
 остида узоқ ётиб эзилган эди, ердан бош кўта-
 риб бир-биридан айрилишаётир.

[Турли-туман чечақлар тизилиб, ғунчалари
 ёзилди. Узоқ вақт (ер тагида) ётиб эзилган эди.
 Ердан (бош) кўтариб айрилишаётир].

اۆرۈشدي اۆرۈشدۈ — айиришди. ол
 мәнә тавар аэрушди — у менга газмол айиришда,
 танлашда ёрдам берди. Бошқаларга ҳам қўлланади.
 (аэрушур, аэрушмақ). Бу сўз
 баҳслашишга ҳам қўлланади.

اىكى اۆگرۈشدي اىكى аэғр — тишлашди, тўқнашишди.
 اىكى аэғр бири бири билан тишлашди. Бошқаларга ҳам бу сўз
 қўлланади. (аэришур, аэришмақ).
 Ёрдамлашиш ва баҳслашишга ҳам бу сўз қўлла-
 нади.

асрушди асрушди — аксиришди. асрушди — икки киши ким кўп аксиришда баҳс-
 лашди. (асрушур, асрушмақ).

асрушди асрушди — ўсиришди. олар икки
 асрушди — улар иккови ўсиришда баҳслашиш-
 ди. (асрушур, асрушмақ).

ағрашди ағрашди — ўқрайишди, тикилишди. ағрашди — икки јағи ағрашди — икки душман бир-би-

рига тикилишди, бир-бирига қасд қилишди. Бош-қаларга тикилиш ва ўқрайиш ҳам шундай.

(ағрушмақ. ағрушур, ағрушмақ).

ағруштилар : оллар бу ишқа ағруштилар — улар бу ишга ағрунишдилар, хафа бўлишдилар, ачинишдилар. (ағрушмақ. ағрушур, ағрушмақ).

ағрушти ол мана сонуқ оғрушти — у менга сунгакни бўлак-бўлак қилиб айиришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (ағрушур, ағрушмақ).

ағрушти эвришти: — аниқ бири тилим эвришти — у, унинг билан талай айланишди, кўп машғул бўлди. аниқ қажмиш атиғ эвришти — у қочган отини қайтаришга ёрдам берди. ол мана тавар эвришти — у менга молни ағдаришда, яъни астарини ўнгга ағдаришда ёрдам берди. (ағрушмақ. эвришур, эвришмақ).

ағрушди оқрашди — кишнашди. јунд қамуғ оқрашди — [ўтни кўриб] бутун отлар подаси кишнашди. (ағрушур, ағрушмақ).

Шеърда шундай келган:

бешин атиб бешинди   тўман тўруб тўшнди
ағрушур   ағрушур

Јашин атиб јашнади,
Туман туруб тушнади,
Азғир, қисир кiшнiдi,
Ўғур алiб оқрашур.

Баҳорни таърифлаб ёзади.

Яшин яшнади, булут қўзғалиб, ҳаяжонга тушди. Айғир ва биялар баҳор келганидан завқланиб, шодлик билан кишнашди ва яйрашиб уюр олишди, насл тарқатишди. [Яшин яшнади, булут қўзғалиб қайнади. Айғир, байталлар кишнашди. Уюр олиб шодланишмоқда].

اَل بَكَا كَنَد اَكْرِشْتِي. Эгришти — ўрашга ёрдам берди. ол бәггә кәнд эгришти — у бекка қўрғонни ўрашга, муҳосара қилишга ёрдам берди. قَزْ اَناسِي يَزْ لَا يَبْ. қіз анаси бірлә јип эгришти — қиз онаси билан ип йигиришда баҳслашди. Ёрдамлашишда ҳам бу сўз қўлланади. (اَكْرِشْمَاكْ. эгришўр, эгришмәк).

اَل اَنَكْرُ بِيَشِكْ اَكْرِشْتِي. эгришти : ол аңар бәшик эгришти — у бешик терватишда унга ёрдам берди. (اَكْرِشْمَاكْ. эгришўр, эгришмәк).

اَمْرِشْتِي. эмришти : اَتِمُ يَرْجَا اَمْرِشْتِي. этим барча эмришти — қўтир ва бошқалардан бутун аъзойи баданим қичишди. (اَمْرِشْمَاكْ. эмришўр, эмришмәк).

اَرَفْشَدِي. арвашдī¹²³ — аврашди. قَامْ لَزْ قَمْعْ اَرَفْشَدِي. қамлар қамуғ арвашдī — сеҳргарлар аврашдилар, бир турли сўзлар сўзлашдилар. Жин чалиши ва бошқаларга қарши авраш ҳам шундай. (اَرَفْشَمَاقْ. арвашур, арвашмақ).

¹²³ Арвашди сўзи ҳозир аврашди тарзида қўлланади. Навоий асарларида ҳам девондагича қўлланган:

Зулфи савдосида билмаслар Навоий нуктасин.

Ким жунун рафторидур ёхуд йилоннинг арбоғи.

Ҳозирги ўзбек тилининг айрим лаҳжаларида ҳам „арбади“ формаси қўлланади.

ال اڭك بولا ڭك ارقشني арқашті — орқалашди. ارقشني ол аңң бірлә жүк арқашті — у, унинг билан жүк орқалашди, җәни у ўртоғининг юкини орқасига қўйиб кўтариб борди. (ارقشماق. ارقشور. арқашур, арқашмақ).

бу ى بوى اڭكى بىلا ارقشني алқішті — йўқ қилишди. ارقشني ىككى بىلا алқішті — икки тоифа (қабила) бир-бирини йўқ қилди. Ҳар нарсани йўқ қилишда баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (ارقشماق. ارقشور. алқішур, алқішмақ).

ال منك بولا алқішді — яхшилашди, алқишди. ارقشني ол мѣнң бірлә алқіш алқішді — у менинг билан мақташди, алқишлади, яхшилашди. Алқишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (ارقشماق. ارقشور. алқішур, алқішмақ)

Қуйидаги парчада келган:

البَلارُ ارغِ اَلْقَشْرَ كُجْ بِيْزْ قَلْبِ اَرَقْشَرِ
يېر يېر اوزا اَلْقَشْرَ اذْكُرْ مَذْبِ اقِ اَنَارْ

Алплар арг алқішур,
Күч бір қіліб арқашур,
Бір-бір ўзә алқашур,
Эзкәрмәзіб оқ атар.

Жангни таърифлаб ёзади:

Ботирлар бир-бирини улдирадилар, йўқ қилишадилар, кучларини тўплаб, бир-бирига ёрдамлашадилар, кумак бериб мақташадилар, уларнинг ҳар бири ўлимдан қўрқмай ўқ отадилар.

[Ботирлар роса уришдилар, (бир-бирларига) ёрдам учун кучларини бириктирдилар. (Улар) бир-бирларини мақташар эдилар, (уларнинг ҳар бири) ўлимдан қўрқмай ўқ отадилар].

اړكشټي 1ړكشټي — тушлашди. *اړكشټي* ол мена
тавар 1ړكشټи — у менга мол тушлашда ёрдам бер-
ди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади.

(*اړكشټور*. 1ړكشӯр, 1ړكшмәк).

اړكاشټي 1ړكашти ¹²⁴ элашишди. *اړكاشټي* ол
аңар ун 1ړكашти — у унга ун элашда ёрдам берди.
Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади.

(*اړكاشټور*. 1ړكашӯр, 1ړكашмәк).

эмгашти 3эмгашти — қийналишди. *эмгашти* 3бу ишда бо3 эмгашти — бу ишда одамларнинг баъ-
зиси баъзиларининг сабабидан чарчашди, қийна-
лишди. (*эмгаштор*. 3эмгашӯр, 3эмгашмәк).

опләшди 3опләшди — ҳўплашди, нобуд қилишди. *опләшди* 3будун 1к1нд1 тавар1н 3опләш-
ди — халқ бир-бирининг молини нес-нобуд қилди,
ғарот қилди. (*опләштор*. 3опләшӯр, 3опләшмәк).

отләшди 3отләшди : 3отләшди 3нәң — нарсалар
тешилиб ёрилди. Нарсалар парда билан ўралди.
Бу сўз ўғирлашда қўлланади. (*отләштор*. 3отләшӯр, 3отләшмәк).

отләшди 3отләшди : 3отләшди 3алплар 3отләшди — бо-
тирлар талашишди, уришишди. (*отләштор*. 3отләшӯр, 3отләшмәк).

итлишди 3итлишди 3нәң —
нарсалар йўқ бўлди, йўқолди. (*итлиштор*. 3итлишӯр, 3итлишмәк).

¹²⁴ Бу сўзни ҳозир элашди тарзида қўлаймиз. Девон ёзилган вақтда бу
феъл элак сўзидан ясалган бўлса керак. Бизда ҳозир эла буйруқ формасидан
ясалган ҳолати қўлланади.

اچلىشدى اچلىшді — очилишди. قېغلار اچلىشدى қапуғлар ачлышді — эшиклар очилди. Ечилмаган масалаларнинг ечилишига ҳам бу сўз қўлланади.

(اچلىشماق. اچلىشۇر. اچلىشمāk).

اۆلىشدى اۆلىشді — йўқотишди. اۆلىشدى اۆلىشді — олар бір ікіндіні аۆлішді — улар бир-бирига бўлган ҳурмати йўқотишди.

(اۆلىشماق. اۆلىشۇر. اۆلىشمāk).

اۆلىشدى اۆلىшді — кетма-кет, орқама-орқа юришди.

اۆلىشدى اۆلىшді — ки-йиклар бир-бирининг орқасидан юришди.

(اۆلىшмаق. اۆلىшۇр. اۆلىشمāk).

اۆلىшدى اۆلىшді — мардликда баҳслашишди. اۆلىшدى اۆلىшді — олар іккі аۆлішді — улар иккиси эрликда, мардликда баҳслашди.

(اۆلىшмаق. اۆلىшۇр. аۆлішмāk).

اۆلىшدى اۆلىшді — бақиршди, қийқиршди. اۆلىшدى اۆلىшді — будун қамуғ орлашді — ҳамма эл бақиршиб чақиршди. Асли аўлашті дир.

(اۆلىшмаق. اۆلىшۇр. орлашур, орлашмақ).

اۆلىшدى اۆلىшді — узилди. اۆلىشدى اۆلىшді — нарсa узилди. اۆلىшدى اۆلىшді — эр-хотинлик узилди.

اۆلىшدى اۆلىшді : اۆلىشدى اۆلىшді — алимліг бәрім-лікдін аۆлішді — олувчи билан берувчи [қарз берган ва қарз олган] узилишди.

(اۆلىшмаق. اۆلىшۇр. аۆлішмāk).

* Бу сўз اۆلىш шаклида берилган. Қаранг: I т, 65, 223-бетлар.

¹²⁵ Бу сўз Басим Аталайда кіші тарзида берилган, I том, 239-бет.

اِشْلَاشْدِي işlāşdı — ишлашди, ишда баҳслашишди. اَلْ ol mēñ birlä işlāşdı — у мен билан ишда баҳслашди. Ишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади.

(اِشْلَاشُور. اِشْلَاشْمَاق. işlāşur, işlāşmāq).

اِغْلَاشْتِي iğlaşdı — йиғлашди. اَغْلَانْ oğlan iğlaşdı — болалар йиғлашди. Бу сўзнинг ي билан келган اِغْلَاشْتِي iğlaşti варианты ҳам бор.

(اِغْلَاشُور. اِغْلَاشْمَاق. iğlaşur, iğlaşmāq).

اَقْلَاشْدِي aqlāşdı — тўпланишди. كِشِي kishi aqlāşdı — одамлар бир нарса устига тўпланишди.

(اَقْلَاشُور. اَقْلَاشْمَاق. aqlāşur, aqlāşmāq).

اَقْلَاشْتِي aqlāştı: اَلْ ol bēg birlä aqlāştı oñab — у амир билан уйини ўртага қўйиб (уйдан) қимор ўйнашди. Бу махсус қондадир. Қимор ўйнашни билдириш учун ўртага қўйиб қимор ўйналадиган сўз, ўзаги олиниб, охирига لَاشْتِي lāştı қўшимчаси қўшилади.

(اَقْلَاشُور. اَقْلَاشْمَاق. aqlāşur, aqlāşmāq).

اَكْلَاشْدِي aklāşdı — тўпланди, йиғилди. بِيْر نَانْكَ بِيْر اَزَا bir nāñq bir ūzā aklāşdı — бир нарса бир нарса устига йиғилди. Масалан, қум тўпланиши, чигиртканинг қамиш устига тўпланиши ёки одамларнинг иш атрофига тўпланиши каби.

(اَكْلَاشُور. اَكْلَاشْمَاق. aklāşur, aklāşmāq).

اَقْلِاشْدِي aqlīşdı — турли тарафдан одамлар йиғилишди. Шунга ўхшаш ҳар томондан сувлар оқишига ҳам бу сўз қўлланади.

(اَقْلِاشُور. اَقْلِاشْمَاق. aqlīşur, aqlīşmāq).

اَكْلَشْدِي ʔklāšdī: اَلَارْ قَمْعْ اَذَقْ اَكْلَشْدِي لَارْ олар қамуғ азақ ʔklāšdīlār — улар ҳаммаси бир ишда якдиллик билан иттифоқ бўлдилар демакдир. Бир-бирларига нарсани оёқ билан босиб янчишга ёрдам бериш учун ҳам қўлланади. (اَكْلَشْمَاكْ اَكْلَشُورْ ʔklāšmāk ʔklāšūr, ʔklāšmāk).

اِكْلَشْدِي iklāšdī: اِلْقَى اَرِغْ اِكْلَشْدِي ilqī arīḡ iklāšdī — йилқи ва бошқа ҳайвонлар касалланишди. (اَكْلَشْمَاكْ اِكْلَشُورْ iklāšmāk iklāšūr, iklāšmāk).

اَمْلَشْدِي لَارْ ʔmlāšdī lār — даволандилар, эмландилар. بَالِغْ لَارْ ʔmlāšdī lār — ярадорлар даволанди. (اَمْلَشْمَاكْ اَمْلَشُورْلَارْ ʔmlāšmāk ʔmlāšūr lār, ʔmlāšmāk).

اَمْلَشُو ʔmlāšū: اَلْ اَنِيْكَ يَزَلَا جُكَاَن اَرْدِي اَمْلَشُو ol anīḡ ʔmlāšū — ол аниң бiрlā чавған урдi ʔmlāšū — у унинг билан иштонни ўртага қўйиб чавгон ўйнашди. (аَمْلَشْمَاكْ اَمْلَشُورْ ʔmlāšmāk ʔmlāšūr, ʔmlāšmāk).

اِمْلَشْدِي imlāšdī: اَلْ اَنِيْكَ يَلَا اَلِيْكَنْ اِمْلَشْدِي ol anīḡ ʔmlāšdī — ол аниң бiлā ʔmlāšdī — у, унга қўли билан ишоратлашди. (аِمْلَشْمَاكْ اِمْلَشُورْ imlāšmāk imlāšūr, imlāšmāk).

اَتْسَقْتِي ʔtsqṭī: اَلْ اَتْسَقْتِي ʔtsqṭī ol ʔtsqṭī — ол ʔtsqṭī — у ўйинда (қиморда) танга ютқизди. Бошқаси ҳам шундай. (اَتْسَقْمَاكْ اَتْسَقَارْ ʔtsqṭmāk ʔtsqṭār, ʔtsqṭmāk).

Мақолда шундай келган:

سِنَامَسَا اَرْ سِقَارْ سَقِنَمَسَا اَتْسَقَارْ sināmāsa ar sīqār sīqināmāsa ʔtsqār, сақинмаса утсуқар¹²⁶ — синамаса одам алданади, аввалда ишнинг натижаси ҳақида ўйламаса, енгилла-

¹²⁶ Бу мақол изоҳидаги (I том, 206-бет) арабча واذر واذر сўзи шаклида хато ёзилган.

ди (ютқизади). Бу мақол ишда тажрибага суяниш кераклигига, ўйлаб иш қилишга ундаб айтилади.

اُرسُقَتِي арсіқті — мағрурланди اُرسُقَتِي әр арсіқті — одам мағрурланди, керилди.

(اُرسُقَمَاقُ арсіқар, арсіқмақ).

اُرسُقَتِي урсукті — енгилди. اُرسُقَتِي әр урсукті — одам урушда енгилди, калтак еди.

(اُرسُقَمَاقُ урсуқар, урсуқмақ).

اَلْسُقَتِي алсіқті. اَلْسُقَتِي ол таварін алсіқті — унинг моли тортиб олинди.

(اَلْسُقَمَاقُ алсіқар, алсіқмақ).

اَنْدُقَتِي андіқті — онт ичди. اَنْدُقَتِي әр андіқті — одам онт ичди. اَنْدُقَمَاقُ андіқар, андіқмақ).

Шеърда шундай келган:

قُبْعُشِبْ يَتَسَا اَنَكْ يُوْزَيْنَا اَلْسُقَرُ اُوْكِنْ اَنَكْ سُوْزَيْنَا
مَنْكْ كَشِي يُلَغِي بَلْبْ اُوْزَيْنَا يِرْكَالَرْ اَذَنْ اَنَكْ كُوْزَيْنَا

Қоғашуб јатса анің јузіңә,
Алсіқар Өкін анің сөзіңә,
Миң кіші јолуғи боліб Өзіңә,
Бәргәләр Өзин анің көзіңә.

Унинг қўйнида унга қараб ётган киши унинг майин ва ёқимли сўзларига ўзини йўқотади. Бир жонни эмас, минг жонни унинг ҳуснига фидо қиладилар.

[У билан бирга ётса, унинг юзига қараса, унинг сўзларини эшитса, одам ўзини йўқотади. Унинг ҳуснига мингларча кишилар жон беришга рози бўлади].

اِنْجِيكتى inçiktı — совуқ сувни устига қуйишдан одамнинг сезгиси йўқолди, худди ҳушдан кетгандек бўлди; ундан титради ва тиришди. (اِنْجِيكمار. inçikär, inçikmäk).

اُسْتِيكتى üstiktı: اُلْ بُو ايشقا اُسْتِيكتى ол бу ишқа ўстикти — у бу ишга қаттиқ хоҳиш билдирди.

(اُسْتِيكمار. üstikär, üstikmäk).

Асли اوزيكتى ўзтиктидир.

اِرْپَالْدِي irpäldi: اِرْپَالْدِي irpäldi — ёғоч арраланди.

(اِرْپَالْمَار. irpälmär, irpälmäk). Мақолда шундай келган: اِنْكَا كَي اِرْپَالْدِي önkä] irpäldi иш — ишнинг тузалиши қасд қилинди, лекин бузилиб қолди.

اِرْتِلْدِي artıldi — ортилди. اِرْ اَت اوزا اِرْتِلْدِي эр ат ўзә артілді — одам от устига ортилди, ташланди. Яъни одам ярни отнинг бир тарафига ва ярни отнинг иккинчи тарафига ташлангани ҳолда ортилди.

اِرْتِلْدِي artıldi: تَغَارْ اَشْيَاكْ اوزا اِرْتِلْدِي тағар эшјак ўзә артілді — қоп эшак устига ортилди. Бу сўз бошқаларда ҳам шундайдир. (اِرْتِلْمَار. artılmär, artılmäk).

اِرْتُلْدِي ertüldi — пардаланди, ноаниқ қолди. ايش ار اوزا اِرْتُلْدِي иш эр ўзә ertüldi — иш одамга ноаниқ бўлиб қолди. (اِرْتُلْمَار. ertülmär, ertülmäk).

اِرْتَالْدِي ertäldi: بَكْ اِرْتَالْدِي бук ertäldi — чакалакзор ёндирилди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اِرْتَالْمَار. ertälmär, ertälmäk).

иртәлді: иртәлді нән — у нарса сү-
ралди, суриштирилди, талаб қилинди.
(иртәләр. иртәләр, иртәлмәк).

Шеърда шундай келган:

گنجش اذک ارندې یتمش یسغ قرندې
نن کن کجب ارئلور

{ Көнүм ичүн ыртади,
 { Јәтмиш јашыҥ¹²⁷ қартади,
 { Кәчмиш үзүк ыртади,
 { Түн, күн кәчиб ыртәйүр.

Ўлган бир киши ҳақида ёзади:

Тушган мусибат билан кўнглим ўртанди, битган
ярамни тирнаб, янгилатди, ўтган кунларни истат-
ди, кеча-кундуз излатди.

[Унинг мусибати) кўнглимни ўртаб юборди.

Битган (тузалган) ярамни (тирнаб) янгиледи, ўтган кунларни истатди. Кеча-кундуз излатди].

Әбүлді — ичилди. Әбүлді мүн әпрүдиді —
шурва ичилди. Бошқаларға ҳам бу сүз қўлланади.
(әп'рүмәк, әп'рүмәк).

سۆڤ اُستلدي **üstäldi**¹²⁸ — ортди, ошди, кўпайди.
сүв үстәлді — сүв кўпайди.

Қўшиб ортдирилса ҳам, бу сўз қўлланади. Бошқа нарсаларга нисбатан ҳам шундай.

اُستَلَمَکْ **اُستَلِمَکْ** ūstälŭr, ūstälmäk).

¹²⁷ Босма нусхада яра маъносидаги сўз башіғ ўринида јашіғ бўлиб хато кетган, биз уни тузатиб, умумий мазмунга мувофиқ башіғ шаклида изоҳладик.

¹²⁸ Бу сўз ҳозир устама мукофот, устама қиймат каби маъноларда қўлланади.

اِسْتَلْدِي istäldi — исталди, сұралди. اِسْتَلْدِي istäldi
нәң — нарса исталди, сұралди, талаб қилинди.

(اِسْتَلْمَاكُ. اِسْتَلْمَاكُ istälür, istälmäk).

اَشْتَلْدِي äštilädi — эшитилди. اَشْتَلْدِي äštilädi бу сөз äštilädi
— бу сүз эшитилди. Бошқалары ҳам шундай.

(اَشْتَلْمَاكُ. اَشْتَلْمَاكُ äštilür, äštilmäk).

اَغْتَلْدِي aġtilädi — ерга урилди, ағдарилди. اَغْتَلْدِي aġtilädi
ағтилди — одам ерга урилди, йикитилди. Асли اَغْتَلْدِي aġtilädi
ағтарилдидир.

(اَغْتَلْمَاكُ. اَغْتَلْمَاكُ aġtilür, aġtilmäk).

اَفْدَلْدِي äwdilädi: اَفْدَلْدِي äwdilädi нәң — нарса түп-
ланди. (اَفْدَلْمَاكُ. اَفْدَلْمَاكُ äwdilür, äwdilmäk).

اِكْدَلْدِي ikdilädi — тарбияланди. اِكْدَلْدِي ikdilädi оғул икдилди —
бола тарбияланди.

Бошқаларға ҳам бу сүз қўлланади.

(اِكْدَلْمَاكُ. اِكْدَلْمَاكُ ikdilür, ikdilmäk).

اُتْرُلْدِي utrülädi — чалинди. اُتْرُلْدِي utrülädi сибизгә утрулди —
сивизгә [най] чалинди.

Бошқаларға ҳам бу сүз қўлланади.

(اُتْرُلْمَاكُ. اُتْرُلْمَاكُ utrülür, utrülmäk).

اُتْرُلْدِي utrülädi — кесилди, қирқилди. اُتْرُلْدِي utrülädi сач
утрулди — сач кесилди, олинди. Бошқаларға ҳам
бу сүз қўлланади. (اُتْرُلْمَاكُ. اُتْرُلْمَاكُ utrülür, ut-
рулмақ).

اَذْرَلْدِي äzrälädi. — айрилди. اَذْرَلْدِي äzrälädi юл äzrälädi — йул
айрилди. Икки улфат айрилишига, узоқлашишига,
йиллар айрилишига ҳам бу сүз қўлланади.

(اَذْرَلْمَاكُ. اَذْرَلْمَاكُ äzrälür, äzrilmäk).

اُزْرُلْدِي uzrülädi: اُزْرُلْدِي uzrülädi нәң — нарса айрилди,
ажратилди, танланди. Бир тўда одамларнинг бир

томонга ажралишига ҳам бу сўз қўлланади. **اَنَكْ** **اَنَكْ** анін әрәні уэрүді — унинг одамлари бир тарафга ажралди. (**اَذْرُلْمَاكْ** **اَذْرُلْمَاكْ** уэрүлүр, уэрүлмәк).

اِسْرِلْدِي **اِسْرِلْدِي** — чайналди. **اَتْمَاكْ اِسْرِلْدِي** **اَتْمَاكْ** асрилди — нон чайналди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**اِسْرِلْمَاكْ** **اِسْرِلْمَاكْ** асрилур, асрилмақ).

اَشْرُلْدِي **اَشْرُلْدِي** — оширилди. **اَشْرُلْمَاكْ** **اَشْرُلْمَاكْ** ашрулди — юк тепадан ўтказилди, оширилди. Бошқа нарсадан оширишга ҳам бу сўз қўлланади. (**аашрулмақ** **аашрулмақ** ашрулур, ашрулмақ).

аагралди **аагралди** — қасд қилинди. **аагралмақ** **аагралмақ** ол **аагралди** ол **аагралди** — у ерга боришга қасд қилинди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**аагралур** **аагралур** ағралур, ағралмақ).

аагрулди **аагрулди** — **аагрулмақ** **аагрулмақ** соҳуқ **аагрулди** — суяклар айрилди ва бўлак-бўлак бўлиб қолди. Шеърда шундай дейилган:

بلجق بَلَقْ	يُغْرُلُورْ
ارنكك لَرِي	اَغْرُلُورْ
چغاي يَغْزُورْ	يُغْرُلُورْ
اذغج بِلَا	اَغْرُلُورْ

Балчқ баліқ јуғрулур,
Чіғай јавуз јіғрілур,
Әріңәкләрі оғрілур,
Озғуч билә әврешүр.

Ёз билан қиш тортишуви ҳақида ёзади:

Қишда лой, балчиқлар уйилиб кетади. Камбағал, юпун одамлар эзилади, бармоқлари совуққа қотиб қовушмай тарвақайлаб кетади, зирқирайди, бир ларча ўт билангина овинади.

[(Қишда) лой, балчиқлар уйилади, камбағал, қашшоқлар эзилади. (Совуқда қотган) бармоқларини хуҳлаб иситадилар].

афрўлдې әwrūldı — ўгирилди, бурилди, айланди. ар афрўлдې әr әwrūldı — одам кетаётган томонидан қайтди, юзини ўгирди. Ўз йўналишидан қайтган ҳар бир кишига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.

(афрўмак. әwrūlur, әwrūlmäk).

әгрўлдې әgrīldı — ўраб олинди. кәнд әгрўлдې — шаҳар ўраб олинди. йп әгрўлдې jip әgrīldı — ип йигирилди. әгрўмак. әgrīlur, әgrīlmäk).

әгрўлдې әgrīldı — терватилди. бәшик әгрўмак. әgrīlur, әgrīlmäk).

әмрўлдې әmrūldı: қинар ашич әмрўлдې — совуқ сув қуйилишидан қозоннинг қайнаши тўхтади. әр тини әмрўлдې — одамнинг нафаси ўчди, ўлди. Қўзғалишдан кейин тинчиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

(әмрўмак. әmrūlur, әmrūlmäk).

ирғалдې irғaldı¹²⁰ — силкитилди. йғач ирғалдې — дарахт силкитилди. Силкитилган ҳар бир нар-

¹²⁰ Навоийда бу сўз одамнинг ҳаракатланиши ва бош чайқаши каби маъноларда қўлланади.

Бир кеча-кундуз ўликлардек ётиб,
Ул санам ҳолига бошин ирғатиб...

Кеча-кундузлаб ўликдай ётган одам севиклисининг ҳолини кўриб, ҳаракатга тушиб қолди, қимирлаб қолди.

Неча боққан сари ҳайрат бўлиб қош,
Кулимсиб гоҳ-гоҳи ирғатиб бош...

Қараган сари ҳайрон бўлар эди, баъзида бошини чайқатиб қўяр эди.

сага ҳам бу сўз қўлланади. (اَزْغَلْمَاقُ) *irғалур, irғалмақ*).

اَرْوَالْدِي арвалдī — авралди, ўқилди. арқиш *arwalдi*¹³⁰ — авраш, афсун (алдаш сўзлари) ўқилди. (اَرْوَالْمَاقُ) *arwalур, arwalмақ*).

اَلْقَالْدِي алқалдī — бекка алқиш алқалди — бекка яхши дуолар, олқишлар қилинди. (اَلْقَالْمَاقُ) *алқалур, алқалмақ*).

اِرْكِيْلْدِي іркилді — түпланди. сў тәлім *irkilдi* — кўп аскар түпланди. Түпланиб кўпайган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اِرْكِيْلْمَاقُ) *іркәлур, іркәлмәқ*). Бошқаси түпланса ҳам, шу сўз қўлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз формаларда ишлатилади.

اُرْكۈلْدِي ўркүлдī¹³¹ — аркнҗ *urkۈldi* — шов-шув қўзғалди, ҳатто қочиш бошланди (اُرْكۈلْمَاقُ) *ўркүлур, ўркүлмәқ*).

اَلْكَالْدِي элқалдī — эланди. ун элқалдī — ун эланди. Бошқа нарсаларга ҳам қўлланади. (اَلْكَالْمَاقُ) *элкәлур, элкәлмәқ*).

اَرْتِيْلْدِي артінді — ортди. ар арчїсін *artilдi* — одам халтасини ҳайвонга ортди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْتِيْلْمَاقُ) *артінур, артінмақ*).

¹³⁰ Бу гапдаги *arқиш* сўзи *arқиш* бўлиши керак эди. Чунки *арқиш* карвон маъносидадир. Бу ерда эса сўз карвон ҳақида эмас, *аврамоқ* ҳақида боради.

¹³¹ *Ўркүлді* сўзи ҳозирги адабий тилда *хуркилди* (*хуркимоқ, хуркиш*) равишида қўлланади. Лекин айрим шеваларда ҳозир ҳам *урқди* шаклида ҳам ишлатилади.

اَرْتَنْدِي اَرْتُنْدِي: اُرَاغْتْ يُوْزَنْ اُرْتَنْدِي урагут јузын а́ртун-
 ді — хотин юзини очди. Юзини бекитса ҳам, шун-
 дай қўланади. (а́ртнамак). а́ртунур, а́ртун-
 ма́к).

اَرْتَنْدِي اَرْتَنْدِي: اَرْتَنْدِي اَرْتَنْدِي: اَرْتَنْدِي اَرْتَنْدِي: а́ртанди — куйди, ёнди, ўртанди. а́ртанди нәң — на́рса куйди. (а́ртнамак). а́ртанур, а́ртанма́к).

بَلِيْتْ اَرْتَنْدِي بَلِيْتْ اَرْتَنْدِي: بَلِيْتْ اَرْتَنْدِي بَلِيْتْ اَرْتَنْدِي: бәлит а́ртанди сўнг булут қизарса бәлит а́ртанди дейилади. Турклар буни яхшиликка йўядилар. Мақолда шундай келган;

تَنَلَا بَلِيْتْ اَرْتَنَسَا اَفْلِكْ اُرِي كَلْدَرْمِشْجَا بُلُورْ
 تَنَكْدا بَلِيْتْ اَرْتَنَسَا اَفْكَا يَغِي كَرْمِشْجَا بُلُورْ

Tünlä bulıt örtänsä,
 Əwlük urı kəldirmişçä bolur.
 Taңda bulıt örtänsä,
 Əvgä jaғı kirmişçä bolur.

Кечқурун булут қизарса, хотини ўғил туққандек,
 эрталаб булут қизарса, душман уйга киргандек
 бўлади. Сўнггисини яхши ҳисобламайдилар.

اَفْدِنْدِي اَفْدِنْدِي: اَفْدِنْدِي اَفْدِنْدِي: афдинди — тўплади. афдинди ол ол аўзінка йәмш афдинди — у ўзига мева тўплади. Бу сўз бошқаларга ҳам қўланади. (афдинмак). афдинур, афдинма́к).

اَتْرُنْدِي اَتْرُنْدِي: اَتْرُنْدِي اَتْرُنْدِي: а́трунди — қаршиланди, юзланди. а́трунди ол мәнә а́трунди — у менга қарши турди. يَلْ يَغَاچْقا а́трунди — шамол дарахтга юзланди. (а́трнамак). а́трунур, а́трунма́к).

اِسْرِنْدِي اِسْرِنْدِي: اِسْرِنْدِي اِسْرِنْدِي: асрінди — қаттиқ хафаланди. асрінди эр асрінди — одам бир иш тўғрисида жаҳли чиқиб хафаланди. Аслида бу сўз ҳали қайнаб пишмаган гул

карам ва шу каби бошқа нарса устига совуқ сув:
қуйиб юбориш билан қайноғи тўхтаб, хом ҳолида
қолишига айтилади; юмшоқ кўнгилли одам ғазаб-
ланишига ҳам қўлланади. (اسرِنُورُ, اسرِنماقُ) Ёсрiнур,
ёсрiнмақ).

ағрiндi — аламланди. بالغ اғрiндi балiғ ағрiндi—
яра оғриди, ярадор ярасининг оғриғидан азоблан-
ди, алам чекди. Унга яра оғриғи сезилди. Бу сўз
бошқаларга ҳам қўлланади. (ағрiнур, ағрiнмақ).

оғрiндi — урганди. ол билiк оғ-
рiндi—у илм, ҳикмат ўрганди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (оғрiнур, оғрiн-
мақ).

Шеърда шундай келган:

اَرْدَمُ تِلَا اَكْرِنين * بُلْمَا كُفَازُ
اَرْدِم سِرُن اَكْنِسا اَنَكْمَكُوذا اَنكَارُ

Эрдәм тилә оғрiнiн болма кўвāз,
Эрдәмсiзiн оқўнсā эқмāгўзā аңар.

Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавойилик ва
такаббурлик қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан ўзини
билимдон кўрсатиб мақтанган киши, имтиҳон
вақтида уялади, ачинади. (эр узлукъ)
оғрiндi—одам ҳунар ўрганди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади.

эгрiндi: урағут ип эгрiндi —
хотин ўзи учун ип йигиргандек кўринди, аслида у
йигирмаган эди. (эгрiнур, эгрiнмақ).

* Арабча изоҳга кўра 'ақрин' эмас 'ақрин' бўлиши керак эди.

лишига ҳам бу сўз қўлланади. (ашғинур, ашғинмақ).

алқинди алқинди — тамом бўлди, тугади. алқинди нэң — нарса бутунлай тамом бўлди, тугади. эр алқинди — одам ўлди, тугади, йўқ бўлди. (алқинур, алқинмақ).

откунди ол мэнә откунди — у менинг ишимда менга тақлид қилди. Баҳслашишда ҳам шундайдир. (аткунур, аткунмақ).

Мақолда шундай келган: қарға қазға откунса буті сінур — қарға кучда, учишда ўзини ғозга ўхшатса, буті синади. Бу мақол қўлдан келмаган ишга беҳуда уринмасликка, ўз ҳолига яраша ишлашга ундаб айтилади.

иркінди ол олўзнка ннқ иркінди — тўплади. бэңа нэң иркінди — у ўзига мол тўплади. Бошқаларга ҳам шундай. (иркнур, иркінмақ).

исканди ат ат исканди — юлди, суғурди. от оз-оз ўт суғуриб, юлиб еди. Бу сўз юн (жун) ёки майда (унча ўсмаган), калта ўтларни юлишга ҳам қўлланади. (искнур, искнмақ).

элканди элаканди — элади. урағут он элаканди — хотин ўзига ун элади. (элкнур, элканмақ).

эмганди ол бу ішта

¹³² Бу сўз Навоийда кўп учрайди:

Илтифот эт гоҳ-гоҳи нотавон кўнглимгаким,

Була асиринг кўп гаим хирмон билла эмганмасун.

(Баъзан яради кўнглимга ҳам раҳи қил, донм сендан узоқлик гамида қийналмасин).

təlim ʔmǵändi—у, бу ишда талай, жуда қийналди, кўп чарчади. خان قارشىقا ʔmǵändi—хон саройга тушди, маъноси: хон йўл юриб чарчаб, қийналиб саройга тушди, демакдир. Бу сўз амирларга ва улуғларга лутф-марҳамат юзасидан қўлланади. (ʔmǵänʔ. ʔmǵänʔ. ʔmǵänʔ).

Ўғузлар буни билмайдилар.

ʔpländi — неснобуд бўлди. ʔnǵari ʔpländi — аниң таварі ʔpländi—унинг моли нес-нобуд бўлди ёки ғоратга учради. (ʔplänʔ. ʔplänʔ. ʔplänʔ).

ʔtländi: ʔtländi — у одам отга минди. ʔtländi — ол тағқа атланді — у тоққа чиқди (ўғузча). Ҳар нарсага чиқишга ҳам бу сўз қўлланади. (ʔtlänʔ. ʔtlänʔ. ʔtlänʔ).

ʔtländi — ʔtländi. ʔtländi — оғул ʔtländi — бола ʔtländi, семирди. Ҳар бир ориқ нарсанинг сўнг семиришига ҳам бу сўз қўлланади. (ʔtlänʔ. ʔtlänʔ. ʔtlänʔ).

ʔtländi — итқитилди. ʔtländi — таш ʔtländi—тош итқитилди, улоқтирилди. Бошқасида ҳам шундай-дир. Бола эмаклай бошлаганда ҳам бу сўз ишлатилади. (ʔtlänʔ. ʔtlänʔ. ʔtlänʔ). Шундан олиниб ʔtländi — мениң ʔtländi — мендан узоқлаш, ёнимдан кет деган маънода ҳам қўлланади. Бу сўз жаҳл чиққанда, аччиғланганда ишлатилади.

ʔtländi — ачлінді — очилди. ʔtländi — қабуғ ачлінді — эшик очилди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

Бу маънода бошқа бир луғатда ^{اچلدى} ачїлдї ҳам дейилади. (^{اچلىنماق} ачлїнур, ачїнмак)

^{اچلىندى} ўчлāндї — учта бўлди. Чунончи, ^{اچلىنماق} ачлїнур, ачлїнмак).
— нарса учта бўлди. Чунончи, ^{اچلىندى} ачлїндї — иккита ғоз учта бўлди, демакдир. (^{اچلىنماق} ачлїнур, ачлїнмак).

^{اچلىندى} ічлāндї — дон чиқарди. ^{اچلىندى} ачлїндї тарїғ ічлāндї — экин донга боғлади, доналавди. Бў сўз ўртаси ейиладиган нарса, ейиладиган ҳолга келишига ҳам қўлланади. (^{اچلىنماق} ачлїнур, ачлїнмак).

^{اچلىندى} учлāндї — учли бўлди. ^{اچلىندى} ачлїндї — нарсанинг учи, қирраси, атрофи пайдо бўлди. (^{اچلىنماق} ачлїнур, ачлїнмак).

^{اچلىندى} эзлāндї: ^{اچلىندى} ачлїндї — нарса бекорга эшлаб қўйилмади, бирор мақсадда олинди. Чунончи, теридан пўстин қилиш ва наमतдан маҳси қилиш каби. (^{اچلىنماق} ачлїнур, ачлїнмак).

^{اچلىندى} ўзлāндї — куюкди. ^{اچلىندى} ачлїндї — йилқи куюкди, айғирни истади. (^{اچلىنماق} ачлїнур, ачлїнмак).

^{اچلىندى} эрлāндї — эрлик бўлди, эрланди. ^{اچلىندى} ачлїндї урағут эрлāндї — хотин эрга тегди, эрлик бўлди. (^{اچلىنماق} ачлїнур, ачлїнмак).

^{اچلىندى} ёрлāндї — пайдо бўлди. ^{اچلىندى} ачлїндї булїт ёрлāндї — булут пайдо бўлди. (^{اچلىنماق} ачлїнур, ачлїнмак). Бу сўз ўрнида ^{اچلىندى} ачлїндї қўллаш яхшироқ. Шеърда шундай келган:

اى قىب اقلنب   اق بلب ارلنب
بربر اوزا اكلنب   سچلب سقى انكرشور

Ај қопуб¹³³ әwlänүб,
 Ақ булїт әrlänүб,
 Бір-бір ұзә әklүнүб,
 Сачлуб суwі әнрәшүр

Ой чиқиб атрофини булут доираси (ўтови) ўраганда, булутлар бир-бирининг устига мингашиб гулдирос билан сувларини тўкадилар. (Бу хил ойнинг доираси (ўтов тутиши)ни одамлар ёмғир ёғишига йўядилар).

[Ой доирага ўралиб чиқиб, оқ булут кўтарилиб, (булутлар) бир-бири устига тўдаланганда гулдурос билан сувлари сочилади].

اوزۇلندي ارق¹³⁴ узлундї — узилди. орқ¹³⁴ узлундї — арқон узилди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اوزۇلماق. ازلنر. узлунур, узлунмақ).

ازلندي ازلندي — қозоннинг қора кўдуги кўтарилди. (ازلنماق. ازلنر. ўзләнүр, ўзләнмәк).

اسلندي اسلندي — осилди. нәң — бир нарса бир нарсага осилди. (اسلنماق. اسلنر. әслинүр, әслинмәк).

اقلندي اقلندي — ой ўтов тутди. ол бу әwni әwländi — у бу уйни турар жой ҳисоблади, ўзини шу уйда турувчилардан санади. (اقلنماق. اقلنر. әвләнүр, әвләнмәк).

اكلندي اكلندي — ҳориган, чарчаган одам дам олди. (اكلنماق. اكلنر. әкләнди, әкләнмәк).

¹³³ Бу сўз босма нусхада قَيْب қапуб шаклида берилган.

¹³⁴ Бу сўз I том, 63 ва 181-бетларда اَرْق оруқ шаклида берилган. Тўғриси шудир.

нўр, ёкләнмәк). Киши нарсани олдин тушунмай кейинроқ тушуниши ҳам бу сўз билан ифода қилинади. Бу сўзнинг асли ^{اۆگۈندى} ۆкۈندى.

^{اۆگۈندى} ۆگۈندى — дард тутди, дардланди. ^{اۋاغۋ} ۋاغۋ ^{اۆگۈندى} ۆگۈندى — хотин дардланди, уни дард тутди. Бу сўз енгил қасалли эр кишига ҳам қўлланади. ^{اۆملۈندى} ۆмләндى: ^{اۆر اۆملۈندى} ۆр ۆмләндى — одам ўзини даволади. (^{اۆملۈنمەك} ۆмләнўр, ۆмләнмәк).

Бу бўлимнинг музоафлари (бир ҳарфи такрорланганлар)

^{اۋرپاتتى} ۋрпаттӣ — ҳурпайтирди. ^{اۋرپاتتى} ۋрпаттӣ — одам бош сочини ҳурпайтирди. Бошқага ҳам шундай. (^{اۋرپاتماق} ۋрпатур, ۋрпатмақ).

^{اۋرپاتتى} ۋрпәттӣ — арралатди. ^{اۋرپاتتى} ۋрпәттӣ ол ^{اۋرپاتتى} ۋрпәттӣ — у арра билан ёғочни арралашга буюрди, ёғоч арралатди. (^{اۋرپاتماق} ۋрпәтўр, ۋрпәтмәк).

^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ — бузди. ^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ ол ^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ — у нарсани бузди. (^{اۋرتاتماق} ۋртәтур, ۋртәтмақ).

^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ: — ^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ ол ^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ — у уни истатди, қидиртирди. (^{اۋرتاتماق} ۋртәтўр, ۋртәтмәк).

^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ — ёндирди, ўт қўйди. ^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ ол ^{اۋرتاتتى} ۋртәттӣ — у чакалакзорга ўт қўйди. Бошқаларга ҳам шундай. (^{اۋرتاتماق} ۋртәтўр, ۋртәтмәк).

^{اۋستاتتىم} ۋстәттӣм — истатдим. ^{اۋستاتتىم} ۋстәттӣм мән ^{اۋستاتتىم} ۋстәттӣм — Мен унинг орқасидан одам юбориб излатдим. (^{اۋستاتماق} ۋстәтўр, ۋстәтмәк).

^{اۋقتاتتى} ۋқтәттӣ — ўқ оттирди. ^{اۋقتاتتى} ۋқтәттӣ бәг ^{اۋقتاتتى} ۋқтәттӣ — бек унга ўқ отдирди. (^{اۋقتاتماق} ۋқтәтур, ۋқтәтмақ).

олхуттī — ўтқизди. **الْخُتَّى** ол мёни олхут-
 тī — ул мени ўтқизди. **الْخُتْرُ: الْخُتْمَاقُ** олхутур,
 олхутмақ). Аслида **الْغَتَّى** олғуттīдир. Чунки феъл
 خ х билан эмас, غ ғ билан ўтимли бўлади.
 تَزْغُرْدِي (тўй-
 дирди) феъллари غ ғ билан ўтимли бўлган феъл-
 лардир.

اِبْرَتِي опраттī: **اَلْ تُونِ اِبْرَتِي** ол тонīн опраттī — у тўни-
 ни тўздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
اِبْرَتْمَاقُ опратур, опратмақ).

اُذْرَتِي ўзрātтī — урчитди. **اَلْ تَشَارِغِ اُذْرَتِي** ол ташарīғ
 ўзрātтī — у молини урчитди, кўпайтирди, ўстирди.
اُذْرَتْمَاقُ ўзрātур, ўзрātмāк).

اَغْرَتِي ағрītтī — оғритди, алам берди. **اَلْ اَنِي اَغْرَتِي** ол
 анī ағрītтī — у уни оғритди, алам берди.
اَغْرَتْمَاقُ ағрītур, ағрītмақ).

اَغْرَتِي оғраттī: **اَلْ مَنِي اِبْشَقَا اَغْرَتِي** ол мēнī ішқа оғрат-
 тī — у мени ишга юборди, йўллади. **اَغْرَتْمَاقُ** оғратур,
 оғратмақ).

اُكْرَتِي ўгрātтī¹³⁵ — ўргатди. **اَلْ مَنَكَا بِلِكِ اُكْرَتِي** ол мēнā
 билік ўгрātтī — у мēнга илм-ҳикмат ўргатди.
 Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **اُكْرَتْمَاقُ**
 ўгрātур, ўгрātмāк).

¹³⁵ Билдирмоқ, ўргатмоқ маъносидаги бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ўргат-
 моқ тарзида қўлланади. Бу сўз Навоийда ҳам ўргатмоқ тарзида қўлланган.
 Масалан:

Фарҳод ила Мажнунга ошиқлик ишин *ўргат*,

Ёки:

Ёр ила ҳуй айлаган кўнглим эрур ул нав қуш,

Ким кишидин айрила олмас кичикдин *ўрганиб*.

← **اَكْرَتِي** **əgrit̪ti**¹³⁶ — тебраттирди, тебратишга буюрди.
اَلْ اَنْكَارُ بِشِكِّ اَكْرَتِي ол анар бәшик **əgrit̪ti**—у унга
 бешик тебраттирди, терватишни топширди. (**اَكْرَتُوْرُ**
əgrit̪ur, əgrit̪māk).

اَمْرَتِي **əmr̪it̪ti**: **قَشِيْمَاقْ مَنِيْ يَنْيَمُ اَمْرَتِي** қашинмақ мә-
 ниң **yənim əmr̪it̪ti**—қашиниш бутун баданимни
 қитиқлады. Қултиқ ости ва буйнини қашиганда
 қитиқ келиб кулдириш каби. (**اَمْرَتُوْرُ** **əmr̪it̪māk**)
əmr̪it̪ur, əmr̪it̪māk).

اَتْسَتِي **əts̪ət̪ti**: **اَلْ مَنِيْ اَتْسَتِي** ол мәни **əts̪ət̪ti**—у менинг
 гүштга иштахамни келтирди. (**اَتْسَتْمَاقْ**
əts̪ət̪ur, əts̪ət̪māk).

اَخْسَتِي **ax̪s̪ət̪ti**—оқсатди **اَلْ اَنِيْ اَخْسَتِي** ол ані ах-
 саттi—у уни оқсатди. (**اَخْسَتْمَاقْ** **ax̪s̪at̪ur,**
ax̪s̪at̪māk).

اَشْسَتِي **aš̪s̪ət̪ti**: **اَلْ اَنِيْ اَشْسَتِي** ол ані ашсаттi—у унга
 ош ейишни истатди, иштаҳа қўзғатди. (**اَشْسَتْمَاقْ**
aš̪s̪at̪ur, aš̪s̪at̪māk).

اَفْسَتِي **əws̪ət̪ti**: **اَغْلَمُ مَنِيْ اَفْسَتِي** оғлум мәни **əws̪ət̪ti**—
 болам менга уйни истатди, ўғлим мени уйга
 рағбатлантирди. (**اَفْسَتْمَاقْ** **əws̪at̪ur, əws̪at̪-**
māk).

اَخْشَتِي **ox̪š̪ət̪ti**—ўхшатти. **اَلْ مَنِيْ اَتَاْمَا اَخْشَتِي** ол мән,
 атама охшаттi—у мени отамга ўхшатди. (**اَخْشَتْمَاقْ**
ox̪š̪at̪ur, ox̪š̪at̪māk).

¹³⁶ Ўғирмоқ, айлантирмоқ, тебратмоқ маънолари Девондаги маънога мос
 лади. Навоий асарларида бу сўз уйрилмоқ, уюрмақ шаклларида учрайди.

Не келса Навоийга, сендин юз уюрмас ким.

Ёки:

Бори бошин қўйиб бошига онинг,

Қўпубон уйрилуб қошига онинг.

افشنتی ушшаттi—ушатди, бурдалатди. اَلْ اَتَمَاكُ افشنتی
 ол ʔтмак ушшаттi—у нонни ушатди. Бошқа нарса-
 ларга ҳам бу сўз қўлланади. (افشنتماق)
 ушшатур, ушшатмақ). Бу сўзнинг افشنتی ушаттi
 шакли ҳам бор.

Олдингиси тўғридир.

الشتى¹³⁷ ол ані. . . . . — у уни оч қол-
 дирди, очликдан ҳатто кўзлари айланди, тинди.
 ارغنى іргаттi—силкитди. ال يغاج ارغنى ол jіғач іргат-
 тi—у дарахт силкитди. Бошқаларга ҳам бу сўз
 қўлланади.

Шъерда шундай келган:

يَكْتَلِرْكُ اِشْلَتُوْ
 فُلَانٌ كَيْكُ افْلَتُوْ
 يَغَاجُ يَمِشْ ارْغَتُوْ
 بَدَرَمُ قَلْبُ افْئَلِمُ

Jігіtläpіr ішлату¹³⁸, Jіғач jəmіш іргату,
 Қулан кәjік аwлату, Бәзрәм қіліб аwналім.

Ўйин-кулгини тасвирлаб дейди:

Йигитларни ишлатиб, дарахт меваларини қоқти-
 райлик, турли ёввойи ҳайвонлар [қулон] [ва бош-
 қаларни овлатиб, бир неча кун байрам қилиб
 яйрайлик.

الغنى улғаттi—улғайди. اُغْلَانُ الغنى оғлан улғаттi—
 бола катта бўлди, улғайди. Асли اَلْغَاذَنِي улғазтi-

¹³⁷ Бу сўзнинг ёзилишини аниқлаб бўлмади. ʔішәттi, ішәттi, алшаттi,
 улшаттi бўлиши ҳам мумкин.

¹³⁸ Бу парчадаги ішлату, іргату сўзлари ҳозирги ишлатиб иргитиб
 каби равишдош формаларига мос келади. Бу шакл Навоийда ҳам баъзан учрайди:

Ҳабибим истаю гулшан эро ҳар дам гул истармен.

Лекин Навоийда истаб, ёзиб формалари кўп учрайди.

- дир¹³⁹. Ҳарфлар сингиб, *الغنى* улғатти бўлган.
(الغنى: الغنى улғатур, улғатмак).
- أركى* ўркўтти — ҳуркитди. *أل قوى أركى* ол қој ўркўт-
 ти—у қўйни ҳуркитди. Бошқаларга ҳам бу сўз
 қўлланади. *(أركى: أركى* ўркўтўр, ўркўтмак).
- أمكى* эмгātти — чарчатди. *أل أمكى* ол эмгātти—у [уни]
 чарчатди. *(أمكى: أمكى* эмгātўр, эмгātмак).
- ألكى* эīkāтти — элатди. *أل أنى أون ألكى* ол ані ун эī-
 кātти — у ун элатди, ун элаттирди. *(ألكى: ألكى* эīkāтўр, эīkāтмак).
- أبلى* оplātти — нес-нобуд қилди. *أل أنىك تشارن أبلى*
 ол анің таварін оplātти¹⁴⁰ — у унинг молини нес-
 нобуд қилдирди. *(أبلى: أبلى* оplātўр, оplātмак).
- أتلې* эtlātти — гўшт қилдирди. *أل قوى اتلې* ол қој
 эtlātти—у қўйни сўйдириб, гўшт қилдирди,
(أتلې: اتلې эtlātўр, эtlātмак).
- أكلې* оklūtти — кўпайтирди. *أل نانكى أكلې* ол нēннī
 оklūtти — у молини кўпайтирди. *(أكلې: أكلې* оklūtўр, оklūtмак).
- أذلى* эzlātти — тартибга солди. *أل توارن أذلى* ол та-
 варін эzlātти—у молини тартибга солди. Аралаш
 бўлиб ётган молини тартибга солишга буюрди.
(أذلى: أذلى эzlātўр, эzlātмак).

¹³⁹ Бу сўздаги з ва й товушларининг алмашилиши Маҳмуд Кошгарий дав-
 рида ҳам бор эди.

¹⁴⁰ Жонли тилда қўлланувчи *ҳўплади*, *ҳўплаб кетди* деган сўз шу маънода-
 дир. Масалан, Тўй ҳамма ёқни *ҳўплаб кетди*, жумласидан тўйга қўп нарса
 сарф бўлиб кетгани англашилади. *Ҳўлади* сўзи шу *ҳўплади* сўзининг ҳ сиз
 варианты бўлиб, бундай вариантларнинг ҳар иккиси ҳам ўзбек шеваларида
 учрайди.

даволатдим, мен унга дори қилишга буюрдим.

(إمْلَأتُمْ. إمْلَأتُمْ. إمْلَأتُمْ. إمْلَأتُمْ.)

إمْلَأتُمْ — мен
уни имлатдим, ишора қилдирдим, қўл ёки кўз
қисиш билан имо-ишора қилдирдим. (إمْلَأتُمْ. إمْلَأتُمْ.)

أَذْنَتِي — ўзгарди. أَرَأَيْتَ أَذْنَتِي — одам
аввалги ҳолидан ўзгарди. Бир ҳолдан иккинчи
бир ҳолга кўчган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз
қўлланади. (أَذْنَتُمْ. أَذْنَتُمْ. أَذْنَتُمْ.)

أَرْنَتُمْ — ўрнатдим. مَن نَأْنِكُ أَرْنَتُمْ — мен нёң
орнаттӣм — мен нарсани жойига қўйдим, ўрнатдим.
(أَرْنَتُمْ. أَرْنَتُمْ. أَرْنَتُمْ.)

أَسْنَتِي — эсдирди, шамол қўзғатти. تَنْكِرِي أَسْنَتِي — тангри шамол эсдирди.
تَعْرِي أَسْنَتِي — тэңри эсин эснәттӣ — тангри шамол эсдирди.
إِنِّي أَسْنَتِي — уни шайтон
эснатди. (أَسْنَتُمْ. أَسْنَتُمْ. أَسْنَتُمْ.)

أُسْنَتُمْ — ўхшатдим. مَن أَنْكُرُ أُسْنَتُمْ — мен анар
уснаттӣм — мен уни унга ўхшатдим ва уни у деб
гумон қилдим. (أُسْنَتُمْ. أُسْنَتُمْ. أُسْنَتُمْ.)

أَغْنَتِي — ағнатди. أَلْ أَيْنَ تَبْرَأُ أَغْنَتِي — ол атін
тупраққа ағнаттӣ — у отини тупроққа ағанатди. Бош-
қага ҳам бу сўз қўлланади. أَلْ يَغْفِقُ أَيْنَ تَبْرَأُ — ёнғоқ ейиш унинг
тилини чақа қилди, ҳатто сўзлаши қийин бўлди,
тутилди. (أَغْنَتُمْ. أَغْنَتُمْ. أَغْنَتُمْ.)

أَلْ أَيْنَ التَّيِّ — ол оқин
улнаттӣ — у ўқнинг тигини тузаттирди, юқорисини
қуйи қилдирди. (التَّيِّ. التَّيِّ. التَّيِّ.)

اوتۇردې օտۇրді — эслатди. ол мәнә
сөз օтүрді — у менга сүз ва бошқаларни эслатди.
Бошқаси ҳам шундайдыр. (اوتۇрмаق. օտۇрмәк).

ايتۇردې ايتۇردی — қилдирди, эттирди, йигиртирди.
ол анар пілік айтүрді — у унга
пилик йигиртирди, ҳимартирди, ҳар бир йигирила-
диган ва ҳимариладиган нарсага ҳам шу сүз
қўлланади. (ايتۇрмаق. ايتۇرمәк).

الجۇردې а:чурді — очиқтирди. ол ані а:чур-
ді — у уни очиқтирди. [Қорнини очиртирди].
(الجۇرماق. а:чурур, а:чурмақ).

اوشۇدې ојушді — ўйишди. олар
іккі қағун ојушді — улар иккови қовун думини
кесишда, чақмоқлашда баҳслашди. Ёрламлашишга
ҳам бу сүз қўлланади. (اوشۇماق. ојушур, ојуш-
мақ).

اوشۇدې ујушді — уюшди. ол
анар қапқа ун ујушді — у унга қопа, [халтага,
хумга, тоғорага] ун босишда ёрдам берди, ун
уюшди. Бошқага ҳам шундай. (اوشۇماق. ују-
шур, ујушмақ).

ايگىتى ۈجۈكتى — кўмилди, ботди. анің азақі қумда ۈјүкті — унинг оёғи қумга ботди,
кўмилди. Бошқаси ҳам шундай. анің азақі ۈјүкті — унинг оёғи тошга қадалиб
оғриди. Оёғини тош безиллятиб юборди. (ايگان. ۈјүкәр, ۈјүкмәк).

айлди айлди¹⁴¹ — айтилди. *Анар сөз айл-
 ди—унга сүз айтилди. (айлмақ. айлур айлмақ).*
 ојулди — үйилди. *Әр ојулди — ер үйилди.
 куту ојулди — емғирдан майдон үйилди.
 (айлмақ. айлур, ојулур, ојулмақ).*
 ујулди: *Нәң — ун қопга шибба-
 лаб босилгандай, нарса босилди. (айлмақ. айлур,
 ујулур, ујулмақ).*
 ујалди — уялди. *Ол мәнән ујалди—
 у бир ишда мәнән уялди, у ишдан торгинди.
 (айлмақ. айлур—ујалмақ).*
 іјінди: *Әр іјінди — одам кучанди.
 (айлмақ. айнур, іјінмақ).*

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

айтурди¹⁴² *Ол мәнә сөз ајтур-
 ди—у мени у билан сўзлатади. (айтур. айтур.
 ајтурур, ајтурмақ).*
 ојтурди — уйдирди. *Ол мәнә
 қағун ојтурди—у менга қовун уйдирди. Бошқа-*

¹⁴¹ Аймоқ сўзи ҳозир асосан айтмоқ тарзида қўлланади. Бу сўз Навоий
 даврида айтмақ, аймоқ ва этмоқ вариантларида тенг қўлланган:

*Айтурига чунки қўйилди кўнгил,
 Айтмай ўн байт тутилди кўнгил,
 Қўнди-ю бир кун рақибга сиррин аймоди кўнгил,
 Менга ўз ғойибимдан бир нишон эт.*

Девон ёзилган даврда аймақ тарзида қўлланиб, „айтмақ“ эса сўрамоқ маъ-
 носида қўлланар эди.

¹⁴² Айтурди феъли *Ай* ўзагига *тур* қўшилиб ясалган ўтимли
 феълга мисолдир. Ҳозир бизда сўз ўзаги „ай“ эмас „айт“ ҳисобланади.

- ларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَبْتَرُّ. اَبْتَرَّمَاق) о|турур, о|турмақ).
- اَبْتَرْدِي у|турдї — уйдирди. اَلْ اَوْن اَبْتَرْدِي ол ун у|тур—дї—у ун уйдирди, ун бостирди. Бошқаси ҳам шундай. (اَبْتَرُّ. اَبْتَرَّمَاق) у|турур, у|турмақ).
- اَبْتَرْدِي у|ғурдї — уйғотди. اَلْ مَنِي اَبْتَرْدِي ол мәнн у|ғур—дї—у мени уйғотди. اَبْتَرُّ. اَبْتَرَّمَاق) з з билан талаффуз этилувчи а|ғурдї узғурдї варианты ҳам бор. (اَبْتَرُّ. اَبْتَرَّمَاق) у|ғурур, у|ғурмақ).
- اَبْرِشْدِي а|рїшдї — айрилишди. اَلارْ اِكْتِي اَبْرِشْدِي олар іккі а|рїшдї — улар иккови бир-бирідан айрилишди. а з билин а|ршдї а|рїлїшдї деб ҳам талаффуз қилинади. (اَبْرِشُورْ. اَبْرِشَمَاق) а|рїшур, а|рїшмақ).
- اَبْتِلْدِي а|тїлдї — айтилди. سَوَزْ اَبْتِلْدِي сөз а|тїлдї — гап ҳақида савол қилинди, сўралди. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади. (اَبْتِيلُورْ. اَبْتِيلَمَاق) а|тїлур, а|тїлмақ).
- اَبْتِنْدِي а|тїндї—сўранди (ўзига бир нарсани сўради). سَوَزْ а|тїндї сөз а|тїндї — сўз сўрашни ўз устига олди. (اَبْتِنُورْ. اَبْتِنَمَاق) а|тїнур, а|тїнмақ).
- اَبْمَنْدِي а|мандї — ийманди, уялди. اَلْ مَنْدَنْ بُو اَيْشْتَا اَبْمَنْدِي ол мәндән бу иштā а|мандї — у мендан бу ишда уялди ва унга киришишга журъат қилолмади, олдин боришдан тортинди. (اَبْمَنْمَاق) а|мәннур, а|мәннмақ).
- اَبْرِلْدِي э|рїлдї¹⁴³. تَامْ اَبْرِلْدِي там э|рїлдї—девор раҳналанди, тепа қисми нуради. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَبْرِلْمَاق) э|рїлур, э|рїлмақ).

¹⁴³ Илгари деворнинг нураши каби маъноларда ишлатилган бу сўз ҳозир асосан қор, муз, туз, қанд, ёғ каби нарсаларнинг эришини ифодалаш учун ишлатилади.

Шунинг каби тўлин ой, ой охирига қадар аста-секин камаё боришига ҳам **اَي ايرلدي** *aj ʔrildi* дейилади.

ايسلدي *ʔsildi* — озаydi. **ايسلدي نانك** *ʔsildi nən* — нарса озаydi. (**ايسلماك** *ʔsilür, ʔsilmäk*).

ايفلدي *ʔwildi* — шошилди. **ايشقا ايفلدي** *ışqa ʔwildi* — ишга шошилди. (**ايفلماك** *ʔwilür, ʔwilmäk*).

Бу бўлимнинг музоафи (бир ҳарфи такрорланганлари)

اينتي *oɲnatı* — ўйнатди. **ال اني ايتي** *ol anı oɲnatı* — у уни ўйнатди. (**اينتماق** *oɲnatür, oɲnatmäk*).

Унинг бошқа бир хили

اياتي *aɲadı* — аяди. **ال تون اياتي** *ol tonı aɲadı* — у тўни-ни аяди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **اياتي خان انكر اياغ** *aɲadı xan ankar aɲağ* — хон унга лақаб берди. (**اياتماق** *aɲar, aɲamäk*).

Тўрт ҳарфлиларнинг уч ҳарфлиси [бир турли уч ҳарфли сўзлар]

ايربادي *irpādi* — арралади. **ال يياغ ايربادي** *ol iɲağ irpādi* — у ёғочни арралади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **ايربادي ايشغ** *irpādi ışığ* — у ишни тузатаман деб бузди. (**ايرباتماق** *irpār, irpāmäk*).

ايرتادي *ʔrtādi* — бузилди. **ايرتادي نانك** *ʔrtādi nən* — нарса бузилди. (**ايرتاماك** *ʔrtār, ʔrtāmäk*).

اُرتادي ʔrtädi — ʔртади, ёқди. ол отуғ¹⁴⁴
ʔrtädi — у ʔтин ёқди, ёндирди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (اُرتاماك. اُرتار. ʔртәр, ʔртәмәк).

اُرتادي irtädi — истади. ʔر ايشغ اُرتادي ʔr išiğ irtädi —
одам ишни истади, иш орқасидан юрди.
(اُرتاماك. اُرتار. irtär, irtämäk).

اُستادي istädi — истади. Бу ҳам اُرتادي irtädi кабидир.
(اُستاماك. اُستار. istär, istämäk).

Шеърда шундай келган:

يَغْلَبُ اَذُو اِرْتَدِمُ   بَغْرِمُ بَشْنُ قَرْتَدِمُ
قُجْمِش قَتَغُ اِرْتَدِمُ   يَغْمُرُ كُنْيَ قَانُ سَجَارُ

Јиғлаб узу артадӣм,
Бағрим башӣн қартадӣм,
Қачмӣш қутуғ irtäдӣм,
Јағмур кӯнӣ¹⁴⁵ қан сачар.

Севгилим орқасидан йиғлаб ишдан чиқа ёздим,
битиб қолган бағрим ярасини қайтадан тирнадим,
кетган бахтни қидирдим, кўзим ёмғирдай қон со-
чади.

[Севгилимини йиғлаб истадим, бағрим ярасини
янгиладим, кетган бахтни истадим. Кўзим ёмғир-
дай қон сочади — тўкади].

¹⁴⁴ Отуғ сўзи бизга ʔтин ҳолида етиб келган. Шунингдек, девонда қалин, қалқан шаклларида берилган сўзлар ҳам бизда ҳозир қалин, қалқон шаклида ишлатилади. Девондаги бу ҳодисани Навоий асарларидаги айрим сўзларда кузатиш мумкин, масалан:

Муганний тузиб чинка вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг.

¹⁴⁵ Басм Аталай тўртинчи мисрадаги кўн сўзига бошқача низоҳ беради. (Қараиғ: I том, 272-бет). Бизнинг фикримизча ўзи тўғри.

اُنْدَادِي ўндәдӣ — ундади, чақирди. اَلْ مَنِي اُنْدَادِي ол мәнӣ ўндәдӣ — у мени чақирди. (اُنْدَامَاكُ) ўндәр, ўндәмәк).

اَفْدِيدِي әвдидӣ — терди, йиғди. اَلْ يَنْجُو اَفْدِيدِي ол jīnjū әвдидӣ — у инжу, марварид тўплади. Бошқа нарсаларни, масалан, мевани тўплашга ҳам бу сўз қўлланади. (اَفْدِيدِي әвдир, әвдӣмәк).

اَلْدَادِي алдадӣ — алдади. اَلْ يَافِغِي اَلْدَادِي ол jafīnī алдадӣ — у душманини [ҳийла, найранг билан] алдади. (اَلْدَامَاكُ) алдар, алдамақ).

اَلْدِيدِي улдидӣ : اَتَّ اَلْدِيدِي ат улдидӣ — от тақасиз қолди. Бу сўз бошқаларга ҳам қўлланади. (اَلْدِيدِي улдир, улдӣмақ).

اَبْرَادِي опрадӣ : تُونْ اَبْرَادِي тон опрадӣ — тўн намланди, ҳўл бўлди. Бу сўз бошқаларга ҳам қўлланади. (اَبْرَامَاكُ) опрар, опрамақ).

اَزْرَادِي ўзрәдӣ — кўпайди. نَانَكْ اَزْرَادِي ўзрәдӣ нән — нарса кўпайди. (اَزْرَامَاكُ) ўзрәр, ўзрәмәк).

اَغْرُودِي ағрудӣ — оғир бўлди. نَانَكْ اَغْرُودِي ағрудӣ нән нарса оғир бўлди. اِكْلِكْ اَغْرُودِي іклік ағрудӣ — касал оғирлашди. (اَغْرُومَاكُ) ағрур, ағрумақ).

اَغْرِيدِي ағридӣ — оғриди. اَنِكْ بَشِي اَغْرِيدِي анің башӣ ағридӣ — унинг боши оғриди. Бошқа ҳар қандай яра аламига ва аъзоннинг оғришига ҳам шундай. (اَغْرِيْمَاكُ) ағрир, ағрӣмақ). Бошқа хил оғриқларга ҳам шундай дейилади. Мақолда шундай келган: يَزِيْزٌ نِّينْ بَشِي اَغْرِيسَا قَمْعٌ نِّينْ بَشِي اَغْرِيمَاش

бир тујін¹⁴⁶ баші ағріса, қамуғ тујін баші ағрімас—
бир ғайри дин каттасининг боши оғріса, ҳамма-
сининг боши оғримайди.

Бу мақол дўстлари мувофиқ топиб истаганлари,
еган-ичганлари ҳолда, бирининг буни истамаганли-
гини англатиш учун қўлланади.

اُغْرَادِي оғраді — қасд қилди, сўради, истади. بَكْ اَنْكَرْ
ағради бәғ аңар оғраді — бек уни йўқлаб келди.
(اُغْرَامَاقْ. اُغْرَارْ. اُغْرَامَاقْ) оғрамақ). Ҳар бир нарсага
қасд қилиш ва уни йўқлашга ҳам бу сўз қўлла-
нади. Шеърда шундай келган:

قُلْسَا قَلِي اُغْرَيْنْ بَرْكَلْ تَقِي اَزْ قَلْقْ
قُرْغِشْ قَلْرْ اَمَالَارْ يَنْجِغْ كَرْبْ قَتَقَلْقْ

Қолса қалі оғрајін,
Бәргіл тақі азуқлуқ,
Қарғиш қілуր умалар
Јунчғіг көрүб қонуқлуқ.

Қўноқ сенга сўраниб келса, озиқ-овқат бериб кут,
агар меҳмондўстлик ёмон бўдса, меҳмон қарғайди.

اُغْرَادِي оқраді — кишнади. اَتْ اُقْرَادِي ат оқраді — от овқат
ейиш вақтида кишнади; (اُقْرَارْ. اُقْرَامَاقْ) оқра-
рамақ).

¹⁴⁶ تُوَيْنْ тујін бу мисолда динсизлар бошлиғи маъносида берилган,
Навойида туйин сўзи терисидан қийматбаҳо поча-пўстин қилинадиган ов ҳай-
вонига қўлланган:

Туйиннинг ўз туки ўқ бўлди бошига офат,
Фурайсанинг паридан келди ўз бошига бало.

Таржимаси: туйин ҳайвонини овчилар доим излаб овлашларининг сабаби
унинг туки яхшилигидан бўлса, фурайса (кўк қарға)нинг ов қилинишига ҳам
ўзининг пари сабаб бўлади. (Кўк қарға парини куйдириб, кўк йўтал касалига
ичирардилар).

اُگْرِیدِ ögridi¹⁴⁷ — тебратди. اُراغْتْ بِشِكْ اُگْرِیدِ урағут бәшик ögridi — хотин бешик тебратди. Шунингдек, бу сүз ҳийла-найранглар билан бошқаларга хушомадгўйлик қилишда ҳам қўлланади. Масалан: اُگْرِیدِ اَنِ ögridi¹⁴⁸ — у уни ёш боладек лақиллатди, айлантирди каби. (اُگْرِیمَاکْ ögrip, ögrimäk).

اُمْرِیدِ әmridi — қашиди. اَلْ مَنِکْ يِنِم اُمْرِیدِ ол мәнн јәним әmridi — у менинг гавдамни қашиди. (اُمْرِیمَاکْ әmrir, әmrimäk).

اَفْزَادِ әwzädi : اَلْ سُوْزَنِي اَنْكُرْ اَفْزَادِ ол сөзнн аңар әwzädi — у уни бу сүз билан ёмонлади, тухмат қилди. (اَفْزَامَاکْ әwzär, әwzämäk).

اَبْسَادِمْ öpsädim — ўпмоқ истадим. مَن اَنِ اَبْسَادِمْ мән ани öpsädim — ман уни ўпмоқ истадим. (اَبْسَاْمَاکْ öpsärman, öpsämäk).

اَتْسَادِ әtsädi : اَر اَتْسَادِ әr әtsädi — одам гўшт истади. (اَتْسَاْمَاکْ әtsär, әtsämäk).

اَتْسَادِ атсаді — отмоқ истади. اَلْ اَقْ اَتْسَادِ ол оқ атсаді — одам ўқ отишни истади. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَتْسَامَاکْ атсар, атсамақ).

اَتْسَادِ ötsädi — ўтмоқ истади. اَلْ اَوْتِن اَتْسَادِ ол өттин ötsädi — у тешикдан ўтмоқ истади. Ҳар нарсадан ўтишга ҳам бу сүз қўлланади. (اَتْسَاْمَاکْ өtsär, өtsämäk).

¹⁴⁷ Ögridi сўзи бизда ҳозир шу маънода қўлланса ҳам, ўғирди тарзида та-лаффуз қилинади. Лекин бу сүз бешик тебратишга қўлланмайди, бу маънода ўғирди сўзи ағдарди сўзи билан синонимлашиб қолган.

¹⁴⁸ Бу маънода ҳозир биз айлантирди, гапга солиб кўрди, лақиллатди сўз-ларини қўллаймиз,

- اِتْسَادِي *itsädi* — ағдармоқ истади. *اِتْسَادِي* ол ташіғ
itsädi — у тошни юмалатмоқ истади. Бошқага ҳам
бу сўз қўлланади. (*اِتْسَامَاكُ* *itsār, itsä-*
māk).
- اِحْسَادِي *ahsādi* — очмоқ истади. *اِحْسَادِي* әр қа-
буғ ачсади — одам эшик очишни истади. Ҳар
нарсани очишда ҳам шу сўз қўлланади.
(*اِحْسَامَاكُ* *ahsār, achsāmāk*).
- اِحْسَادِي *ichsādi* — ичишни истади. *اِحْسَادِي* ол
суw ичсәди — у сув ичишни истади. Бошқага
ҳам шундай. (*اِحْسَامَاكُ* *ichsār, ichsāmāk*).
- اِحْسَادِي *ahsādi*¹⁴⁹ — оқсади. *اِحْسَادِي* ат ахсади — от
оқсади. Бошқага ҳам шундай. (*اِحْسَامَاكُ* *ahsār, achsāmāk*).
- اِذْسَادِي *izsādi* — юбормоқ истади. *اِذْسَادِي* ол қулін мәнә *izsādi* — у қўлини менга юбормоқ
истади. (*اِذْسَامَاكُ* *izsār, izsāmāk*).
- اِرْسَادِي *ursādi* — урмоқ истади. *اِرْسَادِي* ол ані
урсаді — у уни урмоқ истади, урмоқчи бўлди.
(*اِرْسَامَاكُ* *ursār, ursāmāk*).
- اِرْسَادِي *uzsādi* — узмоқ истади. *اِرْسَادِي* ол лішіғ
узсаді — у арқонни узмоқчи бўлди.
(*اِرْسَامَاكُ* *uzsār, uzsāmāk*).
- اَشْسَادِي *ashsādi* : *اَشْسَادِي* ол арт ашсади — у тоғ
чўққисидан ошмоқ истади, шунга интилди. Худди

¹⁴⁹ Эски асарларнинг ҳаммасида деярли *x* билан оқсади тарзида талаффуз қилинувчи бу сўз жонли тилда оқсади, ҳозирги луғатларимизда оқсади тарзида қўлланади.

шунингдек овқат ейишни ишташга ҳам бу сўз қўлланади. (اَشْسَار. اَشْسَامَق) ашсар, ашсамақ).

اَغْسَادِي ағсаді : اَل تَاغْغَا اَغْسَادِي ол тағқа ағсаді — у тоққа чиқмоқ истади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَغْسَار. اَغْسَامَق) ағсар, ағсамақ).

اَفْسَادِي ʔwsädi : اَر اَفْسَادِي ʔr ʔwsädi — одам уйига муштоқ бўлди, уйни истади, қўмсади. (اَفْسَامَاك. اَفْسَار. اَفْسَامَاك) ʔwsär, ʔwsämäk).

اِفْسَادِي ʔwsädi : اَر اِفْسَادِي ʔr ʔwsädi — одам шошилишни, тезлатишни истади. (اِفْسَامَاك. اِفْسَار. اِفْسَامَاك) ʔwsär, ʔwsämäk).

اُقْسَادِي уқсаді¹⁵⁰ — тушунмоқ, уқмоқ истади. اَر سُوْرُك اُقْسَادِي ʔr sözüг уқсаді — одам сўзни уқмоқ, англамоқ истади. (اُقْسَامَاك. اُقْسَار. اُقْسَامَاك) уқсар, уқсамақ).

اِغْسَادِم ʔgsädim : مَن بَقَّ اِغْسَادِم мэн бутақ ʔgsädim — мен бутоқ эғишни истадим. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اِغْسَارْمَن. اِغْسَامَاك. اِغْسَارْمَن) ʔgsärмән, ʔgsärмäk).

اُكْسَادِي öksädi¹⁵¹ — мақташни истади. اَل مَنِي اُكْسَادِي ол мэнi öksädi — у мени мақташни истади. (اُكْسَان. اُكْسَامَاك. اُكْسَامَاك) öksär, öksämäk).

¹⁵⁰ Бу сўзни Басим Аталай уқсамоқ шаклида берган. (Қаранг: I том, 277-бет).

¹⁵¹ Бу сўз мақтамоқ маъносида Навоийда кўп учрайди:

Эл укариди кунгилни шод этмон.

(Халқ мақтовига мағрурланиб қетавермайман).

Вонзо, дўзах ўти доғин укарсен англадим,

Ким сенга йўқтур ҳамоно доғи ҳижровдин хабар.

(Э вонз, доим дўзах оловини ошириб-тошириб гапирасан. Шундан маълум бўладики, сен севгида айрилиқ алам-дардидан хабарсиз одамсан).

اُكْسُوْدِي ʔksūdī¹⁵³ — камайди. اُكْسُوْدِي نَانَك ʔksūdī nāṅ —
нарса камайди, шикастланди. (اُكْسُوْمَاك ʔksūmāk).
ʔksūr, ʔksūmāk).

اُكْسَادِي ʔksādī — тўплашни истади. اَل تَبْرَاق اُكْسَادِي ol t̄brāq ʔksādī —
тупрак ʔksādī — у тупроқ тўпламоқ истади. Буғдой
ва бошқалар устида ҳам шу сўз қўлланади. (اُكْسَار ʔksār,
ʔksāmāk).

اَلْسَادِي ʔlsādī — олмоқ истади. اَل اَت اَلْسَادِي ol at ʔlsādī — ол ат ал-
садī — у от сотиб олмоқни истади. Бошқасига ҳам
бу сўз қўлланади. (اَلْسَار. اَلْسَامَاك ʔlsāmāk).
ʔlsār, ʔlsāmāk).

اَلْسَادِي ʔlsādī — ўлмоқ истади. اَل اَر اَلْسَادِي ol ar ʔlsādī — ʔl-
sādī — у, одам ўлмоқ истади, шуни орзу қилди.
(اَلْسَار. اَلْسَامَاك ʔlsāmāk).
ʔlsār, ʔlsāmāk).

اَلْسَادِي ʔlsādī : اَر تَاغْدِي اَلْسَادِي ar t̄aḡdī ʔlsādī —
одам тоғдан тушмоқ истади. Бошқага ҳам шундай.
(اَلْسَار. اَلْسَامَاك ʔlsāmāk).
ʔlsār, ʔlsāmāk).

اَمْسَادِي ʔmsādī — эмишни истади, эмгиси келди. كَنْجِ اَنَاسِيْن k̄n̄j̄ ʔnāsīn
ʔmsādī ɡānj̄ ʔnāsīn ʔmsādī — бола онасини эймоқ
истади. (اَمْسَار. اَمْسَامَاك ʔmsāmāk).
ʔmsār, ʔmsāmāk).

اِنْسَادِي ʔnsādī — қўйи тушишни истади. اَر كُتُوْدِي اِنْسَادِي ar k̄tūdī ʔnsādī —
ʔr k̄tūdīn ʔnsādī — одам уй устидан, томдан туш-
моқ истади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу
сўздаги н ҳарфи л ўрнига алмашгандир.
(اِنْسَار. اِنْسَامَاك ʔnsāmāk).
ʔnsār, ʔnsāmāk).

қ о н д а

Билгинки, син س (sa) ва алиф ا (a) қў-
шимчаси икки ва уч ҳарфлик от ҳам феълларга

¹⁵³ Навонийда шу феъл ʔксуди шаклида қўлланган.

Ер юзин ёмғир суви бирла ювди,

Киру чирки ул юмағдин ʔксуди.

қушилиб, ҳозирча қилинмаган ишни ишловчи ба-
жаришни истаганини англатиш учун қўлланади.
Бу қўшимча(-са) икки ва уч ҳарфлардан ортиқ от
ва феълларга қўшилганда ҳам истак феъли ясала-
ди, лекин булар оздир. Икки ҳарфли исмларга
келсак, улар қуйидагичадир: أَرَّ اَتْسَادِي Эр этсәди —
киши гўшт ейишни истади гапидаги اَتْسَادِي
Этсәди феъли икки ҳарфли „эт“ отига سا са қў-
шилиб ясалган истак феълидир. أَرَّ اَفْسَادِي Эр эв-
сәди — киши уйини қумсади гапидаги اَفْسَادِي
Эвсәди — феъли ҳам икки ҳарфли اَف эв отига
 سا са қўшилиб ясалган истак феълидир. Уч ҳарф-
ли отлардан ясалган истак феълига мисоллар: ки-
шининг табиати аччиқ ва нордон нарсани истаган-
да $\text{أَرَّ اَجْنَسَادِي}$ Эр ачғисәди дейилади. Яъни одам
табиати аччиқни истади демакдир. $\text{أَرَّ اَتَغْسَادِي}$
Эр татғисәди — одам ширинлик истади, тотлик
истади. Уч ҳарфдан ортиқ бўлган отдан ясалган
истак феълига мисол: $\text{أَرَّ قَاغُونْسَادِي}$ Эр қағунсәди —
одам қовун истади. $\text{أَرَّ جَنْشْتَرُكْسَادِي}$ Эр чиништўр-
сәди — одам жиништўр, яъни Чинда бўладиган эр-
та пишар, пундуққа ўхшаш бир мева ёмоқ истади.
Бу қондани ҳамма сўзларга татбиқ қилиш ҳам
мумкин. Лекин биз баъзи мисоллар бериб, қолган-
ларини қиёс қилишга ишорат қиламиз. Икки ҳарф-
ли¹⁵³ феъллардан ясалган истак феъллари қуйи-
дагичадир: $\text{أَرَّ قَبَزْن اَبْسَادِي}$ Эр қізін опсәди — одам
қизчасини ўпиш истади. $\text{أَرَّ اَلْ يَا اَتْسَادِي}$ ол ја атса-

¹⁵³ Бу ерда араб ҳарфлари ҳисобида берилган бўлиб, уч ҳарфлилар биз-
ҳозирги ёзувинизга кўра 4 ҳарфлидир.

дї — у ёй отишни истади. اُبْسَادِي ʔpsādī феъли-
нинг асли اُبْدِي ʔbdī ʔлді, атсадї феълининг асли اَتِي ʔtī
аттї дир. Уч ҳарфли феъллардан ясалганлар қуйи-
дагича: اَرُ يَكُ كُتْرَسَادِي ʔr yk kʊtʊrsādī — одам
юк кўтаришни истади.

اَل قُش اُجْرَسَادِي ʔl qʊʃ ʔʒrsādī ол қуш учурсадї — у қуш учур-
моқ истади. Кўп ҳарфли сўзлардан ясалган феъл-
лар мисоли қуйидагичадир: اَل تَنْكِرْ يَكَا كَبَرْتَكْسَادِي ʔl tʃnkʁ yka kbʁtʃksādī
ол тэнригā кїрткїнсādї — у худонинг яккалигини
икрор қилишни истади. Охирида ر r ҳарфи бўл-
ган сўзларда истак феъллини ясаш қондаси бир-
мунча бошқачадир. У вақтда қалин ҳарфли сўзларда
غ ғ, ингичка ҳарфли сўзларда ك к ҳарфи қўшилади.
اَل اُفْكَا بَرِغْسَادِي ʔl ʔfkʁ bʁʁʁsādī ол ʔwʁʁ бaрїғсадї — у уйга бор-
моқ истади. مَن سَنِي كُرْكْسَادِمُ mʃn sʃnī kʊrkʃsādīm мэн сəнї кōрўғсā-
дїм — мен сени кўришни истадим. بَرِغْسَادِي бaрїғ-
садї ўрнига بَرْسَادِي бaрсадї كُرْكْسَادِي кōрўксādї
ўрнига كَرْسَادِي кōрсādї деб қўллаш ҳам мумкин.
Леккин асосан юқоридагисини қўллаш одатдир.
Буларнинг асли بَرْدِي бaрдї كَرْدِي кōрдї дир.
Сўзнинг охири ل л бўлган сўзларда ҳам غ ғ
ҳарфи қўллавади. اَل اُنْدِيْن يَرْمَاقُ اَلْغَسَادِي ʔl ʔndi:n yʁmaq ʔlʁsādī ол ан-
дан ʁармақ алїғсадї — у ундан танга олишни иста-
ди. Бу икки ҳарф (-са, -сā) қўшимчаларидан иста-
моқ мазмунининг келиб чиқиши, нарсани санади
дейилган سَادِي сaдї нāңнї иборасидан олин-
гандир. Шундай ҳаракатни ишловчи шу ишни ўз
истак ва орзуларидан ҳисоблаганини англатади,
масалан, اَرُ سُوغْسَادِي ʔr suwsādī — одам сувни ўз

хоҳишидан санади, хоҳлади, истади демакдир. Агар -са қўшимчасидаги „алиф“ (а) „ёо“ (и) га алмашса, у вақт мазмун ўзгаради. Яъни қўшимча қўшилган ўзак табиати ўзгарганини, у ўзига нисбат берилган нарсa ҳолини, хусусиятини ўзига олганини англатади. Масалан: **سُجِّكَ سُفْسِدِي** сучік суўсіді — шароб сув хусусиятини ўзига олди, унда сувлик хусусияти ортди, демакдир. **أُزْمُ أَحْقَسِدِي** ўзум ачїгсіді — узум ачиди, аччиқлик шириликини кесди. Бу ҳолни суюқликларга ва бир ҳолдан иккинчи ҳолга ўтувчи нарсаларга қиёс қилиш мумкин. Феъллардаги бу хусусият **سِدِي نَانَكِي** сіді нәңні — нарсани синдирди гапидаги **سِدِي** сіді феълдан олингандир. Юқоридаги мисолда сувлик хусусияти шароблик хусусиятини, аччиқлик, ширилик хусусиятини синдиргандир.

Бошқа феълларга ҳам бу қондани татбиқ этиш мумкин. Бу қонда бутун туркий тиллар учун умумийдир.

مَنْ أَنِي أُخْشَادُمْ охшадім — эркалатдим, ўйнашдим. **مَنْ أَنِي أُخْشَادُمْ** мән анї охшадім — мен уни эркалатдим, у билан ўйнашдим. Хотинлар ўз болаларини эркалагани каби. Мақолда шундай келган: **سَقَاؤُ بِيَارَ: سَقَالُ** соқақ бічар, сақал охшар — яширинча энгак кесадию, соқолни ўйнайди. Бу мақол кишини алдаш учун бузуқ мақсадини яшириб, ширин сўзловчилар ҳақида айтилади. **بِيرَ نَانَكُ بِيرْكَأُ أُخْشَادِي** бір нәң бірғә охшаді — бир нарсa бир нарсага ўхшади. **أَتُ أُخْشَادِي** ат охшаді — от ухлади. Бу сўз отга хосдир, бошқаларга қўлланилмайди. Бу сўз ямак, ябоқу ва кўпчилик саҳролилар сўзидир.

Эр аҷиб Элшадӣ — одам
очиқиб ош-ош деб ётди, ош истади. Қаттиқ очлик-
дан кўзи тиниб ҳушдан кета ёзди (чигилча).
(الشاذر. الشاماك) элшәр, элшәмәк).

ірғар, ірғамак). (ارغاماق)

арқаді: **أَلْ أُنِکْ أَفِیْنُ أُرْقَادِیْ** ол анің әwін арқа-

¹⁵⁴ *arwash, arwadi* — ҳозир бизда авраш, авради шаклида талаффуз қилина-
Навоийда шундай келган:

**Зулфи савдосида билмаслар Навоий нуктасин,
Ким жунун гуфторидур ёхуд илоннинг арбоғи.**

اِسْكَادِي iskādi¹⁵⁵ — титди, мүйини юлди. اَلْ يُونَكُ اِسْكَادِي ол јун iskādi — у юнг титди. Бу сүз бошқа нарсаларга ҳам ишлатилади. (اِسْكَارُ iskāṛ, iskāṁāk).

اَلْكَادِي ālkādi — элади. اَلْ اُونُ اَلْكَادِي ол ун ālkādi — ун элади. Бошқа нарсаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَلْكَامُ ālkām, ālkāmāk).

اِمْكَادِي imkādi¹⁵⁶ — машаққатланди. اَرُ اِمْكَادِي әр әmgädi — одам машаққат тортди. (اِمْكَارُ imkāṛ, imkāṁāk)

اَبْلَادِي āplādi — нес-нобуд қилди. اَلْ اَبْنُكَ اَبْلَادِي ол аниң таварин āplādi — у унинг молини нес-нобуд қилди, ҳўплаб кетди, талон-торож қилди. (اَبْلَامُ āplām, āplāmāk).

اَتْلَادِي ātlādi — гўшт қилди, этлади. اَلْ قُوَيْغُ اَتْلَادِي ол қoйғi ātlādi — у қўйни гўшт қилди. (اَتْلَامُ ātlām, ātlāmāk).

اَتْلَادِي ātlādi — ўтлади. اَتُ اَتْلَادِي ат отладī — от ўтлади. Бошқа молларга нисбатан ҳам бу сүз қўлланади. (اَتْلَامُ ātlām, ātlāmāk).

اَتْلَانْدِي ātlāndi — отга минди. اَلْ اَتُ اَتْلَانْدِي ол ат атландī — у отга минди. (اَتْلَانْمَاقُ ātlānmaq, ātlānmaq).

Шеърда шундай келган:

¹⁵⁵ Искәди ҳозир бизга ҳидламоқ маъносида қўлланади. Лекин бу сўзим кенг маънода изламоқ, қидирмоқ ва титмоқ сўзлари билан ҳам изоҳлаш мумкин.

¹⁵⁶ Навонийда бу сўз кўп учрайди:

Фироқ твғи ҳалокидин онча эмгандим
Ки етса доғи ажал ул машаққа ўргандим.

اَتْلَبُ اَنْنِ اَتْلَنُورْ   يلقى يزن اتلنور
 سَفَنَبْ اَكْرُ اِسْرُشُورْ   بَكْلَرُ سَمَزُ اتلنور

Jılqı jazın¹⁵⁷ атланур,
 Отлаб анін әтіләнүр,
 Bəglär səmiz атланур,
 Səwnub ögür ісрішүр,

Баҳорни таърифлаб ёзади: ҳайвонлар аҳволи баҳор-
да яхшиланади, эт олиб семирадилар.

Амирлар, беклар семиз от минишлари мумкин бў-
лади. Йилқилар шодланиб бир-бирларини тишла-
шади.

اِتْلَادِي   اَلْ اَنِي اِتْلَادِي   ол ані іт-
 ладі — у уни ит деб сўкди.   اِتْلَارْ (اِتْلَامَاق)   ітлар, ітламақ).

اِجْلَادِي   اَلْ تُونُغْ اِجْلَادِي   ол
 тонуг ічләді — у тўнга астар қилди.   (اِجْلَامَاق)   ічләр, ічләмәк).

اَزْلَادِي   اَزْلَادِي   энлади, ёнига, энига кенгайтирди.
 اَلْ اَزْلَادِي نَانِكْن   ол әзіләді нәнн — у бир нарсани
 энли қилди, энига чўзди.   (اَزْلَامَاق)   әзіләр,
 әзіләмәк).

اَزْلَادِي   اَلْ اُونُغْ اَزْلَادِي   ол унуг
 ўзләді — у хамирни иссиқ кулда пиширди.
 (اَزْلَامَاق)   ўзләр, ўзләмәк).

اُسْلَادِي   اَلْ اُسْلَادِي نَانِكْن   усладі¹⁵⁸ — фарқ қилди, айирди.

¹⁵⁷ Биринчи мисрадаги ёзин (Jazın) сўзи босма нусхада *jarin* тарзи-
да берилган. Биз Басми Аталай изоҳига асосан *язин* қилиб тузатдик,
чунки бу шеър маъносига мос келади.

¹⁵⁸ Бу сўз босма нусхада „усладі“ шаклида берилган. Басим Аталай бу сўз
қўлёзмада „эслади“ экани ҳақида изоҳ берган (қаранг: I том, 386-бет.)

ол усладі нәни — у яхшини ёмондан фарқ қилди-
айирди (ўғузчадир). (اُسْلَامَقُ. اُسْلَامَقُ. услар, усламақ) —
ашладі — тузатди. اَلْ اَبَاقُ اَشْلَادِي. ашладі — у коса ва бошқа идишларни чегалатди.
(اَشْلَامَقُ. اَشْلَارُ. ашлар, ашламақ).

اِشْلَادِي. ішладі — ишлади. اَرْ اَشْلَادِي. эр ішладі — одам
ишлади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(اِشْلَامَاكُ. اِشْلَارُ. ішлар, ішләмақ).

اِغْلَادِي. їгладі — йиглади. اُغْلَانْ اِغْلَادِي. оғлан їгладі — бола
йиглади. يِغْلَادِي. їгладі талаффузи ҳам бор.
(اِغْلَامَقُ. اِغْلَارُ. їғлар, їгламақ).

اَوْلَادِي. аwладі — овлади. بَكْ اَفْ اَوْلَادِي. бəg aw аwла-
ді — бек ов овлади. اَنَكَارْ كِشِي اَوْلَادِي. анар кіші
awладі — унга одам тўпланди. (اَفْلَامَقُ. اَفْلَارُ. аw-
лар, аwламақ).

اَوْكِلِي. оқилді — ортди, ўсди. اَوْكِلْدِي نَانْكَ. оқилді нəң —
варса ортди, ўсди, кўпайди. (اَوْكِلْمَاكُ. اَوْكِلِرْ. оқ-
лр, оқлмăк).

اِكْلَادِي. іклăді¹⁶⁹ — босди, қадамлади. اَلْ يِرْكَ اِكْلَادِي. ол
jərig іклăді — у ерни босди, қадамлади. Бошқаси
ҳам шундай. (اِكْلَامَاكُ. اِكْلَارُ. іклăр, іклăмăк):

اِغْلَادِي. іглăді — касал бўлди. اَرْ اِغْلَادِي. эр іглăді — одам
касал бўлди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўл-
ланади. (اِغْلَامَاكُ. اِغْلَارُ. іглăр, іглăмăк).

اَمْلَادِمُ. əmlădim — даво қилдим. مَنْ اَنِي اَمْلَادِمُ. мəн ані
əmlădim — мен унга даво қилдим. (اَمْلَامَاكُ. اَمْلَارْمَن. əmlărmən, əmlămăk).

¹⁶⁹ Босма нусхада бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор. Биз Басим Ата-
лай нусхасига асосан іклăді шаклида кўрсатишнинг мувофиқ топдик.

إِملَادِمَ imlādīm — имладим. مَن أَنكَارَ إِمْلَادِمَ мән анар imlā-

dīm — мен унга күз ёки қўл билан ишорат қилдим, имладим. (إِملَامَاكُ. إِمْلَارْمَنَ. imlārmān, imlāmāk).

Мақолда шундай келган: أَيْ تَلُونُ بَلَسَا أَلَكِنْ إِمْلَامَاسْ ай толун болса әликин imlāmās — ой тўлганда унга қўл билан имланмайди. Бу мақол машҳур бўлган нарсa тўғрисида айтилади.

أَذْنَادِي азнaдi — ўзгарди. يَزِرُ أَذْنَادِي ғар азнaдi — ер ўзгарди, айнади. Бошқага ҳам шундай (أَذْنَارُ. أَذْنَامَاكُ) азнар, азнамақ).

أُورْنَادِمَ орнадiм — ўрнашдим. مَن بُو يَزِرْدَا أُورْنَادِمَ мән бу ғардa орнадiм — мен бу ерга ўрнашдим, ватан қилдим. (أُورْنَادِي نَانَكُ. أُرْنَادِي نَانَكُ орнадi нән — нарсa ўрнашди, қарор топди. كُونُ أُورْنَادِي кун орнадi — кун ботди. (أُرْنَامَاكُ. أُرْنَارُ. أُرْنَامَاكُ).

أُوزْنَادِي ўзнaдi¹⁰⁰ — бўйсунмади. اَوَّلُ أَتَاقَا أُوزْنَادِي оғул атақа ўзнaдi — бола отасига такаббурлик қилди, бўйсунмади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (أُوزْنَامَاكُ. أُوزْنَارُ. أُوزْنَامَاكُ).

أَسْنَادِي эснадi — эсди. أَسْنَايَ اسْنِ اسْنَادِي эсин эснадi — шамол эсди. (أَسْنَادِي. أَرَّ اسْنَادِي эр эснадi — одам эснади. (أَسْنَامَاكُ. أَسْنَارُ. أَسْنَامَاكُ).

أُسْنَادِي ўснадi — ўхшади. بِيَرُ نَانَكُ بِيَرُ نَانَكُ كَا أُسْنَادِي бир нән бир нәнa ўснадi — бир нарсa бир нарсaга ўхшади. (أُسْنَامَاكُ. أُوسْنَارُ. أُوسْنَامَاكُ).

أَغْنَادِي ағнадi — ағнади. أَتْ أَغْنَادِي ат ағнадi — от тупроққа ва бошқага ағнади. (أَغْنَادِي. أَرَّ أَغْنَادِي эр ағнадi — одам сўзлашда тутилди. (أَغْنَامَاكُ. أَغْنَارُ. أَغْنَامَاكُ). Бу сўзнинг асли ғунналидир.

¹⁰⁰ Ўзнaдi сўзи узунлик, катталиқ қилди маъносига яқин бўлса керак.

ҒУННАЛИЛАР БҰЛИМИ

اَرْنُكْرَدِي őrұңәрді — оқарди. اَرْنُكْرَدِي نَانِك őrұңәрді
нәң—нарса оқарди. (اَرْنُكْرَمَا اَرْنُكْرُور őrұңәрмәк).

اَسْنُكْرَدِي әснәрді — ялқовлик қилди, бұйни ер бермади.
اَر اَسْنُكْرَدِي әр әснәрді — одам ишга бұйни ер
бермади. (اَسْنُكْرَار اَسْنُكْرَار әснәрәр, әснәрмәк).

اَنْكْرُشْدِي әңрәшді : اَغْلَان اَنْكْرُشْدِي оғлан әңрәшді—бола
қийналди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
(اَنْكْرُشْمَاк اَنْكْرُشُور әңрәшүр, әңрәшмәк).

اِنْكْرُنْدِي їнранді : اِنْكَنْ اِنْكْرُنْدِي їқан їнранді — урғочи
туя ингради. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
(اِنْكْرُنْمَاк اِنْكْرُنُور їнранур, їнранмәк).

اَنْكْلَنْدِي өңләнді — ранг келтирди, ўнғланди. اَزْم اَنْكْلَنْدِي
ўзум өңләнді — узум ранг келтирди. Касалдан ке-
йин ранги кирган кишига ҳам бу сүз қўлланади.
(اَنْكْلَنْمَاк اَنْكْلَنُْور өңләнүр, өңләнмәк).

اَنْكْرُتْرَدِي әнтүрді — ҳайрон қолдирди. اَرْنِي اَنْكْرُتْرَدِي әрни
әнтүрді — одамни ўз ишида ҳайрон қолдирди, ан-
қайтириб қўйди, қўрқитди. (اَنْكْرُتْرْمَاк اَنْكْرُتْرُور әнтүрүр, әнтүрмәк).

اَنْكْرُتْرَدِي унтүрді — тештирди. اَل اَنْكْرُتْرَدِي اَنْكْرُتْرَدِي ол анар
اَنْكْرُتْرَدِي јғач унтүрді — у унга ёғоч тештирди. (اَنْكْرُتْرْمَاк اَنْكْرُتْرُور унтүрүр, унтүрмәк).

Ғунналиларнинг бошқа бир тури

اَنْكْلَادِي аңладі — аңлади. اَل سُوْرُكْ اَنْكْلَادِي ол сөзүг аң-
ладі — у сүзни аңлади, тушунди. Бошқаларга

ҳам бу сўз қўлланади. (اَنكَلار. اَنكَلماق) аңлағ
аңламақ) (ўғузча).

Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

اُفْتُغَرْدِي ушутғардї — уялтирди. اَلْ مَنِي اُفْتُغَرْدِي ол мән
ушутғардї — у мени уялтирди. (اُفْتُغَرْمَاق) (ушутғарур, ушутғармақ).

اِسِرْكَندِي ісіркәнді — қизилча тошди. يَكْ بَشِي اِسِرْكَندِي
анің башї ісіркәнді — узоқ вақт сочини олдирма
ганлиги сабабли пайдо бўлган иситма натижа
сида унинг бошига қизилча тошди. (اِسِرْكَنُور) (ісіркәнүр, ісіркәнмәк).

اِسِرْكَندِي эсіркәнді: اَلْ تَعَارِنَا اِسِرْكَندِي ол таварїна эсір
кәнді — у молининг кетганига ачинди, қайғирди.
(اِسِرْكَنُور. اِسِرْكَنْمَاق) (эсіркәнүр, эсіркәнмәк).

اُفْتُلَنْدِي ушутландї — уялди. اَر اُفْتُلَنْدِي эр ушутландї —
одам уялди. Ўғузлар бир неча ҳарфни тушириб
аутандї дейдилар. (اُفْتُلَنْمَاق) (ушутланур,
ушутланмақ).

اَغَاتْلَنْدِي эгәтләнді — хизматчили бўлди. قِيز اَغَاتْلَنْدِي қіз
эгәтләнді — қиз хизматчига эга бўлди. Яъни келин
ўзи билан юборилган жорияга эга бўлди. (اَغَاتْلَنْر) (эгәтләнүр, эгәтләнмәк).

اَشِجْلَنْدِي эшичләнді — қозонли бўлди. اَر اَشِجْلَنْدِي эр эшич
ләнді — одам қозонли бўлди, қозонга эга бўлди.
(اَشِجْلَنْر. اَشِجْلَنْمَاق) (эшичләнүр, эшичләнмәк).

ʔnʉčlǎndi — парда босди, нохина чиқди. **ʔnk**
 ʔnʉčlǎndi — унинг кўзини
 парда босди. Кўзига нохина чиқди. (**ʔnʉčlǎnmak**).
 ʔnʉčlǎnʉr, ʔnʉčlǎnmǎk).

aǵirlǎndi — ҳурматланди. **ʔr** aǵirlǎndi — ʔr aǵirlǎndi — одам ҳурматланди. Бу сўздаги **ʔr** н л л
 ўрнига алмашгандир. [Яъни асли „ағирлалди“ эди].
 ol bu atni aǵirlǎndi — у бу
 отни қимматбаҳо ҳисоблади. (**ʔr** aǵirlǎnmak).
 aǵirlǎnʉr, aǵirlǎnmak). Бу сўз бир нарсанинг оғир
 ва вазмин эканлиги маъносида ҳам қўлланади.

oǵurlǎndi : **ʔnk** oǵurlǎndi нэң — нар-
 санинг вақти келди, яқинлашди. **ʔol** oǵurlǎndi — йўл яхши, муборак бўлди. **ʔt** oǵurlǎndi — тақдим қилинган отнинг қиймати
 берилди (ўғузча). (**ʔr** oǵurlǎnmak).
 oǵurlǎnʉr, oǵurlǎnmak).

oǵurlǎndi : **ʔnd** oǵurlǎndi — от-
 лар тўдаси айғирлик бўлди. Тўда-тўда бўлган
 бошқа ҳайвонларга ҳам бу сўз қўлланади. (**ʔr** oǵurlǎnmak).
 oǵurlǎnʉr, oǵurlǎnmak).

ʔtizlǎndi : **ʔr** ʔtizlǎndi — ер эки-
 лишга мўлжаллаб ўлчаниб айрилди, тақсимланди.
 (**ʔr** ʔtizlǎnmak).
 ʔtizlǎnʉr, ʔtizlǎnmak).

uʉzlandi : **ʔnk** uʉzlandi — ол бу нэңни
 учузланди — у бу нарсани арзон деб билди. (**ʔr** uʉzlandi —
 у тоғни буюк тўсиқ деб ҳисоблади. (**ʔr** uʉzlandi).
 uʉzlandi, uʉzlandi).

ʔzizlǎndi : **ʔnk** ʔzizlǎndi — ол тағни ʔzizlǎndi —
 у тоғни буюк тўсиқ деб ҳисоблади. (**ʔr** ʔzizlǎnmak).
 ʔzizlǎnʉr, ʔzizlǎnmak).

нади. (أَرْقَلْنِمَاقُ. арқланур, арқланмақ).

أَزُقْلَنْدِي азукланді : اَزُقْلَنْدِي әр азукланді — одам
озиқли бўлди. (أَزُقْلَنْمَاقُ. азукланур, азук-
ланмақ).

أَتَاكْلَنْدِي ətäkländi — этакли бўлди, этакланди, تُونْ أَتَاكْلَنْدِي
тон ətäkländi — тун этакли бўлди. (أَتَاكْلَنْمَاقُ.
ətäklänür, ətäklänmäk).

أَتُكْلَنْدِي ətükländi — этикли ва чориқли бўлди. اَرْ أَتُكْلَنْدِي
әр ətükländi — одам этикли (чориқли) бўлди.
(أَتُكْلَنْمَاقُ. ətüklänür, ətüklänmäk).

أَرُكْلَنْدِي әрукланді — мева қилди. اِرْجَاجْ أَرُكْلَنْدِي jīgac
эрүклändi — дарахт ўрик, шафтоли ва олхўри қил-
ди. (أَرُكْلَنْمَاقُ. әрукланур, әруклänmäk).

إِسِیْکْلَنْدِي isikländi — иссиқ ҳисобланди. اَلْ اَرْ بُوْ اَغْرَدَا
ол әр бу оғурда бармаққа isiklän-
di — у одам кетишга вақтни иссиқ деб ҳисоблади.
(إِسِیْکْلَنْمَاقُ. isiklänür, isiklänmäk).

اِنْكُلَنْدِي ɛnükländi : اِتْ اِنْكُلَنْدِي it ɛnükländi — ит бола-
лади. (اِنْكُلَنْمَاقُ. ɛnükлänür, ɛnükлänmäk).

اَتْلَنْدِي атанланді : اَرْ اَتْلَنْدِي әр атанланді — одам
бичилган туяли бўлди. (اَتْلَنْمَاقُ. атанланур,
атанланмақ).

اَزْمُلَنْدِي ʊzūmländi : اَزْمُلَنْدِي базіч ʊzūmländi — ишком
токи узумли бўлди. (اَزْمُلَنْمَاقُ. ʊzūmlänür,
ʊzūmlänmäk).

Бу бўлимнинг кам ишлатиладиган музоафлари

اَبْلَلْدِي ɒpläldi — нес-нобуд бўлди. اَرْ تَقَارِيْ اَبْلَلْدِي әр
tawarī ɒpläldi — одамнинг моли нес-нобуд қилинди.
(اَبْلَلْمَاقُ. ɒplälür, ɒplälmäk).

آتلايدى ʔtläldi — гүштлиди. قوي آتلايدى qoj ʔtläldi — қуй
гүшт бўлди, қуй гүшт қилинди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (آتلايۇر. ʔtlälyr, ʔtlälmäk).

ʔzläldi ʔzläldi — тузатилди. ʔzläldi нәң —
наrsa тузатилди. (ʔzlälyr. ʔzlälyr, ʔzlälmäk). Нарсанинг изланиши ва қидирилишига ҳам
бу сўз қўлланади.

ашладди ʔšlädī ајақ ашладди — идиш чегаланди, тузатилди, уланди. (ʔšlälür. ʔšlälür, ʔšlälümäk).

işläldi işläldi — ишланди. işläldi иш ишланди. (işlälyr. işlälyr, işlälmäk).

awläldi awläldi — овланди. kəjlik awläldi кийик овланди. (awlälyr. awlälyr, awlälmäk).

Шеърда шундай келган:

أفلا أوزم أنك توزنكا أملا كوزم أنك توزنكا

Awlälür özüm anıñ tuzına,

ʔmlälyr közim anıñ tuzına¹⁶¹.

Севиклисини таърифлаб ёзади:

Унинг ширинлиги билан борлигим овланади ва
оёғининг тўзони билан кўзим даволанади.

İgläldi : İgläldi : ىگلەيدى ىگلەيدى : təgmä türlük
ig ıgläldi—y ҳар хил касаллик билан оғриди.

(İglälyr. İglälyr, İglälmäk).

ʔmläldi ʔmläldi — эмланди, даволанди. İglık ʔmläldi ىگلەيدى ىگلەيدى :
ʔmläldi — касал даволанди. (ʔmlälyr. ʔmlälyr, ʔmlälmäk).

lyr, ʔmlälmäk).

¹⁶¹ Бу байтда туз сўзи икки маънода қўлланган: I-чиroyлилик, II-тўзон маъносида. Бу—тўзон сўзининг дастлабки қисқа вариантыдир. Қисқа сўзларнинг кенгайиб етиб келганлигига тилимизда мисоллар кўп. М: қуй—қуйин, енг—енгил, тўп—тўпик, яланг—яланғоч, ўнг—ўнғрай ва бошқалар.

اِمْلَدِي imlāidi—имланди. كِشِي اِمْلَدِي kışi imlāidi—киши
күз қири ва бошқа ҳаракат билан имланди.
(اِمْلَمَاكُ اِمْلَلُرُ imlälür, imlälmäk).

Манқуслардан беш ҳарфлилар

اَرپالاندى арпаланди — арпали бўлди. اَت ارپالاندى ат ар-
паланди — от арпали бўлди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (اَرپالانور اَرپالانماق арпаланур, арпа-
ланмақ).

اَرْدولاندى ордуланди : بَك بَر بَيرِك бек бэр бэрик [эриш-
ордуланди — бек бир ерни ўзига шаҳар қилдирди.
(اَرْدولانور اَرْدولانماق ордуланур, ордуланмақ).

اُترولاندى отруланди — рўпара бўлди. اُل اُنكُر اُترولاندى ол аңар
отруланди — у унга рўпара бўлди.
(اُترولانور اُترولانماق отруланур, отруланмақ).

اَرقلاندى арқаланди — орқа қилди. اَل مَن اَرقلاندى ол мэн
арқаланди — у менга суянди, менга орқа қилди.
اَل تاغني اَرقلاندى ол тағни арқаланди — у тоққа су-
ялди. (اَرقلانور اَرقلانماق арқаланур, арқаланмақ).

اُجумلاندى ўжўмланди : يَغَاج اُجملاندى jīgач ўжўмланди —
дарахт тут берди, тут ҳосилли бўлди.
(اُجملانور اُجملانماق ўжўмләнур, ўжўмләнмәк).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اُتلاندى отланди : اَت اُتلاندى ат отланди — от юриш на-
тижасида қизишди, эр отланди — одам
ғазабдан ўтланди, қизишди. (اُتلانور اُتلانماق от-
ланур, отланмақ).

اَلْ بُوَيْرِمَاقْ اَزْلَنْدِي ا:зланді — оз ҳисобланди. ол бу јармақіғ а:зланді — у бу тангани оз деб ҳисоблади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَزْلَنْمَاقْ. اَزْلَنْمَاقْ. а:зланур, а:зланмақ).

اَزْلَنْدِي اَزْ اَوْزْلَنْدِي озланді — ҳунарини кўрсатди. эр озланді — одам ўз ҳунарида усталик кўрсатди. (اَوْزْلَنْمَاقْ. اَوْزْلَنْمَاقْ. озланур, озланмақ).

اِشْلَنْدِي اَرْ اِشْلَنْدِي ішлэнді : эр ішлэнді — одам ўзини иш қилаётган қилиб кўрсатди. اَفْ اِشْلَنْدِي эв ішлэнді — уй тутундан қорайди. Тутундан қорайган тўн ва бошқа нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اِشْلَنْمَاقْ. اِشْلَنْمَاقْ. ішләнур, ішләнмәк).

اِفْلَنْدِي اَرْ اَوْزَنْكَ اِفْلَنْدِي а:вланді — одам ўзи учун ов қилишга киришди. (اِفْلَنْمَاقْ. اِفْلَنْمَاقْ. а:вланур, а:вланмақ).

اَوْكْلَنْدِي اَرْقْ اَرْ اَوْكْلَنْدِي арук эр ўклэнді — чарчаган одам дам олди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бола улғайса ҳам шу сўзишлатилади. (اَوْكْلَنْمَاقْ. اَوْكْلَنْمَاقْ. ўкләнур, ўкләнмәк).

Шу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَزْ اَزْ اَزْ اَزْ азутладі — ҳовучлади, чангаллади. ол јармақ азутладі — у кафти билан тангани ҳовучлаб олди. Ҳовучга сув тўлдиришга ҳам бу сўз қўлланади. (а:зутлар, азутламақ).

اَزْ اَزْ اَزْ а:зутладі : ол ані ўзутладі — у уни бахилликка нисбат берди, бахил деди. (а:зутлар, ўзутләмәк).

اَغْلَنْ اَغْلَنْ ағлүтладі — насихат қилди. ўғитлади. ол оғлүн ағлүтладі — у ўғлига насихат берди,

ўғитлади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади
(اُكْتَلَامَكُ. اُكْتَلَارُ. اُكْتَلَامَاكُ).

اُكْتَلَادِي اُكْتَلَادِي: اَل قَبِيْرَن اُكْتَلَادِي —
у қизи билан бирга эрининг уйига оқсоч (жория)ни
қўшиб юборди. (اُكْتَلَامَكُ. اُكْتَلَارُ. اُكْتَلَامَاكُ).

اَلتَلَادِي اَلتَلَادِي: اَر اَلتَلَادِي — одам урушди,
жанжаллашди, ҳатто ораларида ўлдириш пайдо
бўла ёзди. (اَلتَلَامَكُ. اَلتَلَارُ. اَلتَلَامَاكُ).

اَمَجَلَادِي اَمَجَلَادِي: اَر قُشَغ اَمَجَلَادِي — одам қушни нишонга олди.
қушуг амаҷләді — одам қушни нишонга олди.
(اَمَجَلَامَكُ. اَمَجَلَارُ. اَمَجَلَامَاكُ).

اَنْجَلَادِي اَنْجَلَادِي: اَتَا جِي كُوْرَك اَنْجَلَادِي — даволади [кўз ҳақида].
отачі көзуг энўчләді — табиб кўзга тушган
парда (нохина)ни даволади. (اَنْجَلَامَكُ. اَنْجَلَارُ. اَنْجَلَامَاكُ).

اَذْرَلَادِي اَذْرَلَادِي: اَر اَت اَذْرَلَادِي — эғарлади.
эзәрләді — одам отни эғарлади. Бошқаларга ҳам бу сўз
қўлланади. (اَذْرَلَامَكُ. اَذْرَلَارُ. اَذْرَلَامَاكُ).

اَغْرَلَادِي اَغْرَلَادِي: اَغْرَلَادِي مَنِي تَنْكُرِي — тэцри мәні ағірләді —
худо менга марҳамат қилди. Умуман бир-бирини
ҳурмат қилишга ҳам бу сўз қўлланади.

(اَغْرَلَامَكُ. اَغْرَلَارُ. ағірлар, ағірламақ).

اَغْرَلَادِي اَغْرَلَادِي: اَر اَغْرَلَادِي — ўз вақтида қилди, ўғирлади.

اَغْرَلَادِي اَغْرَلَادِي: اَر اِشْن اَغْرَلَادِي — одам ишини қи-
лишга умид қилди, ишонди ва ўз вақтида қилди.
(ағрләмақ). Яна: اَر تَوَار: اَغْرَلَارُ. ағрлар, ағрламақ).

ағрләді ағрләді: ағрләді — одам мол ўғирлади,
чунки у фурсат пойлаб турган эди. Бундай маъ-
нода келишига яна бошқа бир сабаб бор, у ҳам

бўлса, ўғри сўзининг ўғирловчи маъносидида бўлишидир, юқоридаги феъл шу сўздан ясалган, бироқ енгил бўлсин учун ى „й“ ҳарфи ташланган. Бу нарса менга жуда маъқул, иккаласи ҳам чиройлидир.

Шеърда шундай келган:

بَكِيمُ اَوْزَنْ اُغْرُلَادِي   يَرْغُ يِلْب اُغْرُلَادِي
اَلْعُ تَنْكِرِي اُغْرُلَادِي   اِنْ قُتْ قُتْ تَرِي تَغْدِي

Бәгим өзін оғурладі,

Ҷарағ биліб оғурладі,

Улуғ тэңрі ағірладі,

Аннин қут қуw тўрі туғді.

Тангутларнинг беги душманини қўлга тушириш учун пистирмага яширинганини таърифлаб ёзади: бегим фурсат кутиб, ўзини аскардан четга олиб яширинди, худо унга зафар берди. Кўкраги кўтарилиб, бахти, кучи, давлати ортди.

[Бегим ўзини (душмандан) яширди, (бекиниш ҳийласини) мувофиқ топди. Улуғ тангри унга марҳамат қилди, шунинг учун бахти очилди].

эр ар یرین атрладі — ажратиb қўйди. атізладі — атізлар, атізламақ).

јәрін атізладі — одам ерини ариқ тортиb экин учун тайёрлаb қўйди. атізлар, атізламақ).

”ажрладі“ ујузладі — ҳақорат қилди, хўрлалди. бек ані ујузладі — бек уни ҳақорат қилди: ујузлар, ујузламақ).

”адрладі“ узузладі : ол ані узуз аді — унинг қўтирини даволади. адрлар, узузламақ).

ағізладі — оғизлади. **ағізладі** — у ариққа оғиз очди. **ағізладі** — у қўлини оғизга урди. Бу сўз бошқаларга нисбатан ҳам қўлланади. (**ағізлар**, **ағізламақ**).

ағузладі — ғузулади, ғууз деб ҳисоблади. **ағузладі** ол мәні оғузладі — у мени ғууз деб ҳисоблади, ғуузларга нисбат берди. (**ағузлар**, **ағузламақ**).

ақтсаді — ўқитмоқ истади. **ақтсаді** ол битік оқтсаді — у хат ўқитмоқ истади. Бу сўз одамни чақиришни ишташга ҳам қўлланади. (**ақтсар**, **ақтсамақ**).

ақтсәді : **ақтсәді** ол тарғ¹⁶² ақтсәді — у бугдой туйишни истади. (**ақтсамак**, **ақтсәр**, **ақтсәмәк**).

ақрсаді : **ақрсаді** әр ақрсаді — киши даволаниш учун игирни¹⁶³ истади. **ақрсаді** урағут ип ақрсаді — хотин ип йигиришни истади. **ақрсаді** бәг кәнд ақрсаді — бек қўрғонни ўрашни истади. (**ақрсамак**, **ақрсәр**, **ақрсәмәк**).

ақғсаді — аччиқ ва нордон нарса истади, тусади. **ақғсаді** әр ақғсаді — одам нордон ва аччиқ нарсани истади. (**ақғсар**, **ақғсамақ**).

¹⁶² Т а р ғ сўзи девонда б у г д о й ва умуман э к и и маъноларида қўлланган.

¹⁶³ И г и р — юрак огриғини даволаш учун қўлланиладиган ўсимлик.

азіґлар, азіґламақ). *азґлам* (азґламәк).

“الغلاڧى” улугладі — улуглади. “تکړې مېنى الغلاڧى” тэкрі
мэні улугладі — худо мени улуглади, менга улуг-
ликни ато қилди. “بک مېنى الغلاڧى” бэғ мэні улуг-
ладі — бек мени улуглардан ҳисоблади. Мақолда
шундай: “الغنى الغلاسا قَت بلور” улугні улугласа,
қут болур — одам қарияларнинг ёшини ҳурматла-
са, бахтли бўлади. “الغلاڧى الغلاڧى” улуглар, улуг-
ламақ).

азақладі : اَذَقْلَادِي ол ані азақладі — у
униңг оёғига ўрди. (اَذَقْلَامِقْ) азақлар, азақ-
ламақ).

а́зۇقладى — қизиқсинди. ол а́н а́н а́н
азуқладі — у уни танимагани учун қизиқсинди.
(азуқлар, азуқламақ).

аруқладі : بُكْ اُرُقْلادی bēg аруқладі — бек чар-
чашдан сўнг дам олди. Ҳоқония луғатида бу сўз
ухлашдан иборатдир. Аслида чарчагандан сўнг
дам олди демакдир. (اُرُقْلار. اُرُقْلماق) аруқлар, аруқ-
ламақ).

ашуқладі : اَشُقْلَادِي ол ані ашуқладі—
у унинг түпигига урди. (اَشُقْلَار. اَشُقْلَامَاق) ашуқлар,
ашуқламақ).

ашақладі : اَلْ اَنِي اَشَقْلَادِي ол ані ашақладі — у
уни арзимас, кичик ҳисоблади. Мақолда шундай:
ياغِينِي اَشَقْلَاسَا بَشَقَا جِقَارُ jaғини ашақласа, башқа чі-
қар — душманни кичик ҳисобланса, бошга чиқади.
Яъни бу билан бошни ҳалок қилади, деган маъ-
мунни англатадилар. Эҳтиёт бул ва душманни ки-
чик ҳисоблама, демоқчи бўладилар.

اُشُقلاڧى : ол мѣнѣ шакладі : у мѣнѣ шакладі — у мѣнѣ шакладі (май-да, ахамиятсиз) ҳисоблади. (ауқламақ).
ауқламақ.

ануқлаڧى : ол ануқладі нәңні — у нарсани тайёрланган ҳолда топди ва олди [тайёр нарсани олди] (ануқламақ).
ануқламақ.

ичуқлаڧى : ол тонуг ичуқладі — у тўнига сусар, олмахон ва шунга ўхшаш ҳайвонларнинг мўйнасини сирди. (ичуқламақ).
ичуқламақ.

эрүқлаڧى : ол тәри эрүқладі — ошлади. (эрүқламақ).
эрүқламақ.

өзәқлаڧى : ол қоюғ өзәқладі — у қўйнинг асосий томирини кесди. Бу сўз баш томирға уриш маъносиди ҳам қўлланади (өзәқламақ).
өзәқламақ.

исіқлаڧى : ол ысқладі — одам туш пайтида, кун тиги остида кетди, йўл юрди. (исіқламақ).
исіқламақ.

усуқлаڧى : ол киритлик усуқладі — у қулғни калидсиз бир ҳийла билан очди. (усуқламақ).
усуқламақ.

әсиркаڧى : ол әсиркаді нәңні — у бир нарсанинг йўқолишига ачинди ва афсусланди. (әсиркамақ).
әсиркамақ.

اُشِكْلادی ўшікләді : اَل كَيْكَنِي اُشِكْلادی ол кәйікні ўшік-
ләді — у кийикни тузоқда совуқ еб турған вақтида
тутди. Бу сүз бошқаларға ҳам қўлланади.

(اُشِكْلادی اُشِكْلادی ўшікләр, ўшікләмәк).

اَكْکَلادی әкәкләді — җақоратлади. اَر اُرَاغْتَنِي اَكْکَلادی әр
урағутнә әкәкләді — әр хотинни сүкди, бузуққа
нисбат берди. (اَكْکَلادی اَكْکَلادی әкәкләр, әкәк-
ләмәк).

اُكْکَلادی үкәкләді : اَل تَامِغِ اُكْکَلادی ол тамғ үкәкләді—
у шаһар деворига юлдуз (бурж)лар қўндирди. Бу
сүз җар бир нарсаға (қутичалар ишлаш маъносидә-
һәм) қўлланади. (اُكْکَلادی اُكْکَلادی үкәкләр,
үкәкләмәк).

اَلِكْلادی әлікләді — устидан кулди, масхара қилди. اَل اَنِي
اَلِكْلادی ол әнә әлікләді — у уни масхара қилди,
мазақ қилди. (اَلِكْلادی اَلِكْلادی әлікләр, әліклә-
мәк).

Шеърда шундай келған:

تَنَكَّتْ سُوْسُنْ اُشِكْلادی كِشِي اِيشِنْ اَلِكْلادی
اَرَنْ اَتَنْ بَلِكْلادی بَلَنْ بُولُبْ بَشِي تَعْدِي

Таңут сүсін ўшүкләді,
Кіші ішін әләкләді,
Әрін атін бәлікләді,
Болун боліб баші тигді.

Душман Чин яқинидаги тангутлар вилоятини, тан-
гут аскарига зафар бўлмасин деб, совуқда кеч
билан босди. Сўнг уларни масхаралади. От ва
эркакларни бизга тортиқ қилди. Қийинчилик торт-
ганидан бошини қуйи солди. [(Душман) тангут

аскарларини совуқ еб турганда босди. Кишилар ишини масхара қилди. У эр ва отларини тортиқ қилди. Тутқун бўлиб бошини эгди].

اَمِكْلَادِي ʔmīklādi : ʔr ʔrāʔt̪nī ʔmīklādi — одам хотинининг эмчагига урди. (اَمِكْلَامَاكُ ʔmīklāmāk).

اَنْكْلَادِي ʔnūklādi : اِتْ ʔt ʔnūklādi — арслан энүкләди — урғочи арслон бола туғди. (اَنْكْلَامَاكُ ʔnūklāmāk).

اَسْنَلَادِي ʔsānlādi — эсонлашди, омонлашди, ҳол-аҳвол сўрашди. اَلْ مَنكَا اَسْنَلَادِي ʔl mənā ʔsānlādi — у менга салом қилди, қўл бериб ҳол-аҳвол сўрашди. (اَسْنَلَامَاكُ ʔsānlāmāk).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اَزُولَادِي ʔzūlādi — эргашди. اَلْ اَنِي اَزُولَادِي ʔl ʔnī ʔzūlādi — у унинг орқасидан юрди, унга эргашди. (اَزُولَامَاكُ ʔzūlāmāk).

اَرَالَادِي ʔrālādi — араладī — орасига тушди, яраштирди. اَلْ اِكْنِي ʔl ʔknī ол іккі кіші отра араладī — у икки кишининг ишини келиштирди, яраштирди. Бу сўз икки нарса орасидан ўтмоқ маъносида ҳам қўлланади. Баъзан сулҳ маъносида اَرِيْلَادِي ʔrīlādi аріладī сўзини ҳам қўллайдилар, кўпчиликда шундай. Лекин اَرَالَادِي ʔrālādi араладī варианти тўғридир. (اَرَالَامَاكُ ʔrālāmāk).

اُرِيْلَادِي ʔrīlādi — урїладī — шовқин солди. ʔr ʔrīlādi — одам шовқин солди, қаттиқ бақирди. (اُرِيْلَامَاكُ ʔrīlāmāk).

اُرِيْلَادِي ʔrīlādi — кибрланди, такаббурлик қилди. ʔr ʔrīlādi — одам ўзини мақтади, мақташда

узини ошириб юборди, кибрланди. (арилмақ).
урїлар, урїлмақ).

Шеърда шундай келган:

ازن اکنب اريلادی   يرق ييرک قريلادی
اتغ کمشب اريلادی   اُفت بولب تَبواغدی

Özin öknib urıladi
Jıraқ jәriг қарїладї,
Atıғ kәmshib urıladi
Ufut bolib tubu aғdı.

Унга ҳужум қилган ботир ҳақида айтади: Ботир
гердайиб, шишиниб, ерларни ўлчагандек одимлаб
келар экан, от билан ҳамла қилувчини кўргач,
хўрланиб, орқасига қараб, тепага қочиб кетди.
[Ўзини баланд кўтариб мақтаниб ҳовлиқди. (Кек-
кайиб) ерларни ўлчади. От билан бостириб ҳамла
қилди, (бирок) шарманда бўлиб тепага чекинди].

урўладї — тик туриб сўйди. ол ол қонуғ
қонуғ уруладї — у қўйни турган ҳолда, яъни оёқ-
ларини боғламасдан сўйди. (урўламақ).
урўлар, уруламәк).

ағуладї — заҳарлади. ол ашїн
ағуладї — у унинг ошини заҳарлади. Бу сўз бошқа
нарсаларни заҳарлашга нисбатан ҳам қўлланади.
(ағулар, ағуламақ).

ағуладї — уйилди, тўпланди. анїк
анїк тәгрә кїшї ағуладї — унинг атрофига
одам тўпланди. Ағуладї, асосан, шов-шув, фитна
маънолари ифодаланган ўринларда қўлланади.
Бошқа ўринда ағдї сўзи ишлатилади.
(ағалар, ағаламақ).

БЕШ ҲАҶФЛИЛАР БЎЛИМИ

اَغْرِقَنْدِي ағріқанді — оғриғидан зорланди. اَرَّ اَغْرِقَنْدِي эр ағріқанді — одам оғриғидан зорланди, алам торгди. (اَغْرِقَنْمَاقُ ағріқанур, ағріқанмақ).

Икки сокин ҳарфлилар тури

اَنْدَغَرْدِم андғардīm — қасам ичирдим, онд ичирдим. مَن اَنْدَغَرْدِم мэн ані андғардīm — мен унга қасам ичирдим, онд ичирдим. (اَنْدَغَرْمَاقُ андғарман, андғармақ).

Олти ҳарфлилар тури

اَرْمُتْلَنْدِي армутланді¹⁶⁴ — армутланди, нашвати қилди. اَرْمُتْلَنْدِي يَغَاج армутланді — нок дарахти нашвати қилди. (اَرْمُتْلَنْمَاقُ армутланур, армутланмақ).

اَرْتُجْلَنْدِي артучланді — арчаланди. تَاغ اَرْتُجْلَنْدِي тағ артучланді — тоғ арчазорга айланди, тоғда арча кўпайди. (اَرْتُجْلَنْمَاقُ артучланур, артучланмақ).

اَرْكُجْلَنْدِي оркүчлāнді — мавжланди, тўлқинланди. سَوْف اَرْكُجْلَنْدِي суw оркүчлāнді — сув мавжланди. (اَرْكُجْلَنْمَاقُ оркүчлāнур, оркүчлāнмāк).

اَرْغُجْلَنْدِي орғүчлāнді : قِز اَرْغُجْلَنْدِي қіз қіз орғүчлāнді — қизнинг сочи жамалак бўлди, ўрадиган бўлди. (اَرْغُجْلَنْمَاقُ орғүчлāнур, орғүчлāнмāк).

اَرْكُجْلَنْدِي оркүчлāнді : اَشِخ اَرْكُجْلَنْدِي ашīч оркүчлāнді — қозон, ўчоқли бўлди, ўчоққа ўрнатилди. (اَرْكُجْلَنْمَاقُ оркүчлāнур, оркүчлāнмāк).

¹⁶⁴ Бу сўз бизда ҳозир олмурут тарзида талаффуз қилинади. Навоийда бу

сўз اَمْرُد умруд тарзида учрайди:

Айлабон гашт дашту тоғ ила руд,

Анга келтурди бир сават умруд.

В. В. Радлов бу сўзни اَرْمُد урмуд деб берган, I том, 341-бет.

азғирланді—айғирланди. тај азғирланді — той айғирланди, айғир қилиқли бұлди. Байталнинг айғирли бўлишига ҳам шу сўз қўлланади. (азғирланур, азғирланмақ).

азмақланді : әр азмақланді — одам шогирдли бұлди, ҳунар ўргатиш учун бола олди. (азмақланур, азмақланмақ).

артуқланді — ортиқланди, ошиб кетди. әр артуқланді — одам ҳаддидан ошди, ҳовлиқди. (артуқланур, артуқланмақ).

ізмақланді — яраси кўпайди, бузилди. таз бәш ізмақланді — калнинг боши бузилди, кали кўпайди. әр ізмақланді — ерда аччиқ тош кўпайди¹⁶⁵. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (ізмақланур, ізмақланмақ).

ағруқланді — оғирсинди. ал бубишғ ағруқланді — бу иш унга қийин туюлди, у бу ишни оғирсинди. Бу сўз юк оғир эканлигини англатишда ҳам қўлланади.

оғруқланді : әр оғруқланді — одам ўғроқларга ўхшаб қолди, ўғроқлашди. (оғруқланур, оғруқланмақ).

әтмәкләнді — нони кўпайди. әр әтмәкләнді — одамнинг нони кўпайди, бой бұлди. (әтмәкләнур, әтмәкләнмақ). Бу хил феъллар кўпдир. Булар отлардан ясалади. Араб тилида бунга мисол кўп. Масалан, арабларда *الرجل السحي* сути кўпайди; *الرجل السحي* киядиган пүстини кўпайди демакдир.

¹⁶⁵ Арабча шундай, лекин ер шўрланди тарзида изоҳлаш ҳам мумкин.

اچمکلندی içmäkländi : آر әр içmäkländi — одам барра қүзичоқ терисидан пүстин (ичмак) кийди. Пүстинлик бұлди, пүстинга эга бұлди мазмунида ҳам бұ сүз қўлланади. (اچمکلنمәк. içmäklänür, içmäklänmәк).

әрсәкләнди — әрсиради. ایشلәр әрсәкләнди — хотинлар әрсиради, шахваний нафсни қондирмоқни истади. (әрсәкләнмәк. әрсәкләнүр, әрсәкләнмәк).

өкмәкләнди : اراغت урагут өкмәкләнди — хотин зиракли бұлди, зирак тақди. (өкмәкләнмәк. өкмәкләнүр, өкмәкләнмәк).

әгримләнди¹⁰⁶ — гирдобланди, ўралиб оқди. سۇف әгримләнди — сув ҳовузда гирдобланиб, ўралиб айланди. (әгримләнмәк. әгримләнүр, әгримләнмәк).

иштонланди — иштонли бұлди, иштон кийди. آر иштонланди — одам иштон кийди. Асли ичтонландидир. چ ش билан ش

¹⁰⁶ Навоний асарларида бу сүз девондагича эгрим, эгрик шаклида учрайди. Масалан:

Ҳам илдамликда сарсардек равона,
Ҳам айланмакда эгримдан нишона.

(Фарҳоднинг оти чопқирликда шамолдек учадиги, шўхликда сув гирдобидек тўхтоғсиз айланади).

Ашк баҳри эгригига тушмаишмен чиққудек.

(Кўз ёши денгизнинг гирдобига чиқадиган бўлиб тушмаган эканман).

В. В Радлов, I том, 705-бетда эгрикни — гирдоб, эгримни — гирдобча деб изоҳлайди.

- اَرَبالاَدې арпаладї—арпа берди, арпа билан боқди. اَلْ ол атін арпаладї—у отга арпа берди, арпа билан боқди, арпа едирди. (اَرَبالاماق) арпалар, арпаламақ).
- اَرْتولاَدې ортуладї—ўрта ёшга борди. اَرْ ياشِنْ ортуладї—одам ўрта ёшли бўлди, умрининг ўртасига борди. (اَرْتولاماق) ортулар, ортуламақ).
- اَرْتالاَدې эрталәдї—эрталади, вақтли бошлади. اَرْ ايشقا эр тїшқа эрталәдї—одам эрта ишга бошлади. (اَرْتالاماق) эрталәр, эрталәмақ¹⁶⁹).
- اَسْرِيلاَدې эсриләдї—бўяди, сирлади. اَلْ كِيْزْنِي эсриләдї—у кийизни сирлади, у кийизни қоплон рангли буюқ билан (йўл-йўл қилиб) бўяди. (اَسْرِيلاماق) эсриләр, эсриләмақ).
- اَغْرِيلاَدې оғриләдї: اَلْ نَانَكْ оғриләдї—ол нәң оғриләдї—у нарса ўғирлади. Жонли тилда اَغْرِيلاَدې оғирладї—талаффузи ҳам бор, у тўғри эмас¹⁷⁰. (اَغْرِيلاماق) оғурлар, оғурламақ).
- اِكْتُولاَدې иктүләдї—хашак берди. اَلْ قُوْى иктүләдї—у қўйга ўт ва хашак берди. (اِكْتُولاماق) иктүләр, иктүләмақ).

¹⁶⁹ Бу сўз қўл ёзмада эртәләмақ шаклида берилгани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (1 том, 316-бет).

¹⁷⁰ Бу феълининг ўтган замон формасига кўра келаси замон ва масдар формалари оғрилар, оғриламақ бўлиши керак эди. Лекин девонда оғирлар шаклида берилган. Биз ўзича бердик.

اَلْ اِكِّى كِشِى ارغۇلادى — оралади, орасидан ўтди.
 اَرَا ارغۇلادى ол іккі кіші ара арғуладі — у икки киши орасидан ёриб ўтди. (ارغۇلاماق).
 ارغۇلار, ارغۇламақ).

اَلْ اَنْكُرْ اَبْكَلادى — ўпкасиға урди.
 اَبْكَلادى — у унинг ўпкасиға урди. (اَبْكَلاماق).
 اَبْكَلәр, а̀пкәләмәк).

اَلْ اَبْكِلادى — ўпкалади, хафаланди, аразлади.
 اَبْكِلادى ол андін а̀пкәләді — у ундан ўпкалади, хафаланиб аразлади. (اَبْكِلاماق).
 а̀пкәләр, а̀пкәләмәк).

Қондалар ўз ўрнида айтилади. Тангриға мақтов бўлсинки, ҳамзалилар бўлими тугади.

СОЛИМ¹⁷¹ ОТЛАР КИТОБИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

تَب таб — боп, етарли маъносини берувчи юклама.
 بُو اَشْ مَنكَا تَب бу аш мәнә таб — бу ош менга боп, етарли.
 تَب بُلْدِ таб болдī — мос бўлди, боп бўлди.

تُب туб — буғдойни сувда қайнатиб, арпа хамири билан аралаштирилиб, бир идишга солиниб, наматга ўраб, иссиқ бир жойга қўйилади, эртасига ейилади.

جَبْ جَب чаб-чаб — қамчин урилганда чиқадиган овоз ва лабнинг шاپиллаган товуши, шап-шап, чап-чап дейилган тақлидий сўз.
 اَلْ اَرْكْ جَبْ جَب يَدِ ол әрүк чап-чап jәді — у шафтолини шап-шап қилиб еди.

¹⁷¹ Солим — охирида **ا و ي** ва ҳамза ҳарфлари бўлмаган сўзлар.

جُب jуб — шарбат қуйқаси. Ҳар нарсанинг лойқасини ҳам шундай дейилади. Тубан ва паст кишиларга ҳам jуб-jаб кішіләр дейдилар.

جِب чїб — кичик, ингичка новда. جِبْجِبْ чїбїқ — ч и в и қ-нинг қисқаргани. تَوْبْ топїқни қисқартиб تَوْبْ топ дейилгани каби.

جُب чоп — тутмоч (ноя) парчаси, бурдаси. يَزْجُبْ يَكِلْ бїр чоп jgil — бир бурда егин. Бу сўз кесилган, майдаланган уграга нисбатан ҳам қўлланади.

زَبْ زَبْ заб-заб — юришда оёқ ҳаракатининг тезлигидан чиққан овоз. Ш и п - ш и п деган сўздир. زَبْ زَبْ заб-заб барғїл — шип-шип, шипиллаб, тез боргин.

سَبْ сэб — келинлар сепи, моли.

سَبْ сїб — икки ёшли тойча.

شَبْ шаб — тез, дарров. Бу арабча ҳарфи тахиз дейилган هَلَّا ҳалло: огоҳ бўл, тез бўл сўзи кабидир. شَبْ كَلْ шаб кэї — тез кел.

قَبْ қоб — таъкидлаш, пухталаш, ошириш маъноларида қўлланадиган юклама. اُغْلَ قَبْ بُدُودِ оғул қоб бадудї—ўғил жуда катта бўлиб кетди. قَبْ اَذْكُو қоб эзгў нэң—жуда яхши нарсa.

كَبْ кэб: كَبْ نَانِكْ кэб нэң—кўп нарсa, ўралиб кетган нарсa. كَبْ سَاحْ кэб сач—кўп соч, чувалган соч. Мақолда шундай келган:

كَبْ سَكْتَكَا قُشْ قُنَارْ. كَرَكَلُوكْ كِشِي كَا سُوْزْ كَابَرْ
Кэб сукўтгā қуш қонар,

Көркїлүк кішігā сэз кэлір — шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши

кишига сўз (мақтов) келади. Ёки шунинг бошқача варианты:

يېناج اوجنكا يىل تىكىر. كىركلك كىشىكا سوز كلىر

Jiŋač učinä jəl tǝŋir,
Kǝrklik kišigä sǝz kǝlir.

Дарахт учига шамол тегади, юмшоқ одамга сўз етади. Шунинг учун у ўзини эҳтиёт қилиши керак дейилади.

بَت бат — чўкма, қуйқа.

بَت бат — тез, дарров. بَت كَل бат кәл¹⁷² — тез кел. شَب кабн. Оғир нарсанинг пастга тушишида чиққан товушга بَت تَشَد бат тўшди дейилади.

بِت бит — бит, мита. Буғдойга тушадиган майда қуртга ҳам бит дейилади. تَرِيغ бити — буғдой бити.

جَت чат — бирор нарса тушганда чиқадиған товушни англатиш учун ишлатиладиган юклама. جَت جَت чат-чат урди — ш а р т - ш а р т урди, урганда ш а р т - ш а р т деган товуш чиқди.

چَت чīt — қамиш ёки тикандан қилинадиган уй, чайла.

شَت шат — дадиллик, юраклилик, журъат. اَنِك نا شَتى аниң нә шатī бар — унинг нима юраги бор, унинг қандай журъати бор, деганда юраксизлиги кўрсатилади.

¹⁷² Бу сўз Навоий асарларида ҳам кўпгина ўринларда учрайди:

Борибон ҳар неча бот келса, кўринур манга кеч.

Келибон ҳар неча кеч борса, кўринур манга бот.

Бот-бот олиб илгима ул жомни,

Сипқариб ул бодаий гулпоми.

قَت қат — қат, қават. تُون قَتِي тон қаті — тўн қавати.
Тоғ қояларининг муйилишларини قَدْرَاق қадрақ
дейиш ҳам шундандир.

قَت қат¹⁷³ — ўғузчада ён ва олд маъносида ишлатила-
ди. بَك قَتِنْدَا бэҕ қатінда — бек ёнида.

قَت қут — бахт, давлат. قَتْلَغ қутлуғ ҳам шу сўздан
ясалган. Шеърда шундай келган:

قَت قَتْلَغ بَرَسَا اِذْم قَوْلِنَا
كُنْدَا اِشِي يَكْسَبَن يَوْقَارَا اَغَارَا

Қут қуwiғ бэрсә iзiм қолiна,
Кўндә iшi јуксәбән јуқар ағар.

Тангри бандасига бахт берса, кун сайин унинг
иши юқорилайди, авж олади.

كُت кёт — кўт.

مَت мат — шундай маъносини берувчи юклама اَنْدَغ مَت
андағ мат — у шундай.

سُج са ч — соч.

سُج суч — бирон нарсанинг ишга яроқсизлигини англа-
тади. قَلِيچ سُج قِلْدِي қиліч суч қилдi — қилич ўтмас-
лик қилди. اَر سُج قِلْدِي эр суч қилдi — одам ишни
қабул қилишдан тортинди.

قَچ қач — қанча, сон тўғрисида. قَچ يَرْمَاق يِيرْدِي қач
јармақ бэрдi — қанча танга берди.

قَچ қоч — қўчқор. Бу ўғузча. Асли قُجْكَار қочіқардир.

قَچ қач — марта. قَچ قَتَا اَيْدِم қач қата ајдiм — неча
қайта айтдим.

¹⁷³ Шайх Сулаймон қат сўзини қатор, саф деб изоҳлайди:

Бир қатда ўтирди подшолар,
Олтинда талаб қилиб гадолар.

كُچ kōč — кўчиш, жунаб кетиш. سۈكۈتۈنچى су kōčtī — аскаp кўчди.

كۈچ kūč — вақт, фурсат. بىر كۈچ كۈزگۈل¹⁷⁴ бiр кўч кўзгiл — бiр оз кутгин, бiр оз тур.

هەنجەنج hāch-hāch — моллар бошини бермай ҳаракатланганда тинчитиш учун айтилувчи ҳўш-ҳўш деган сўз. Бу сўз арабчага ўхшайди. Чунки бу сўзда туркий тилда бўлмаган ھ ҳ ҳарфи учрайди. Туркчада эса бу товуш йўқдир.

كەد kēd — бу сўз кэд билан ҳам, дол билан ҳам талаффуз қилинади. Бирон нарсани таъкидлаш ва ошириб кўрсатиш мақсадида қўлланади. كەز kēz ат — қандай яхши от. كەز نەنك nēnc — қандай яхши наrsa.

بىر bīr — бiр — сон. بىر يارماق bīr jarmaq — бiр тармақ — бiр танга. Бу сўзни بىر бiр тарзида чўзиқроқ талаффуз қилиш ҳам бор. Лекин бу хилда талаффуз қилинадиган сўзлар кўпдир. Туркий тилда айтилишида қаттиқлик, ёзилишида қисқалик яхшидир.

تەر tēr тар: ار بىلىدى ar bīldī эр тар болдī — одам уялди, хижолат бўлди. Бу сўз ار بىلىدى ar bīldī сўзига ўхшашдир.

جەر jēr: ار جەرنەدى ar jērnedī эр jārlandī — одамнинг бадани оғирлашди. (Ҳоқония тилида).

جەر jār — вақт. (Ўғузча). بۇ جەرلىك бу jārlikdā кәл — бу вақтда кел.

چەر čēr — рўпара [Ўғузча]. انك اقى بۇ جەرلىك anīc əwī бу чәрликдә — унинг уйи бу нарсанинг рўпарасидадир. Икки аскаp сафига ҳам جەرك jērck

¹⁷⁴ كۈزگۈل kūzgil сўзи ҳозир кутгин тарзида талаффуз қилинади. Демак,

ذ ت га алмашгандир.

чәрік дейдилар. Чунки улар ҳам бир-бирига рўпа-
ра турадилар.

چِر چір—тўн ва бошқа кийимликларнинг йиртили-
шида чиқадиган овоз. اَنِكْ تُوْنِنْ چِر يِرْتِي аниң то-
нн чір йіртті — унинг тўнини шириллатиб йиртди.

چُر чўр—манфаат, фойда. نَانِكْ چُرلادی ол
андін нэн чўрләді—у ундан фойдаланди

چُر چур-чур—сутни идишга соққанда эшитиладиган
овоз. Ҳар бир суюқ нарсанинг товуши ҳам шундай.

چِر йір—жир, ёғ. اشجنا جر يوق ашїчта йір жоқ—қозон-
да ёғ йўқ. [Аслида ёғ қобиғи маъносида]. يو انا
бу эттә йір¹⁷⁵ жоқ — бу гўшзда ёғ йўқ.

چِر چәр-йәр: اَل چِر يِدِي ол jār-jūr jәdi—у
қўлига тушганини қолдирмай еди.

سِر سір—чирилади. Қора чигиртка чириллаб товуш
чиқарди. Қамиш қалам ва бошқалар билан ёзаётганда
чиқадиган овозга нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.

سِر сӣр—чинни косаларни бўяб нақшлаш учун елим-
дан тайёрлаб қўлланадиган сир. سِرلِغ اياق сірлғ
ајақ — нақшланган, сирланган коса.

شَر шар-шар — қаттиқ ёмғир ёғиш товуши. Ҳар бир
суюқ нарсанинг оқиш товуши ҳам шу сўз билан
ифодаланади. Бу сўзда ш ҳарфи ж билан алмашган.

قُر қар-қур — қорин ғулдиради (қуриллади). قُرُ اَتِي
қар-қур этті қарін — қорин қуриллади (ғулди-
ради). Бу сўз айтилишда ва маънода арабчага
ўхшашдир.

قُر қур—мартаба. مَنيكْ قُرْمُ الْعَ мёниң қурём улуғ—
менинг мартабам баланд.

¹⁷⁵ Ж и р сўзи ҳозирги жонли тилимизда актив қўлланади: ж и р битди каби.

قُر қур — қуршовчи, белбоғ, камар. اچ قُر ічқур —
хотинларнинг қўлтиқ остига тақадиган зийнат
асбоби.

قِر يَغِي қір јағи — махфий душман.

قِر қір: قِر آت қір ат — саман от.

قِر қір — тўғон, сув тўпланадиган жой.

قِر қір — ясси тоғ, қир.

كُر кўр: كُر ار кўр әр — оғир, дов юрак, мағрур йигит.

Мақолда шундай келган:

كِر كِم كُر بولسا، كُؤَاز بولور —
довюрак одам мағрур бўлади. Шеърда шундай
келган:

اَرْتِش سُوِي يَمَاقِي سَتَغَب تَر بِلَاقِي
كُؤَمَت اَنِك يَرَاكِي كَلْكَالِمَت اِرْكِشُور

Эртиш суви їмақи,
Сїтғаб тутар биләги,
Кўрмәт анїң їрәги,
Кәлгәлимәт їркишўр.

Ямак қипчоқларининг бир тоифаси. (Улар „Иртиш
суви“ деган жойда яшайдилар). Улар билакларини
шимариб (қаттиқ ҳозирланиб), бизга қарши юрак-
ларига ўт туташиб, тўпланишиб келишмоқда.

[Иртиш сувининг ямаклари билакларини қаттиқ
шимариб, ғазаб билан бизга ҳужум қилиш учун
тўпланмоқдалар].

بِر بِيЗ — биз. كَلْدِمِيز بِيЗ бїз кәлдімїз — биз келдик.

تُؤز تَغْرِي، تَكِيس نَارْسَا. تِؤز تَغْرِي тўз — тўғри, текис нарса. тўз әр — текис ер.

چُوز قِزِيل رَانْغِلِي زَار تِكِيلْغَان چِين يِنَاكْ غَازْمُولِي.
ч у з — қизил рангли зар тикилган Чин ипак газмоли.

قۇز қуз: قۇز тағ — кун тушмас тоғ, фақат кун оққандагина чалдан кун тушадиган тоғ. У куннинг чап томонида бўлади. Унда доимо қор ва совуқ бўлади.

Мақолда шундай келган:

قۇزدا قار اَكْسوماس. قۇندا ياغ اَكْسوماس

Қузда қар օксўмас, қојда јағ օксўмас—Қуз тоғида қор камаймайди, шунингдек, қўйда ёғ камаймайди.

قۇز қіз: قۇز نانك қіз нёң—қимматбаҳо нарса. بۇآت قۇز: بۇ ат қіз алдём—бу отни қиммат баҳога олдим.

قۇز қіз—чўри. قۇز قۇر قۇز қіз қірқін—чўрилар.

قۇز қіз—қиз. مەنىك قۇزىم мёниқ қізім — менинг қизим.

اۇ قۇزى ۋв қізі—бўйи етган ва уйда ўлтирган қиз.

ۋى قۇزى جىنچكا قۇز јінчкә қіз—бўйи етган қиз. Бу сўз озод қизларга қўлланигидек, соғиб олинган чўри қизлар учун ҳам қўлланади. Асли бўйи етган, лекин турмушга чиқмаган қиз демакдир. Бошқа маънолар сўнг истиора тарзида келиб чиққан.

قۇز قۇش қіз қуш—одам устига қўнадигандай паст учадиган қуш.

قۇز كىشى қіз кіші¹⁷⁶—бахил одам (арғуча).

Мақолда шундай келган:

قۇز كىشى سافىي بۇرغلي بىلماس

қіз кіші sawi јорїғлі болмас—бахил одамнинг овозаси чиқмайди, шуҳратланмайди. Бу мақол одамларни яхши ном чиқариш сахий бўлиш учун ундаб айтилади.

¹⁷⁶ Бу сўз ҳозир қизғанчиқ тарзида қўлланади. Демак, бу сўз бизга шакли кенгайиб етиб келган.

- кӱз: اۆ كۆزى оқ кӱзи — ўқнинг орқа томони.
- кӱз — сут, ун ва бошқа овқатлардан қозон тагига ёпишиб қоладиган қирмоч. اشیخ كۆزى ашӱч кӱзи — қозон қирмочи.
- кӱз — куз, куз фасли.
- кӱз — мушк қутичаси, тахт, сандиқ, чамадон ва бошқалар. كۆزدا كې كۆздагӱ кӱз јӱпар — мушк қутичаси сандиқда сақланиб қолади¹⁷. Бу мақол хотинлар оғзининг ҳидини мушкка ўхшатилган вақтда қўлланади.
- мӱз — биз. Бу сўзда ب ب م м га алмашган. ب ҳарфи сўзнинг бошида келганда ишлатилади. بىز бардӱмӱз — биз бордик. كەلدىمىز кӱлдӱмӱз — келдик. Бу қоида бутун от ва феъллар учун ҳам умумийдир. آتىمىز атӱмӱз каби.
- нӱс — мешга ўхшаш нарсаларнинг тагида қоладиган силқинди.
- тӱс — ошириш қўшимчасидир (ўғузча). Ўғузлар юмалоқ нарса тўғрисида ошириб сўзламоқчи бўлганда تىس تىگىرما дейдилар, бу — дум-думалоқ демакдир. Бу қоидага хилофдир. Чунки нарсаларнинг рангларини тавсифлашда сўзнинг бош ҳарфини олиб, унга ب б қўшиш бутун турк тиллари учун қо니다ир. Ўғузлар эса م м қўшадилар. Тўқ кўк рангли нарсани турклар كۆك كۆк-кӱк (десалар), ўғузлар كۆم كۆм-кӱк дейдилар. Яъни турклар „кӱк“ сўзининг бош ҳарфига б ҳарфини қўшиб, ошириш сўзи — „кӱб“ шаклини

¹⁷ Арабча иборанинг маъноси туркчага тўғри келмайди, тўғриси: ипор ҳиди ипор сандиғида сақланиб қолади.

ҳосил қиладилар. Ранг маъносидаги „кӧк“ сўзи: олдида б ҳарфини қўйиб, „кӧб-кӧк“ тарзида қўллайдилар. Ўғузлар б ни м га алмаштириб: „кӧм-кӧк“ тарзида қўллайдилар. سَرِغ саріғ сўзининг оширма сифатини سَب سَب سَرِغ сап-саріғ тарзида қўллайдилар. „Саріғ“ сўзининг олдидаги „с“ ҳарфини олиб унга „б“ни қўшиш орқали ясалди. Ундан кейин ранги айтилаётган нарсанинг исми келтирилади. Шунинг каби бўш ер, очик ер маъносидаги يَزَى јази сўзининг оширма сифатини يَب يَب јап-јази дейилади. Бутун оширма сифатлар шу тарзда ясалади, аммо ب б ўрнида س с қўлаш қоидага ётдир.

Э с л а т м а: Навоий тилдаги бу хусусиятни пухта текширган, Навоий бу ҳақда шундай қоида ёзди: бир ранг, бир сифат маъносида муболага учун у сўзнинг бош ҳарфига бир ب б ёки م м (мим) ни у сўз олдида қўшадилар: оп-оқ қоп-қора, қип-қизил, сап-сарик, яп-ясси, оп-очик, чуп-чучук; бу нав ҳам топилурким: кўм-кўк, ям-яшил („Муҳокаматул лугатайн“, 86-бет.) Демак, Навоий б || п в а м қўшилиб, жуфт сўз ясалишини қондалаштирган.

تَس тас — ёмон, паст нарса (ўғузча). بُو آتْ تَس تَكُلْ бу ат тас тўғил — бу от ёмон эмас.
 تَس تَس тос-тос¹⁷⁸ — тўн ва наमत каби юмшоқ нарсани урилганда эшитиладиган овоз. تَس تَس تَس тос-тос урди—тап-туп урди.
 كَس кэс — ҳар нарсанинг бўлаги. بِيَر كَس اَتَمَاكِي бир кэс ётмак—бир бўлак нон.

¹⁷⁸ Жонли тилда тўс-тўс сўзи овоз маъносидан ташқари тарқамоқ, бузилмоқ маъноларида ҳам қўлланади. „Тўс-тўс бўлиб кетди“ каби. Лекин бу ўриндаги маъно тўзимоқ ўзагидандир.

كِسْ к'эс — кесак, таҳорат синдирилганда ишлатилади.

كِسْ к'ис — хотин. اِنْك كِسْ ан'и к'исі — унинг хотини.

Бу ерда изофа йўқдир. Баъзилар изофали қилиб:
اَل كِسْ اَلْدِ ол к'исі алд'і—у хотин олди, деб қўл-
лайдилар.

بُش бош — بُش بَلْقِ бош j'илқ'і—буш, эркин йилқ'и. Шун-

дан олиниб: اَل اِشْلَار بُش ол ішл'ар бош — у хотин

озод, у хотинни озод қилди, ташлади, унутди

дейдилар. اَل قُل بُش قِلْدِ ол қул бош қ'илд'і—у

қулни озод қилди. Умуман, „озод“ сўзини „бўш“

сўзи билан ифода қиладилар. Мақолда шундай

келган: بُش نَانَكْ كَا اِذِ بُلْمَاش бош н'эц'а із'і бол-

мас—буш нарсага эга йўқ, демакдир. Бу мақол

билан ўз молини пухта сақлашга ундалади.

تُش тўш—тушиладиган, қўниладиган жой, шунингдек

тушиш вақти. تُش اَو دِ тўш б'д'і—тушим вақти.

جَش јаш — феруза тош.

Шеърда шундай келган:

يُرْتِي يَيشَل جَش سَفُرْدِي اُرُنْكَ قَشْ
تَزِلْدِي قَرَا قَشْ تَنْ كَنْ اَوْزَا يُرْكَنُورْ

Яратт'и јаш'ил јаш,

Сағурд'и б'рўц қаш,

Т'изилд'и қара қуш,

Тўн, кўн ўз'а јўрк'анўр.

Осмонни таърифлайди: тангри осмонни феруза
рангида кўм-кўк қилиб яратди. Юлдузлар билан
безади. Узукка кўз қўйгандек, қош оқ узук учун
ишлатиладиган тош—мезон юлдузи [туркча қора
қуш] унда тузилди. Кеча билан кундуз бир-бири-

нинг устига қопланади. [(Тангри осмонни) яшил феруза рангли қилиб яратди, (унинг устига) оқ қош (узук кўзи)ни сочти. Кора қуш (мезон юлдузи) тизилди. Тун кун устига қопланди].

چش چش

чīш - чīш — ёш болалар ва чақалоқларни тўсишда хотинлар томонидан қўлланадиган „чуш-чуш“ деган сўз. От минган киши ҳам отни миниб келгандан сўнг уни сийдириш учун бу сўзни қўллайди. сīш¹⁷⁹ — сих. Тутмоч деган овқатни тизишга хизмат қиладиган нарсга нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. қуш — қуш. Жамликни билдирадиган турдош от. Кейин буларни бири-биридан фарқлашда айрим сўзлар қўшилади.

شش

قش

قش ارنگ őrң қуш—оқ лочин,

قش قرا қара қуш — бургут,

قش تشي tәwәj қуш—туя қуш,

قش يون јун қуш — товус,

قش ايل эл қуш — ил қуш, қирғий.

Сўнгра муштарий юлдузига ҳам قرا قش „қара қуш“ дейилади. قرا قش تغدي Қара қуш туғдї— муштарий юлдузи чиқди, демакдир. У тонг вақтида чиқади. Ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам „қара қуш“ дейдилар. قز قش қіз қуш — тукларининг ранги ابي براکش абї бәрәкіш рангига ўхшаш бўлган бир қуш, яъни қизил тўш қуш.

¹⁷⁹ Кабоб пиширишда ишлатиладиган темир. Бу сўз Навойда ҳам ҳозирги кундагидек с и х шаклида ишлатилган.

Базмининг асбобини қилғил насақ.

Ҳозир этиб с и х у кабобу табақ.

قش қіш — қиш. Мақол: قش قشې اوت қіш қонуқі
от—қишнинг зиёфати оловдир, ўтдир.

تف тэф¹⁸⁰ — ҳийла, найранг. افسجى نجا تف پلسا اذغ awčī nčā təf bilcā azīg анча јол
bilip—овчи қанча ҳийла билса, айиқ ҳам қочиш
учун шунча йўл билади.

جف јіф — майнинг хум ва бошқа нарсада қайнашидан
чиққан товуш: „жиг-жиг“ каби.

تف қіw — бахт ва давлат.

تق тоқ: تق كشي тоқ кіші — тұқ одам, تق ار тоқ эр—
— турклардаги каби бошида туки (сочи) йўқ одам.
تق تق اتې тоқ јілқі — шохсиз тұқол ҳайвон.
тоқ-тоқ этті—„тўқ-тўқ“ этди, тошни тошга урган-
да чиқадиған бир товуш. ار كشي بولا تق بولدي эр кіші бірлә тоқ-тоқ болді—эр билан хотин ораси-
да келишмовчилик бўлди.

جق чақ—худди, айнан, чоқ сўзи каби бир нарсанинг
айнан ўзгинасини билдирадиган сўз. جق ال انني تتغل
чақ ол атні тутғіл — худди шу отнинг ўзинигина
тутгин. جق امجنې ارغل чақ амачні урғіл—худди
нишонанинг ўзини ургин.

جق جق чақ-чуқ — ўтин, суяк ва ёнғоқ каби нарсаларнинг
синган вақтидаги товушини билдирадиган сўз.
جق جق اتې чақ-чуқ этті деган гап шу маънода
қўллангандир.

¹⁸⁰ Бу сўз ҳозир жонли тилда товламачи, товламоқ шаклларида
ишлатилади. Сўзларнинг бизгача кенгайиб етиб келгани маълум. Бу ердаги
таф сўзи ўрнида девоннинг I том, 61-бетида „ал“ сўзи берилган: افسجى نجا
ال پلسا اذغ اتجا بول پلېر awčī nčā al bilcā, azīg анча јол bilip. ал
ал сўзн ҳам ҳозир кенгайган ҳолда алдоқчи, алдамоқ шаклларида қўл-
ланади.

جَقْ чақ — чурқ деган тақлидий сўз. اَلْ اُنِي اُرْدِي جَقْ ол ані урдї чақ этмаді — у уни урди, у чурқ этмади, яъни додламади ҳам, товуш ҳам чиқармади.

زَقْ زَقْ зақ-зақ — қўчқорни сузиш учун қистаб ишлатиладиган сўз.

سَقْ سَقْ сақ-сақ — душмандан қўрғон, от ва бошқа нарсаларни сақлашда қўриқчи ва чегарачиларни огоҳ қилиш учун „ҳушёр бўл“ деган маънода қўлланидиган сўз. سَقْ سَقْ сақ-сақ—ҳушёр бўл демакдир. سَقْ сақ эр — ҳушёр одам.

سُقْ суқ || соқ — сўққа бош (одам). سُقْ يَلِيكُومِسْ اَرْ соқ жалїнус эр—сўққа бош одам, на ҳамроҳи бор, на ёрдамчиси бор, тамоман ёлғиз, ҳеч кишиси йўқ одам.

بَكْ бэк — мустаҳкам, маҳкам. بَكْ نَانَكْ бэк нэц — мустаҳкам, маҳкам нарса.

بُكْ бўк — чакалакзор.

بُكْ бўк — бурчак (арғуча).

تَكْ тэк — анчайин, шунчайин. تَكْ كَلْدِمْ тэк кәлдм — шунчайин, анчайин келдим, бирор мақсадсиз келдим. تَكْ تَرْ тэк тур—тек тур, жим тур (ўғузча).

جَكْ چَكْ чэк-чўк — лахтак-лухтак, арзон мата.

چَكْ چَكْ чўк-чўк [чїх-чїх] — туяни чўктиришда қўлланидиган сўз.

چِكْ چِكْ чїк-чїк — эчкиларни чақиришда қўлланидиган сўз. Бу сўз суғоришда ҳам айтилади.

چِكْ чїк—чик. Ошиқ ўйинида ошиқнинг қорни билан ётган ҳолати, чики. چِكْ تَرْدِي чїк турдї — чикка турди.

دُك: دُك اُردی — кафти билан енгилгина
„дук“ этиб-урди.

دُك: دُك مِیْک — минглар орасидаги сон.
دُك مِیْک جارماق — минглар орасида-
ги танга, шу миқдордаги пул.

دِک — бирон нарса тикка турганда دِک تَرْدِ дик
турдї дейилади.

سِک — кишининг олати. Маҳмуд Кошғарий айтади:
одоб юзасидан ва буюк тангрининг китобига ҳур-
мат сақлаш учун қуръон ўқиганда уни ўқувчи
киши эр ва хотинлар олдида қуйидаги оятларни
паст овоз билан ўқиши керак:

وَأَنْتَ كُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سَيِّدَتُنَا. مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ
مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ

Бу хил оятларни улар олдида секинликда ўқиш
керак. Чунки улар бу сўзлар маъносини тушунмай,
ўз тилларидаги маънода гумон қилиб гуноҳкор
бўладилар ва куладилар. Шунингдек **إِن هَذَا إِلَّا**
أَخْلَاقُ оятини ўқиганда секин ўқилиши керак.
Чунки тилоқ турк тилида хотинлар аврати маъно-
сидадир. Шунингдек, арабча сўроқ кўмакчиси **يَلَاقُ**
сўзини ҳам қуйидаги каби оятларда **أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ**
овоз чиқармай ўқиш-
лари зарур. Чунки ўғузча **АМ** сўзи хотинлар
авратидир. Аммо сўз маъносини билганлар олдида
ўқий бериш зарарсиз.

شُك: شُك تَر — тинчитиш, тўхтатиш сўзи. шўк
тур — жим тур.

مُك: اَلْ مُك تَرْدِ — ол мўк
турдї — у букилиб турди.

بُلُ бу1: اَتْ бу1 ат — оёқларида оқи бор от.
 Пешонаси оқ — қашқалик отларга اَتْ бу1 ат
 дейилади. Узоқ туриб қолишдан таъми кетган буғ-
 дойга ҳам بُلُ бу1 дейилади. Кўп йиллар туриб
 қолиб таъми кетган буғдойга بُلُ تَرِغُ бу1 таріғ
 дейилади. Ёмғирдан, намдан ёки узоқ туриб қолиши
 натижасида эскирган ҳар бир нарсга ҳам بُلُ бу1
 дейилади. Бу сўзда арабчага ўхшашлик шаклда
 ҳам, маънода ҳам бор. Чунки бу сўзнинг арабчаси
 بُلُ дир.

تِل тил — сўз, калом. اَلْ اَنْكَرْ تِلْ تَكْرَدِي ол аңар тил
 тэгүрді — у унга тил тегизди; тили билан, сўзи
 билан изо берди.

تِل тил — тил. Мақолда шундай келган: اَرْدَمْ بَشِي تِلْ
 эрдәм баші тил — адаб ва фазилатнинг боши тил.
 Бу ерда тил яхши сўз демакдир. Арабча الْمَرْءُ مَخْبُوءٌ
 каби. تَحْتَ لِسَانِهِ

تِل тил — сўз, луғат. اَغْزُ تِلِي оғуз тилі — ўғуз сўзи,
 ўғуз луғати. يَبَاقُو تِلِي јабақу тилі — ябоқу луғати.
 Бу сўз маъно жиҳатдан арабчага мувофиқ кела-
 ди. Арабча тил маъносидаги лисон сўзи ҳам кўп
 маъноларни англатади. اِنِّي اَتَنِّي لِسَانٌ لَا اُسْرُ بِهَا مِنْ
 деганда лисон
 луғат—сўз демакдир. اَرَادَ بِهَ الْكَلِمَةَ

تِل тил — تِلْ تِلْ туттīm — душман аҳволини
 суриштириб билиш учун тил, яъни асир тутдим.

چِل чіл¹⁸¹ — терига тушган калтак изи.

¹⁸¹ Чил сўзи Навоийда ўргумчак инининг узунасига ёзиши маъносида
 қўлланади:

Ўргамчи шабоққа чилни тирмаб,
 Тумшугини ришта бирла чирмаб...

شَلْ شُلْ шал-шул: شَلْ الشَّلْ الشَّلْ шал-шул šliklik—қўли ишга қовушмаган уқувсиз одам.

قُلْ қул—қул. Мақолда шундай келган: قُلْ يَنْعِي اِتْ қул јағи йт бōри — қул душман, у қўлидан келса, эгасининг молидан олиб, фурсат топиб қочишнинг пайига тушади. Ит ҳам хонадон учун бўридир. Чунки у ейдиган нарса топса, ундан ўзини тия олмайди. Бу мақол қулнинг хўжайинига кам вафо қилишини билдириш учун сўзланади.

قُلْ قُلْ қил—қил, мўй. Одам ва бошқа нарсанинг мўйи. қил қуш—эрта кўкламда келадиган, ўрдадек бир қуш. Беклар илк баҳорда уни бир-бирларига совға қиладилар. Уни قُلْ قُلْ қил қузуқ деб ҳам айтадилар.

كُلْ кўл—қул. اَرْكُنْجَا كُوْزَا رَسَا يَكْ кўл ургўнча кўз ўрсә йғ—қўлни пуфлагунча, чўғни пуфлаган яхши. Бу мақол кичик ишни ташлаб катта ишга уринувчиларга айтилган.

تَمْ там—тамба, тиргович. (Эшик орқасига қўйилади). قَبْغْ تَمْلَيْ قапуг тамлаттӣ—эшикни тамбалади.

تَمْ тум—совуқ. Аслида „совуқ“ маъносида шу „тум“ сўзи ишлатилса ҳам, яна шу маънода تُمْلَغْ тумлуғ сўзи ҳам қўлланади. Совуқ нарсага ҳам шундай дейилади.

تَمْ тўм¹⁸²—мол, ҳайвонлар рангини аниқлашда „тўқ“ маъносини бериш учун қўлланадиган сўз. تُمْ قَرَا اتْ тўм қара ат—тим қора от, жуда қора, тиниқ қора от. تُمْ تَرُغْ اتْ тўм торуғ ат—бутунлай тўриғ от

¹⁸² Ҳозирда бу сўз тим тарзида қўллангани ҳолда, Навоийда чīm тарзида учрайди:

Яъни мени, мубталони истаб.

Икки юзи чīm қарони истаб.

چِم чім¹⁸³ — бирон нарсанинг намлигини ёки хомлигини
ошириб кўрсатишда қўлланадиган сўз. چِم يېك
چِم اَل تُون чім jk эт — жуда нам эт, гўшт. چِم اَل تُون
чім ђl тон — жуда ҳўл тўн.

چِم чім — ердан ўриб олиб, офтобда қурилиб ёқи-
ладиган ўт. چِم يېغې чім бiчтi — чим ўрди, чим
кесди.

سَم сўм — жуда. سَم سَجَك نانك сўм сўчўк нэч —
жуда ширин наrsa, чуп-чучук наrsa (ўғузча).

قَم қум — қум (чигилча), ўғузлар билмайдилар.

كَم кэм — касаллик. اَت كَمَلَنَدِي ат кэмlандi — от касал-
ланди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

كَم ком — ранг тўғрисидаги كَوْنِي кок сўзи олдига қў-
шилиб, оширишни билдирадиган олд қўшимчаси.
Ўғузча كَم كَوْنِي ком-кок каби.

كِم кiм — сўроқ сўзи — ким. بُو كِم бу кiм — бу ким?
Бирлик, кўплик учун қўлланади. Ўғузлар بُو كِم
боj кiм? дейдилар, бу қайси қабила? демакдир.
Боj сўзи кўплик ўрнида қўлланади.

بِن бэн — мен. بِن بَرْدِم бэн бардiм — мен бордим
(ўғузча). Турклар мэн дейдилар.

تُن тун¹⁸⁴ — кеча, кеч. تُونلا كَلَدِم тунlа кэлiм — кеч
билан келдим, кечаси келдим.

---

¹⁸³ Навойда бу сўз а н ж у м сўзи билан қофиядош қилиб, ч у м тарзида
берилган:

Дона тутубон жаҳон юзин ч у м,
Ул навъки кўк юзини а н ж у м.

(Осмонни юлдуз қоплаганидек, дунё юзини бутунлай дона қоплаган эди).

¹⁸⁴ Бизда ҳозир к е ч а сўзи кўпроқ қўланса ҳам, Навоий асарларида т у н
сўзи кўпроқдир.

تین тін¹⁰⁰ — рух, жон, нафас. انک تینی ксїлди анің

тїні кәсїлді—унинг жони узилди.

تین тін — юган. تین تیزگین тін тїзгін — юган ва тїзгін.

چن чїн¹⁸⁶ — тўғри, рост. چن سۆزلار чїн сөзлә—тўғри сўзлайди, чин сўзлар. چن ايدىنك чїн айдїң — чин айтдинг, рост айтдинг.

сэн — сен. Турклар бу сўзни кичикларга, хизматчиларга ҳамда сўзловчидан даража, мартаба, ёшда қуйи бўлган кишиларга нисбатан айтадилар. Ўзларидан юқори ҳурматли кишиларга „сиз“ дейдилар. Ўғузлар аксинча қўллайдилар, яъни катталарга „сан“, кичикларга „сиз“ деб қўллайдилар. Кўпликда ҳам шуни ишлатадилар. Қоида шудир. Чунки „сиз“ кўпликдир.

Ҳажр шоми гар Навоий жонин олди, тонг эмас,

Ким эрур аҳли балият қатлининг муътоди тун.

(Навоийнинг жонини айрилиқ қоронғилиғи олгани қизиқ, янгилик эмас, ўғрилар одами қоронғиликда ўлдиришлари эски одатдир).

¹⁸⁶ Тин сўзи II том, 24-бетда тинмоқ, тўхтамоқ маъносида қўлланган. Бу сўз ҳозир ҳам, Навоийда ҳам умуман ҳаракатдан тўхтамоқ маъносида қўлланади.

Ҳар қуруқ шох ўлди дашт узра сабодин ҳуллалик,

Тинмагур жисмим жунун водийсида урғи хануз.

(Кўклам шабадасидан фойдаланиб, саҳродаги ҳар бир қуруқ шох кийимли бўлди (барглар билан ясанди). Бироқ жиннилик саҳросида тинмаган гавдам ҳали ҳам яланғоч. Бу ҳам саҳрода эди-ку!)

¹⁸⁸ Бу сўз Навоийда ҳам учрайди. Лекин Навоийда қовоқ солмоқ, пешона тириш тирмоқ маъноларида ҳам ишлатилган:

Кимки қилур чинлик алардин ҳавас,

Қошлари устида кўрур чину бас.

(Кимки улардан тўғрилиқни, чинлиқни ҳавас қилса, қошлари устида ёки пешоналарида буришишни, яъни қовоқ солишни кўради, холос).

قۇن қўн — қилич ва пичоқлар қини. قىلىچ қилич
 қини — қилич қини.
 كۇن кўн — кун чиқар томондаги ҳар бир шаҳарга кўн
 дейдилар. Бу сўз كۇند кўнднинг қисқарганидир.
 كۇن кўн — кун, қуёш. تۇغدى كۇن кўн туғди — кун туғди,
 қуёш чиқди. Мақол: كۇنكا بۇقسا كۇز قمار кўда бақса,
 кўз қамар — кунга боқса, кўз қамашади.
 كۇن кўн — кун, кундуз. بۇگۇن بۇگۇن барғил — бу-
 гун боргин. Кун қуёшнинг нуридан пайдо бўлгани
 учун уни ҳам шу кун сўзи билан аталади.
 كۇن кўн: — يار كۇن кўн йпар — мушк кўпиги.
 مەن мән — мен (туркча).
 مۇن мўн — шўрва. Яғмоларда эшитдим. مۇن كۇلدۇر мўн
 кўлдўр деганларида увралик шўрва ҳозирлаган-
 ларини кўрдим. Бу сўзларни ёзишда бир юмшоқ
 ҳарф (унли ҳарф) орттириш ҳам мумкин эди,
 лекин талаффузга кўра биз ёзганчадир. Унга
 зарурат йўқдир. Икки ҳарфли солим сўзлар битди.

ۈч ҳарфли فَعْل فَعْل فَعْل шаклида олдинги ҳарфи
 турли ҳаракатда бўлиб, ўртаси ҳаракатсиз
 бўлган сўзлар бўлими

بۇرت барт — май ва шу каби суюқ нарсалар ўлчови.
 بۇرت барт — сув ичиладиган идиш (ўғузча). بۇرت بۇرت
 барт бурт тутти — ҳар тарафдан бирдан олди.
 بۇرت бурт — босинқираш, қора босмоқ. Шунинг учун
 بۇرت кўи ҳам дейдилар.
 بۇрт бўрт — хўжанинг ҳар йили қулдан оладиган тўлови.
 Бу сўзнинг بۇرت талаффузи тўғрироқдир.

* Бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор — С. М.

- تیرت تیرت тірт-тірт — газмол йиртилганда чиқадиган овоз. اُنِکْ تُونِیْ تیرت تیرت یرتی анің тонін тірт-тірт жіртті — унинг түніни тириллатиб, тирт-тирт жіртди.
- تورت تورت төрт-түрт. تورت يارماق төрт жармақ — түрт танға. Бу умуман түрт сонини англатади. تورت тарзида „вов“ билан ёзиш тузукроқ.
- چارت چارت чарт-чурт — ҳар нарсанинг майдаси, синиғи. چارت بۇنىكْ اندا بىر چارت الغومز بار бизниң анда бір чарт алғуміз бар — бизнинг ундан бир оз оладиган нарсамиз бор.
- چيرت چيرت чірт: چيرت سوزتي чірт сузті — тишлари орасидан чиртиллатиб тупурди.
- سارت سارت сарт — савдогар. سارت اريغ بلسا يلدا بير سارت ازيك ارغ болса јолда јәр — бу мақолнинг изоҳи бир неча марта айтилди.
- سورت سورت сарт-сурт: سورت قلدې анің азақі сарт-сурт қилді — унинг оёғи халф-хулф қилди, каттароқ оёқ кийими кийганда чиқадиган овоз.
- سيرت سيرت сїрт — қуйруқ, дум, соч. سيرت ۋغوزلار كىچىك تەپە ۋە ۋەدىلەرگە ھەم سيرت سيرت دەيدىلەر.
- قارت قارت қарт — яра. Шундан олиб, хулқи бузуқ, қайсар одамга قارت ار қарт әр дейдилар.
- قورت قورت қурт — қурт (ҳашорат), бутун турклар шундай дейди, фақат ўғузлар бўрини қурт дейдилар.
- قارت قورت қарт-қурт: قارت قورت اتيك элік қарт-қурт этті — бармоқлар қирсилади, қарс-қурс қилди.
- قورت قورت қірт: قورت ات كالتا ۋت. Шунингдек, калта сочга ҳам قورت ساج қірт сач, бахил ва хулқсиз кишига قورت كىشى қірт кіші дейилади.

كُرت-كُرت — от ем еганда чиқадиган овоз.
 كُرت كُرت پيدې ат арпані курт-курт јәді —
 от арпани курт-курт еди. Шунингдек, одам бодринг
 каби нарсаларни қаттиқ чайнаб еганда чиқадиган
 овозга ҳам бу сўз қўлланади.

كُرت — тоғ дарахтларининг бир хили. Ундан ка-
 мон, қамчин ва җасса қилинади.

قۇرچ-قۇرچ — ғарч-ғурч. ار ترمزنى قۇرچ قۇرچ پيدې
 Эр турмузні қарч-қурч јәді — эр бодрингни ғарч-
 ғурч чайнаб еди. Пулатни قۇرچ نمر — қурч тэмур
 дейилади.

قۇرچ — чидамли пишиқ одамга قۇرچ ارن қурч
 Эрән дейдилар. Ҳар бир тигиз ва қаттиқ нарсага
 ҳам бу сўз қўлланади.

مۇرچ — мурч.

كەند — шаҳар. Бундан олинйб Кошғарни اردو كەند
 Ордукәнд — хон турадиган шаҳар, марказ маъно-
 сида қўлланади. Чунки бу шаҳарнинг ҳавоси яхши
 бўлгани учун Афрасиёб шу ерда турар эди.
 У қуйи чиндир. Шеърда шундай келган:

كەندلەر ازا جغتيمز
 قۇرخن افسن يفتيمز
 كەندلەر ازا جغتيمز
 قۇرخن افسن يفتيمز

Кәңдәләрә аҙа җәғтәмәз,
 Кәндләр уҙә чәғтәмәз,
 Фурхан әвһн јәғтәмәз,
 Бурхан уҙә сәчтәмәз.

Уйғурларга қарши жангларни таърифлайди. Сел-
 дек уларга оқдик, шаҳарлар ичига кирдик, бутхо-
 наларни йикитдик, ҳатто бутлар устига ўтирдик
 (булғатдик). Бу—мусулмонлар кофирлар устидан

ғалаба қилганларидаги одатларидир. Тахқир қилиб, бутлари устидан сиядилар.

[Селлар каби оқдик, шаҳарлар тепасига чиқдик, бутхона уйларини (бузиб) йиқитдик. Бутхоналар устига бавл қилдик].

كەند кәнд — ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир. Шунинг учун Фарғонани **اۆزكەند** Өзкәнд — ўз шаҳримиз дейдилар. Самарқандни катталиги учун **سەمىز كەند** сәмиз кәнд — семиз шаҳар дейдилар. Бунинг форсилар **سمرقند** Самарқанд тарзида қўллайдилар.

بارس барс — барс, қоплон.

بارس барс — туркча ўн икки мучал йилларидан бирининг номи. Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар. Бунинг келиб чиқиши шундай: турк ҳоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган урушни ўрганмоқчи бўлган, шунда у уруш бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишганлар. Бу масала юзасидан [ҳоқон] қавми билан кенгаши ва айтди: „Биз бу тарихни [аниқлашда] қанчалик янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач, биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиз керак, токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олиниши ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин“. Улар „айтганингиздек бўлсин“, дейишди.

Ҳоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси томон қувишни буюрди, бу

жуда катта сув. Одамлар ов қилиб ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошладилар, шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон **سِجْغَان** сичған—сичқон бўлди. Шунинг учун йил бошини унинг номи билан аталди, шу сўзга йил қўшиб **يِلِي سِجْغَان** сичған јілі—сичқон йили деб атадилар. Ундан кейин ўтганлари қуйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди:

اود يِلِي уд јілі—сигир йили.

بارس يِلِي барс јілі—барс йили.

توشقان يِلِي tawışған јілі—қуён йили.

ناک يِلِي нәк јілі—тимсоҳ йили.

یلان يِلِي јілан јілі—илон йили.

يۇند يِلِي јунд јілі—от йили.

قوی يِلِي қој јілі—қуй йили.

بىجىن يِلِي біјін јілі—маймун йили.

تاқағу يِلِي тақағу јілі—товуқ йили.

ايت يِلِي іт јілі—ит йили.

توقуз يِلِي тоғуз јілі—тўнғиз йили. Тўнғизга етгандан

кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланади. Бу китобни

ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш олтинчи (466)

йилнинг муҳаррам ойида илон йили кирган эди.

Бу йил ўтиб, тўрт юз олтмиш еттинчи йил келса,

يۇند يِلِي јунд јілі—от йили киради. Йил ҳисоби мана

шу мен кўрсатган тартибда олиб борилади. Турк-

лар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат-

бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир-

йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир-

бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ йили

кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товукнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёгингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз йили кирса, совуқ қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар.

Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта исломдан сўнг шуҳратланди. Шунга ўхшаш ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундай биладилар. Масалан: наврўз (янги кун) дан кейинги аввал баҳорга **الْغُ أَغْلَاقُ أَيْ** оғлақ ај, сўнгра **الْغُ أَغْلَاقُ أَيْ** улуғ оғлақ ај дерлар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига **الْغُ أَغْلَاقُ أَيْ** улуғ ај дейилади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари мўл-кўл бўлади. Бу исмлар кам қўллангани учун ҳаммасини айтишни муносиб кўрмадик. Ўзинг тушин.

بَرْسٌ барс—чивин, пашша чақишидан ёки эшак ем бошланишида терида пайдо бўлган пайса, шиш. **أَنْكَ أَيْ بَرْسٌ بُلْدِي** анёк эті барс болді — унинг эті пайса бўлди, шишди.

تَرْسٌ тэрс — терс, қийин, **تَرْسٌ اِبْشٌ** тэрс іш—қийин иш. **جَرْسٌ** чарс — чарс — чарс-чарс, қарс-қарс каби ҳар тарафдан эшитиладиган овоз. **أَلْ أَيْ جَرْسٌ جَرْسٌ أُرْدِي** ол ані чарс-чарс урді — у уни қарс-қарс урди. Яна **تَرْسٌ تَرْسٌ أُرْدِي** тарс-тарс урді деганда, ҳар тарафдан урди деган маъно англашилади.

номдир. Чунончи, тангрининг **هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ** оятидаги „инсон“ сўзи „одам“ маъно-сида келган. Бу ерда сўз бирликда, яъни фақат бир киши маъносидадир. Қуйидаги **لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ. ثُمَّ رَدَرْنَاهُ**
أَسْفَلَ سَافِلِينَ. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

оятида инсон сўзи „жам“ маъносидадир. Чунки бу ерда истисно (бир нарсани кўп нарсадан айириб олиш) бор. (истисно) Фақат кўпликдангина айириб олиш мумкин. Бу ерда „инсон“ сўзи „башар“ сўзи каби кўплик маъносидадир. „Рум“ сўзи тангри ярлақагур Исҳоқ ўғли Исуга, Ису ўғли Румга аталишида ҳам шу ҳол бор. Шунга ўхшаш тўрк сўзи ҳам бирлик ва кўпликда қўлланган. Масалан, **الْشَّيْخُ الْإِمَامُ الزَّاهِدُ الْحَسِينُ بْنُ خَلْفٍ الْكَاشَغَرِيِّ** кош-ғарлик Халаф ўғли имом Шайх Хусайн унга **الْشَّيْخُ أَبُو بَكْرٍ الْمُفِيدُ الْجَزْجَرَانِيُّ** деган одам нинг охир замон ҳақидаги китобида пайғамбардан шу ҳадисни ривоят қилади:

يَقُولُ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ إِنَّ لِي جُنْدًا سَمِيتُهُمُ التُّرُكُ وَأَسْكَنْتُهُمُ الْمَشْرِقَ. فَإِذَا غَضِبْتُ عَلَى قَوْمٍ سَلَطْتُهُمْ عَلَيْهِمُ.

Улуғ тангри айтади: менинг бир тоифа аскарим бор, уларни турк деб атадим, уларни кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан ғазаблансам, туркларни унга қарши йўллайман.

Бу нарса улар (турклар) бошқаларга нисбатан фазилатли эканини кўрсатади. Ҳатто тангри уларга ўзи от қўйган, исм берган, уларни энг баланд ерларга, хуш ҳаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаган. Туркларда кўркамлик,

ёқимлилик, одобилик, сўзининг устидан чиқиш-
лик, дадиллик, камтарлик каби мақташга сазовор
хулқлар сонун саноқсиздир. Турклар ҳақидаги
қуйида келтирилган шеър ҳам уларнинг фазила-
тини очиб беради:

قَجْنٌ كُرْسَا أَنِي تَرْكٌ   بُذْنٌ * أَنَا أَنْكَ أَيْدَجِي
مُنْكَرٌ تَكْرُ الْعُلُقُ   مُنْدا نَرُو كَسْلَنُورُ

Қачан кўрсанг анга турк,
Бузун анга анга айдасан,
Мунар тўғир улуғлуқ,
Мунда наму кўсинар.

Бир кишини мактаб айтади: агар уни турклар
кўрса, „улуғлик, яхшилик бу одамга ярашади ва
шу билан тугайди“.

Турк сўзи бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўлла-
нувчидир. Масалан: كَيْمٌ سَنْ кимсан дегувчига
تَرْكٌ туркмән дейилганда бирлик бўлса, تَرْكٌ
سُوسِي атланди—турк аскарлари отлан-
ди ҳам дейилади. [Бунда кўпликни билдиради].

تَرْكٌ турк — вақт маъносида ишлатиладиган сўз бўлиб,
бутун меваларнинг пишиш, етилиш маҳалининг
ўртасини англатади. تَرْكٌ اَزْمٌ اُودِي турк ўзум
ёди—ўзум пишар вақти. تَرْكٌ قِيَاشِ اُودِي турк қу-
яш ёди—кун ўртаси. تَرْكٌ يَكْتٌ турк йигит — ўрта
ёшли йигит.

سَرْكٌ сарк—сопол идиш ва унинг синиқлари.

سَرْكٌ сурк: اَنْكَ اَذَاقِي سَرْكٌ بُوْرَتَنَكٌ анга азақи сурк буз-
так—унинг оёғи муздек совуқ. Бу сўз фақат шу
ердагина қўлланади.

сўз кўпича بَدَن бу дун шаклида учрайди: I т. 202-бет, II-т. 101-бет,
5-бет.

كۆرىنى كۆрк — мўйна, пўстин.

كۆرىنى كۆрк — күрк, хусн. كۆركلىك كۆркүк — күрклик, чиройлик. Ўртаси сукунлилар бўлими тугади.

فَعْلُ ФААЛ, فَعْلُ ФАУЛ, فَعْلُ ФАИЛ ШАКЛИДАГИ
ЎРТАСИ ҲАРАКАТЛИЛАР БЎЛИМИ

كَلَبَ кәләб — турк яйловларида ўсадиган юмшоқ ўт, молларни тезда семиртиради.

بَسْتُ басут — ёрдамчи, орқа суянчиқ, меҳрибон.

بَسْتُ басут — ёрдам. اَلْ مِّنْكَ بَسْتٌ بَرْدِي ол мәнә басут бәрдӣ — у менга ёрдам берди. Ҳар икки сўз бир-бирига яқин.

بُلَيْتُ булїт — булут. قَرَا بُلَيْتُ қора булїт — қора булут.
اَقْ بُلَيْتُ ақ булїт — оқ булут.

قَرَا بُلَيْتُ يَلْ اَجَارُ.
اَرْنَجْ يَلَا اَيْلْ اَجَارُ

Қара булїтїғ jәl ачар,

Урунч bilä әl ачар.

Қора булут осмонни қоплаб олганда уни шамол учиради, шунингдек, ҳукумат эшигини пора очади. Бу мақол ишни битириш учун пора бериш кераклигига ундаб айтилади. Булут сўзи қалин сочга ҳам ўхшатилади. булїт тәк сачї — сочи булутдек қалин, қуюқ, кўп. Шеърда шундай келган:

اَغْدِيْ بُلَيْتُ كُكْرِيْوْ يَغْمُرْ تَلِيْ سَكْرِيْوْ
قَلِيْ اَنِيْ اُكْرِيْوْ قَنْجَا بَرَبْرْ بَلْكَوْ سُوْزْ

Ағдї булїт кәкрәјү,

Јағмур толї сәкрәјү,

Қалїқ анї ўгрїјү,

Қанча барїр билгүсүз.

Чакмоқлар чақиб булут кўтарилади, ёмғир ва дўл ёғади, шамол булутларни ҳайдаб, ҳаракатлантиради, уларнинг қаёққа боришини билиб бўлмайди.

تۇبۇت — турк диёрида яшовчи бир қавм. Мушк олинадиган кийик шуларнинг ёрида бўлади. Унинг киндигини кесиб олинади. Бу мушк қутисидир. Булар бир жиноят қилиб Ямандан қочиб денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган Собит деган кишининг авлодидир. У киши шу ерни ёқтириб, жойлашиб қолган ва авлоди кўпайган. Авлодлари кўплигидан турклар еридан бир минг беш юз фарсах ерни олганлар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур эллари, жануб томони эса Ҳинд денгизидир. Уларнинг тилларида арабчанинг таъсири бор. Чунки улар онани — **أُمَا** ума, отани — **أَبَا** аба дейдилар.

تەگит — тегин сўзининг кўплигидир. Аслида бу қул исмидир. Сўнг ҳоқон ўғилларига лақаб бўлиб қолди. Бу шаклдаги кўплик қоидага хилофдир. **اُكَا تەگит** — оддий халқнинг катталари, шоҳнинг кичик ўғиллари демакдир. Булар бирга қўлланадилар. Ука сўзи аслида Зулқарнайн замонида Зулқарнайн билан туркларнинг битишувидан олдин уларнинг олдинги қўшинлари орасидаги тўқнашувда юзага келган.

چۆкүт — пакана, калта бўйли. **چۆкүт** **چۆкүт** **چۆкүт** — оддий халқнинг катталари, пакана, калта бўйли одам. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

چигит — пахта уруғи, чигит (арғуча).

سۈبۇت — кашнич (қашқарча).

سۇغۇت — сузма (қарлуқча).

سُغُوت суғут — ичак ичига гурунч, гүшт ва хушбуй дориворлар солиб, пишириб ейиладиган ҳасип.

سُكُوت сўкут¹⁸⁸ — йиғи.
سُكُوت сўкут — тол дарахти. Мақол: سُوْلِنَا قُذْنِك سۆлинка қазің қасіңа — тол дарахти-даги ҳўллик ва майинлик толнинг ўзига ярашиқ, қайин дарахтининг қаттиқлиги унинг ўзига муносибдир. Бу мақол ҳар нарса ўз аслига бориши тўғрисида қўлланади.

قُحُوت қачут — қочиш. Жанг ва бошқа ҳолларда бир-бири билан олишиш.

قُرِيت қарїт — ўғирлаш, талаш (туркманча). Бу сўз арабча غَارَتْ ғаратдан олинган деб гумон қиламан.

قُرُوت қурут — қурт.

قَنَات қанат — қанот.

قُنَات қунат — қунат. Бир-бирларига улашган ҳар бир гуруҳ одам, бир-бирларига яқин яшайдиган кишилар гуруҳи. اَلْ مَنِك قُنَاتِم ол мёниң қунатім ол — ул киши менинг қўшним, қунатим, ёндошим.

كَبِيت¹⁸⁹ кэбїт — ичкилик дўкони, майхона.

كُوحَات кўчāт — Хоразмда турувчи турклар.

كُوحُوت кўчут — от, улов.

كُؤُوت кўзўт — кийиладиган кийим. Кўпинча бу сўз тўйда келин ва куёв яқинларига ҳурмат юзасидан

¹⁸⁸ Ҳозир бу сўз йиғи сўзига жуфт ҳолда йиғи-сиғи шаклида қўлланади. Навоий сиқтамоқ сўзини ҳаддан ортиқ, қаттиқ йиғламоқ маъносида беради:

Ул ойки кула-кула йиғлатди мени,

Йиғлатди мени демайки, сиқтатди мени.

(Муҳокаматул луғатайн, 47-бет).

¹⁸⁹ Рус тилидаги ки битка сўзи шу кэбїт сўзидан бўлса керак.

кийдириладиган тўнга нисбатан айтилади. كُذْتُ

кэзўт бэрді—тўн берди, тўн кийгизди.

كِرِت кіріт — калит, қулф калити. Бу сўз арабчага яқиндир. Чунки арабча اِقْلَدَ іқліддир. Бу сўздаги қ ҳарфи к га, л ҳарфи р га, д ҳарфи т га алмашган, алиф туширилган.

كُلْتُ кўлўт — одамлар орасида қулгили бўлган нарса.

بُقْعُ буқач — сопол идиш ёки сопол қозон. اَشْبَحُ بُقْعُ ашбч буқач равишида икки сўзни бирга қўшиб қўлланади. Қозон—идиш.

بَكْجُ бэкач¹⁰⁰ — текинларнинг лақаби. بَكْنُ арслан тэгин каби. Бу сўз юмшоқ к билан айтилса, „бек“ сўзининг кичрайтирилгани бўлиб, меҳрибонлик ва ачиниш маъноларини ифода қиладди. Чунки амир маъносидаги „бек“ сўзи охиридаги к юмшоқ „к“ дир.

بُلُجُ Булуж — эркаклар оти.

تُقْجُ тоқуж — тўқоч қулча. Бу сўз اَرْتُقْ тоқ эр даги тоқ сўзидан олинган. Чунки у тўқ қилади, тўйдиради.

تِكْجُ тікўч — чакич [нонвойлик касбига хос термин].
جَنْجُ чанач — хунаса; қўрқоқ. Ишида журъатсизлик ва тайинсизлик қилган ҳар бир киши.

¹⁰⁰ Навоий асарларида бекач сўзи севиқли, ҳурматли қиз ва фуқаро қиз маъноларида қўлланади:

Жафони жонга талай солдингиз алайми бўлур,

Сизинг умоқда бекач расмингиз булайми бўлур.

(„Чор девон“ дан)

Ишқки бўлса ёмону яхшидан пок, э қўнғил,

Йўқ тафовут гар бекач бўлса ва ёхуд гар мирак.

سَنَج كِيرْلُو санч кісіріу — нарса солиш учун қизил теридан қилинган махсус идиш, соноч.

قَقَج تُون قَقَج بُلْدِي қақач — кир. тон қақач болді — тун кир бўлди.

قُلُوح эркалар оти.

قُلُوح қулач — қулоч. Асли قُلُوح қолач — қул оч — қулни оч, қулочни ёз. بِيَر قُلُوح بَرَجَن бір қулач барчін — бир қулоч шоҳи.

قِلِج қіліч — қилич. Мақол: قَش قِلِج قِنَا سِغْمَاس қош қіліч қінқа сіғмас — қуш қилич бир қинга сіғмайди. Бу мақол бир иш учун интилган икки киши, бир қизга совчи юборган икки одам ҳақида ҳам сўзланади. Ҳоқонларни ҳам шу лақаб билан юргизадилар. قِلِج خان Қілічхан каби. Бу — ишларида, ҳаракатларида қиличдек кесувчи, кескин хон демакдир.

Шеърда шундай келган:

اَرَن اَلْبِي اَقِشْتِلَر قَنَكِر كُوزِن بَقِشْتِلَر
قَمَع تَلْمَن تَقِشْتِلَر قِلِج قِنَا كُجَن سِغْدِي

Эрән алпі оқіштілар,
Қіңір кўзін бақіштілар,
Қамуғ тулмін тоқіштілар,
Қіліч қінқа кўчун сіғді.

Жангни таърифлаб ёзади:

Мард, ботирлар бир-бирларини даъват қилдилар ва ёмон кўз билан қарашдилар, бутун қурол-яроқлари билан урушдилар, қиличлар устида кўп қон қотганидан, қинга деярли сіғмай қолди.

[Мард, ботирлар (бир-бирларини) чақирди. Қинғир кўз билан (бир-бирларига) қарашди. Ҳам-

ма хил қуроллар билан жанг қилишди. Қилич (бетлари қон билан қалинлашиб) қинға зўрға сиғди].

قَمِيح қаміч — човли.

كۆتۈچ кōтіч — ёш болалар сўкиши, эй кўтга ўхшаш сассиқ, демакдир.

كۆزۈچ кōзәј — кўза. Бу сўз арабчага ўхшаш, бироқ „д“ ҳарфи „ч“ га алмашган.

كۆزۈچ кōзәј — кўза (арғуча). 3 билан 3 арабчадаги каби тенг келади. Араблар ёзди сўзини زُبُر ва ذُبُر тарзида ёза берадилар. Шўр сувни ماء دُعاق ва ماء زُعاق тарзида ёза берадилар.

كۆمۈچ кōмәч — кўмоч. Ўчоқда чўққа кўмиб пишириладиган нон.

كۆمۈچ кōмӯч — хазина. آل كۆمۈچ ол кōмӯч булді — у хазина топди.

مَشِج اَزُم мәшіч у з ум — бир хил қора узум.

بۇتار бута́р — барди деган тўқима кийимликка ишлатиладиган ўриш (узунасига қўйиладиган) ип.

بَادَر بَادَر: بَادَر بَادَر بادар-бадар југурді — патир-путир чопди. Чопганда патир-путир оёқ товушлари эшитилди.

بَسَر басар — тоғнинг саримсоқ пиёзи.

بَغَر бағир — жигар. Ҳеч кимга бўйин эгмовчи кишини بَدَك بَغَرلِغ бэдүк бағирліг деб юргизилади. Бағри бутун демакдир. Ёйнинг ўрта ерига يا بَغَرِي бағри дейилади.

بَقَر бақір — мис. Мақолда шундай келган: بار بَقَر بار бақір жоқ алтун — бор мис (қадрсиз), بوق التون

йўқ олтин (қадрли). Қўлда бор бўлган нарса мисдек қадрсиз, қўлда бўлмаган нарса олтиндек қадрли. Бу мақол яқинлар орасида хўрланиб юрган киши, кейин йўқлигида қадри билиниши маъносида қўлланади.

بَقَرُ ба қ і р — Чин ўлкасидаги чақа (пул). Олди-сотдилари шу орқали қилинади.

بَقَرُ سَوْمُ ба қ і р с о қ у м — Марс планетасининг номи, у қизилликда мисга ўхшатилади.

بُكْرُ б у к у р — буйрак.

بُكْرُ б ў к ў р — кужо билан уйғур ўртасидаги баланд бир қалъа; бу чегарада.

تَبَرُ та б а р — қипчоқ хонларидан бўлган اَوَز Инол Ўзнинг икки ўғлидан бирининг исми.

تَبَرُ та т і р: تَر يَر та т і р jəp — дарахтсиз, биносиз ер. т і т і р — урғочи туя.

تَقَرُ та қ і р - та қ і р: اَت اَذَاقِي تَقَرُ تَقَرُ اَتِي ат а за қ і та қ і р - та қ і р этти — отнинг оёғи та қ ир - та қ ир овоз чиқарди. Бу маънода تِكِرُ تِكِرُ اَتِي ті кір - ті кір этти — от ти қ ир - ти қ ир қилиб юрди деб ҳам қўллайдилар.

تَمُرُ т э м ў р — темир. كُوكُ تَمُرُ كِرُو تَرْمَاشُ к ө к т э м ў р

к э р ў турмас — к ў к темир бекор турмайди, етган жойини яралайди. Бунинг бошқа бир маъноси ҳам бор. Қирғиз, ябоқу, қипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарсага ваъда олганда, қилични унинг олдида кўндаланг қўйиб: بُو كُوكُ كِرْسُونُ قِرْلَ جَقْسُونُ бу к ө к кірсўн, қізіл чіқсун дейдилар, яъни ваъда бузилса, бу к ў к кирсин, қизил чиқсин, яъни қонга беланиб чиқсин. Бу аҳд бузулса, темир сени ўлдирсин, ўч олсин демакдир. Чунки улар темир-ни ҳурмат қиладилар.

تَمُرٌ та м у р — бадандаги тер. Ўғузлар бу сўзни
 تَمَرٌ та мар дейдилар. Улар доим сўзни енгиллатиб
 сўзлайдилар. Сўзда а қўллаш и, у га нисбатан
 енгилдир. Шунинг учун улар шундай қўллайдилар.
 تَوَارٌ та в а р — жонли, жонсиз мол, товар. Ўғуз ва
 бошқалар تَوَرٌ та вар деб юритадилар.

Шеърда шундай келган:

تَقَرُّ كَيْمَنِكَ اَكْلَسَا بُكْلَكَ اَنْكَرُ كَرْكَبُورُ
 تَقَرُّ سِرِّنَ قَلْبِ بَكِّ اَرْسِرِّنَ اَمْكَبُورُ

Tawar kīmič ökylsä,
 Bəglik ačar kərkäjür,
 Tawarсіzін қаліб
 Bəg ərānsізін əmgäjür.

Кимнинг моли кўпайса, у бошқалардан кўра дав-
 латни идора қилиш ишига лойиқроқ бўлади. Мол-
 сиз қолган бек одамсиз қийналади, одамларни
 қовиштира олмайди. Чунки одамлар унинг моли
 учун хизмат қиладилар.

جَبُرٌ ч у б у р — эчкининг юн(г)и. Арзимаган мол ва
 матоларга қўлланувчи جَبْرٌ جَبْرٌ чубур-чабур сўзи
 ҳам шундандир.

جَتْرٌ чотур: جَتْرٌ كَشِيّ чотур кіші—ёмон хулқли одам.
 جَفْرٌ чағір — шарбат.

جَفْرٌ чағір — ичкилик, май. Бу сўз икки қарама-қарши
 маъно билдирувчи сўзлардандир.

جَفْرٌ чағір — тор ва кичик йўл.

جَقْرٌ чақір — кўк кўз, чағир кўз. Мақолда шундай
 келган:

اِنَّ جَقْرِي اَتَقَا نَكْبَرِ. اِنَّ جَقْرِي اَتَقَا نَكْمَاسِ

Чағир кўзли ит отга тенглашади, аммо чағир кўзли от итга тенглаша олмайди, чунки бу хил отнинг кўзи хира бўлади. Бу хил отдан четлан-моққа буюрадилар.

جگر جگر Jікір-Jікір — майда тошли нон чайналганда тишдан чиқадиган товуш.

سُغُر с у ғ у р — варал (эчкиэмарнинг бир тури) га ўхшаш бир ҳайвондир. Унинг терисидан ёмғир ёпинғичи қилинади.

سِغِير с і ё і р — шоҳларнинг бир қанча одамлар билан бирликда қиладиган бир турли ови. Шоҳ бир қанча одамларни ўрмон ва даштлардан ўз томонига ов ҳайвонларини ҳайдаб келишга юборади. Улар ҳайвонларни тўшлаб келгач, шоҳ қийинчиликсиз, бемалол овлай беради.

سِغِير с і ё і р — сигир. سَوْف سِغِيرِ суw с і ё і р і — қўтос.

قَتِير қ а т і р — хачир.

قَدِير қ а д і р — قَدِير نَانِك қадір нэң—қийин нарса. قَدِير يَز қадір јэр—тоғларда қор ва муз кўплигидан юриш қийин бўлган ерлар.

قَدِير қ а д і р: قَدِير قِش қадір қіш — қаттиқ қиш, қаҳ-ратон қиш.

قَدِير қ а д і р — кучли шоҳ. Ҳоқонияликлар хонини قَدِير خَان қадір хан дейиш ҳам шундандир. Сўзнинг бу маъносида арабчага ўхшашлик бор: чунки қодир араб тилида кучли, ҳар ишни қила олувчи демакдир.

قِسِير қ і с і р — туғмайдиган хотинларга ва ҳайвонларга қўлланувчи сўз. Қайсар байтол маъносидаги قِسِير قِسْرَاق қ і с і р қ і с р а қ ибораси шундандир.

كلر кәләр — калтакесак.

بۇغاز бугаз — бугиз, халқум.

تۈز табіз — тузли, шұрхоқ ер. تۈز كۈشۈ табіз кіші — хасадли одам.

تۈبۈز тубуз: تۈبۈز تۈبۈز — устига миниб бўлмай-
диган даражада қўпол қилиб юк ортилган ҳайвон.

تۈتۈز тітііз: تۈتۈز تۈتۈز тітііз нәң — мазаси ҳалиланики
каби тахир бўлган нарса.

تۈكۈز тōкүз: تۈكۈز تۈكۈز ат — пешонасида тангадек
оқи бўлган от, қашқа от.

سۈز сағіз — сақич. سۈز تۈراق сағіз тупрақ — тоза
тупроқ, соғ тупроқ.

سۈز сақіз — кийимга ёпишган шира ва шу каби нарса.
سۈز сәкіз* — саккизнинг енгили, қисқаргани.

* Маҳмуд Кошғарийнинг шу сўз устидаги изоҳига кўра, саккиз сўзи
икки к билан ҳам, бир к билан ҳам қўлланади. Маҳмуд Кошғарий худди шун-
дай изоҳни яна бир қанча сўзлар хусусида ҳам кўрсатган. У тўққиз, икки
ва ҳатто тикан сўзида шу хусусиятни қайд этган. Ҳозирги тилимизда бу
сўзлар талаффузи қатъийлашган бўлса ҳам, Навоий асарларида бу сўзларни
девондагича икки хил вариантда учратамиз: икки к билан с а к к и з, и к к и;
икки қ билан т ў қ қ и з тарзида қўлланган:

Нуктаи тарихики аҳсан деди,

С а к к и з у с а к к и з юзу саксан эди.

Чикма т ў қ қ у з парда кенидинки олам кўрмасун,

Олти, етти бурқаъ олгил, сақла и к к и-уч ниқоб.

Ки булғай бори ул фароғи била,

Са к и з йил кераклик яроғи била.

Кўзки эрур эгри анинг хилқати

Бирни ики кўрмак эрур санъати.

То ани ич деб сенга мен юз тутай,

Томса т ў қ у з оқса худ ў т т у з тутай.

Демак, айрим туркологларнинг туркий тилларда ҳарфларнинг иккиқилиши
йўқ деган фикрлари тўғри бўлиб чиқмайди.

семиз — семиз, ҳар қандай ҳайвоннинг семизи.
 Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор. Фақат улар „н“ ҳарфи ўрнига „з“ алмаштирганлар. Бу улар тилида бўлиши мумкин ҳодисадир. Чунончи иккинчи шахс олмоши ўрнида „сан“ ҳам „сиз“ ҳам қўллайдилар. (Бунда „з“ ҳарфи „н“ га алмаштирилгандир)

қобуз — [Удга ўхшаш] чалинадиган чалғу, қубуз.
 қотуз — ёввойи сигир, қўтос.
 қутуз* — қутирган. قُتِرَ اِتْ қутуз ит—қутирган ит.
 қаёёз — дарахт пўстлари.
 қаёуз — жувон, хотин.
 қимёз — қимиз, бу йилқи сути бўлиб, уни саноч-мешларга солиб ачитиб ичилади.
 қимёз: قِمَزُ الْمِلَا қимёз алмёла — қимизак олма, қимизга ўхшаш нордон олма.

* Девонда قُتِرَ اِتْ қутуз ит тарзида берилган бу сўзни биз қутурган ит деб изоҳ қилдик. Аслида бу сўзни қутурган ит ёки қўтир ит тарзида олиш мумкин эди. Арабча таржимасига кўра қутурган, қопогон ит демакдир. Биз бу изоҳда ҳам Навоийга асосландик. Навоий асарларида قُتِرَ اِتْ қўтир ит р билан берилган:

Ҳар ён югурур эди уриб ох,
 Ким бир қўтир итни кўрди ногоҳ.

(Мажнун телбаланиб, у ёқдан-бу ёққа югуриб юрар эди. Иттифоқо бир қўтир итга кўзи тушди. Бу ерда гап қўтир ит ҳақида боради. Бошқа байтларда шу итнинг жон берар олдига экани, лекин ундан Мажнунгина умидланиб, агар ит тузалиб, Лайли остонасида яна пойлоқчилик қила бошласа, уни (Мажнунни) қопмаслиги, унга вафо қилишини сўраб, кўйлакларини йиртиб, итнинг яраси устига ёпгани баён этилади).

Бундан ташқари Навоийда қутирган (ит) қутуз тарзида берилган: Расмдур қочмоқ улус итдин ким ул бўлгай қутуз.

(„Чор девон“, 213а-бет).

كۆكۈز k ö k ü z — кукрак, кукис.

كېڭىز k i ʒ i z ¹⁹¹ — кигиз, наMAT.

كېۋىز k i w i z — уйга, ерга солинадиган кенг ва энли палос.

كۈۋىج k ü w i j — (икки махраж орасидаги ж билан). Кўп яшаган, қариган тол ва бошқа дарахтларнинг оралиғи, ўртаси, ўзаги.

كۈۋىج: كۈۋىج تۇرما k ü w i j турма—бузулиб, тами кетган турп, пўк турп. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади.

تارۋس t a r u s — уй шипи.

تالاس t a l a s — от пойгасида ва чавгон уйинида майдон қирғоғига тортиладиган арқон.

تالاس T a l a s — Тироз¹⁹² исми билан машҳур бўлган шаҳар. У иккита: كىمى تالاس Улуғ Талас, كىمى تالاس K ö m i Талас, иккинчиси мусулмонлар чегарасидадир.

¹⁹¹ Бу сўз ҳозир жонли тилда كېيىز кийиз, кийгиз тарзида талаффуз қилинса ҳам, Навоийда كىز киз тарзида берилган:

Чун мени Мажнун бошин атфол тоши синдирур.

Оҳ ўти жулийда сочимдан киз анча куйдурур.

Навоий бу ерда жинниларга болаларнинг тош отишларини, қонаган баданга кигиз куйдириб босиш одатини эслатади: мен девонанинг боши болаларнинг тошидан ёрилади. Оҳимнинг учқуни ярага кигиз куйдиргандек, наMATга ўзшаган сочимни куйдириб босади.

¹⁹² Бу жой ўрни ҳамон қатъий аниқланмаган. Олтинчи асрдан бошлаб шуҳрат қозонган бу жойнинг ўрнини тайинлашда тарих ва жуғрофия олимлари кўп ёзганлари ҳолда, ҳануз аниқ бир фикрга келолмаганлари маълум. Девонда ҳам унинг ўрнини аниқловчи аниқ маълумот учратмадик. Бироқ унинг ёнидаги қўшни шаҳарлар девонда тўлиқ кўрсатилган. Балки шу маълумотлар тарихчиларга ёрдам берар. Бу ердаги изоҳга кўра, Катта Талос, Кичик Талос каби икки хиллики тарихий асарлардагича Эски Тироз, Янги Тироз деб тушувиш мувофиқдир. I том, 31-бетда М. Кошғарий Тирозда турувчилар туркча ва сугдча сўзлашадилар деб ёзади. Булар ҳаммаси Тироз у вақтда марказий шаҳар бўганини кўрсатади.

- تَلَسَّ يُوْزُ толас юз — рангпар, ёқимсиз юз.
 بېچىش бiчiш — улуғларнинг зиёфатига келганларга тақдим қилинувчи шойи газлама.
 بُرِش бурiш — тери ва кийимлардаги буришганлик.
 بېغىش бағiш — бармоқ ва бошқа аъзолар бўғини. Қамиш ва шунга ўхшаш нарсаларнинг бўғинига ҳам бу сўз қўлланади.
 بېقىش бақiш — боқиш, кўз билан қарамоқ, қарамоқ.
 بىلىش бiлiш — таниш, билиш. Бу ерда масдар эмас, ҳаракат номидир.
 بۇلىش булуш — қилган ишида фойда топиш.
 بۇلىش булуш — сўз билан ёрдам қилиш. اَلْ مُنْكَا بُلِش ол мнқа булуш қилди — у менга сўз билан ёрдам қилди.
 تېشىш табiш — икки одам ва бошқалар ўртасида вакиллик.
 تۈتىش тутуш — олишиш, тортишиш. Бу сўз аввалги сўздан талаффузда қаттиқроқдир.
 تۈتىش Тутуш — киши исми.
 تەۋىش таууш — тўйиш, сезги ва ҳарорат.
 تەقىش тоқiш¹⁹³ — жанг. Шеърда шундай келган:

تەقىش اجرا اَرِشْتِمُ
 تەقىش اَتِن بَرِشْتِمُ
 اَلْ بَرِلا قَرِشْتِمُ
 اَيْدِم اَمْدِي اَلْ اَتار

¹⁹³ Ҳозир ж а н г маъносида т ў қ и ш сўзи қўлланмайди. Лекин қадимги уруш асбоби бўлган т ў қ м о қ (ч ў қ м о қ варианты ҳам бор) сўзи шу ўзакдандир. Лекин бизда қарама-қарши ҳаракат қилди маъносида т ў қ н а ш м о қ сўзи қўлланади. Шунга кўра т ў қ и ш м о қ маъносида ҳозир т ў қ н а ш м о қ сўзи қўлланади.

Тоқіш ічрә урїштїм,
Улуғ бірлә қарїштїм,
Төкүз атін јарїштїм,
Ајдїм Һмдї ал утар.

Жангда жамоанинг каттаси билан қашқа отда
уришдим. Унга ўқ отдим ва унга: „Мендан буни
ол, эй ўтар“, дедим.

[Жангда (жамоа) улуғи билан уришдим. Қашқа
отда жанг қилдим. Ўтарга, буни ол, деб ўқ отдим].
Ўтар — киши исми.

توقش
تگش

Тоқіш — киши исми.

тәгіш — бир-бирига луқма бериш, бир кимсанинг
иккинчисига луқма бериши.

تگش
تکش

тәкіш¹⁹⁴ — ҳар нарсанинг охири, таги.

Тәкіш — эрлар оти.

چېش
چکش

чәбіш — олти ойлик эчки боласи.

чаууш — жангда сафларни тузатувчи, дам олиш
вақтида аскарни зулм қилишдан сақловчи бошлиқ.

چقش

чїқіш — фойда, манфаат. اَلْاِشْتَا چقش يوق
ол ішта чїқіш жоқ—бу ишда фойда йўқ.

چلش
سروش

чаліш — кураш қилмоқ, курашиш.

суруш — дони қотмасдан бурун олиб, қовириб,
янчиб ейиладиган буғдой исми.

سېقىش
سكش

сіқіш — қийинчилик, сиқіқ.

сөкүш — сўкиш; сўкишиш.

سكش

сўкүш — (юмшоқ к билан) бузоқ ва қўзилар-
нинг қовурдоққа мос гўшти (ўғузча).

سېكىش

сікіш — жинсий алоқа.

¹⁹⁴ Бу сўз ҳозир таги || теги равишда қўлланади. Бизга охириги ш товуши
тушиб етиб келган.

- قېش қ а б і ш — талон-торож қилиш.
 قېش қ а б у ш — аргуларда бир жой номи.
 قېش қ а ч і ш — халқ орасида қочиш, қувиш, шов-шув,
 тинчсизлик. قېش بولسا قيا كرماش қ а ч і ш болса
 қаја көрмәс — халқда шов-шув қўзғалса, ҳеч ким
 бир-бирига боқмайди.
 قېش қ у ч у ш — қучоқлашиш.
 قېش қ а з а ш — яқин биродар.
 قېش қ а з і ш — ҳайвон терисидан қирқиб ишланган қа-
 йиш камар.
 قرش қ а р і ш — қарич. قرش بر бир қ а р і ш — бир қарич.
 قېش қ у ғ у ш — ошланган ва ошланмаган ҳайвон тери-
 лари.
 قېش қ у ғ у ш — сув йўли, тарнов.
 قېش қ у ғ у ш: تکرمان قغشي тәғирмән қуғуші — тегир-
 мон нови.
 قېش қ у ғ у ш — ўқ ясовчиларнинг ўқ ўрнатадиган ёғочи.
 قېش қ а м і ш — қамиш.
 كېش к э ч і ш — дарё ва водийлар кўприги. Мақол:
 ال كېشني سوف التي ол кэчіш ні суw элтти—у кўп-
 рикни сув ва сел олиб кетди.

Бу мақол бўлар иш бўлгандан кейин уни топиш (тўғрилаш) мумкин эмас, деган маънода қўлла-
нади.

- كرش к э р і ш — юқорисига чиқиш мумкин бўлган ҳар
 бир тоғнинг боши (ўғуз тилида).
 كرش к э р і ш — отнинг елкаси, яғрини. Мақол: كرش
 يغيري اغلاما قدير кэріш јағірі оғулқа қалір—от киф-
 тининг яғири ўғлига мерос қолади, чунки кифт
 бўғинлар тўпланадиган жой бўлиб, у ердаги яғир

тезда тузалмайди. Бу билан [ундай] яғирдан сақ-
ланишга буюрилади.

كِرِش к ̣ р і ш — уруш ва талашувда қарама-қарши
туриш.

كُرش к ̣ р у ш — сўз билан эмас, кўз билан мунозара
қилиш.

كِرِش к і р і ш — кириш, одамнинг ўз мулкидан келган
кирим.

كِرِش к ̣ р і ш — олишиш, талашиниш. نَالِكْ كِرِشْتِيكْ н ̣ л ̣ ā к
к ̣ р і ш т і ц — нима учун талашдинг, тортишдинг.

كَلِش بَرِش كَلِش لِكْ к ̣ л і ш - б а р і ш ¹⁹⁸ — бориш-келиш. Меҳмонли
уйга كَلِش لِكْ بَرِش لِكْ к ̣ л і ш л і к — б а р і ш л і г ̣ э w —
бориш-келишли уй, алоқали уй дейдилар.

كُمُش к у м у ш — кумуш. Шеърда шундай келган:

اَلْبَ اَرْنَنِي اُذِرْدُمُ   يٰنِنَ اُنِكْ قَلِرْدُمُ
التن كُمُش بَلِرْدُمُ   سُوْسِي قَلِنَ كِيْمُ اَتَارُ

Алп ̣ р ̣ ā н н и ў з у р д ī м,
Б о ј н ī н а н ī ц қ а з ī р д ī м,
А л т у н, к у м у ш ̣ ў з у р д ī м,
С у с и қ а л ī н к ī м ̣ ъ т ̣ ā р.

Жангни таърифлайди: душман аскарларини ажра-
тиб, тўзителиб юбордим. Жамоа такаси (бошлиғи)нинг
бўйинларини эгдирдим, олтин-кумушларини ортиб
юкладим, одам ўтолмас даражада аскари қалин эди.

[Мард ботирларни тўзителиб юбордим, унинг
бўйинини қайирдим. Олтин, кумушларини олиб қуй-
дим. Унинг аскари киши ўтолмас даражада кўп
эди].

¹⁹⁸ Ҳозир жонин тилимизда бориш-келиш варианты билан birlikда
ди-келди варианты ҳам бор.

كۈمۈش كۈмۈш — танга. Чунки унда кумуш бор.

كۈمۈش كۈмۈш — чўри номларидан.

بَاتِغْ батіғ — дарё ва бошқаларнинг чуқур жойи.

بَاچِغْ¹⁹⁶ бачіғ — ваъда, аҳд. اَلْ مِنْكَ بَرَّلا بَیغْ قِلْدِ ол мәнің бірлә бачіғ қилді — у мен билан ваъдалашди.

بَارِغْ баріғ — اَلْ بَرِغْ بَرْدِ¹⁹⁷ ол баріғ барді — у кетаверди, ҳеч нарсага қарамасдан, тўппа-тўғри кетаверди.

بَارِغْ баріғ¹⁹⁸ — бадбўй, сассиқ нарса, бу сўз жуфт шаклда بَارِغْ سَیغْ сасіғ баріғ деб аталади.

بَیغْ басіғ — кечаси хужум қилинадиган, босиладиган пасқом жой ва ғафлатда қолдириб тўсатдан ушлаш. اَلْ اَنِي بَیغِنْدَا تَتِي ол ані басіғинда тутті — у уни кечаси пасқом ерда ушлади, деб айтилади.

بُيُغْ пусу¹⁹⁹ — пистирма.

بُيُغْ бушуг — султон томонидан ўзига юборилган элчининг қайтиб кетишга берилган ижозат қоғози.

¹⁹⁶ Ваъда маъносидаги бачіғ сўзи I том, 382-бетдаги тўртликнинг биринчисиранда بَیغَانِسْ бічғас тарзида учрайди.

У ҳам ваъда маъносидадир. Бу сўзлар, шубҳасиз, бир ўзақдан бўлиши керак.

¹⁹⁷ Девонда бу хил ибора кўп учрайди. Уруг урді, قَبِیغْ قَجْدِ қачіғ қачді каби (I том, 25 ва 323-бетлар) Демак, феъллар олдида масдар келтириб жумла тузиш феъл мазмунини таъкидлаш, шошилинич ва тез бажаришни ифодалаш учун хизмат қилади.

¹⁹⁸ Бу сўзнинг ёзилиши ва талаффузи ҳақида Басим Аталай (I том, 372-бетда) изох берган, бу изохга кўра бу сўзнинг қўл ёзмада ёзилиши ноаниқ эмиш. У ерда ёзилишига кўра, баріғ ёки біріғ ўқиланиши ҳам мумкин эмиш.

¹⁹⁹ Адабиётда пусу тарзида ғ туширилиб қўлланади.

Пусуда эди неча отлиғ ҳамон,
Адув сорига учдилар бегумон.

Элчиларга берилган тухфага ҳам бу сўз қўлланади. Бу „суфра“ сўзига ўхшайди. Суфранинг асл маъноси мусофир учун қилинган таом бўлса ҳам, кейинчалик у таом ёзиладиган теридан қилинган дастурхонга ҳам қўлланган, шунингдек бир қариндош ўз қариндоши ҳузурига узоқдан келиб, қайтиш вақтида қариндош, яқинларни чақириб, берилган тортиқларга ҳам бу сўз қўлланади. Уларга тайёрланган овқатга ҳам **بُشَغْ أَشِي** бушуғ ашӣ деб айтилади. Бу — рухсат оши демакдир.

بُشَغْ أَشِي

бӣшӣғ аш — пишган ош; бу сўз ҳар бир пишган нарсасига ҳам қўлланади. **بُشَغْ كَرِيچ** бӣшӣғ кәрпич — пишиқ кирпич, пишиқ ғишт.

بُشَغْ سُجُوك

бӣшӣғ сўҷук — қайнатилган шароб.

بَقِغْ

бақӣғ²⁰⁰ — боқиш, кўриш, қараш. **أَنِكَ بَقِغِي كَرُ** анӣд бақӣғӣ кәр — унинг боқишини, қарашини кўр. Менинг мақсадим бу китобда бу хил масдарларни бермаслик, фақат кўп қўлланувчи [баъзи намуна] ларни беришдир.

بُشَغْ

пушуғ²⁰¹: **بُشَغْ بُشَدِي** пушуғ пушдӣ — хафа бўлди, кўнгил сиқилди, ичи пишди.

²⁰⁰ **بَقِغْ** бақӣғ сўзи масдар формасидадир. Девон ёзилган даврда бу хил ясама масдарлар ўзак охирига ғ, қ, г қўшилиб ясалар эди. (Қаранг: I том, 24-25-бетлар.) Масалан: бақӣғ, кәлӣғ.

²⁰¹ „Ҳибатул ҳақойиқ“ да бўш сўзи аччиқ, ғазабли маъносила қўлланган:

Хирадликми бўлур тили бўш киши.

Ҳозир ҳам бизда ичи пишиб кетмоқ иборасидаги пишмоқ сўзи шу маънода бўлиб, бу сўз ана шу *бушуғ* ўзагидандир.

- تَبْعِي ²⁰³ табуғ — хизмат қилиш, ибодат қилиш.
 تَبْعِي تَنْكِرِي ²⁰³ табуғ — тоат-ибодат қилиш. тэнрі та-
 буғи — худога тоат қилиш.
 تَبْعِي ²⁰³ тутуғ — гаров.
 تَبْعِي ²⁰⁴ тутуғ — жиндан бұлган касаллик. اَنْيَكُ تَبْعِي بَارُ
 аниң тутуғи бар — унинг жин касали бор.
 تَبْعِي ²⁰⁵ тізіғ — бир нарсадан тийиш, ман қилиш, қай-
 тариш.
 تَبْعِي ²⁰⁶ таріғ — дона, уруғ. Бу сүз дон экинларининг
 ҳаммасига умумий равишда қўлланувчи исмдир.
 تَبْعِي ²⁰⁷ таріғ — буғдой — бу кўпчилик турк қабилаларида.
 Фақат ўғузлардагина тариқ маъносидадир. Бу янг-
 лишдир. Булар буғдойни اَشْلَقُ ашлқ дейдилар.
 تَبْعِي ²⁰⁸ туруғ — тоғлардаги қалъа, турар жой.
 تَبْعِي ²⁰⁹ торуғ — бир хил отларга қўлланувчи сүз. بُوْ اَغْلَانِيْغُ
 бу оғланіғ бір торуғқа алдим — бу
 ўғлонни бир түриқ отга олдим. Бу сүз гоҳо туя
 ва сигирга ҳам истиора йўсинида қўлланади.
 تَبْعِي ²¹⁰ торіғ: اَتُورُغُ ат — түриқ от.
 تَبْعِي ²¹¹ Торіғ: اَرْتُورُغُ арт тіз — Қашқар боғ-
 часининг исми.

²⁰³ Бу сүз ёзма адабиётларда кўп учрайди. Навоийда табуғ, табуқчи табунмоқ, табинғу формаларида учрайди:

Шамшод қоматинга бўлиб банда боғда,
 Айлаб табуғ, ҳамиша туриб бир аёғда.

²⁰⁴ Шайх Сулаймон лугатида бу сүз تُوْتَاقُ тутақ шаклида берилган.

²⁰⁵ Ҳозир бизда тутқалоқ деган касаллик шу бўлиши керак.

²⁰⁶ Бу сүз ҳозир тийиш, тиймоқ тарзида қўлланади. Навоий ва бошқа классиклар асарларида ҳам тийиш шаклида учрайди:

Тиймаги я девона кўнглимники расво бўлма деб,
 Ошиқ ўлгайму эди ул телба расво бўлмаса.

چاغ چаwıғ — қамчининг учи.

سېغ саbıғ — чодирнинг гоҳ очиб ва гоҳ ёпиб қўйил-
диган этак қисми.

سېغ сатıғ — олди-сотди, савдо-сотик.

سېغ сїзїғ — кўйлак этагининг икки томонидан ёқаси-
гача бўлган қисми. سېغ يېب التردې сїзїғ japıb
олтїрдї — кўйлакнинг икки томонини ўз тарафига
ўраб, тўплаб ўтирди. Бу ҳолат нозиклик ва озода-
ликдан бўлади.

سېغ сїзїғ — тишлар оралиги, тиш милклари ўртасида-
ги оралик. Бирон кишига сир сақлашни тайинлан-
ганда سېغدن سېزتما * бу сўзнї сїзїғдан сї-
зїтма — бу сирни тишларинг орасидан чиқарма де-
йилади.

سېغ саrıғ — сариқ. Ўта кетган сариққа سېغ سېب саp-
сарїқ — сариқ ўт, яъни сафрога سېغ сарїғ дейилади.

سېغ саrıғ — сариқ. سېغ سوف сарїғ суw — қоринда
йиғилиб қолган сариқ сув. Ҳар бир сариқ рангга
ҳам жуфт қилиб سېغ سېغ сарїғ-сурїғ дейилади.

سېغ соруғ — йўқолган нарсани ахтариш, излаш.

سېغ قېلدې соруғ қїлдї — йўқолган нарсани ахтарди.

چلغ чалїғ — бу ҳам йўқолган нарсани ахтармоқ маъно-
сидадир. Бу сўз беклар муҳим бир иш қилмоқчи
бўлганларида қишлоқ эллари ва кўчманчиларга бу
ҳақда ҳозирланишлари учун хабар беришларига
ҳам қўлланади.

قېغ қабуғ — эшик.

* Сўз қондага кўра سوز шакзида ёзилиши керак эди. Биз асосланган
осма нусхада шундай берилган.

қатіғ²⁰⁶ — ҳар нарсанинг қаттиғи.

қазіғ — қавиқ, икки қават қилиб тикув.

қузуғ — қудуқ. قَدْغَا سَوْفَ بَارِ اِتْ بُرْنِ تَكْمَاس қузуғда суw бар іт бурні тәгмәс — қудуқда суw бор, аммо ит бурни тегмайди. Бу мақол бир ишни истаб, унга эриша олмайдиган ёки биров қўлида бўлган таомни кўриб суқланувчи, лекин етиша олмайдиганларга қўлланади.

қізіғ — денгиз, ариқ, водий қирғоғи. Ҳар бир нарсанинг четига ҳам шундай дейилади. اَرَقْ قِذِغِ аріқ қізігі — дарё бўйи. قِذِغِ اِیْقْ ајақ қізігі — идиш /коса/ лаби. يَار قِذِغِ јар қізігі — жар лаби.

қуруғ: قُرْغُ اَفْ қуруғ 3w — одамлардан, шунингдек нарсалардан холи уй, бўш уй. قُرْغُ اَلْمَا қуруғ улма — қуруқ кўзача. Ичидаги нарсасидан бўшалган ҳар бир идишга ҳам قُرْغُ қуруғ дейилади.

қуруғ — қуруқ — ҳўлнинг қаршиси. Аввалги маъно шундан келиб чиққан.

қоріғ — амирларнинг мол боқадиган кўкатзор майдони. Қуршалган ҳар бир нарсага ҳам қоріғ дейилади.

қасіғ — оғизнинг ички ўнг ва чап томони.

---

²⁰⁶ Бизда ҳозир икки т билан қаттиқ талаффуз қилинувчи бу сўз Навоий асарларида икки шаклда ҳам учрайди:

Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,

Бирга қатіғ, бирига осон эрур,

Узр демак барчага қаттиғ келиб,

Неча сучук сўз деса аччиғ келиб.

اَلْ بَكِّ قَسِيْنًا قَلْدِيْ قِسْغَ қісіғ — қамаш, сиқиғ, қисығ. ол бзғ қісіғінде қалді — у бир иш унун бекнинг қамоғида қолди.

قُسْغَ қусіғ — кусуқ, қайт. اَنِيْ قُسْغَ تَتِيْ ані қусіғ-тутті — уни кусуқ тутди, у қайт қилди.

قُسْغَ қошуғ — шеър, қасида, қўшиқ.

Шеърда шундай келган:

تَرْكُنْ قَتْنُ قَتْنِيْكَ تَكْرَمَنْدِنْ قُسْغَ
اَيْغُلْ مِزْنِيْكَ تَبْغِيْ اَتَرِ يَنْكِيْ تَبْغَ

Түркән қатун қутіна²⁰⁷

Тәғур мәндін қошіғ,

Ајғіл сізнің табуғчі,

Отнур јаді табуғ.

Малика (шоҳ) хотинга мендан мақтов, қасида (қўшиқ) еткур ва ходиминғиз янги хизмат билан йўланади, деб айт.

قَقْغَ қақіғ — сиқиғ, зұрлаш. مَن اَنْيَكْ قَقْغِيْدا بُو اِيْشِ مән анін қақіғінде бу іш қілдім — мен унинг сиқиғида бу ишни қилдим.

قَمْغَ қамуғ — ҳамма. قَمْغَ كِشِيْ تُوْزْ اَرْمَاسْ қамуғ кіші түз әрмәс — ҳамма одам баравар, бир хил эмас.

قَنْغَ қаніғ — роҳатланиш, шодланиш, қониқиш. Шеърда шундай келган:

تَمَجِّيْ يَغْرُ بِلِيْئِيْ اَلْتَنْ تَمَرَّ اَرْغُ
اَقْسا اَيْنِيْكَ اَقِيْئِيْ قَنْدِيْ مَنِيْكَ قَنْغَ

²⁰⁷ Басым Аталай бу парчанинг биринчи мисраидаги қутіна сўзини қатинга бўлиши керак деб кўрсатган. Бизнингча, қутіна шаклининг ўзи маънога тўғри келади.

Тутчі јағар булті,
Алтун тaмaр аріғ,
Ақса анін ақіні,
Қанді мәнін қаніғ.

Маликанинг эҳсонларини мақтайди: унинг эҳсон булутларидан тўхтовсиз соф олтин ёғади. Агар унинг сели менга оғса, шодлигим тошар, орзуларга қонар эдим.

بۇتۈق — шох, бутуқ. Ҳар нарсанинг тармоғи.
бүтүқ — кичик меш (қашқарча).
بۇتۈق — отнинг оёқ териси шилиб олиниб қилинган меш. Унда қимиз ва бошқалар сақланади.
بۇتاқ — бу ҳам бутуқ маъносида. Бу сўзнинг бир тилда бүтүқ ва бутақ тарзидаги талаффузи ҳам бор. Шеърда шундай келган:

كۈمۈ آبۈ اۋشۈرۈ قۇلاق
أۋ اۋشۈ اۋشۈرۈ بۇتاۋ

Кім ајіб эшитүр қулақ,
Ај әwi эртүч бутақ.

Шоир севиклисининг юзини ойга, бўйини санубар шохига ўхшатиб сифатлайди: оининг уйи ҳам турар ери санубарнинг шохидир, деб ким айтган ва қайси қулоқ эшитган.

بۇچۇق — кесилган, шикастланган, пачоқ нарсa.
Ҳар нарсанинг ярмига ҳам بۇچۇ пучуқ дейилади.
بۇچۇ بۇچۇ — пучуқ жармақ — ярим танга.

²⁰⁹ Шайх Сулаймон лугатида бу сўз я р и м деган маънода қўлланади:
Бир пучуқ йилдир сенга хизматдаман,
Кеча-кундуз донмо эмгакдаман.

بَرْقُ бiзiк — мўйлаб, мийиқ.

بَرْقُ барақ — бароқ, сержуи ит. Туркий халқлар ʼътиқодига кўра, бургут қариганда иккита тухум қўйиб, уларни босар эмиш. Тухумларнинг биридан уша Барақ отли кучук пайдо бўлар эмиш. Итларнинг энг тез юрадигани ва овни қаттиқ сақлайдигани шу Барақ итдир. Иккинчи тухумидан жўжаси чиқар эмиш. Бу унинг жўжаларининг охиргиси бўлар эмиш.

بَرْقُ борiк²⁰⁹ — сийрат (ички аҳвол), кишилар билан муомала. بَرْقُ بَكْ бəг борiқi нəтəк — бекнинг ички аҳволи, феъли-атвори қандай?

بَرْقُ бiруқ — шоҳ ёнида катталарни ўз жойига ўтқазувчи киши. Бу сўзнинг асли بَرْقُ буlруқ, чунки у шунга буюради.

بَرْقُ бузуқ — бузуқ, бузилган. بَرْقُ أَفْ бузуқ əw—бузуқ уй. Синган, бузилган ҳар бир нарсага ҳам „бузуқ“ дейилади.

بَشَقُ башақ — ўқ ва найза учигаги темир.

بَشَقُ башақ — тўпуқ (чигилча). Ўғуз ва қипчоқлар мим (м) орттириб, بَشَقُ башмақ дейдилар. Бу хилда ҳарф орттириш араб тилида ҳам бор. Чунончи: تَدْرَعُ сўзидан ясалган تَدْرَعُ сўзи

²⁰⁹ Бу сўзнинг тўғриси بَرْقُ йоруқдир. Чунки киши хулқи маъносинда бўриқ сўзи ҳеч ерда учрамайди. Лекин бу маънода йўруқ сўзи III том, 12-бетда қуйидагича изоҳланган: اُنْكَ بَرْقُ نَتْكَ аниң йорiқi нəтəк — унинг йўриғи (одамгарчилиги, хулқи) қандай демакдир. Бу мисол шу томнинг 26-бетига қайтарилган. Бизнингча, бўруқ сўзи ҳам йўриқ бўлса керак. Чунки араб алфавитида бир нуқта тушиб қолиши билан يى ҳарфи ب б га айланиб кетиши мумкин.

тарзида ёки **سَكُونُ** сўзидан ясалган **تَسْكُنُ** сўзи тарзида қўлланиши каби.

بُشَقْ бушақ: **أَرْ بُشَقْ** бушақ эр — тажанг, ташвишли одам. Ўғуз ва бошқалар сўзи.

بِشِقْ бiшiқ — пишиқ, пишган. **أَتْ بِشِقْ** бiшiқ эт — пишган гўшт. Яғмолар **بِشِغْ** бiшiғ дейдилар.

بَلِيقْ балiқ — балиқ. Мақол: **بَلِيقْ سَفْدَا كُوزِي تَشْتِيْن** балiқ суwда, кўзи таштiн — балиқнинг ўзи суwда, кўзи четда. Бу мақол нарсанинг ичида туриб тушунолмай қолувчиларга нисбатан қўлланади.

بَلِيقْ балiқ — лой. Арғу ва баъзи ўғузлар сўзи. Баъзи арғулар уч ундош товушни ёнма-ён қўйиб **بَالِئْ** балқ дейдилар. Ҳолбуки, туркчада икки ундошнинггина қатор келиши мумкин. Арғулилар тилида бузқлик, заифлик бор.

بَلِيقْ балiқ — жоҳилия давридаги турклар ва уйғурлар тилида шаҳар. Уйғурларнинг энг катта шаҳарларига Бэш балiқ дейилиши шундандир.

بِيشْ بَلِيقْ Бэш балiқ — беш шаҳар демакдир. Уйғурлар бошқа бир шаҳарларига **بَلِيقْ يَنْكِي** Jani балiқ — янги шаҳар дейдилар.

بَلِيقْ булақ: **أَتْ بَلِيقْ** булақ ат — бўйи қисқа, усти кенг от.

بَلِيقْ Булақ — бир турк қабиласи. Уларни қипчоқлар асир қилган эдилар, сўнгра худо қутқазди ва улар **أَلْكَ بَلِاقْ** алка булақ деб аталадиган бўлдилар. Бу сўзни **بَلِاقْ بَلِيقْ** булақ тарзида, яъни чўзиб ва қисқартиб ўқиш ҳам мумкин.

بَمُوقْ памуқ — момиқ, пахта (ўғузча).

تَبِيقْ тобiқ — човган билан уриладиган копток, тўп.

تَبَقُّ тобїқ: تَبَقُّ سَنَكُوْكَ тобїқ сѣнѣк — тѣпїк сѣнґак-
ларидан қилинадиган овқат.

تَتَّقُ тутуқ — бичилган ва эрлиги йўқотилган.

تُرْقُ турїқ — ҳар нарсанинг ориғи.

أَرُقُ аруқ: أَرُقُ تُرُقُ аруқ-туруқ — Фарғона билан
Қашқар орасидаги қийин, баланд йўл, довон.

تُرُقُ тузақ — ов арқони, тузоқ. Шеърда шундай келган

إِكْلَدِيْ مَا نِيْكَ اَذَاقُ   كُرْمَذِبْ اَغْرِيْ تُرَاقُ
إِكْلَدِيْ اَنْدِيْ اَزَاقُ   اَمْلِكِلْ اَمْدِيْ تُرَاقُ

Iglādi māniң azaq,
Kōrmāzib oғrī tuzaq,
Iklādim andīn uzaq,
Əmlāgil əmdi tuzaq.

Яширин тузоқни кўрмай, менинг оёғим илинди,
узоқ вақт қийналдим, эй севиклим, энди ўзинг
давола.

تُرُقُ тузақ — киши ўзининг севиклисига севиб айта-
диган сўзи. Бу сўзнинг يَ билан تُرُقِيْ тузақї
тарзидаги талаффузи ҳам бор.

تَشُقُ ташақ — эрлар мояги, ташоғи. Бир-бирига яқин
туриш муносабати билан эрлик олати (закар) га
ҳам „ташоқ“ дейилади.

تَتَّقُ тутуқ — эркаклар номи.

تَتَّقُ тануқ — гувоҳ.

جَبَقُ чабақ — турк кўлида бўладиган бир хил кичик
балиқ номи. Паст кишиларга جَبَقُ ар чабақ эр де-
йилиши ҳам шунга ўхшатишдандир.

جَبَقُ чїбїқ — чивїқ. Ҳўл новда.

چۈچۈك — чўчқанинг боласи.

چارۈك — чорик. Мақолда шундай келган: يَزَاغْ اَتِيْ جَرۈك كۈچۈ اَزۈك jazaғ atī čaruk, kūčī azuk — яёв оти чорик, кучи озик, яъни яёв одамнинг оти унинг чориги ва кучи, қуввати овқатидир. Бу мақол йўлда оёқ чақаланиб ва кишининг ўзи заифлашиб қолмаслиги учун юқоридаги икки нарсани кераклиги ҳақида айтилган.

چارۈك: بَرۈچۈ барчуқ исми Афрасиёб шаҳрида турувчи бир тоифа туркилар исми. Бухту Нассарнинг ўғли Батзани Афрасиёб шу шаҳарга қаман эди.

چۈلۈك³¹⁰ — қўли кесилган чўлоқ, чўлтоқ.

چۈلۈك — мусича катталигида бўлиб, сувда яшайдиган ола қуш.

چۇماق — асо, ҳасса.

چۇмак — уйғурлар ва мусулмон бўлмаган ҳамма халқ мусулмонларни چۇماق اَرِيْ چۇмак әрі дер эдилар. Мусулмонлардан бири демакдир.

چанақ — ёғочдан ўйиб ишланган тузлуқ ва шу каби идишлар.

چанақ — коса (ўғузча).

سۈچۈك сачуқ: سۈچۈك نَانَك سачуқ нәң — сочиқ нарсас.

سۈلۈك сузуқ — тупук.

سۈرۈك сїруқ — чодирнинг устунни.

³¹⁰ Чўлоқ сўзи ҳозир ҳам кўп қўлланади. Лекин девондагидан кўра кенгроқ маънога эга. Ҳозир фақат қўли кесилган кишига эмас, балки: қўли синган, қўли қийшиқ, қўли яроқсиз ёки оёғи яроқсиз кишиларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади. Демак, бу сўзнинг мазмуни кенгайиб кетгандир.

سَسِيقُ сасіқ — сопол. Уч қабиласи ва уларнинг юқорила-
 рида турувчилар сўзидир.
 سُسِيقُ сусіқ — кўза. Бу сўзни фақат бир қабилдагина
 эшитдим.
 قَبَقُ қабақ — қовоқ. كُوزُ قَبَقِي кўз қабақі — кўз қовоғи.
 قَبَقُ қабақ — ҳўллигича ейиладиган қовоқ.
 قَبَقُ қабақ — қизнинг қизлиги. قَبَقِي سِلْدِي қіз қа-
 бақі сіді — қизнинг қизлиги олиғиди.
 قَتِيقُ қатіқ — сирка ва қатиқ каби тутмоч овқатига
 қўшиладиган доривор.
 قَتِيقُ қатіқ ²¹² — қотиштириш, аралаштириш.
 قُجُقُ қучақ: بُوْرُ قُجُقُ бір қучақ бўз — бир қу-
 чоқ бўз, бир боғлам бўз.
 قَلَقُ қаэіқ — ёғоч идиш (арғуча).
 قَرَقُ қарақ — кўз соққаси. قَرَا قَرَقُ қара қарақ — кўз-
 нинг қораси. اَرْنُكُ قَرَقُ ўруң қарақ — кўз оқи.
 قَرَقُ от қарақ — кўз қорачиғи.
 قَرُقُ қіруқ: قَرُقُ اَرُ қіруқ эр — қўли қуриб қол-
 ган ёки қўли шол одам. قَرُقُ اَذَقُ қіруқ азақ —
 оёғи яроқсиз.
 قَزُقُ қазуқ: قَزُقُ اَرِقُ қазуқ аріқ — қазилган ариқ
 ва бошқалар.
 قَسُقُ қасуқ — от терисидан қилинган, соночга ўхшаш,
 сут ва қимиз солинадиган нарса.
 قَسُقُ қасуқ — ҳар бир дарахт пўстлоғи. Бу сўзнинг ас-
 ли قَاسُ қасдир, қ кейин қўшилган.

²¹¹ Бу сўз ҳозир адабиётда ва жонли тилда ҳам кўп учрайди Қ оти ш м о қ.
 ни кўпроқдир:

Маст бўлсин деб мабода майға афюн қотмағил,
 Қотишди ики жўйи дарё хурвш.
 Урушдан ажал қулзуми урди жўш.

(Навоийдан)

جُجُقُ чочуқ — чўчқанинг боласи.

جُرُقُ чаруқ — чорик. Мақолда шундай келган: بَدَاغٌ اَتَى جُرُقٌ كُوْجِي اَزُقُ јазағ аті чаруқ, кўчі азуқ — яёв
оти чорик, кучи озиқ, яъни яёв одамнинг оти
унинг чориғи ва кучи, қуввати овқатидир. Бу ма-
қол йўлда оёқ чақаланиб ва кишининг ўзи заиф-
лашиб қолмаслиги учун юқоридаги икки нарса
кераклиги ҳақида айтилган.

جُرُقُ чаруқ: بَرَجُقُ барчуқ исми Афрасиёб шаҳрида
турувчи бир тоифа турклар исми. Бухту Нассар-
нинг ўғли Батзани Афрасиёб шу шаҳарга қаманган
эди.

جُلُقُ чолақ³¹⁰ — қўли кесилган чўлоқ, чўлтоқ.

جُلُقُ чулқ — мусича катталигида бўлиб, сувда яшай-
диган ола қуш.

جُمُقُ чумақ — асо, ҳасса.

جُمُقُ чумақ — уйғурлар ва мусулмон бўлмаган ҳамма
халқ мусулмонларни جُمُقُ اَرِي чумақ эри дер эди-
лар. Мусулмонлардан бири демакдир.

جَنُقُ чанақ — ёғочдан ўйиб ишланган тузлуқ ва шу
каби идишлар.

جَنُقُ чанақ — коса (ўғузча).

سَجُوقُ сачуқ: سَجُوقُ نَانِكُ сачуқ нёң — сочиқ нарса.

سُنُقُ сузуқ — тупук.

سِرُقُ сїруқ — чодирнинг устуни.

³¹⁰ Чўлоқ сўзи ҳозир ҳам кўп қўлланади. Лекин девондагидан кўра кенг-
роқ маънога эга. Ҳозир фақат қўли кесилган кишига эмас, балки:
қўли синган, қўли қийшинқ, қўли яроқсиз ёки оёғи яроқсиз
кишиларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади. Демак, бу сўзнинг мазмуни
кенгайиб кетгандир.

مُسِقْ сасіқ — сопол. Уч қабиласи ва уларнинг юқорила-
рида турувчилар сүзидир.

مُسِقْ сусіқ — күза. Бу сүзни фақат бир қабиладагина
эшитдим.

قَبَقْ қа ба қ — қовоқ. كُوز قَبَقْ кўз қабақі — күз қовоғи.

قَبَقْ қа ба қ — ҳўллиғича ейиладиган қовоқ.

قَبَقْ қа ба қ — қизнинг қизлиғи. قَبَقْ سېدې қіз қи-
бақі сїдї — қизнинг қизлиғи олиғиди.

قَبَقْ қатіқ — сирка ва қатіқ каби тутмоч овқатига
қўшиладиган доривор.

قَبَقْ қатіқ²¹² — қотиштириш, аралаштириш.

قَبَقْ қучақ: بُوْر قَبَقْ бїр қучақ ббз — бир қу-
чоқ бўз, бир боғлам бўз.

قَبَقْ қа з і қ — ёғоч идиш (арғуча).

قَرَقْ қ а р а қ — күз соққаси. قَرَا قَرَقْ қара қарақ — күз-
нинг қораси. اَرْنَك قَرَقْ ўруң қарақ — күз оқи.
اَوْت قَرَقْ от қарақ — күз қорачиғи.

قَرَقْ қ і р у қ: قَرَقْ اَر қіруқ ыр — қўли қуриб қол-
ган ёки қўли шол одам. قَرَقْ اَذَق қіруқ азақ —
оёғи яроқсиз.

قَرَقْ қ а з у қ: اَرَقْ قَرَقْ қазуқ аріқ — қазилган ариқ
ва бошқалар.

قَسَقْ қ а с у қ — от терисидан қилинган, соночга ўхшаш,
сут ва қимиз солинадиган нарсa.

قَسَقْ қасуқ — ҳар бир дарахт пўстлоғи. Бу сўзнинг ас-
ли قاس қасдир, қ кейин қўшилган.

²¹² Бу сўз ҳозир адабиётда ва жонли тилда ҳам кўп учрайди Қ о т и ш м о қ.
шакли кўпроқдир:

Маст бўлсин деб мабода майга афюн қотмагил,
Қотишди ики жўйи дарё хуруш.
Ўрушдан ажал қулазуми урди жўш.

(Навоийдан)

قُسِّقَ қусіқ — қилғуза. Канизақларни ҳам шу исм билан атайдилар.

قَشَّقَ қашақ — [қоғоз ясаладиган] бир турли қамнш.

قَشُقَ қашуқ — қошиқ. Мақол:

قُرُقُ قَشُقُ اغْرِقَا يَرَمَاسْ
قُرُغُ سَوَزُ قَلَاقَا يِقَشِمَاسْ

Қуруқ қашуқ агізқа жарамас,

Қуруғ сөз қулоққа жақшмас.

Қуруқ қошиқ оғизга ёқмас, қуруқ сўз қулоққа ёқмас. Бу мақол бировдан ёрдам сўраш учун унга ҳам бирон фойда кўрсатиш керак, деган маънода қўлланади.

قَشَّقَ қавақ: قَشَّقُ آرْتُ қавақ арт — Ўзганд билан Қашқар ўртасидаги бориш қийин бўлган бир жой.

قَشُقُ қушук: قَشُقُ نَانِكُ қушук нёң — қавак || ковак нарса.

قَشُقُ қашуқ — қошиқ, сийдик қоши.

قَشُقُ қашіқ — тариқ ва шунга ўхшаш донларни элаганда чиқадиган нарса, кепак.

قَلِّقَ қаліқ — ҳаво.

قُلُقَ қулақ — қулоқ. Баъзилар قُلْخَاقُ қулхақ ва баъзилар قُلْخَاقُ қулқақ дейдилар. Олдингиси тўғри.²¹²

²¹² Бу сўзнинг вариантлари бошқа туркий халқларда бордир, лекин бизда ҳозир фақат қулоқ варианты бор. Навоийда ҳам қулоқ тарзида учрайди:

Гавҳару дурин қулоқ озори бил,

Сўзни қулоқнинг дурин шаҳвори бил.

(Қулоққа тақиладиган олтин, кумуш зийнатлари фойдасиз, балки қулоққа озор берувчи, зарарлидир. Қулоқ учун қимматбаҳо зийнат илму ҳикматни тинглашдир)

قلق қулақ: قلّ تَوْنٌ қулақ тон — икки еңги қисқа тўн.

قلق қилік — қилиқ, характер. Одамлар билан муносабат. Бу сўзни قلّ қилқ ҳам дейилади.

قُمُق Қумуқ — беклардан бир кишининг исми. Бир вақт мен у билан учрашган эдим.

قُمُق қомуқ — от тезаги, бу сўз фақат шунгагина хос.

قلق қанақ — қаймоқ. Арғу ва булғор тилида бу сўздаги ё (ى й) ن н га алмаштирилган.

قلق қонуқ — меҳмон. Шеърда шундай келган:

بَرْدِيَّ ارَّانَ قَتَّقْ بَلْبٌ قَتَّقَا سَقَارْ
قَلْدِيَّ اَلِغْ اَيُّوْ كَرُّبْ اَفْنِي يِقَارْ

Бардї эрән қонуқ,
Болуб қутқа сақар,
Қалдї алїғ ујуқ
Көрүб эвни јіқар.

Меҳмонни бахт деб ҳисобловчи эрлар ўтиб кетди; шарпани сезса, кириб қолмасин деб чодирини бузадиганлар қолди.

قلق қонақ — тариқ. قَتَّقْ بَشِي سَنَرَكِي يِيكْ қонақ башї сәзрәкї jig — тариқ бошининг камдон бўлиши кўпдон, сердон бўлишидан фойдалироқдир, деган мақол бор. Чунки кам дон бўлса, дон тўла ва йирик бўлади, агар сердон бошоқ бўлса, донлари майда ва кичик бўлади. Бу мақол қийинчилик ва заҳматни кам тортиб, мақсадга етишни хоҳловчиларга қўлланади.

بِيك бїтік — китоб.

بِيك бїтік — ёзув. اَنِيك بِيكِي يَلِكُولُكْ аниң бїтігі бәлгү-

lук — унинг ёзуви маълум, белгилик.

بیتک bitik — тумор (ўғузча).

بىچاک bičäk — пичоқ. نچا بىچاک ارسا اوز ساين يتوماس
nəčä jitik bičäk ärsä äz sabin janumae — пичоқ
қанча ўткир бўлса ҳам, ўз сопини йўнмайди. Бу
мақол ўз ишини бажаролмай, бошқалар иши ҳа-
қида сўзловчиларга қўлланади.

بۇدۇك būdūk — ҳар нарсанинг каттаси. بۇدۇك تۇي
təwəj — катта туя.

بۇرۇك būruk — халтанинг оғзини боғлайдиган боғич ёки
иштонбоғ.

بۇзак būzäk — безак. Бир тилда.

بۇزىك būzik — титроқ, ларза. اَل بۇزىك بۇدې
al būzik būdē — у қаттиқ титради.

بۇسۇك būsūk : اَل قَلَن بۇسۇك بۇسدى
al qalən būsūk būsdī — у қулига беркинадиган жой қилди. Қули-
ни уришга ҳам бу сўз қўлланади.

بۇلۇك būlūk — ҳар қандай ҳайвон жинси, тўдаси. بۇلۇك قۇي
būlūk qūy — бир тўда қўй. بۇلۇك كىشى
būlūk kišī — бир тўда, гуруҳ одам. Бу
сўз халқ ва туя сўзлари каби исми жамдир.²¹²

بىلاک biläk — билак.

بىلاک biläk — сафар қилувчи киши ўз яқинларига олиб
борадиган ёки бирор ердан остиқа бир ерга кел-
тирувчи совға, туҳфа.

بىلىك bilik — пилик, чироқ пилиги.

بىلىك bilik — яраинг чуқурлигини текшириб кўриш

²¹² Жам—хўплик маъносида бўлиб, бирлиги йўқ. Гарав, тоифа, аскар
каби сўзлар араб тилида исми жам деб аталади.

учун қўлланадиган учак ўйчак ёки резинка асбоб.

بىلىك билик — илм, билим. اۆگرن بىلىك билік оғран — илм ўрган.

بىلىك билик — ҳикмат. اۆزاقى بىلىكلار озақі билгеләр — қадимги ҳақимлар, олимлар.

بىلىك билик — ақл. اۆغلان بىلىكسىز оғлан биліксіз — болада ақл йўқ, ақлсиз бола.

بىلىك билик — дона, уруғ. (Арғу ва баъзи тилларда).

بىلىك билик — чақа, пул.

تېلىك тилик — қўрғошин эритилиб ғилдирак, ғалтак шаклига келтирилади, сўнг унга болалар ип шаклидаги эчки юнгини айлантириб боғлаб тепиб ўйнайди.

تېلىك тилик — тепиш, оёқ билан уриш. اۆل قىلىن تېلىك ол қулін тәпик тәпди — у қулини тепиб-тепиб урди.

تېلىك тилик — ачиш, оғриш. باش تېلىك تېتى баш титік титті — яра ҳаддан ортиқ ачиди. Бу шакл таъкид учун қўлланади. اۆل اۆرك اۆرغ اۆردى ол әріг уруғ урді — у одамни ҳаддан ташқари, [у одамни шундай уриш билан урдики] жуда қаттиқ урди.

قىچىق қачіғ: اۆل قىچىق قىچدى ол қачіғ қачді — у жуда жадаллик билан қочди.

تۈلىك тутақ — обдаста ва бошқа нарсаларнинг жўмраги.

تېلىك тилик — лой.

تېرىك тірік — ҳар бир тирик ҳайвон.

تەلىك тәләк — от тезағи. Мақолда шундай келган:

تۆرك قاردا بىتماس
اۆكۆ ايسىز قىتماس

Тәзәк қарда јатмас,

Әзгү әсіз қатмас.

Тезак ўзининг иссиқлигидан қарда ётмас,
[қорни әритиб юборади], [шунга ўхшаш] ёмон ҳам
яхши билан қотишмайди, аралашмайди.

تۈزۈك تۈزۈك — халқ орасидаги саросималик, қўрқинш.

تۈزۈك تۈزۈك — ишдан қотқоқ, қўрқоқ одам.

تۈزۈك تۈزۈك — тизма, саф, қатор. بىر تۈزۈك بىر تۈزۈك — бир қатор терак. بىر تۈزۈك بىر تۈزۈك — бир тизим маржон, марварид, инжу.

تۈزۈك تۈزۈك — тожик (икки жағ орасидаги ز ж билан)

تۈزۈك تۈزۈك — дабба, мояк шиши. تۈزۈك تۈزۈك — дабба шиши сув кечган

да билинади. Бу мақол бирор иш қилишда мақта
нувчига ишнинг яхши, ёмонлиги кейин билинади
деган мазмунда қўлланади.

تۈزۈك تۈزۈك — оч кўз, қорни тўяди-ю, кўзи тўймайди

تۈزۈك تۈزۈك — ялқов, кам ҳафсала, иш ёқмас кишиг.

تۈزۈك تۈزۈك — тўшўк кiшi дейилади.

تۈزۈك تۈزۈك — тўшак, ўрин.

تۈزۈك تۈزۈك — икки ёшли қўй.

تۈزۈك تۈزۈك — тинч ва оғир киши. Мақолда шунда

келган: اچ ايۋاك * تۈزۈك تۈزۈك — ач iwāk тоқ töläk -
оч таомни кўрганда шошилиб қолади, лекин тао
тўқнинг парвосига ҳам келмайди (ўғузча).

تۈزۈك تۈزۈك — ҳайвонлар юнгини тўккан, туллаган ван

ти. ол қој tۈlāgindā kēlidi -
у қўй туллаган, юнгини тўккан вақтда келди.

* Босма нусхада шу ибора орасига янглиш ўлароқ нуқта қўйилган.

- تەشۈك tәlīk — тешик.
- تۇپپاق tūwāk — туппак. Толды
хўл шохларнинг пўстлоғини
суғуриб олинади ва учига
чуқларни отилади. Ёғочнинг
ҳам туппак ясалади (чигил).
- چۈبەك чубәк — болалар чуки.
- چىبەك чібәк: چىبەك قوغۇنى чібәк
ов қуши (ёввойи лочин).
- چەтۈك чәтүк — урғочи мушук (ўш
чәтүк — эркак мушук.
- چەчەك чәчәк — гул, чечак.
- چەкәк чәкәк — чечак касаллиги (чечак)
- چәрік чәрік — уруш сафи. Ма
алп чәрікдә, билгә
алангасида синалади, доно
- چәрік чәрік — ҳар нарсанинг рў
чурәк — кулча.
- چىلىك-چىلىك чілік-чілік — эчкини чақ
дейилади.
- چунۈك чунүк — чинор дарахти.
- چۈشەك чۈшәк — ўт—хашак (суғ
دلک дōlūk — камчиликли сопо
рилган кўза каби.
- سىبەك сібәк — тегирмон тошини
темир.
- سىبەك сібәк — сумак, сийдик ёй
бола бешигига қўйиладиган
- سىدۈك сидүк — сийдик, ҳамма т

Тәзәк қарда јатмас,

Әзгү әсіз қатмас.

Тезак ўзининг иссиқлигидан қарда ётмас,
[қорни әритиб юборади], [шунга ўхшаш] ёмон ҳам
яхши билан қотишмайди, аралашмайди.

تۈزۈك тәзәк — халқ орасидаги саросималик, қўрқинш.

تۈزۈك كىشى тәзәк кiшi — ишдан қотқоқ, қўрқоқ одам.

تۈزۈك тiзiк — тизма, саф, қатор. بىر تۈزۈك بىر тi-

зiк тәрәк — бир қатор терак. بىر تۈزۈك بىر тi-

зiк jinjū — бир тизим маржон, марварид, инжу.

تۈزۈك тәжiк — тожик (икки жағ орасидаги ز ж билан).

تۈشۈك тәшўк — дабба, мояк шиши. تۈشۈك سۇدا بۇلغۇرار

təšūk suwda bālgūrār — дабба шиши сув кечган-
да билинади. Бу мақол бирор иш қилишда мақта-
нувчига ишнинг яхши, ёмонлиги кейин билинади,
деган мазмунда қўлланади.

تۈشۈك тәшiк — оч кўз, қорни тўяди-ю, кўзи тўймайди.

تۈشۈك тўшўк — ялқов, кам ҳафсала, ишәқмас кишига

تۈشۈك كىشى тўшўк кiшi дейилади.

تۈشۈك тōшāк — тўшак, ўрин.

تۈشۈك тiшāк — икки ёшли қўй.

تۈلۈك тōlāк — тинч ва оғир киши. Мақолда шундай

келган: اچ ايفك * تۈك تۈك ач iwāk тоқ tōlāk —

оч таомни кўрганда шошилиб қолади, лекин таом
тўқнинг парвосига ҳам келмайди (ўғузча).

تۈلۈك тy lāк — ҳайвонлар юнгини тўккан, туллаган вақ-

ти. اَل قُو تۈلۈكدا كەلدى ол қој tylāgindā kēlidi —

у қўй туллаган, юнгини тўккан вақтда келди.

* Босма нусхада шу ибора орасига янглиш ўлароқ нуқта қўйилган.

- تەشلىك təšlik — тешик.
- تۇۋاڭ tūwāk — туппак. Тол дарахтининг ва умуман хўл шохларининг пўстлоғини ёрмай, шох, новдадан суғуриб олинади ва учига ғўлакчалар қўйиб, чумчуқларни отилади. Ёғочнинг ичини ковак қилиб ҳам туппак ясалади (чигиллар луғати).
- چۈبەك chübak — болалар чуки.
- چىبەك chibāk: چىبەك قۇرغۇچى chibāk qurğuçi — бир турли ов қуши (ёввойи лочин).
- چەتۈك chētūk — урғочи мушук (ўғузча). كۆك چەتۈك kōk chētūk — эркак мушук.
- چەчەك chēchāk — гул, чечак.
- چەкәк chēkāk — чечак касаллиги (чигилча).
- چەرىك chērīk — уруш сафи. Мақол: ئالب چىركدا. اېلپ چىرىكدە, álǐgä tīrīkdä — ботир жанг алангасида синалади, доно мажлисда синалади.
- чәрік chērīk — ҳар нарсанинг рўпараси, вақти (ўғузча).
- чурәк chüräk — кулча.
- چىلىك-چىلىك chilik-chilik — эчкини чақирганда „чилик-чилик“ дейилади.
- چунۈك chünūk — чинор дарахти.
- چۈشەك chüshāk — ўт—хашак (суғдча).
- دەلىك dēlik — камчиликли сопол идиш, боши синдирилган кўза каби.
- سېڭىك sīngīk — тегирмон тошининг устида айланадиган темир.
- سېڭىك sīngīk — сумак, сийдик ёйилиб кетмаслиги учун бола бешигига қўйиладиган қамиш.
- سېدىك sīdūk — сийдик, ҳамма тури учун ҳам умумий.

سۈڭۈك c i ʒ i k — устки кийимнинг бир томони. سۈڭۈك c i-
 ʒ i k дегандан кўра سۈڭۈك c i ʒ i k дейиш яхшироқдир.
 سۈرۈك s u r u k ²¹⁴ — ҳар қандай ҳайвон тўдаси. سۈرۈك
 قۇيۈ бiр сۈрۈк қој — бир тўда қўй.

اكر سۈرۈك قۇيۈ نغې بۇندى بلا
 بۇرلۇ اۆكۈن سۈرۈك سغار

Оғўр сۈрۈк қој təwəj јундi bilä
 Јумурлају ʒrkänin сۈтiн сағар.

Бир тўда қўй ва туялари ҳамда бир қанча отлари
 бўлган киши уларни соғиш учун тўплайди ва фой-
 даланади.

سۈزۈك s u z u k : سۈزۈك s u z u k — кўм-кўк тиниқ
 сув. Ёқут каби ҳар бир тиниқ нарсага ҳам бу сўз
 қўлланади.

سۈشۈك s ə š u g — (бойлоғлигидан) ечилган ҳар бир нар-
 са. سۈشۈك ات s ə š u g at — ечилган от.

سۈشۈك s ə w u k : سۈشۈك ناك s ə w u k n ə c — севикли
 нарса.

سۈلۈك c i l i k : سۈلۈك ار c i l i k ʒ r — нозик, ҳушёр, ақлли,
 сезгир одам.

شۈك ш u b i k — мева ейилгач, унинг ташланадиган пў-
 чоғи. Бу сўзда ч ш га айланган.

²¹⁴ Навоийнинг асарларида с у р у к сўзи одамлар тўдасига ҳам қўлланади.
 Навоий ўз асарларини яна ҳам яхши ёза олишига вақти йўқлигини ёзганда
 шу сўзни қўллаган:

Бир с у р у к, албатта, қўйиб кетмайин,

Токи бурун икки с у р у к етмайин.

(Бир тўда одамлар кетмасдан олдин, албатта, иккинчи тўда етиб келар, вақт
 шунча танг эди.)

- شۈتۈك — қорамол ва бошқа ҳайвонлар шохи-
дан қилинадиган сиёҳдон.
- شۈتۈك : شۈتۈك ساقال — кўса киши.
Бу олдинги сўзга ўхшайди.
- شۈنۈك — чинор дарахти. Бу сўздаги ج ч ҳар-
фи ش ш га алмашган.
- كېكەك — кепак. كېكەك يېنجۈ кэпәк [in]y — майда
марварид.
- كېكەك — бош кепәги.
- كۈپۈك — сув кўпиги.
- كۈپۈك — қайнаган қозон юзига чиққан кўпик.
- كەچىك ²¹⁵ — кечик, кўприк. Мақол: قېنار اگز
كەچىكسىز بولماس — тез
оқар катта сув кечиксиз (кўприксиз) бўлмайди.
Бу мақол бирон ишда иккиланиб, чўчиб турган
кишига тасалли бериш учун қўлланади.
- كىچىك — от, туя орқасига мингашган киши.
- كىچىك — ҳар нарсанинг кичиги.
- كىزۈك — ёмғирда кийиладиган ёпинчиқ.
- كۈدۈك — патдан қилинадиган бош кийим.
- كۈدۈك : كۈدۈك ايش — иш кўдўк — иш, машғулот.
Бу ибора ҳар вақт бирга қўлланилади. كۈدۈك
тарзида айрим қўлланилмайди.
- كەرەك — керак, маъқул. كەرەكمۇ кәрәкмү деб сў-
ровчи сўзига жавоб ўрнида керак, демакдир.
- كۈرۈك — темирчилар дами.
- كۈزۈك — бўзчи дўконидаги бир-бирининг устига
тугилган иплар. Улар билан пасти юқорисидан

سۈزۈك c i ʒ i k — устки кийимнинг бир томони. سۈزۈك c i-
 ʒ i f дегандан кўра سۈزۈك c i ʒ i k дейиш яхшироқдир.
 سۈزۈك c u r u k ²¹⁴ — ҳар қандай ҳайвон тўдаси. بۈزۈك
 قۇي бiр сۈрۈк қој — бир тўда қўй.

اكر سۈزۈك قۇي تېغى بۇندى بىلا
 يۈرۈپۈزۈك اۆزۈك سۈزۈك سۈزۈك

Оғур сۈрۈк қој təwəj јундi bīlā
 Јумурлају ʒrkānīn сۈtīn сағар.

Бир тўда қўй ва туялари ҳамда бир қанча отлари
 бўлган киши уларни соғиш учун тўплайди ва фой-
 даланади.

سۈزۈك c u ʒ u k : سۈزۈك سۈف s u w — кўм-кўк тиниқ
 сув. Ёқут каби ҳар бир тиниқ нарсага ҳам бу сўз
 қўлланади.

سۈشۈك c ə ʃ u g — (бойлоғлигидан) ечилган ҳар бир нар-
 са. سۈشۈك ات c ə ʃ u g ат — ечилган от.

سۈشۈك c ə w u k : سۈشۈك نانك c ə w u k нэң — севики
 нарса.

سۈشۈك c i l i k : سۈشۈك از c i l i k ʒ r — нозик, ҳушёр, ақлли,
 сезгир одам.

سۈشۈك ʃ u b i k — мева ейилгач, унинг ташланадиган пў-
 чоғи. Бу сўзда ч ш га айланган.

²¹⁴ Навоийнинг асарларида с у р у к сўзи одамлар тўдасига ҳам қўлланади.
 Навоий ўз асарларини яна ҳам яхши ёза олишига вақти йўқлигини ёзганда
 шу сўзни қўллаган:

Бир с у р у к, албатта, қўйиб кетмайин,

Токи бурун икки с у р у к етмайин.

(Бир тўда одамлар кетмасдан олдин, албатта, иккинчи тўда етиб келар, вақт
 шунча танг эди.)

شۈك شۈтۈк — қорамол ва бошқа ҳайвонлар шохидан қилинадиган сиёҳдон.

شۈك شۈтۈк : شۈك شۈтۈк сақал — кўса киши. Бу олдинги сўзга ўхшайди.

شۈك شۈнۈк — чинор дарахти. Бу сўздаги ج ч ҳарфи ش ш га алмашган.

كېك كېпәк — кепак. كېك كېپәк kəpək jɨŋɨ — майда марварид.

كېك كېпәк — бош кепаги.

كۈك كۈпۈк — сув кўпиги.

كۈك كۈпۈк — қайнаган қозон юзига чиққан кўпик.

كېك كەчк ²¹⁵ — кечик, кўприк. Мақол: قىتار اكر قىتار اكر қайнар өкүз кәчкисіз болмас — тез оқар катта сув кечиксиз (кўприксиз) бўлмайди. Бу мақол бирон ишда иккиланиб, чўчиб турган кишига тасалли бериш учун қўлланади.

كېك كىчк — от, туя орқасига мингашган киши.

كېك كىчк — ҳар нарсанинг кичиги.

كۈك كىзۈك — ёмғирда кийиладиган ёпинчиқ.

كۈك كىدۈك — патдан қилинадиган бош кийим.

كۈك كۈدۈك : كۈك كۈدۈك كۈك كۈدۈك — иш, машғулот. Бу ибора ҳар вақт бирга қўлланилади. كۈك тарзида айрим қўлланилмайди.

كۈك كэрәк — керак, маъқул. كۈك كэрәкмۈ деб сўровчи сўзига жавоб ўрнида керак, демакдир.

كۈك كөрۈك — темирчилар дами.

كۈك كىزۈك — бўзчи дўконидаги бир-бирининг устига тугилган иплар. Улар билан пасти юқорисидан

яъни арқоғни ўришдан ажратилади. Бу сўз шойи
туқувчи кишининг [дўқонидаги ипларга) ҳам
қўлланади.

كۆزى кәзік²¹⁶ — безгак, титратиб турадиган иситма.

كۆزى кәзік: سۈرۈگۈچ саріғ кәзік — сариқ касаллиги.

كۆزى кәзік — кез, кезаг, ишда навбат. سۈرۈگۈچ
كۆزى سەنىң кәзігің кәді — сенинг навбатинг
келди.

كۆزى кәзік — журъат, ботирлик. بۇ ايشتا سۈرۈگۈچ
كۆزى бу ішта сәңә кәзік кәрәк — бу ишда сен-
га ботирлик керак. Асосий маъно аввалгиси (яъни
навбат) дир.

كۆكۈ гәжәк — гажак, кокил. Аргулар луғати.

كۆكۈ кәсәк²¹⁷ — нарсанинг бўлаги, парчаси. بىر كۆكۈ
كۆكۈ бір кәсәк ۋтмәк — бир парча нон.

كۆكۈ кәwәк — (юмшоқ к билан). Бурун кемирчаги.

كۆكۈ кәwукмуш²¹⁸ — эркак мушук. Чигиллар сўзи.

كۆكۈ кәlугнәң — бировдан қарзга ёки омонат олин-
ган нарса.

كۆكۈ кәlук — юк ортиш мумкин бўлган ҳайвон орқаси.

كۆكۈ кәмәк — пахта ипидан туқилган узун-узун оқ

йўлли юпқа кийимлик, ундан уст кийимлар қили-

²¹⁶ Бу сўз Навойда яна бир янги маънода қўлланган:

Ҳасрат илигин тишлаб ичарман ғамидин қон,

Айшимни ҳаёя эт май ё ул ғазағимдин.

Бир ерда га жак сўзи закуска маъносидадир.

²¹⁷ Кесақ — сўзи ҳозир бўлак маъносида асосан қандга хослангандир.

Бу кесақ қанд каби.

²¹⁸ Бу сўз III том, 123-бетда كۆكۈ كۆكۈ муш — кўк муш тарзида,
I том, 325-бетда жүтук тарзида берилгандир.

нади. Қыпчоқлар ундан ёмғирда кийиладиган (ёпин-
чиқ) қиладилар.

کۆنک к о н ä к — обдаста.

مژگى м ж ä к — ит ахлати (тезаги). Икки жағ ораси-
даги ز ҳарфи билан اٹ مژگى it mžägi — it ахлати.

ئىك ن ё т ä к — қандай, қалай. سن ئىك н ё т ä к с эн —
қандай сан.

نچك н э ч у к ²¹⁹ — неҗа, нима учун. نچك بوردىنك нэ-
чук бардін—нимага бординг (ябоқуча).

نلک н э l ä к — нечук, нима учун маъносида. Бошқа турк-
лар луғатида.

نرک н э р ä к — нимага керак. بۇ سىنكا نرک бу с энä
н э р ä к—бу сенга нима учун керак. Асли ناکرک
н э к э р ä к бўлиб, бир неча ҳарфлар туширилгандир.

بجل ب а ж а л — эрлар, аёллар ва ҳамма ҳайвонларнинг
кучлироқ, маҳкамроқ, пишиқроғи.

بشل б а ш і л: قوئى بشل башіл қој — бошининг урта-
сида оқ бўлган қашқа қўй. Бир тилда.

بذل اړت Бадал а р т — Ўч билан Барсаган орасидаги
бир жой, ўтиш қийин бўлган чўққи.

تسل т а с а л—човган ўйини майдонида чегарани белгилаб
чизилган чизиқ. Бу تالاس талас сўзининг ағдарил-
ганидир. Арабчада ўтлоқ маъносида علاق ҳам.
كعاق дейилиши ҳам шундайдир.

²¹⁹ Бизда бу сўзининг маъноси кенгайган:

1. Қандай маъносида:

Э Навоий, ишқ саҳросига чун қўйдунг қадам,
То н у ч у к борғайсан ул поёни йўқ води била.

2. Нима учунки, чунки маъносида:

Санубарнинг қадингга нисбати йўқ,
Не ч у к ким сарв бирла тенг эмас тоқ.

تَڭرُۋى — ундай эмас (ўғузча). Бу сўзнинг асли арғуча دَاغُ дағул сўзидан олинган. Улар икки ا (а) ни тушириб, د (д) ни ت (т) га, غ (ғ) ни ك (к) га алмаштириб қўллаганлар.

اَقْ كَيْشْ اِجْرَا جِغْلُ تِغْلُ قِلْدِي : چِغْلُ تِغْلُ
оқ кіш ічрә чіғіл-тіғіл қилді — ўқ ўқ идишида ва бошқаларда ғижир-ғижир қилиб овоз чиқарди.

چِگِل :
чигіл — уч хил туркий қабилалар номи:

1) Барсаған қуйисидаги قِيَّاسُ Қујас шаҳарчасида яшовчи кўчманчилар.

2) Тироз яқинидаги шаҳарчада яшовчилар ҳам чигил деб аталадилар. Шундай аташ асослидир. Чунки Зулқарнайн арғулар шаҳрига етганда қаттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой, ботқоқ бўлиб кетган ва Искандар юролмай қийналган. У хафа бўлиб, форси-ча „ин чи гил аст“ — бу қандай лой, бундан қутилол-маймиз деб ғазабланган. Сўнг у ерда бир бино қуришга буюрди, сўнг бу кунларда чигил деб аталувчи қўрғон бино қилинди. У ерда яшовчи туркий қабилалар ҳам шу ном билан (чигилий) деб аталдилар. Шундан сўнг бу ном ҳар ёққа тарқалди. Ўғузлар шаҳри у ерга ёпишган эди ва улар чигиллар билан ҳар вақт уришар эдилар, ҳатто ораларидаги хусумат бугунгача ҳам сақла-ниб келмоқда. Ўғузлар чигиллардек кийиниб, уларнинг урф-одатларини қилувчи туркларни ҳам чигил деб атайдилар, яъни улар Жайхундан юқори Чингача бўлган ерларда яшовчи туркий қабила-ларнинг ҳаммасини ҳам чигил деб атайдилар, бу хатодир.

3) Қашқарда бир қанча қишлоқларда яшовчи туркий қабилалар ҳам чигил деб аталади. Булар ҳам бир ердан тарқалгандирлар.

جُمُل چумул²²⁰ — туркларнинг бир қавми.

سڭال сōgāl — касал, бемор (ўғузча).

سۈگۈل сiğil — сугал.

قۈزل қўзил — ҳар нарсанинг қизили. Мақол:

قَلْنُو بِلْسَا قَزَلْ كَنَارَ: يَرَانُو بِلْسَا يَشَلْ كَنَارَ

Қўлну билсә қўзил кизәр,

Ҷарану билсә јашїл кизәр.

Хотинлар эри билан суҳбат истаганда қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлнк вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар ҳақидаги бу мақол мақсадга эришиш, ёқимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлатилади.

قۈزل Қўзил — Қашқарда бир води номи²²¹. Шеърда шундай келган:

قَزَلْ سَرِغْ اَرَقَشَبْ   يېكَن يَشَلْ يَزَكَشَبْ
بِرْ بَر كَرُو بُرْ كَشَبْ   يِلْنَكُ اَنِي تَنَكَلشورْ

Қўзил, сарїғ арқашїб,

Јўпкїн, јашїл јўзкәшїб,

Бир-бир кәру јўркәшїб,

Јалїңуқ анї таңлашур.

Қизил, сариқ гуллар бир-бирига суянишиб, яшил райҳонлар бир-бири билан ўралишиб кўринади. Уларни кўрган киши танг қолади, ҳайрон қолади.

²²⁰ Жумуллар ҳақида деовнда маълумот жуда оз. Улар кўпроқ саҳрода яшар эдилар. Уларнинг тиллари ўзларига хос эди. Басмил қабиласи билан бирликда қилинган жанглари ҳақида тўртлик парчаларидагина улар қабила тарзида эсланади.

²²¹ Парчада келтирилган қ и з и л сўзи Қашқардаги води маъносини аңлатмайди.

كَاوَالْ kāwāl — йўрға, юрамол. اَتْ kāwāl at — йўрға от.

بِچِمْ бiчiм — тилим, кесим. قَاغُونْ қағун — бир тилим қовун. Бошқа нарсаларға ҳам ишлатилади.

بُغِمْ бoғiм: бўғин, бармоқ бўғини. Қамиш ва ғаровлар бўғини ҳам шундай аталади.

بُكُمْ бyкyм — اَتِكْ әтiк — хотинлар киядиган этик, махси (ўғузча). Ўғузлардан бошқалар مۇكىم мyкiм, мyкiн дейдилар. ب ب م м га ва ن н м га алмашгандир. Мен буни тоза туркча деб ҳисобламайман. Лекин қипчоқ ва бошқа қабилаларнинг (оддий кишилари) шундай атайдилар.

تَرِمْ та рiм — текинларға (қулликдан подшоликка етишган кишиларға) ва Афрасиёб авлодидан бўлган хотин ва бошқаларға хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, тарiм сўзи ишлатилади. Ҳоқония подшоларидан бошқалар ҳам қанча катта бўлсалар ҳам, бу сўз уларға нисбатан ишлатилмайди. Подшо хотинларининг лақаблари ўрнида اَلْتَن تَرِمْ алтiн тарiм сўзи ишлатилади.

تَرِمْ та рiм — кўл ва қумликларға қуйиладиган сувларнинг қирғоқлари.

تَرِمْ Та рiм — Уйғур чегарасида كُجَا Кужа яқинидаги бир жой исмидирки, уни اسمى تَرِمْ Ismī тарiм дейдилар. У ерда оқадиган сув ҳам шу сўз билан аталади.

تُرُمْ турум — бўй баравар узунлик. يَزْ اَزْ تَرُمِي سُوْفْ бiр әр турумi суw — бир одам бўйи баравар чуқур сув. Бошқаларға ҳам шу сўз қўлланади.

تُرُم турум — туя боласи, бұталоқ. تِشِي тіші
турум — урғочи бұталоқ.

تِزِم тізім — тизма, тизилган, тизим. بِيَر تِزِم бір
тізім jinjū — бір тизим марварид, марварид тиз-
масы, маржови.

تُقُم туқум — сүйиладиган ғайвон. Күпинча сүйилади-
ган отға айтилади.

تِكِم тікім — бір бұлак, бір порси, бір норма насиба.
بِيَر تِكِم бір тікім тұрмак — бір порси,
бір норма қовурдоқ.

تَلِم тәлім²²² — күп. تَلِم يَرْمَاق тәлім жармак — күп танға.
تَلِم толум²²³ — уруш қуроли. Бу сүз жамловчи
отдир. Шеърда шундай келган:

تَلِم بَشَلَرُ بَغْلَدِيْمَتُ يَغِي اَنْدِنْ بَغْلَدِيْمَتُ
كُجِي اَنْتِكْ كَغْلَدِيْمَتُ قَلِيحُ قِنَّا كُجْنُ سَغْدِي

Təlim başlar jūwıldımāt,
Jəfī andīn jāwıldımāt,
Kūchī anīñ kəwıldımāt,
Qılīč qīnqa kūchīn sīgdī.

Жангни таърифлаб ёзади: душман ботирларининг
бошлари кесилиб думалатилди, шу жиҳатдан душ-

²²² Бизда ҳозир талай тарзида қўлланади. Адабиётда ҳам шундай:

Жафони жонга талай солдингиз, алайми бўлур,
Сизнинг умоқда бекач расмингиз булайми бўлур.

„Ҳибатул ҳақойиқ“ қа қадар ҳам талим шакли сақланган эди:

Талим бошни еди, бу тил—сўз бўши.

(Бу аччиқ тил талай бошни ҳалок қилди).

²²³ Бу сўз айрим ҳолда тўлум шаклида берилган бўлса ҳам, шеърда
талим равишида берилган. Биз шеърда ўзича қолдирдик. Иккинчидан, бу
мисолда тўлумдан кўра талим ҳам мувофиқдир.

ман ғазаби пасайди, кучи синди. Қилич устида қотган қорамтир қоннинг кўплигидан қинга зўрға сизди.

تِلِم tilim — бўлак. بِيَر تِلِم бiр tilim эт — бир tilim, бир бўлак эт, гўшт. Узунасиға қирқилган ва ажратилган ҳар бир нарсаға ҳам „тилим“ дейилади.

دِيْدِم дидим — никоҳ кечаси келинға кийдириладиган тож. (Қимматбаҳо тошлар ўрнатилган бош кийими).

سَرِيْم сарим — кўзача ва бошқа идишлардаги шароб сузилиб тушсин учун шу идишлар оғзига боғланадиган шоҳи латта.

سَغِيْم сағим — соғим, соғишлик. بِيَر سَغِيْم бiр сағим сўт — бир соғим сут.

سُقِيْم соқим — ёғочни арча бўжури шаклида қирқиб олиб, ичини ўйилади ва уч томонидан тешиб ўқларнинг устиға кийгизилади, шунда ўқ учган вақтда ҳуштак чалади.

بَقَرِ سُقِيْم бақир: بَقَرِ سُقِيْم бақир соқим — Миррих (Марс) юлдузининг номи.

قُجَم қучам — қучоқ. بِيَر قُجَم бiр қучам нэц — бир қучоқ нарса.

قُرُم қурум — қоя. Йиғилган кўп молға ҳам қурум дейилади. اَل قُرُم ол қурум болдi — у кўп мол топди.

كَرَم кэрам — ертўла, подвал. Юқори ва қуйи чинликлар сўзи.

كِرِيْم кэрим — гулли парда, гул чойшаб. تَام كِرِيْم там кэrimi — зийнат учун деворларға тутиладиган нарса, кирпеч.

بُتُّن б у т у н — ишончли. جَبْنُ بَتْنُ كَشِي чін б у т у н кіші — ишончли, ҳаққоний одам.

بُتُّن б у т у н — бутун. Ҳар бир бутун, тузук нарсалар. بَتْنُ يَرْمَاقُ б у т у н жармақ — бутун, сийқаланмаган танга.

بُذْنُ б у з у н — халқ, омма (чигилча).

بُرْنُ б у р у н — бурун. تَاغُ بُرْنِي тағ бурні — тоғ бурни.

بُرْنُ б у р у н — олдин, бурун, елгари. اَلْ مُتَدِّنُ بُرْنُ يَرْدِي ол мѣндѣн бурун бардї—у мендан олдин борди. Бу сўз шаклда эмас, маънода арабчага ўхшайди.

بُرْشَنُ б у ж ѳ н (икки махраж орасидаги ز ҳарфи билан) — ҳар хил ўт ўсимлиги.

بَسْنُ б а с а н — ўлик кўмилгандан кейин ейиладиган таом. Уни بُوغُ بَسْنُ юғ басан дейдилар.

بُغْنُ б оғ у н — бармоқ бўғини, қамиш бўғини. Бу сўзда м н н га алмашган. Бу тилга мос хусусиятидир. Шеърда шундай келган²²⁴:

يَا رَبِّ جَعَلْنَا فِيهِمْ لَوْتَرِينَ * يَضْرِبُ ضَرْبَ السِّطِّ الْمَقَادِيمِ
Араб тилида бўлишсизлик қўшимчаси: كُنْ، لَمْ²²⁵нинг бир маънода келиши м билан н нинг бири ўрнига бири алмашиши қоида эканидан дарак беради.

بَقْنُ б а қ а н — доира, ҳалқа. Ердан кавлаб олиннадиган металллардан ясалган ҳалқага اَلْتَنُّ بَقْنُ алтун бақан—олтин ҳалқа дейилади.

²²⁴ Берилган мисол арабчадир. Афтидан, Маҳмуд Кошғарий араб тилида ҳам бу хусусият борлигига мисол бермоқчи бўлган, лекин уни қайд қилмаган.

²²⁵ Маҳмуд Кошғарий бу ерда كُنْ билан لَمْ бўлишсиз аффиксларини баравар қилиб кўрсатган. Сўнгги даврлардаги дарсликларда булар шаклда ҳам, маънода ҳам бир оз фарқ қилади.

بېگن бiкiн — биқин, кишининг биқини.
 بۈگن бۈкiн — эрлиги йўқ, занф одам.
 بۆкән бөкән — пукон, кўр нчак.
 بۆкән бөкән — тарвуз.
 بۇلун булун — асир, тутқун. Шеърда шундай келган:

اېنىڭ قىلىم اۇۇ بارېب   تتر اردم سىن تارب
 بۇلن قىلب بشي يارب   بۇلغ برجا منكا يىغدي

Абаң қолсам, узу баріб,
 Тутар әрдім сүсін таріб,
 Болун қіліб баші јаріб,
 Булуғ барча мәңә јүгді.

Енгилган кишини тасвирлаб ёзади: агар истасам,
 орқасидан бориб, ўзини тутар эдим. Аскарларини
 тарқатар эдим, ўзини асир қилиб, бошини ёрар
 эдим, аммо жонини қутқариш учун кўп нарса
 тўплаб топширди (ва мен уни бўшатиб юбордим).

تېن табан — туя товони.
 تۈبۈن түбун — овқатнинг таги, унинг ичидаги ғализ
 нарсалар, уч қабиласининг сўзи.

تازۇن тазун — икки яшар қорамол. Бунинг урғочисига
 تېشى тiшi тазун дейилади.

تۇزۇن тузун — қишлоқ кексаси, оқсоқоли, сув тақсим-
 ловчиси, мироби.

تۇتۇن тутун. Мақолда шундай келган: اوت
 تۇتۇنسىز بولماس. يىگىت يازۇقسىز بولماس
 мас, жігіт јазуқсіз болмас — олов тутунсіз бўлмас,
 йигит гуноҳсіз бўлмас.

تۇگۈن түгун — тугун.

تیک tikān — тикан. Бу сўзнинг енгил, қисқа шакли-
дир. Қоидага қараганда икки ک k билан تیکن tikn
тіккән бўлиши керак эди. Чунки бу сўз илиш,
тилиш маъноларидаги تیکدی tikdi тікдідан ясалгандир.
Бу ердаги коф ک k ҳарфи ўзакнинг асл ҳарфи-
дир. Бу ўзакдан сифат ясаш учун иккинчи бир к
қўшиш керак бўлади. Гўштни сихга тикди маъно-
сидаги تیکدی tēdi тўдї этнї гапидаги تیکدی tēdi-
дан (яъни гўштни сихга тикувчи) تیکان tēgān
тарзида сифат ясалади. Бу сўз ўзагида ک k йўқ
эди. Бу сифат ясашда орттирилгандир.

Одам сувда чўмилди маъносидagi ارسۇدا جمدی arsuḍa jmdī
эр суwда чомдї гапидаги جمدی jmdī сўзидан
сифат ясалганда ҳам سۇقا جۇمگان ar suwqa jūm-
gān эр (суwда чўмиладиган одам) тарзида қўлла-
нади. Яъни бунда ҳам ўзакда бўлмаган ک k
орттирилади. Агар ўзакнинг ўзида ҳам ک k ҳарфи
бор бўлса, у вақтда иккинчи бир к k орттириб
сингдириб талаффуз қилинади. تیکن tikn тіккән шундан-
дир, лекин енгиллик учун бир к k туширилган-
дир.

تۇلун tulun — турк ва ўғуз тилларининг бирида чакка.

تۇلун tulun — от юганларининг ўнг ва чап томони.
икки чеккасидаги (мунчоқ, тумор каби) нарсаларга
ҳам تۇلун tulun дейилади.

تولۇن tulun: تۇلۇن tulun аj — тўлин ой, ўн тўрт
кечалик ой.

تامан tamān — Қашқар ўртасидан ўтувчи сой.

تامан tamān: تەمەن tēmān jīcānā — катта нина,
игна — жувалдиз.

تۇمان تۇمان — ҳар нарсанинг кўпи. تۇمان تۈرلۈك²²⁶ сўзлади — ҳар хил сўзлар сўзлади ёки турли-туман сўзлади.

تۇمان تۇمان: تۇمان تۇمان — минг-минг, минг туман, минг марта минг, бир миллион. تۇمان تۇمان تۇمان تۇمان — бир миллион танга.

تۇمان تۇمان — тойча (ҳали минилмаган тойча).

تۇمان تۇمان — қишлоқ оқсоқолининг ёрдамчиси.

تۇمان تۇمان — холанинг ўғли, жиян.

تۇمان تۇمان — вабр [мушукка ўхшаган бир ҳайвон]нинг боласи.

تۇمان تۇمان — чавгон.

تۇمان تۇمان — қўш, қўш ҳўкиз, омон, бўйинтуруқ. Бу сўз қўш билан ер ҳайдаш маъносида ҳам қўлланади. Мақолда шундай келган:

سېندا سندرش بۇسا اړتكن دا اړتش بۇماس

Сабанда сандіріш болса,

Ортўғундә іртәш болмас.

Ер ҳайдаш вақтида пухталиқ бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди. Бу мақол кейин англашилмовчилик, жанжал чиқмаслиги учун ишни бошда пишиқ қилиш керак, деган маънода қўлланади.

ساғун сағун — қарлуқ қатталарининг лақаби. Туркий табибларга ااتا ساغۇن ата сағун дейилади.

سیغان сіған: سیغان سیغان сіған сач — силлиқ соч.

²²⁶ Ҳозирги ўзбек тилида асосан турли-туман тарзида ишлатилади.

²²⁷ Бу сўз Навоий асарларида тавсан тарзида, шўх, ўйноқи от маъносида учрайди.

سَكَنٌ с у г а н — сават.

قَجَنٌ қ а ч а н — қачон. كَلْبَنِكَ қ а ч а н кәдің — қачон келдинг. Баъзан бу сўз „агар“ маъносида ҳам келади. قَجَنٌ بَرَسَا سَنَ қ а ч а н барса сән — агар сен борсанг. „Вақтики“ маъносида ҳам келади. Лекин аввалгиси асослидир.

قَزِينٌ қ а з і н — қайин она, қайин ота, қайин. Қипчоқлар ; з билан талаффуз қиладилар. Мақолда шундай келган:

قَدَشْ تَبِمِشْ قَيَمَادُقْ. قَزِينٌ تَبِمِشْ قَيَمِشْ

Қадаш тәмиш қојмадуқ,

Қазін тәмiш қојмiш.

Қариндошларга оға-ини келди дейилса, унга эътибор берилмади. Қайин она (ота) келди дейилган эди, дарров унга қаради. Бу мақолни қайин она ва қайин оталарни ҳурмат қилишга қарата куёвларга ишлатилади.

قَرِينٌ қ а р і н — қорин. قَرِينٌ اَتَمَاقٌ қ а р і н атмақ — сўйишга тайин қилинган молни сўйиб, қоринни нишона, мўлжал қилиб ўқ отилади. Агар ўқни тегизса, у гўштдан ҳисса олади.

قُرُونٌ қ у р у н — қурун, девор ва шицлардаги тутун ислари.

قُقُونٌ қ у қ у н — олов учқунлари.

قَالِينٌ қ а л і н — қалин, дағал, зич. قَالِينٌ سُو қ а л і н сў — зич аскар.

قَالُونٌ қ у л у н — айғир, тойча.

قَوْلَانٌ қ о л а н — қулвоғ, камар.

قَوْلَانٌ қ у л а н: قَوْلَانِ اَتِي қ у л а н аті — отга қоринбоғ боғланадиган жой.

كُتْنُ кэ́тә́н — меҳнат, қийинчилик, қийинчилик кўрган
кишига كُتْنُ كَرْدِي كَرَاكُو يَزْنِي кэ́тә́н кёрди кэ́рәгу
[үзт] — дейиладики, бунинг маъноси меҳнатни
кўриб, қийинчилик тортганидан чодирини орқалади,
демакдир.

كُدْنُ кудә́н — зиёфат.

كُوبْنُ ко́бә́н — туяга боғланадиган тўқум, эгар ва шунга
ўхшаш бошқа асбоблар (ўғузча).

كُورِنُ ку́рин — қовун-тарвуз, бодринг ва бошқа нарса-
лар ташиш учун ишлатиладиган четан, кажава
ўрнидаги қоп. Замбил қоп, кашу.

كُوزُنُ ку́зун — чумчуқ овлашда фойдаланиладиган бир
турли каламуш, қўшоёқ ҳайвонини ҳам шундай
аталади.

كُوسَانُ ко́сә́н — كُوجَا Кучә деган шаҳарнинг бошқа бир
исми. У уйғурларнинг чегарасидир.

كُيْنُ кә́йин — келин. Ўрта ҳарфи фатҳалик бу хил
сўзлар аслида „алиф“ билан қўшиб ёзилиши керак
эди. Туя товони маъносида كُيْنُ табан каби сўзлар-
да ҳам икки „алиф“ а ёзилиши керак эди. Бу
ҳолда сўз ўзагида арабча ёзувида бўлмаган икки
а орттирилган бўлади: كُيْنُ; шунингдек, كُيْنُ тубун
каби ўртаси заммалик сўзларда икки و (у) шакли
орттириб ёзилиши қоидадир: كُيْنُ; тубун каби.
شُونِيْنْگْدَکْ شُونِيْنْگْدَکْ

Шунингдек, كُيْنُ кә́йин сўзида бир ي орттириб
ёзилади: كُيْنُ; каби. Биз кўрсатмаган бошқа сўз-
ларда ҳам аҳвол шу. Бу сўзларда орттириб, қис-
қартиб қўллаш мумкин. Чунки бу قُلْ фаал, قُلْ

фуал, فَعَالُ фиал сўзлари فَعَالُ фаол, فَعَالُ фуол, فَعَالُ фиолнинг қисқасидир. Чўзиб ва қисқартиб талаффуз қилиш сўзга зарар бермайди. Лекин орттириб ёзиш мумкин бўлганидай, қисқартиш ҳам янглиш эмасдир. Балки қисқартиш мувофиқ.

Мужаррад сўзлар, яъни таркибидаги ҳарфларнинг ҳаммаси аслий бўлган сўзлар бўлими битди.

ОЛДИНГИ ҲАРФИ БИЛАН ИККИНЧИ ҲАРФИ ОРАСИГА ЧЎЗУВЧИ ҲАРФЛАР ҚЎШИЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

فَاعِلُ фоул, فَعَالُ фаол, فَاعُولُ фоул ва فَعْلُ
ФИАЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

فَاعَتْ қағут — сўкдан қилинадиган бир хил овқат. У шундайки: сўкни қайнатиб, кейин қуришиб, тегирмонда тортилади, сўнг ёғ ва шакар билан қорилади (яъни ҳолва толқон қилинади). Бу севимли таомлардандир.

جَاتِرُ чатїр²²⁸ — чодир. جَاتِرُ Кужо тилида шатир.

جَاجِرُ чачїр — чодир. Ўғузлар бунини جَاشِرُ jashїr деб юритадилар.

سَاتِرُ сатїр — „Э ҳароми“ деган маънодаги сўкиш.

سَاغِرُ сағїр — конус шаклидаги таги тор, оғзи кенг идиш, унга ичимлик солинади. Чағир идиши.

سَبِيزُ сәбіз : سَبِيزُ كِشِي сәбіз кіші — бетамиз, ғофил одам.

تَوْدَشُ тўдәш : تَوْدَشُ نَنَكُ тўдәш нәң — баъзиси баъзисига ўхшаш бир нарсага айтилади. Асли соч, қил маъносидаги تَو تў дир. تَو اَتَا نَا تَوْلُكُ бу ат

²²⁸ Навоий асарларида бу сўз девондагича чатир, чатр тарзида ва чотма шаклида ҳам учрайди.

Чотма дема ҳажр қаро шони де,

Зулу му тааб уйлариининг доми де.

нэ тўйүк — бу от қандай рангда. دَاش даш — бир-
галик, яқинликни билдирувчи қўшимча. Бир қо-
риндан туғилган икки болани قَرِنْدَاش қаріндаш
дейиш ҳам шунинг учундир. قَرِين қарін—қоринга
دَاش даш қўшилганда ҳамқорин деган маъно чи-
қади. Эмчакни اَمِك дейилади, бир эмчакни эмиш-
ган икки болага ҳам эмүкдәш дейилади. Бир юрт-
лик икки кишига يَزْدَاش йэрдәш дейилади. Би-
родар, яқинга قَدَاش қадаш дейилади; асли идиш
маъносидаги قا қа дир. Унга دَاش даш қўшил-
гач, бир идиш бир (бир қорин) дош маъносини
англатади.

كَنَكَلْدَاش

көңүлдәш — фикрдош, кўнгилдош, ҳамдил.

تَوْدَاش

тудәш — рангдош, турдош, бир хил ранг.

تېلْدَاش

тидіш — тийиш, ман қилиш.

كَاكُش

кәкүш — шишга суриладиган бир турли даво;
кундус (етимак).

بَالِغ

баліғ — ярадор. Шеърда шундай келган:

أَرْمُشْ اَزُنْ بَسُوغْنِ قَلْمِشْ اَنِي بِالِغْ
اَمْسَمْ اَنَكُرْ نِلَانِبْ سِزْدَا بُلُرْ يَقِغْ

Урмуш ажун пусуғин,

Қлмш ані баліғ,

Эмсәм анар тиләниб,

Сиздә болур јақіғ.

Ҳолини баён қилиб ёзади: замон мени меҳнат
тузоғида тутди, ярадор қилди. Кейин у даво қи-
дириб, сенинг олдингда даво топди.

تَاتِغْ

татіғ — ширинлик. تَاتِغْ تَاتِغْ-таліғ деб қўшиб
айтадилар.

بېشِكْ

бэшік — бола бешиги, бешик.

دېدک дідәк — келин кўчганда, юрганда бегоналардан
яшириниш учун ёпинадиган нарса.

بېلىك бәләк²²⁹ — ҳадя, тортиқ.

تۈنك тўнәк — зиндон, қамоқхона (барсағанча).

سۈچك сўчк — ҳар бир ширин нарса.

سۈچك сўчк — шароб, мусаллас, май. Бу сўз қарама-
қарши сўзлардандир. Ила водийсида яшовчилар
(яғмо, тухси ва чигиллар) майни قىزىق كۈچك қизіл
сўчк дейдилар.

سەزىك сәзк — сезги, гумон.

كۈبىك кўбк — чопон қавиш.

كۈشك кўшк — ёпиш, бекитиш, ёпинчиқ.

كۈلىك кўлк — соя, кўланка.

قاغىل қағіл — истак (ток новдаларини боғлашга қўл-
ланадиган майда ва ҳўл тол чивиқлари).

Мақолда шундай келган:

قل سافى قلماس. قاغىل باغى بزماس.

Қул sawī қалмас.

Қағіл бағі јазілмас.

Кексалар сўзи, насихати бекор кетмайди, толнинг
ҳўл новдасининг боғи ёзилмайди.

بېرىم бәрім — олинган қарз, бериладиган нарса. اَلْمَجِى
اَرسلان اَلْمَجِى سَجَعان алімчі арслан, бәрімчі сїч-
ған — олувчи арслон, берувчи сичқон.

بېچىن бичин — маймун. Туркларда ўн икки йил номлари-
нинг бири.

تېمىن тәмін — бундан олдин. كَلْدِم تېمىن тәмін кәйдим —
бундан олдин, яқинда келдим.

²²⁹ Бу сўз бизда ҳозир бўлак тарзида талаффуз қилинади. Девонда бир
неча ерда бәләк, бәләкләди тарзида учрайди.

جُوْزِنْ чозін — эритиб қуюлган бир турли мис. جُوْزِنْ

اَشِجْ чозін ашіч — мис қозон.

سُوْغَنْ соғун — піез. سُوْغَنْ соған тарзида талаффузи
хам бор.

سُوْغَنْ соған : يِلانْ سُوْغَنْ соған ілан — бир турли за-
рарсиз илон.

سِيْغَنْ сіғун — буғу. سِيْغَنْ сіғун оті — илдизи одам
шақлида ўсадиган бир ўсимлик. У билан жинсий
алоқа қилишдан ожизланиб қолган кишилар да-
воланади. Форсилар буни سَتْرُنْكَ сатраң дейдилар.
Унинг эркак ва урғочиси бор. Эркагидан эрлар,
урғочисидан аёллар фойдаланадилар.

سِيْغَنْ سَمُرْ Сіғун самур — Буғрохонга заҳар берилган
жойнинг исми.

چَاْزَنْ чазан — чиён.

لَاچِنْ лаҷін — лочин. Бу йиртқич қушлардандир. Ботир
йигитларни хам лочин дейдилар.

فَاغُولْ фоул шақлидаги сўзлар бўлими

قَاتُونْ қатун — Афрасиёб қизларидан бўлганларнинг
номи. Мақолда шундай келган: خانْ ايشيْ بُلْسَا قَاتُونْ
хан іші болса, қатун іші қалір — ҳоқон-
нинг иши бўлса, хотин иши қолдирилар. Бу мисол
арабларнинг اِذَاجَاءَ نَهْرُ اللَّهِ بَطْلُ نَهْرٍ عَيْسَى деган ибо-
расига ўхшайди.

قَاغُونْ қағун — қовун. Мақолда шундай келган: قَاغُونْ
قَرْمَا بُلْسَا اِدِيسِيْ اِكْتِيْ اَلِكِنْ تَكْتِيْ
ізісі іккі білігін тәгір — қовун талон бўлса, эгаси ик-
ки қули билан тартади. Бу мақол киши ўз молига
қаддан ортиқ ҳирс қўяди, мазмунда қўлланади.

لاغون лағун — ичи чуқур қилиб ёғочдан қилинган идиш.
Унда сут, қатиқ ва шунга ўхшаш нарсалар ичи-
лади. Ёғоч товоқ.

ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ҲАРФЛАРИ ОРАСИГА ТУРЛИ УНЛИЛАР ОРТТИРИЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

فَاعِل фаил, فَعْل фаул, فَعَال фаол

шаклидаги сўзлар

- بُقَاجْ آرْتْ Буқач арт — ўтиш қийин бўлган бир йўл.
بُقَاجْ буқач — товоқ, қозон. أَشِجْ بُقَاجْ ашїч-буқач —
қозон-товоқ.
تَتَارْ татар — туркий халқларнинг бир уруғи.
تَغَارْ тағар — буғдой ва бошқа нарсалар солинадиган
қоп.
تَشَارْ ташар — товар, мол, мато.
جَفَارْ جَفَارْ چاوار-чувар чавар — тутантириқ. جَفَارْ جَفَارْ
шаклида жуфт ҳолда қўлланади.
سُقَارْ суқар — ҳар бир шохсиз ҳайвон. Икки чеккаси-
гача сочи йўқ ёки сочи тўкилиб кетган кал кишига
ҳам سُقَارْ суқар дейилади. سُقَارْ قُوْى суқар қој —
шохсиз қўй.
خُزَارْ Хузар — турк шаҳарларидан бир жой исми.
كُفَازْ кўфаз — кибрлик, ўзини катта оладиган одам.
مَرَاZْ мараз — қоронғи кеча.
مَرَاZْ мараз — музд, иш ҳақи. Арғу ва яғмолар خِيارْ
xījar мараз дейдилар.
تَشُوغْ ташуғ — мато ва бошқа нарсаларни ташиш, бир
ердан бир ерга кўчириш.
تُشَاغْ тошағ — тушов, эшак ва отнинг (олдинги икки)
оёғини боғлаш, тушовлаш.

بَچاقъ б а ч а қ — насоролар рўзаси.

تَلَاقъ т а л а қ — қора жигар, талоқ.

تِلَاقъ т і л а қ — хотинлар авроти (чигилча).

سُلَاقъ с у л а қ — талоқ — қора жигар (қипчоқча). س ت
с га алмашгандир. Бу سِت нинг асли سِدَس
бўлгани каби ёки طَس нинг асли طَسْتُ бўлгани
каби. Наҳв олимлари шуни қатъийлаштирган. Қуйи-
даги шеърда ناسُ сўзи ўрнида келган:

جَزَى اللّٰهُ بَنِي السَّعْلَةِ

عَمْرًا وَقَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ

بُدْبِكъ б ў д і к — ўйин, рақс.

بَزَاكъ б э з а к — безак, зийнат. Бу сўзнинг بَزَك варианты
ҳам бор.

تَرَاكъ т э р а к — терак дарахти.

تِلَاكъ т и л а к — тилак, мақсад.

تُولَاكъ т у л а к : تُولَاكُ يُلْقِي тўлак јілкї — туллаган ҳай-
вон, моллар қишда жунини тўкиб, янги жун чи-
қарса, „туллади“ дейилади.

تُكَالъ т ў г а л — тамом, тугал. Бутун нарсага ҳам тугал
дейилади. تُكَالُ الْغُلُ тўғал алғил — бутунлай ол,
тугал ол, ҳаммасини олгин.

قِفَالъ қ і в а л : قِفَالُ بُرْن قўвал бурун* — тепаси дўнг,
қирғий бурун, бу ҳаммага севимлидир.
Шеърда шундай келган:

أَرَدَيْ سَنِي قِيزَ بُودَيْ أَنْكَ نَالِ
يَلِرْ أَنْكَ أَرْجَى بُرْنِي نَقِي قِفَالِ

* Бу ерда М. Кошгарий иборасида бир лутф бор. Чунки арабча وهو محمود дейилган. Биз бу иборани у севимлидир деб таржима қилдик. Маҳмуд шундай қирра бурундир* деб таржима қилинса ҳам бўлади.

Урдї сѣні қїз будї анің тал,
јаїлїр анің артучї бурнї тақї қївал.

Канизакни мақтаб айтади: сени юмшоқ баданли қиз алдади, [унинг] бадани юмшоқлигидан аръар новдалари каби эгилар эди. Бурни ҳам келишган қирра бурун эди.

جُرَامُ ч у р а м — енгил ўқ билан отиш. Бу оддий бир ўқ отилишидан узоқроқдир. Ўқ узоқроқ борсин учун киши уни чалқанча ётиб отади, бу хилда отилган ўққа اَتِي جُرَامُ чурам оқї — дейилади.

قُرَامُ қ у р а м : قُرَامُ كِشِيلَارُ қурам кїшиләр — шоҳ ҳузурида ўтиргандек даражаларига қараб тартибли ўтирувчилар. كِشِيلَارُ قُرَامُ التُّرْدِي لَارُ кїшиләр қурам олтурдїлар — одамлар ўз даражаларига қараб ўтирдилар гапи мана шу асосдадир.

بۇلَان б у л а н — қипчоқлар мамлакатади бўладиган катта гавдали ваҳший ҳайвон, уни овлайдилар. Унинг бандсиз идиш шакли, осмонга қараб чиққан ичи ковак бир шох бор. Унда қор, ёмғир сувлари тўпланади. Урғочиси чўкиб, эркаги унинг шохидан, эркаги чўкиб, урғочиси унинг шохидан сув ичади.

تَگْگِنْ т ғ г и н — аслида бу сўз қул демакдир. كَمُشْتِكِنْ кбмўштікїн — кумушдай тоза рангли қул демакдир. قَتْلَغُ نِكْگِنْ алп тғгїн—баҳодир қул. قُتْلُغُ تَگْگِنْ қутлуг тғгїн — муборак қул. Сўнг бу сўзни ҳоқония болаларигагина хослаб атадилар. Кейин бу сўз бирорта йиртқич қуш номи билан жуфт ҳолда ишлатиладиган бўлди. جَغْرِي نِكْگِنْ чағрї тғгїн — ҳужумда лочиндек қул. كُچُ نِكْگِنْ кўч тғгїн — кучли, қувватли қул. Сўнг бу исм Афрасиёб бола-

ларига ҳам қўллана бошлади. Афрасиёбнинг болалари бирор иш, воқеа, хабарни айтганда ёки ёзганда оталарига ҳурмат юзасидан ўзларини камситиб, „қулингиз фалон қилди“ деб „қулингиз“ ўрнида „тэгін“ сўзини ишлатар эдилар. Сўнг бу сўз уларга от бўлиб қолди. Бошқа қуллардан ажратиш учун бу сўзнинг ёнига яна бир нарса қўшиб ишлатилади.

تۈزۈن — юмшоқ феъллик, мулойим одам. Мақол:

تۈزۈن بۇلا ارش. اوتۇن بۇلا ترشما

Тўзун бiрlā урiш;
Утун бiрlā тәрiшмā.

Юмшоқ одам билан олиш, у сендан енгилиши мумкин, қаттиқ юзли одам билан олишма, у сени енгади.

تۈگۈن — доғ, тамға.

تۇمان — туман.

چارۈن — чинор дарахти (яғмоча).

چۈكىن — тоқзорларда ўсадиган бир ўсимлик. Тола-тола бўлиб ўсади, уни ҳайвонлар ейди.

چۈكىن — ипак. چۈكىن يېي چۈكىن jipi — ипак ип.

چۈكىن — атласни зар қуббали қилиб тикиш. چۈكىن

چۈكىنادي чۈكىн чۈкнāдi — атласни зар қуббали қилиб тикди.

سەمان — сомон (чигилча).

قۇلان — қулон, ёввойи эшак.

قەبان — эрлар исмидан.

قەتان — эрлар исмидан.

كُكَّانْ кōкăн — бузоқ ва қўзичоқларнинг арқонлари ҳам соғиладиган отларнинг соғишда боғланадиган арқонлари.

يَلْ كُكَّانْ йл кōкăн²³⁰ — уқ, ёй.

ЎРТАСИ ҲАРАКАТСИЗ فَعْلَى ФАЪЛИ, فَعْلُو ФАЪЛУ.
فَعْلَى ФАЪЛО ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تُرْبِيْ турбї — бир ёшли бузоқ. Қарздор; ёрдамчи маънолари ҳам бор.

كُرْبَا أُوتْ кōрпă от — кўрпа ўт (Беданинг бир қариш ва ундан ўсиқ вақти). كُرْبَا يَمِشْ кōрпă јѣмш — биринчи марта териб олингандан кейин, иккинчи қайта чиққан ҳосил, мева. Ёзда туғилган болага ҳам кўрпа ўғил كُرْبَا اُغْلْ кōрпă оғул дейилади. Шунингдек вақтидан кейин туғилган қўзилар, эчкилар, бузоқларни ҳам كَرْبَا кōрпă дейилади.

كِرْبِيْ кїрпї — типратикон, кирпитикон. اَقْلَغْ كِرْبِيْ оқлуғ кїрпї — типратиконнинг жуда катта хили.

جَنْبَا чатба — ариқ қазишга, тўғон бўғишга чиқмаганлардан қишлоқ оқсоқоли оладиган солиқ (чигилча).

كَنْبَا кăнбă — бир ўсимлик (канжакча).

بُرْتُو²³¹ парту — яхтак, бир қаватли устки тўн, партуқ.

بُرْتَا бурта — кийимларга чатиладиган гирдак шаклдаги юпқа зарлар.

تَخْتُو тахту — йигирилмаган хом ипак.

²³⁰ Бу иборанинг биринчи сўзи босма нусхада ноаниқдир. Ёмғирлик ҳавода қуёшнинг алоҳида жойланиши натижасида пайдо бўлувчи кўк, сариқ, қизил рангли чизиқлар кўриниши

²³¹ Шайх Сулаймон луғатида партуқ деган сўз бор. Бизда ҳозирги орқаси боғичлик, иш ва овқат маҳалида тутиладиган партуқ сўзи каби.

سۈكتى سۈكتى — кепак (барсағанча),
سۈقۈ سۈقۈ — бу шундай ичакларки, уларни жигар,
гүшт ва турли дориворлар билан тўлатилади,
кейин қайнатиб ейилади.

قېتۈ قېتۈ — қйфту — қайчи (чигилча).

كېرتۈ كېرتۈ — қасам.

كېرتۈ كېرتۈ — ростлик, ишонч, ҳақиқат. Ўлик ҳақида:
اَلْ كِرْتُو يِرْدَا اَلْ ол кірту ірді ол — у ҳақиқат
ерида, у ҳақда ёлғон гапириб бўлмайди дейдилар.
اَلْ تَنْكِرِيكَا كِرْتِنْدِي ол тәңріға кіртінді — у худога
ишонди ва пайғамбарини тасдиқлади.

بَرْچَا بَرْچَا — барча, бутун, ҳамма. كَلْدِي لَارْ бар-
ча кәлдиләр — ҳаммалари келишди, барча келди.
Мақолда шундай келган:

قُلْدَجِي قَا مَنِكْ بَغَاقْ
بَرْچَا بِلَا اَيْرُقْ تَبَاقْ

Қолдачіқа мід јағақ,
Барча билә ајруқ тајақ.

Тиланчига минг ёнғоқ, буларнинг устига яна суя-
надиган ҳасса ҳам бериш менга лозимдир.

كِرْچِي كِرْچِي — тёрчі — музд, иш ҳақи олувчи.

تَنْجُو تَنْجُو — тунчу — бир ютим овқат, луқма.

جُمُجَا جُمُجَا — чўмчә — чўмич (ўғузча).

جِنْجُو جِنْجُو — јинју — марварид, инжу (ўғуз ва қипчоқча). ي ج
ҳарфи ج га алмашгандир.

جَنْجُو جَنْجُو — чанчу — угра ошларининг хамирини ёзадиган,
хамир ёядиган асбоб, ўқлов.

سِنْجُو سِنْجُو — сінчў — лочирадек, жуда юпқа ҳам, қалин ҳам
бўлмаган бир турли нон.

- شانچو شانچۇ — юқори Чин йўлидаги бир шаҳар. Шанчу деб ش ش дан кейинги „а“ ни чўзиб ўқиш яхши.
- قَمْچى قَمْچى қамчї — қамчи. قىلچ قىلچ қилїч қамчї — қилич қамчи, қиличлик қамчи, ичида қиличи бор қамчи.
- قَمْچى قَمْچى қамчї — от, буқа ва туяларнинг олати, кўпинча отга нисбатан айтилади ва اْت قَمْچىسى ат қамчїси — дейилади.
- كۆمچى كۆمچى кѳмчї — Қашқардан уйғурларгача бўлган жойларда қўлланадиган ўлчов, у ўн ритлдан иборат (1 ритл = 306 гр.).
- كۆمچى كۆمچى кѳмчў — хазина. Кўмилган мол ва йиғилган нарса.
- تاقچاق تاقچاق тавғач кѳмчўси — одатдаги хазина. Од қавми хазинаси.
- مانچۇ مانچۇ — фақат косибларнинг иш ҳақи, бошқаларники эмас.
- بۆكدە بۆكدە бўкдә — ханжар.
- بالدۇ بالدۇ балду — болта.
- تامду تامدق тамду — ўт алангаси, ёлқини. Буни تامدق тамдуқ ҳам дейдилар.
- چۆكدى چۆكدى чѳкдї : اَلْخَسَا чѳкдї улухса — қулоқ тагидаги гардон ости суяги.
- سامدا سَمْدَا самда — оёққа кийиладиган сандал (чигилча).
- سېندۇ سېندۇ сїнду — қайчи (ўғузча).
- قامدۇ قَمْدُو қамду — бўйи тўрт газ ва эни бир қарич бўлган бўз бўлаги. Бунинг устига уйғур хонининг муҳри босилиб, савдо-сотиқда пул ўрнида фойдаланилади. Эскириб, муҳрига халал етса, етти йилдан сўнг ювилиб, янги муҳр босилади.
- قاندا قاندا қанда — қаерда — жой тўғрисидаги сўроқ сўзи.

қанда әрдің — қаерда әдинг? қаерда
 бұлдинг? Асли қанда қада сұзидаги ى и ҳарфи
 н н га ўзгарган, унинг асли эса قودا қајудадир.
 қарду қарду — қаттиқ совуқда фундук ёнғоғи каттали-
 гида сув юзида оқувчи муз парчалари.

Шеърда шундай келган:

قردونى ينجو سقمنانك   تزعونى منجو سزئمانك
 بلمايق نانك كا سقمنانك   يلكالار اني يراز

Қардуні јінју сақінмаң,
 Тузғуні манју сәзінмәң,
 Булмадиқ нәңә сәвинмәң,
 Bilgälär anı jırap.

Муз доналарини марварид деб ўйламанг, ҳадиа
 овқатни мукофот, иш ҳақи деб ҳисобламанг, бўл-
 маган нарсага севинманг, ҳакимлар уни ёқтирмай-
 дилар.

кәндү — канду, ўзи, ўз зоти, нафси. ол кәндү.

ол кәндү ајди — у ўзи айтди.

күнді — паст, разил. ол күнді киши ол — у паст ва разил одам. Гапни аниқлаш
 учун баъзан ол сўзи ёрдамчи сифатида такрорла-
 ниб орттирилади.

мунда — мунда, бунда, шу ерда. ол мунда ол.

ол мунда ол — у шу ерда, у бунда.

Шеърда шундай келган:

امكك سزن ترغو يوق مندا نمو
 اذكركك كرمذب ازن جقار

Эмгәксізін турғу жоқ мунда таму,

Эзгүлүгүң көрмәзіб ажун чіңар.

Бу дунёда кишининг машаққатсиз туриши ҳеч мумкин эмас. Бирор яхшилиқ кўрмай туриб, одам дунёдан ўтади.

مندا м ɛ н д ă — менда.

مندو ма н д у — турк сиркасининг исми. Яхши узум сувини олиб, хумчага солинади ва ачитилади. Сўнг устига тоза мусаллас қўйилиб, бир кеча қўйилади. Ниҳоят, сирка бўлиб етилади. Сирканинг энг яхшиси шудир.

بۇرا буғра — эркак туя. بُراخان Буғрахан исми ҳам шундан олингандир.

بۇكرى б у к р і — ҳар бир букри нарса.

تاترو та т р у — ҳар нарсанинг тескариси, акси.

تۇغرو туғру — қилич, пичоқ, ханжар дасталарига киргизиладиган бандлари.

تۇغرا т ɛ г р ă — тегра, атроф, қирғоқ. قۇغ تۇغ قۇғ т ɛ г р ă с і — қудуқ атрофи.

جبرا ч у б р а — эски кийим.

جغري чағр і — лочин. جغري بک чағр і б ɛ г — Жағрибек дейилган одам исми ҳам шундан.

جغري ч і ģ р і — гардиш, чигриқ. جغري بک к ɔ к ч і ģ р і с і — осмон гардиши.

جغري ч і ģ р і — тегирмон парраги, сув чиқарадиган чигриқ парраги. Ипак ва ип ўрайдиган чарх, умуман ҳар қандай ғалтакка ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

جَغْرِیْ اَلْبَ اَرْقَنَ مِّنْ اَرْقَرٍ يَتَارُ
اَفْلَزُ كَيْكَ يَغْنُ اِذْبَ تَلْكَوُ تَتَارُ

Чағрї алїб арқун
 Мунуб арқар јэтәр,
 Аwлар кәјік тајған
 Ізіб тілкү тутар.

Бир кишининг овлашини сифатлаб айтади: қўли-
 га лочинни қўндиради, чопқир отини минади-
 да, тоғ эчкиларини тутади; шалпанқулоқ, хипча
 този итлар билан ёввойи ҳайвон ва тулкиларни
 овлайди.

سَغْرِ сағрї — махсус, чидамли чарм. Ҳар нарсанинг
 терисига ҳам сағри дейилади. Шундан олиб يَزْ
 سَغْرِسِي јәр сағрїсї — ер юзи, саҳни дейилади. كَشِي
 سَغْرِسِي يُوْز кїшї сағрїсї јўз — одамнинг териси юз-
 дир. Чунки юз териси иссиқ-совуққа чидамли ва
 қаттиқроқ бўлади.

سِغْرا сїғра — икки тоғ орасидаги катта йўл, водий
 (ўғузча).

سُغْرِ сўғрї — учи найза каби ўткир нарса. Чироғпоя
 ва сих каби учи найза кичик нарсалар.

سُقْرُو суқру — рухсатсиз. أَفْكَا سُقْرُو كَرْدِمُ əwğä суқ-
 ру кїрдїм — уйга рухсатсиз кирдим.

كُسْرِي кўсрї — кўкрак қовурғалари.

كُفْرا кўғрә — ҳар бир ҳайвон ўлгандан сўнг, ичи-
 дагилари кетиб, гўшти суякларида қуриб қолган
 ҳолдаги гавдаси.

كَكْرا кәкрә — туя ейдиган аччиқ ўт.

بَنْزِي банзї — узум кесиш вақти ўтгандан кейин, иш-
 комда қолган узум (канжакча).

سُنْزِي сунзї — бурга жинсидаги бир жонивор. Мен уни
 „бит“ деб ўйлайман.

چۆزۈ chōzū — тоғларда ўсадиган танаси, шохлар;
қизил бир дарахт. Қизил, аччиқ дони бор. Шох-
ларининг юмшоқ ва қизиллигидан хотинларнинг
бармоқлари унга ўхшатилади.

кۆчә kōchē — чин тўқималаридан бир тури. У қизил,
сарик ва зангори каби турли тусларда бўлади.

бухсә buxsa — бир хил овқат: буғдойни қайнатилади,
кейин уни бодом мағизи билан қўшиб хумчага
солинади, устига арпа суви қуйилади ва шу ҳол-
да қўйиб ачитилади. Буғдойни ейилади, сувини
ичилади.

тухсә tuxsa — туркларнинг бир тоифаси. Қуёсда тура-
дилар. Уларни тухсә чўғил дейдилар.

тәwsә tәwsa — дастурхон.

тумсә tumsa — минбар, баланд ер (ўғузча). Аслида бу
сўз туркча эмасдир.

хафсә hafsa — кичик қутича, ҳуққа.

тутшә tutsha — туташ, ёпишиқ. أَنِكَ يَرِي مَنِكَ يِيرَا
анің ярі мәнің jәrgä тутшә ол — унинг
ери менинг еримга ёпишган. Бу сўзда ج билан
бирлашиб келган. تُتَحِي тутчә ҳам дейдилар.

туташә tutaša — туташган, ёпишган, бирлашган. مَنْ
туташә سَنَكَا мән сәңә туташә баррмән — мен
сенга туташиб бораман.

ҷахшӯ jahshū — ҳузаз ўсимлиги. У билан кўз оғриғини
даволанади. У асл туркча эмасдир.

қаршә qarsha — шоҳ қасри.

қаршә qarsha — тескари, қарши. تُون كُونَك قَرَشِي اَل
тўн кўнўң қаршәсә ол — кеча кундузнинг қарши-
сидир.

قارشى қаршӣ — икки бек орасидаги қаршилиқ. **اَلْ بَكْ** ол бәг аниң бириә қаршӣ ол —
бу бек у бек билан қаршидир.

قاش قاش қаш қаш — туташ, ёпишиқ, бириккан. **قاش** қаш — туташ ва бириккан қошли.

باتغا батға — қалпоқлар учун ишлатиладиган наमत
ва юнгни қўйиб қирқиладиган тахта.

توزغو тозғу — йўлда кетаётган таниш ёки яқинларга
чиқариб бериладиган овқат ҳадяси.

تامغا тамға — шоҳ ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри.

تامغا тамға — денгиз, кўл ва водийларга қуйилади-
ган сувнинг бир тармоғи. Дарёда қайиқ тўхтайти-
ган жой ҳам тамға дейилади.

Шеърда шундай келган:

تَمَّغَا سَفَّيْ نَشْرَا جِقَبْ تَاغَغْ اَتَارْ
ارتۇچلارې تَگْرا اُنْب تَزْگِنْ يَتَارْ

Тамға суwї ташра чіқіб тағіг отār,

Артучларі тэгрä унуб тизгін јетәр.

Бу сувнинг тармоғи тоққа ва тоғ атрофига тарқа-
лади, силжийди. У ерларда сарв дарахтлари от
тизимидек қаторлашиб кўкаради.

چۇفغا чуфға — тез юрувчи почтачининг йўлда олади-
ган оти, маълум манзилга етганда, уни қолдириб,
бошқасини минади.

چۇفغا чуфға — йўл бошловчи, раҳбар (қипчоқ ва
ўғузча). Мақолда шундай келган: **قَلَنْ قُلَانْ جُفْغاسِزْ**
بُلْماسْ қалін қулан чуфғасіз болмас — моллар по-
даси йўлбошчисиз бўлмайди. Бу мақол улуғ ишда
бошқаларга эргашиш ва итоат қилишга буюрил-
ган кишиларга нисбатан айтилади.

سَرْغُو sorғu — қортиқ [қон олишда қўлланадиган асбоб].

سَلْغَا салға : سَلْغَا اَت салға ат — боши қаттиқ от.

قَمِغَا қапға — қопқа, дарвоза.

قَذْغُو қаҙғу — қайғу, ғам.

قُدْغُو қудғу — пашша.

قَرْغَا қарға — қарға. Мақол:

قَرْغَا قَرِيْنِيْ كِيْم بِلِيْر. كِشِيْ اَلَايْنِ كِيْم تَبَار

Қарға қарісін кім білір,

Кіші аласін кім тапар.

Қарғанинг ёшидан қарисини ким айира олади,
кишининг кўнглини ким била олади.

Шу байтда ҳам келган:

قَرْغَا قَلِيْ بِلْسَا مُنْكِنْ اَل بُرْ سَقَار
اَفْجِيْ يَشِيْب تَرْقُ تَبَا مُنْكَكَا بَقَار

Қарға қалі билсә, муңін ол буз соқар,

Авчї яшїб тузақ таба мэцгә бақар.

Қарға очлик, ташналикнинг қийинчилигини сезса,
музни тешади; бекиниб турган овчини кўрмай,
унинг тузоғидаги довлар учун парво қилмай ки-
раверади.

قَرْغُو қурғу : قَرْغُو اَر. қурғу эр — енгил табиатли одам.

قَرْغُو қарғу — душман хавфидан сақланиш учун энг
баланд ерга қурилган минора шаклидаги бино
бўлиб, душман кўриниши билан ҳамма тездан
қуrollанишини билдириш учун, у ерга ўт ёқилади.

قَشْغَا قَوِيْ қашға қој — қашқа қўй.

- قَشْغا اَت قашға ат — қашқа от, қашқа туяға ҳам шу сүз ишлатилади.
- قَشْغا بۇرا قашға буғра — икки жойнинг исми.
- قَمْغى قамғи — ҳар бир букилган ва эгри нарса. Юз фалажига учраган кишига يۈزلىك قَمْغى қамғи 100-100к дейдилар.
- تالْغا тәлә — девона, телба.
- قالْغا қала — темирсиз, учи думалоқ ёғочдан қилинган ўқ.
- بۇرْقې نازك бурқи нәц — тиришган ва буришган нарса. Бу жаҳли чиққан кишининг тиришган пешонасига ўхшайди.
- تارقا тарқа — ғура узум. Бу сўзининг تالْقا талқа шакли ҳам бор.
- تۇرْقۇ турқу — ипак кийимлик.

Мақолда шундай келган:

تَفْعَاجْ خَانِكْ تَرْقُوسِي تَلِم: تَنْكَلَامَلِيبْ بَجْمَاشْ

тағғач ханнң турқуси тәлим тәңләмәзиб бичмас — Хитой ҳоқонининг ипак газмоли кўп, лекин ўлчамай кесилмайди. Бу мақол ишни бошида пухта ўйлаб қилишга ундаб, исрофгарчиликка қарши қарата айтилади.

- تالْغا талқа — ғура узум. ل ل ر нинг ўрнига алмашган.
- تالْقۇ талқу — букилган, ўралган нарса. تالْقۇ ياشِغ талқу яшиғ — букилган, ўралган арқон.
- چانْقا чанқа — бир хил тузоқ.
- قاتْقى қатқи: قاتْقى كِشى қатқи кіші — ҳеч кимга буйсунмайдиган ўжар одам.

قَتَقِي آر قۇت қ у т қ і э р — хушмуомала, тавозели одам.

بۇرکا б ў р к ä — ўғриларни уриш ва эшакни ҳайдашда ишлатиладиган харчўп, қамчи.

бۇрга б у р г ä — бурга. Енгил табиатли кишини унга ўхшатиб بۇرکا كىشى б ў р г ä к і ш і дейилади.

بىرگۇ б э р г у — қарз. بىر اۋىز اۋىز مۇنكا انىڭ а н і ң м э қ ä б і р а т б э р г ү с і б а р — унинг менга бир от қар-зи бор.

بىلگۇ б э л г ü — белги, аломат, нишон. Мақол: قۇت بىلگۇسى قۇت б э л г ү с і б и л і к — бахт белгиси илм ва ақлдир.

بىلگä б и л г ä — ҳаким, ҳикматшунос.

بىلгä б и л г ä — олим, билағон.

бильгä б и л г ä — оқил, ақлли. Шеърда айтилади:

بىلگا ارک اذکۇ تۇب سوزن ایشیت
آردمىنى اكر نىبىن اشفقا سۇرا

Билгä эрлг эзгү тутиб сөзін эшит,

Эрдәмині дгрәнибән ішқа сура.

Илмли, ақлли одамларга яхшилик қилиб, сўзла-рини тингла. Илмларини, ҳунарларини ўрганиб, амалга ошир.

بىلگا б и л г ä б э г — илмли бек—ақлли, донишманд бек.

Уйғур хони بىلگا خان köl bilgä хан деб ата-

лар эди, бунинг маъноси ақли кўлдек демақдир.

Ақлли кишига بىلگا بىلگا б ö к ü б и л г ä дейдилар.

تەргۇ т э р г у — турли овқатлар билан тўла дастурхон.

تەргى т э р г і — дастурхон. Мақолда шундай келган:

فَلَيْنَ تَرْكِي كَا تَكِيР тїлїн тїргїгї тїгїр — ширин, їкїм-
ли сўз билан киши дастурхонга етишади. Бу мақол
киши ўз фазилатини тили орқалї билдирнши керак,
деган арабча мақол (الْمَرْءُ مَخْبُورٌ تَحْتَ لِسَانِهِ) га ўх-
шайди.

تَرْكِي тэзкї : بُلْدِي тэзкї болдї — одамларнинг
душман босиб келиш хавфидан қўрқиб қочнишига
нисбатан ишлатилади.

تِلْكُو тїлкў — тулки. Бу сўз билан қиз боладан киноя
қилинади. Бирон хотин туққанда доядан: تِلْكُومُو
تِلْكُومُو тїлкўму туғдї азу бўрїму — тулки
туғдими ёки бўрими деб сўралади. Яъни қизми
ёки ўғилми демасқдир. Қизлар алдоқчи ҳамда ялин-
чоқ бўлганлари учун тулкига, ўғил болалар улар-
даги ботириликка асосан бўрига ўхшатилади.

تِلْكَА тїлкї — тилим, бўлак. بېر تِلْكَا أَتْ бїр тїлкї эт —
бир бўлак гўшт. Ўзунасига кесилган ҳар нарсага
ҳам تِلْكَا тїлкї дейилади. بېر تِلْكَا يېز бїр тїлкї
јэр — ўзунасига айрилган бир бўлак ер.

جَبْجَا чэчкї — тўқувчиларнинг (ип тарайдиган) тароғи.

جُرْكُو чўркў — ёш болалардан сийгинг келадими деб
сўралганда: جُرْكُو بَارْمُو чўркў барму? дейдилар.

بُتْكُو бўткў — ахлат (болаларга хос равишда қўлла-
нади). Болаларга туш қиласанми деб сўралганда
بُتْكُو بَارْمُو бўткў барму? дейилади.

چِلْكُو чїлкў : چِلْكُو أَتْ чїлкў ат — тўқ сариқ от.

سِرْكَا сїркї — сирка.

سِرْكَا сїркї — бошдаги бит сиркаси.

كَتْكِي кэткї : كَتْكِي أَتْ кэткї ат — кўкраги чиққан от.

كُتْكِي кўткї — тупроқ уюми, тепалик.

كۆڭۈر k̇öŋġy — кийиладиган ҳар бир нарсa.
 كۈلگۈ k̇yl̇ġy — кулги, ҳушдан кеткизувчи сакта касал-
 лигига ҳам كۆڭۈر k̇öŋġy дейдилар. آر كۆڭۈر بردى ар к̇öŋġy б̇эрд̇и — одамни сакта тутди. Бу сўзининг
 كۆلتۈر k̇ölṫġy равишида талаффузи ҳам бор.

كۆركى k̇örki — ўроқ ранда.

كۆركا k̇örkä — ёғоч коса, заранг коса (канжокча).

بوتلو botlu — туя бурнига ўтқазияладиган чўп.

بىرلا ḃiṙlä — бирга. آل مېڭىرلا آردي ол м̇э̇н̇и̇ң
 ḃiṙlä э̇рд̇и — у мен билан бирга эди. Енгилик

учун ر (r)ни тушириб بىلا ḃil̇ä дейиш ҳам бор.

بىلى بىلى ḃil̇li — узун мурч, дори фулфул.

تېلۇقا تېلۇقا ṫel̇uqa — гур, қабр. Биров қарғалганда
 таблуқа тол — гўрга тўлгур, гўрга киргур дейилади.

توقلى توقلى toq̇li — тўқли, олти ойлик қўчқор, қўзи.

چاقلى چاقلى chaq̇li — лочин.

چاгла چاгла chaqla — Уч қабиласидаги яйловнинг исми.

شۇغلۇ شۇغلۇ shūglu — ит узум.

بېچما بېچما ḃij̇ma б̇и̇чма јор̇и̇н̇чқа — ўрил-
 ган беда, ўрилган йўнғичқа. Охирига م ва алиф
 ҳарфлари қўшиб, мажҳул сифатдош маъносида
 қўлланадиган сўзлар ҳам оддий исмлар қатори
 ишлатилгани учун мен уларни ҳам баён қилдим.

تۇتما تۇتما ṫuṫma — сандиқ.

تۇرما تۇرما ṫuṙma — турп, савзини سرغ تۇرما saṙiġ ṫuṙma дейи-
 лади. Арғуликлар савзини كېزدي k̇eżdi к̇и̇з̇р̇и̇ дейди-
 лар. Бу сўзни улар форсиларнинг گۆز گۆز ġöż ġäżär сўзи-
 дан бузиб олганлар. Ўғузлар уни كۆش كۆш k̇ösḣ
 дейдилар. Улар ҳам бу сўзни форсилардан олган.

лар. Ўғузлар форсилар билан аралашгач баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсича сўзлар қўллай бошладилар. Масалан, улар туркча **قۇمغان** қумған ўрнида форсча **آفتاب** офтоба; **بَقْن** бақан — бўйин тумор ўрнида: **قَلْبَه** қаліда сўзини қўллайди, бунинг арабчаси **قَلَام** қилада.

Ўғузларнинг тили нозикдир. Жуфт ҳолда қўлланадиган сўзлардан от ва феълларнинг бири асосий сўз, иккинчиси эргашма сўз бўлади. Ўғузлар бошқа туркларда айрим ҳолда ишлатилмайдиган эргашма сўзнинг ўзини ишлата берадилар. Масалан, бир нарса бир нарсага аралашса, турклар **قَتِّي قَرْدِي** қатті қарді — аралаш-қуралаш бўлди дейдилар. Бу ерда **قَتِّي** қатті сўзи асос ва асли бўлиб, **قَرْدِي** қарді — сўзи эргашмадир. Ўғузлар шу маънода **قَرْدِي** қарді сўзининг ўзинигина қўллаб, асосий сўзни ташлайдилар. Шунингдек, турклар „яхши“ маъносини англатиш учун жуфт ҳолда: **اَدْكُو يَفْلَاق** эзгү јавлақ деб қўллайдилар. Ўғузлар уларни ёлғиз ҳолда ишлатадилар.

تَرْمَا т і з м ä — иштонбоғ, тўрванинг боғи ва умуман ҳар нарсани йиғиб боғлаш учун ипдан махсус қилинган боғич.

تَكْمَا т ä г м ä — ҳар бир маъносини берувчи сўз. Мақол: **تَكْمَا كَشِي اَوْز بُلْمَاس. يَاتْ يَغَقْ تَوْز بُلْمَاس**. Тэгмә кіші өз болмас, јат јағуқ туз болмас — ҳар бир киши узингдай бўлмайдик, унга сир айтиб ишонсанг, суянсанг, бегона ва яқинлар бир хилда бўлмайди.

تُگْمَا т ў г м ä — кўйлак, чопон ва қалпоқлар боғичи, тугмаси.

- تېگما نانگ т i к м ä н ä ц — тикилган нарсa.
- چالما چالма — чалма; қўй, туя ва бошқа моллар қийи-
дан кесиб олиб, қишда ёқиш учун қуритиладиган
тезак.
- ساتما ساتма — боғбоннинг ҳавозаси. Қоровул кечаси
боғни пойлашда дарахт тепасида ўтириш, ётиш
учун ҳозирлаган жойи.
- сузма сузма — сузма.
- قاتма қатма : قاتما юға — ёгда пиширила-
диган қат-қат нон [қатлама].
- қарма қарма — талон-торож. نانگ قارمалади нәң қар-
маладī — нарсани талон-торож қилди.
- қирма қирма — конус шаклидаги нарсa. قيرما تېق қирма
топқ — конус шаклидаги ғирғирак.
- кәсмә кәсмә — эни әнсиз узун темир найза.
- кәсмә кәсмә — ёл. Шеърда шундай келган:

تۇنلا بىلە باستىمىز   تېگما يىتكى بۇستىمىز
كەسمالەرن كەستىمىز   مىنگلوڭ ارن بىجىمىز

Тунлә билә бастіміз,
Тәгмә јаңақ бустіміз,
Кәсмәләрін кәстіміз,
Мінглақ әрін бічтіміз.

Уйгурларга қарши жангни таърифлайди: кечаси
босдимиз, ҳар томондан биқиниб кирдик, ҳатто
отларининг ёлларини кесдик, Минглоқ одамларини
ўлдирдик.

[Тун билан (тунда) босдик, ҳар томондан биқи-
ниб кирдик, (ҳатто отларининг ёлларини кесдик).
Минглоқ одамларини ўлдирдик]. (Минглоқ бир
жойнинг отидир).

بَكْنِي бэгни — арпа, буғдой ва тариқдан ясалган ичим-лик.

بَغْنَا багна — поғона, нарвон пояси.

تَغْنَا тагна: تَغْنَا يَغْنَا тагна jawā — бир турли сассиқ каврак илдизи. Уни сузма билан аралаштириб, тутмоч ошига қўшилади.

تَكْنَا тэкнә — тоғора.

چُرْنِي чурни — турк табиблари томонидан ясаладиган сурги дори.

چِگْنَا чігнә — сурги (яғмоча).

خَسْنِي хаснī — болаларни семиртириш учун ялатиладиган бир дори бўлиб, Ҳиндистондан келтирилади.

قُشْنِي қошнī — қўшни. Ўғузлар ش ش ҳарфини ش ш ҳарфидан олдин қўйиб قُشْنِي қонші дейдилар. Ҳар иккиси ҳам қоидага мос ва тўғридир.

فَعْلَان фалълон, فُوعْلَان фуълон, فِيعْلَان фиълон
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تُرْبُون турбун — иташ, излаш, солиштириш. اَنْكُ اَيْنُ анїң эwin турбуила — унинг уйини изла, қарда экан.

تَرْبِين тарбїн — турклардан бир тоифа одамларким, улар ўзларидан катта бир одам буйруғига бўйсундилар.

تَرْتَيْن тартїн — озиқ-овқатни ғамлаш.

تَشْتَيْن таштїн — ташқаридан, четдан. اَرْ تَشْتَيْن بَرْدِي эр таштїн бардї — одам ташқаридан борди.

چِگْتَان чіктән — от эгари устидан ёпиладиган ёпинчиқ.

قَفْتَان қафтан — тўн, устки кийим.

بَرْجَان барчан — бир жойнинг исми.

تَبَّحَانْ табчан — стол шаклидаги уч оёқли бир асбоб,
қўл етмаган баландда қолган узумларни унга чи-
қиб узилади.

جُرْجَانْ јурјан — Чин йўлида мусулмонлар чегарасидан
бири.

بَرْخَانْ Бархан — қуйи Чин исми, у Қашқар яқинидаги
тоғ тепасидаги қўрғон бўлиб, унинг остида тилла
кон бордир.

بُورْخَانْ бурхан — бут. Ҳайкалга بُورْخَانْ базар бур-
хан дейилади.

تَرْخَانْ тархан — бек маъносида. Исломиятдан олдин
қўлланган исм (арғучадир).

چِندَانْ чіндан — сандал ёғочи. چِندَانْ أَتْ чіндан ат—
жийрон от, қизил гул рангли от.

تَقْوَْرَانْ тақван — тупланиб, ундан иштонбоғлар ва
сопқон боғлари ҳимариладиган ип.

سَبْرَانْ сабран — ўғузлар шаҳарларидан бири. Одам-
лар арабча сод ص с ҳарфи билан صَبْرَانْ сабран
деб талаффуз қиладилар. Ҳолбуки, турк тилида
сод (ص) йўқдир.

سُيْرَانْ сујран — минорага ўхшаш ҳар бир узун нарса
(ўғузча).

تُكْسِيْنْ тугсин — тўрт бурчакли қилиб тугиладиган бир
турли тугун.

Шеърда шундай дейилади:

نَكْمَا جَجَاكْ أَكْلَدِي   بَقْلَنْبِ بُكْلَدِي
تُكْسِيْنْ تُكُونُ تُكْلَدِي   يَرْغَالِيْمَتْ يَرْكُشُورْ

Тэгмә чэчәк әкүдi,

Буқуқлантб бүкүдi,

Шоир ёзни тавсиф қилиб айтади: гуллар кўпайди, гүё гул гунчалари бурчакли тугунларга ўхшаб, бир-бирига ўралиб кетган, гунча ёрилишга яқин туради.

[Ҳар хил гуллар тўдаланди. Гул гунчалари бурчакли тугун (гулдаста) сингари тугилди. Гунчалар ёрилишга (очилишга) яқинлашган эди].

تۆكسін тўксін — халқ ичидан чиққан, хондан уч даража паст амалдаги киши.

تۆқсон тоқсон — тўқсон. Асли تۆز он тоқуз он — тўққиз ўн бўлиб, икки сўз кейин бирлашиб кетган.

سەхсін Сахсін — булғорлар яқинидаги бир шаҳар. У Сувордир.

سەксон сёксон — саксон. Асли سەкиз он сёкиз он — саккиз ўн. Икки сўз бирлаштирилиб, бир сўз ҳолига келтирилган.

кўбсун кўбсун — тўшак, текка солиб ётиладиган тўшак.

кёмсан кёмсан — дўппи ва кулоҳларга ишлатиладиган, тақиладиган юпка ва гирдак олтин кулчалари.

кёршан кёршан — қўрғошин упу.

кёкшін кёкшін : نازک кёкшін нёз — осмон рангли ҳар нарсa.

барған барған — мирта дарахтининг меваси.

башған башған — эллик-юз ритл оғирлигида бўладиган катта бир балиқ. Жамоанинг каттасини ҳам шунга ўхшатиб بُدُن بُشغاني будун башғанī — жамоа улуғи, раиси деб атайдилар.

تَتَغُونُ тутғун — асир, тутқун.
 تَذَغُونُ тазғун — Фрот ва унга ўхшаш катта дарё. Бу
 сўзни „ўкуз“ сўзи каби ҳар бир оқар сойга ҳам
 ишлатилади.

تَلْغَانُ талған — тутқалоқ касали.
 سِجْغَانُ сичған — сичқон. Мақол: الدَّجِي سِجْغَانُ مَوْشُ
 تَشْقِي قَشِيرُ білдічі сичған муш ташақі қашір — ўла-
 диган сичқон мушук ташоғини қашийди. Ҳлими
 бир нарсага боғлиқ бўлган киши ўша нарса атро-
 фига ўзини уриши каби ҳолларда айтилади. Арабча
 عَنِ الْمَدِيَةِ мақоли каби.

سِجْغَانُ сичған: سِجْغَانُ يَلِي сичған јілі — туркча ўн
 икки йилдан бирининг исми.

سَرْغَانُ сарған — шўрхоқ ерда ўсадиган ўсимлик. Бу
 хил ерларга سَرْغَانُ يَر сарған јэр — шўрхоқ ер-
 деб аталади. Қамиши қуриб қоладиган тўқайга
 сарған қаміш дейилади.

قَزْغَانُ қазған — قَزْغَانُ يَر қазған јэр — ўнқир-чўн-
 қир, батқоқлик ер, серёриқ ер.

Мақолда шундай келган:

قَشْ يَغْزِي سَغْزَانُ   يَغْجَ يَغْزِي اَزْغَانُ
 يَر يَغْزِي قَزْغَانُ   بَدَنُ يَغْزِي بَرَسْغَانُ

Қуш јавузі сағізған,
 Јіғач јавузі азған,
 Јэр јавузі қазған,
 Будун јавузі барсаған.

Қушнинг энг ярамаси, ёвузи зағизғон, дарахтнинг
 энг ярамаси азғон дарахти, бу шундай дарахтки,
 унинг оқ ва сариқ гули, зиракка ўхшаш осилиб

турадиган қизил меваси бўлади. Бизда бу дарахтни тоқзорларнинг этагига экилади. Чунки у ўтинликка ярамайди, ёқилганда оловда парчаланиб сачрайди, уйдаги кийим ва бошқа нарсаларни куйдиради. Ерларнинг ярамаси ўнқир-чўнқир ер. Чунки ўтов қуришга ҳам, экин экишга ҳам ярамайди. Одамнинг ярамаси Барсағонда турувчилардир, чунки улар ёмон қилиқли, бахил кишилардир.

قۇغۇن қузғун — қора қарға, қузғун. Мақолда шундай келган: بۇرۇنكى اۇتق قۇغۇنكى يىغاج باشندا бўриниң ортақ қузғунің јіғач бошінда — қузғун чия бўрининг овидан фойдаланишда унинг ўртоғи. У ўзининг овлаган нарсасини дарахт устида ейди. Бу сўз арабларнинг يَزِيضٌ حَجْرَةٌ وَ يَزِيضٌ وَسَطٌ оғилда ётиб, ўртада ўтлайдилар деган мақолларига ўхшайди.

قۇشғун қушғун — ҳайвонлар ейдиган ҳўл қамиш.

قوشغون қошғун — ровоч. اُشغون ушғун талаффузи ҳам бор.

قۇمған қумған — обдаста, қумғон.

مۇنған муиған — эзма, сергап. مۇنغان كىشى киши — эзма, сергап одам.

بۇرقۇن барқин: — بۇرقۇن كىشى барқин киши — қасд қилган нарасеидан ҳеч нарса қайтаролмайдиган саёҳатчи.

تۇرقۇن турқун: تۇرقۇن سۇف турқун суw — турғун сув.

تالقان талқан — талқон.

Шеърда шундай келган:

اَعْلَمُ اَكْتُ الْغَلِيْلُ بَلِكُ سِزْلِكُ كِتَارُ
تَلْقَانُ كِمَنْكُ بُلْسَا اُنْكُرُ بَكْمَسُ قَتَارُ

Оғлум оғит алғил биликсізлік кэтар,

Талқан кімің болса аңар бэкмас қатар.

Ўғлим, ўғит-кенгашимни қулоғингга ол, билим-сизликни ташла. Кимнинг талқони бўлса, шиннига қоради. Шунингдек, ақлли киши насихатни қабул қилади.

جَلَقَ چалқан — яранинг ёйилиши, унинг бир ердан иккинчи ерга ўтиши. Масалан, кишининг оёғи шишса, унинг тақим тегларига без келгани каби. قَالَقَ қалқан — қалқон. Икки тилнинг бирида.

Шеърда шундай келган:

قَلَقَ سَنَكُونُ جَمِشَلِمُ قَرَبَ اَتَغَ كَمِشَلِمُ
قَتْنِي يَغِي يَفْلَسُونُ قَتْنَبَ يَنَا بُمِشَلِمُ

Қіқріб отіғ кәмшәлім,
Қалқан сәңдүн чәмшәлім,
Қајнаб јана јумшәлім,
Қатғі јағі јуwlсун.

Шоир душманни тавсифлаб айтади: биз шовқин-сурон билан душман устига ҳужум қиламиз, қалқон ва найза билан зарба берамиз, урамиз, учрашиш ҳолатида қаттиқлик кўрсатамиз, кейин ярашиш сўралса, тўхтаймиз. Шундай қилсак, қаттиқ душман юмшайди.

[Шовқин-сурон билан от чоптирайлик, қалқон ва найзалар билан курашайлик. Қайнайлик, сўнг тинчланайлик, қаттиқ ёв юмшасин].

تَرْكَن تәркән — вилоятларга подшо бўлганларга нисбатан Ҳоқония тоифасидан айтиладиган хитоб. Ҳоқонлик ва подшолик тепасида бўлмаган кишига бунини айтилмайди. Бу сўзнинг маъноси „эй итоат қилинувчи“, демакдир.

تَرْكَن تәркән — тез, дарров, шошқин. كَلَّ тәркін — тез кел. Асли تَرْكَن тәрк, яъни тезликдир.

تۈركۈن تۈركۈن — қавм, қабила, ота-онанинг уйи. قۇرۇق كۈن كۈن كۈن қіз түркүңә кәлді — қыз отасининг уйига келди.

Шеърда шундай келган:

كەلسا ابىڭ تۈركۈنم   ائىلكىم تۈركۈنم
يەلەمەن تۈركۈنم   امدى جىرك جىركشور

Кәлсә абаң тәркәнім,
Әтилкимәт түркүнім,
Җазилмағи тәркәнім,
Әмди чәрик җәркәшүр.

Ҳоқонни ябоқу урушига ёрдамга чақириб, қизиқтириб айтади: Ҳоқон келсә, тўдам тузалади, қабилам уйлари бузулмайди. Ҳозир уруш сафни текис бўлди, э ҳоқон, менинг олдимга етиб кел:

[Ҳоқоним келса, тоифам ҳоли яхшиланади, элим тарқалиб кетмайди. Ҳозир аскар саф тортмоқда].

تۈركۈن تۈركۈن : سۇف تۈركۈن тәркин суw — туриб қолган, балчиқли сув.

تۈركۈن تۈركۈن : سۇ تۈركۈن тәркин сў — тўпланган аскар, тўпланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تۈركۈن تۈركۈن — Шош [Тошкент]нинг исми. Унинг асли تاش كەنت تاش كەنت Таш канд бўлиб, тошдан қурилган шаҳар демакдир. أَبُو بَكْرٍ الْقَفَّالِ الشَّاشِي أَبُو بَكْرٍ Қаффол Шоший шу шаҳардандир.

تۈشكۈن تۈشكۈن — касиро дейиладиган тиканли бир дарахт.

جۈنگان جۈنگان | җәтгән — юган боғи, жилови.

جۈمگان جۈمگان чумгән — ўтзор, ширин ажриқ.

چۈگۈن چۈگۈن : اۈش چۈگۈن چۈگۈن аш — тўқ тутадиган,
семиртирадиган овқат.

چۈگۈن چۈگۈن : اۈت چۈگۈن چۈگۈن от — ҳайвонларни
семиртирадиган ўтлар.

سۈگۈن سۈگۈن — ўғузлар шаҳридан бири.

سۈزگۈن سۈزگۈن — тоғ дарахтларидан ранги қора, тиканли
бир дарахт.

كۈرگۈن كۈرگۈن — эрлик иштаҳаси, шаҳват. بۈرا كۈرگۈن
بۈرا كۈرگۈن буғра кۈркіні кۈрді — эркак туянинг эрлик
иштаҳаси қўзғалди, маст бўлди.

كۈۋگۈن كۈۋگۈن : اۈش كۈۋگۈن كۈۋگۈن аш — тўқ тутмай-
диган кучсиз овқат, ош. Бу كۈۋگۈن jəwgin нинг
тескарисидир.

كۈلگۈن كۈلگۈن — катта сувларнинг қалқиб кўтарилиши,
тошиши. Бу селдек.

لۈمگۈن لۈمگۈن — сариқ олхўри.

بۈکلان بۈکلان : قوزي بۈکلان бақлан қозі — ёш ва
семиз қўзи.

بۈکلان بۈکلان — эрлар исми.

چۈگلان چۈگلان — Қарлуқ катталарининг исмларидан.

سۈکلۈن سۈکلۈن — қирғовул. سۈکلۈن sūwlin талаффузи ҳам
бор.

بۈتمان بۈتمان : اۈت بۈتمان بۈتمان бір батман эт —
бир ботмон эт, гўшт.

چۈقمۈن چۈقمۈن — лочирага ўхшаш бир нон. Уни қозонда
сув буғи билан пиширилади, бу осон сингийдиган
нон.

سۈكمۈن سۈكمۈن — паҳлавонларга бериладиган лақаб-
лардан бири; маъноси жанг сафларини синдирувчи
демакдир. سۈكمۈن سۈكمۈن سۈكمۈن سۈكمۈن سۈكمۈن سۈكمۈن
сۈкті нэңні сۈзидаги сۈкті сۈзидан олинган.

سِقْمَان س і қ м а н — кузда узум сиқиладиган вақт.
 قُرْمَان қ у р м а н — ұқ ёй соладиган идиш (ўғуз ва қип-
 чоқча). كېش قُرْمَان к і ш қ у р м а н — ұқ ва ёй со-
 ладиган идиш. Асли قُورْمَان қ у р м а н — белга камар
 боғла сўзидан олинган.

كَتْمَان к э т м а н — кетмон, ер чопиладиган асбоб.
 كُورْمَان к у з м а н — қурда пиширилган нон.

**ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ҲАРФЛАРИ ОРАСИГА ТҲРЛИ УНЛИЛАР
 ОРТТИРИЛГАН فُؤَالА ФУОЛО, فُؤُولА ФУУЛО, فُؤِيلَا ФУИЛО
 ШАКЛЛАРИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

سَاتَا ²³² . . . . . қуймоқ ҳамирининг қиёмидек суюқ
 қилиб тайёрланган хамир: Гўшт қоврилганда ёки
 семиз товук кабоб қилинганда, гўшт ёғи оқмас-
 лиги учун уни гўшт устига сурилади.

قَرَاچِي қ а р а ч и — эшикларни айланиб юрувчи гадой.
 كَلَاچُو к а л а ч у — сўз ва гап.

كُمبِجَا к ў м и ч а — пашша.

تَبَارُو та б а р у — томонга. اَلْ مَنِكْ تَبَارُو كَلْدِي ол мэниң
 табару кәлди — у менга томон келди. اَلْ اَنِكْ تَبَارُو
 ол аниң табару барди — у унга томон борди
 (келди). „таба“га маъносидаги қўшимчадир, унга

ر р ва و у ҳарфлари رو ру кейин қўшилган.
 خُمَارُو х у м а р у — мерос. بُونِي اَتَمْدَن خُمَارُو بُلْدِمْ бунт

атамдан хумару болдм — бу отамдан қолган мерос.
 خُمَارُو х у м а р у — эсдалик. Катталардан бирор киши
 ўлса, унинг молидан бир нафис нарсани шоҳга
 тақдим этилади, ана шу нарсани хумару дейилади.
 Ундан эсдалик демакдир. Сафарга кетаётган киши

²³² Бу сўзни аниқлаш қийин бўлгани учун шундайлигича қолди.

қариндош ва танишларига қолдираётган нарсаси ҳам хумару дейилади. Бу сўз эркак ва аёллар номи сифатида ҳам ишлатилади.

نامىجا — божа, хотинининг синглисининг эри (чигилча).

شالاشو — ш а л а ш у — Чин туқималаридан бир хили.

شاموشا — ш а м у ш а — сариқ йўнғичқа. Уни ейлади.

قاراغو — қ а р а ғ у — зок, купорос.

قاراغو — қ а р а ғ у — кўр киши.

قۇرىغو : قۇرىغو نانك — қ у р і ғ у н эң — қуриётган нарса. Нарсанинг қуриш вақтида ҳам бу сўз қўлланади.

قىراغو — қ і р а ғ у — қиров, совуқда осмондан тушади.

بۇزاغو — бу з а ғ у — бузоқ. اقداي بۇزاغو اگوز بۇلماس — уйда ўсган бузоқ эвдағи бузағу өкүз болмас — уйда ўсган бузоқ ҳеч вақт ҳүкиз бўлмайди. Бу мақол ёшлигидан таниш бўлган йигит мартаба топиб кўтарилса ҳам, ёшлигида кўриб юрган уруқ-аймоқлари орасида кичик кўринишига ишлатилади.

بۇزاغو تىل — бу з а ғ у т і л і — каламуш.

بوшуغو — б ў ш а т и л а д и г а н вақт, бўшатиш, ечиш вақти. ات بۇشوغو بۇلدى — ат бошуғу болди — отни арқондан бўшатиш вақти бўлди. Бошқа молларни бўшатишга ҳам бу сўз қўлланади.

تۇشاغو — т у ш а ғ у — боғланадиган, тушовланадиган вақт. ات تۇشاغو بۇلدى — ат тушағу болди — отнинг оёғини арқонга боғлайдиган, тушовлайдиган вақт бўлди. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.

بۇقاغو — б о қ а ғ у — уғрилар бўйнига солинадиган сиртмоқ.

تاқаغو — т а қ а ғ у — бу сўз хўроз ва товуқларнинг ҳар

иккисига тенг қўлланиб, эркагига **آرکک قاغۇ** эркак тақағу, урғочисига **تېشى قاغۇ** тіші тақағу деб фарқланади.

Мақолда шундай келган:

بىز پەقەت مۇغلەن اۆزۈڭلې اقداجې قاغۇ اجىنما

Жазідақі сўwлін эзәрғәлі,

Әwдәгі тақағу ічгінма.

Қирғовул овига чиқсанг, уйдаги товуқни унутма. Бу мақол йуқ нарсага ишониб, қўлидагилардан айрилиб, қуруқ қолувчиларга нисбатан айтилади. тақағу ілі — туркча ўн икки йилдан бирининг исми.

قاغۇ يېلې

تلاغو

талағу — тез ўлдирувчи заҳар. Қаттиқ ич кетишига ҳам **تلاغو** талағу дейилади.

تماغو

тумағу — тумов.

قناغو

қанағу — наштар.

بۇتۇگا

бўтўғә — бақлажон.

بىلاگو

біләғу — қайроқ тош.

تىراگو

тірәғу — тиргович, умуман бирон нарсани тираб қўядиган устун каби нарсалар.

كراگو

кәрәғу — чодир. Туркманлар наздида. Лекин кўчманчилар наздида бу қишки уйдир. Мақолда шундай келган: **كك كۆردى كۆردى كراگو بۇنى** кәк кәрді кәрәғу јәзті — меҳнат ва машаққат кўрди-ю ўтовини орқасига юклаб олди.

كراگو

кўзәкў — косов. **كراگو اۆون بۇسا اۆك كېماس** кўзәкў узун болса әлік кўмәс — косов узун бўлса, қўл куймас. Бу мақол бола-чақаси кўп одам фаровон яшаши ҳақида гапирилади.

كۈشكە к ۆ ш і к ă — кичик кўланка.

كۈلۈكۈ к ۆ л ă к ۈ — қўшоёқ.

كۈلكە к ۆ л і к ă — кўланка, қалин соя.

چۈمۈلچى чумілі — чумоли (чигилча). Иссиқдан кўзи тиниб, боши айланган кишига چۈمۈلچى بۇلدى чумілі болді — дейдилар.

كۈپالى к ۆ п ă л і — капалак.

فەلان, فەيلان, فەيلان
СЎЗЛАР БЎЛИМИ

قارىزان қ а р і з а н — кўп яшаб, кучдан қолган, муккайган киши.

چىقان ч і п қ а н — жилон жийда. Чипқон яраси, қизилликда жилон жийдага ўхшагани учун шундай аталган.

قاراқан қ а р а қ а н — бир хил тоғ дарахти.

چىلمان اېش чул і м а н і ш — чувалган, чигал иш, чиқар жойи номаълум. Бу сўз аслида тўпланиб қолган сув демакдир (канжакча).

فەئلى, فەئلى, فەئلى
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تاتىندى سۈت т а т і н д і с у т — кўп сут.

سۈچىندى نانك س а ч і н д і н ă қ — сочилган, тарқалган нарса.

تۈزىندى نانك т а з і н д і ²⁸³ н ă қ — тийилган, ман қилинган нарса.

كۈزىندى تۈن к а з і н д і т о н — кўп кийилган тўн.

سۈرۈندى از су р у н д і э р — ҳар ердан сурилган, қувғин қилинган одам.

قۈرۈندى қ ۈ р і н д і — ҳар нарсанинг қириндисы.

²⁸³ Тазинді сўзи иккинчи томда тизинді шаклида учрайди. Биз бу ерда босма нусхага асосан тазинді шаклида бердик.

زُرْزَا zārēnzā — маҳсар уруғига уруғ дейилади.

سُزُنْدِي سُوw — кўп тинитиб тозаланган сув.
قَزَنْدِي تُوپراق — қазилган тупроқ.
بُوغُنْدِي — одамдан бошқа ҳайвонларнинг қову-

ғи, сийдик қоғи.
سَالِيْنْدِي اُتُنْ — сәлинді отуң — селлар ариқ четга чиқариб ташлаган ўтин.

سَالِيْنْدِي نَانْغ — сәлинді нәң — ташланган — ташландиқ нарса.
سَالُونْدِي — эркак кишиларнинг орқага осилти-
риб қўйган сочи. Асли سَالِيْنْدِي نَانْغ салінді нәң
иборасидандир. Бу доим осилиб-солиниб туради-
ган демакдир. Бу ўхшовсиз қўпол сўздир.

تَوْمُنْدِي سُوw — тамінді суw — томган сув, сув томчилари.
كۆمِيْنْدِي نَانْغ — кўминді нәң — кўмилган нарса.

ن د ی (н, д, и) ҳарфлари, яъни -инди қўшимчаси феъл-
ларга қўшилиб, уларни отга айлантиради. Ортиқ-
лик ёки ишланганлик маъносини билдиради. Бу
арабча فُعَالَه фуола шаклидаги сўзлар ўрнидадир.
Бу сўз шаклида иккинчи бир ҳол: ўтган замон
феълнинг қўшимчаси د (д) ва ی (й) билан феъл-
нинг буйруқ ҳолида сақланадиган узак ҳарфи
орасига ن н орттирилса, у вақтда бу сўз اِسْم
مَفْعُول исми мафъул мажҳул сифатдошга айла-
нади. سُوْزَتِي سُوْغِنِي суwнī сузтī гапидаги سُوْزَتِي
сузтī сўзига асл ҳарфи „з“ билан ўтган замонни
билдирувчи „д“ ва „и“ ҳарфлари орасига ن (н)
орттирилса, سُزُنْدِي سُوw сузундī суw формаси
ҳосил бўлади. Бу исми мафъул мажҳул сифатдош-
дир, яъни ҳаракат ўша исмга воқе бўлганини
англатади. Бошқа мен айтмаган сўзларнинг ҳам-
масини шунга қиёс қилиш керак.

فعللي ҒУЪЛУЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بۇستۇلى бустули — Рум исмалоғи, бун ийилади.
Ўзағи уч ҳарфлилар бўлими битди. Кейинги бўлим-
лар (учдан) ортиқ ҳарфли сўзлар учундир.

فعلل ҒАЪЛАЛ, فعلل ҒАЪЛУЛ, فعلل ҒАЪЛОЛ, فعلل ҒУЪОЛ
ВА فعلل ҒУЪЛУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بۇشغۇت бушғут — ҳунар ўрганувчи шогирд.
تارمۇت тармұт — тоғларнинг тепалик ва сойликлари.
تاغ تارمۇت كەچتىم тағ тармұт кәчтім — тоғларнинг
тепалик ва сойликларини босиб ўтдим.

تەگشۇت тәгшұт — ўрнига ўрин тариқасида бир нарс-
анинг бадали, қалбаки пул бериб, ўрнига яхшисини
олиш каби.

رابجأت рабјат — мажбурий иш, жарима. Масалан, бек
халқнинг ҳайвонларини тутиб, бекордан-бекор
(текинга) устига оғир юклар ортиб кетавериши
каби (канжакча).

چاбуغۇت чабуғут — тўшак.

قارشۇت қаршұт — тескарилиқ, қарама-қаршилиқ, зидлик.

قازغۇت қазғут — намунали жазо. Бошқалар ибрат олсин
учун халққа кўрсатиб бериладиган жазо.

قاشۇت қашұт — эл ва юрт тинчлиги учун икки шоҳ
орасидаги қовишиш, келишиш. Одамга قاشت
қашшут деб аташда ҳам шу маъно бор.

لۇچنۇت лұчнұт — қишлоқ халқидаги буғдой янчиш,
тозалаб олиш ва бошқа ишлар учун қўллари ва
ҳайвонлари билан ёрдам бериш, ҳашар (канжакча).

بۇچۇچ бұчұч — қайчи. У билан ҳар нарсани кесилади.

زُرُنْزَا з ә р ә н з ә — маҳсар уруғига уруғи дейилади.

سُرُنْدِي سُوۋ с у з у н д и с у ۋ — кўп тинитиб тозаланган сув.
قَرُنْدِي تَبْرَاق қ а з и н д и т у п р а қ — қазилган тупроқ.
بَغُنْدِي б о г у н д и — одамдан бошқа ҳайвонларнинг қову-

ғи, сийдик қоғи.
سَلِنْدِي اَتْنِك с ә л и н д и о т у ц — селлар ариқ четга чиқариб ташлаган ўтин.

سَلِنْدِي نَانِك с ә л и н д и н ә қ — ташланган — ташландиқ нарса.
سَلُنْدِي с а л у н д и — эркак кишиларнинг орқага осилти-
риб қўйган сочи. Асли سَلِنْدِي نَانِك с а л и н д и н ә қ
иборасидандир. Бу доим осилиб-солиниб туради-
ган демакдир. Бу ўхшовсиз қўпол сўздир.

تَمِنْدِي سُوۋ т а м и н д и с у ۋ — томган сув, сув томчилари.
كَمِنْدِي نَانِك к о м и н д и н ә қ — кўмилган нарса.

ن د ي (н, д, и) ҳарфлари, яъни -инди қўшимчаси феъл-
ларга қўшилиб, уларни отга айлантиради. Ортиқ-
лик ёки ишланганлик маъносини билдиради. Бу
арабча فُعَالَه фуола шаклидаги сўзлар ўрнидадир.

Бу сўз шаклида иккинчи бир ҳол: ўтган замон
феълининг қўшимчаси د (д)ۋا (й)билан феъл-
нинг буйруқ ҳолида сақланадиган ўзак ҳарфи
орасига ن н орттирилса, у вақтда бу сўз اِسْم

اسْمِ мафъул исми мафъул мажҳул сифатдошга айла-
нади. سُوۋنِي سُوۋنِي суۋни сузти гапидаги سُوۋنِي

сузти сузига асл ҳарфи „з“ билан ўтган замонни
билдирувчи „д“ ва „и“ ҳарфлари орасига ن (н)
орттирилса, سُرُنْدِي سُوۋ сузунди суۋ формаси

ҳосил бўлади. Бу исми мафъул мажҳул сифатдош-
дир, яъни ҳаракат ўша исмга воқе бўлганини
англатади. Бошқа мен айтмаган сўзларнинг ҳам-
масини шунга қиёс қилиш керак.

فعلل^۳ ФУЪЛУЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بستلى^۳ бустулі — Рум исмалоғи, бунӣ ейиладӣ.
Ўзағи уч ҳарфлилар бўлими битди. Кейинги бўлим-
лар (учдан) ортиқ ҳарфли сўзлар учундир.

فعلل^۳ ФАЪЛАЛ, فعلل^۳ ФАЪЛУЛ, فعلل^۳ ФАЪЛОЛ, فعلل^۳ ФУЪОЛ
ВА فعلل^۳ ФУЪЛУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بشفت^۳ бушғут — ҳунар ўрганувчи шогирд.

ترمت^۳ тармут — тоғларнинг тепалик ва сойликлари.
تاغ^۳ тағ тармут кэчтим — тоғларнинг
тепалик ва сойликларини босиб ўтдим.

تكشت^۳ тэгшут — ўрнига ўрин тариқасида бир нарса-
нинг бадали, қалбаки пул бериб, ўрнига яхшисини
олиш каби.

ربجت^۳ рабјат — мажбурий иш, жарима. Масалан, бек
халқнинг ҳайвонларини тутиб, бекордан-бекор
(текинга) устига оғир юклар ортиб кетавериши
каби (канжакча).

چبشت^۳ чабғут — тўшак.

قرشت^۳ қаршут — тескарилик, қарама-қаршилиқ, зидлик.

قزعت^۳ қізғут — намунали жазо. Бошқалар ибрат олсин
учун халққа кўрсатиб бериладиган жазо.

قاشت^۳ қашшут — эл ва юрт тинчлиги учун икки шоҳ
орасидаги қовишиш, келишиш. Одамга قاشت^۳
қашшут деб аташда ҳам шу маъно бор.

لجنت^۳ лучнут — қишлоқ халқидаги буғдой янчиш,
тозалаб олиш ва бошқа ишлар учун қўллари ва
ҳайвонлари билан ёрдам бериш, ҳашар (канжакча).

بچغوت^۳ бічғуч — қайчи. У билан ҳар нарсани кесилади.

بۇدراج Будрач — ябоқулар каттасининг исми. بکچ
بکچ Арслан тэгін — Бакач арслон
текин замонида уни мусулмонлар асир қилган
эдилар.

يۇرگۇچ Юргуч — қиличга ўхшатиб юпқа қилиб ишлан-
ган энлик ёғоч. У билан ўчоқдаги нонни айланти-
риб турилади.

بۇسكاج Бускач — юқа нон.

تۇتماچ Тутмач — туркларнинг машҳур овқати. Бу овқат
Искандар Зулқарнайнга нисбатли овқатдир. Шун-
дайки, Искандар зулматдан чиққач, озиқлари ка-
майиб қолган одамлар очликдан кўрқиб, унга:
бизни оч қўйма, оч тутма мазмунида تۇتماچ
бизни тутма ач, қўйиб юбор, бизлар юртимизга
кетайлик деганлар. Искандар билимдонлар билан
кенгашган ва улар шу овқатни тайёрлаганлар. Бу
овқат гавдага қувват бериб, юзни қизарттирар,
тезда ҳазм бўлмас эди. Бу овқат ейилгач, суви-
дан ҳам ичилар эди. Турклар бу овқатни кўргач
тутма تۇتماچ деб атадилар, Асли تۇتماچ
ач, яъни „оч тутма“ демакдир. Икки | а тушири-
либ, تۇتماچ тутмач бўлган. Бунинг маъноси ўзининг
ни оч тутма, шу овқатни тайёрлаб е“ демакдир.

تۇتغۇچ Тутғуч — дастлабки овқат.

تۇдріч Тудріч — гўнг (арғуча).

талғуч — юк ва арқон ўртасига киритиладиган
бир ёғоч; у билан арқонни бир неча марта бура-
лади, арқон тортилиб, юк таранг, қаттиқ бўлади
ва юк ҳеч қаёққа оғмайди.

تۇغاچ Тугач — Мочин мамлакатининг оти. Бу мамла-
кат Чиндан тўрт ойлик йўл узоқдадир. Чин аслида

учтадир: 1) Юқори Чин—бу Шарқда бўлиб, бунга **تَفْخَاجْ** Тавғач дейилади. 2) Ўрта Чин, бунга **خطای** Хітај дейилади. 3) Қуйи Чин, бунга **برخان** Бархан дейилади ва у Қашқардадир. Лекин ҳозир Тавғачни Мочин, Хитойни Чин деб юритилади.

تَفْخَاجْ та в ғ а ч²³⁴— уйғур. У „тат“ дир. Улар Чин, яъни Тавғачда яшайдилар. Ҳар бир эски ва катта нарасага **تَفْخَاجْ اَذِي** тавғач азї дейдилар. Бу арабча **عادي شي** иборасига ўхшашдир. Шоҳларнинг **تَفْخَاجْ خان** Тавғач хан дейилиши ҳам шундан-дир. Катта ерлик эски хон деган маънодадир.

تَت تَفْخَاجْ т а т та в ғ а ч — форси ва турк демакдир. Биринчи сўз **تَت** тат—форси, иккинчи сўз **تَفْخَاجْ** тавғач — турк ўрнида қўлланади.

Менинг наздимда мен айтган изоҳ тўғрироқдир. Ислои улкаларидаги машҳур ва муносиб тушиниш шудир. У ерларда ҳам шундай. Ҳар иккиси ҳам яхши.

تَفْخَاجْ يَداسي тафғач јудаси — барги савсан гулининг баргларига ўхшаш бир дарахт. Уни дори сифатида ишлатадилар.

سَرَقْچ с а р қ а ч — ёввойи сачратқи жинсидан бўлган бир ўсимлик.

سُرَقْچ с у р қ а ч — лук дейилган дарахтнинг сиқиб олинган шираси. У билан қилич, ханжар ва катта пичоқларнинг дасталари бириктирилади.

سَرِنِچ с а р і н ч — ёғочдан ясалган челақ.

سَغْدِچ с а ғ д і ч — дўст, ўртоқ.

²³⁴ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Б. Аталай бир мунча тузатиш киритган. Ўлимизда бошқа нусха бўлмагани учун, биз ўзича қолдирдик.

سُغْدِچ с у г д і ч — қишда одамлар ўртасида навбат билан
ўтказиладиган зиёфат, тўкма.

سَفْدِچ с а в д і ч — новдалардан тўқилиб, ичига мева соли-
надиган нарсa, сават.

سَنْكِچ с ѐ н к ä ч — финдиқ ёнғоғи катталигидаги ширин
олма, қизил ва оқ бўлади.

قَتِچ қ а т қ і ч — чаён каби чақувчи бир нарсa (арғуча).

قِسْغَچ қ і с ғ а ч — қисқич, омбир.

قُسْغَچ қ у с ғ а ч — кичик қора жонивор, одамни тишлайди
(ўғузча).

قُشْغَچ қ у ш ғ а ч — чумчуқ.

كَرْبِچ к ә р п і ч — кирпич, ғишт. بَشِغْ كَرْبِچ б і ш і ғ к ә р п і ч —
пишиқ ғишт.

كِرْتِچ к і р т у ч кіші — хасадли ва ёмон хулқли киши.

بَشْتَرُ б а ш т а р — ўроқ (арғуча).

بَکْتُرُ Б ә к т ў р — эркаклар исми. Асли بَکْ تَرُ б ә г
тур—доим ўрнингда тур, кўп яша демакдир.

بُکْتِرُ б ö к т і р — тоғлардаги баланд-пастлик ер. Шеър-
да шундай келган:

أَغَا بُکْتِرُ اَزَا يُرْدِمُ   بَرَقْ يَاقِبْ قَبَا كُرْدِمُ
أَنِي بِلِيبْ تَقِي بُرْدِمُ   يִکَلْ يَاغِي تُرِي تُغْدِي

Аға бөктірі үзә јүрдім,
Баріқ јақіб қіја көрдім,
Ані біліб тақі бардім,
Түгәл јағі төрі туғді.

Тоғнинг баланд ерларига чиқдим, узоқдан бир қо-
ра кўрдим, душман қораси эканини таниб, турган
еримда тўхтаб қолдим. Душманнынг түзони кўта-
рилди.

[Тоғнинг юқори чўққиларига чиқдим. Йироқ (узоқ)қа боқиб бир қора кўрдим, уни аниқлаб яна бордим. Душман чанги ҳамма ёқни босиб кетди].

بَلْدِرُ балдїр — тоғ бурнига ўхшаш кўтарилиб чиққан нарса. تاغ بَلْدِرِي тағ балдїрї — тоғ бурни.

بَلْدِرُ اوغۇل балдїр, оғул — ўгай ўғил.

بَلْدِرُ قِيز балдїр қїз — ўгай қїз.

بَلْدِرُ تَرِيغ балдїр тарїғ — аввал баҳорда ҳайдалган, ишланган экин. Энг серунум экин шудир. Ҳар бир нарсанинг ҳам олдин қилинишига بَلْدِرُ балдїр дейилади.

بَلْدِرُ قُوزِي балдїр қозї — эртаги қўзи. Бу тўрт сўзнинг ҳаммасида ب б қалин, қаттиқ талаффуз қилинади.

بَلْدِرُ بُلْدُر бұлдур - булдур: تاش قۇدۇقا ئۈشْتِي بُلْدُر بُلْدُر اَتِي: таш қузуққа тўшти, булдур-булдур эттї — қудуққа тош тушди, булдур-булдур товуш чиқарди.

بُلْدُر бұлдїр — бултур (ўтган йил).

بُلْغار Булғар — турк шаҳарларидан машҳур бир шаҳар.

تۇلفِر тўлфїр — парда. Хотинлар пардаси. Бун ипакли газмоллардан ишланади.

چَالْدِرُ چَالْدِرُ чалдїр-чалдїр: اوق كېشتا چَالْدِرُ چَالْدِرُ اَتِي: оқ кїш-тā чалдїр-чалдїр эттї — ўқ ўқдонда „шалдир-шулдир“ этди. Қуруқ хашакка шамол текканда чиқадиган товушга ҳам шу сўз қўлланади.

جَمْغُر Јамғур — шалғом. جَمْغُر Јамғур талаффузи ҳам бор. Бунда غ ғ билан م м ўрин алмашгандир.

سِرْكَر سёркār — йўлтўсар, ўғри (қарлуқча).

قَنْدِر қандїр — ошлашга ярайдиган тери, гўштан шилиб олингандан кейин гўшт устида қолган юпқа пўст.

كِسْتَر кїстәр — сопол (уч тилида).

كشمر كәшмәр — турк мамлакати чеккасидаги бир ша-
ҳар. Уни худо ёрлақагур Сулаймон пайғамбар қур-
ган эди.

مندار мандар — дарахтларга ўралиб, кўпинча дарахт-
ни қуритадиган ўсимлик, ишқ печак (ўғузча).

بردوز бурдуз — полиз, боғ, бўстон. Бу сўз асл турк-
ча эмасдир.

بالدیز балдиз — хотиннинг синглиси. Эрнинг сингли-
сига балдиз дейилмайди, сингил дейилади.

ترماز тармаз — бодринг.

قوتسوز қутсуз — иши орқасига кетган одам. Мақолда
шундай келган: قوتسوز قوتسوز قوتسوز قوتسوز қутсуз
қузуғқа кірсә, қум жағар — бахтсиз қудуққа кирса
қум ёғар. Суви қурийди. إذا اقبل اقبل وإذا ادبر ادبر
қутсуз ибораси каби.

قيرقیز қирқиз — бир турк қабиласи, қирғиз.

قالبوز қалбуз — бир ютум, бир луқма нарсa. قلبلادي
қалбузладі нәңні — нарсани қултумлади, ютди.

قندوز қундуз — қундуз; сув ити, қундуз.

قندوز قير قندوز қaлpі — қундуз ҳайвонининг мойғи-
дан олинадиган дори.

كندوز кундуз — кун ёруғи, кундузи.

مندوز мундуз — аҳмоқ одам. Мақолда шундай келган:

نجا موندوز ارسا ايش اذكو
نجا اكرې ارسا بول اذكو

Нэчә мундуз әрсә әш әзгү,

Нэчә әгрә әрсә јол әзгү.

Ёлғизликдан кўра қанча ахмоқ бўлса ҳам, ҳамроҳ яхши. Чўлда боши оққан томонга кетгандан кўра, қанча эгри, қинғир-қийшиқ бўлса ҳам, йўл яхши. Чунки [йўлсиз мақсадга етиб бўлмайди] йўл орқалигина мақсадга етилади.

مُنْدُوزْ мундуз : مُنْدُوزْ أَقْوَنْ мундуз ақин — оқувчи сел.

مُنْدُوزْ мундуз : مُنْدُوزْ يَرْيَا اَتْ мундуз jor'ga at—ёлғиз йўрғаси бор от, чопишда тенги йўқ от.

بِجْغَاسْ бичғас — одамлар орасидаги ваъда, ванд. Шеърда шундай келган:

بِجْغَاسْ يَتِيكْ قَلَزْكَرْ   اَنْدَكِي يِمَا بَرُوَزْكَرْ
خَانْدِيْنْ بُسْتْ تَلَزْكَرْ   يَسْمِيْلْ جُمْلْ تَرْكَشُوْرْ

Бичғас битик қилурлар,
Эндкә] јама бәрүрләр,
Хандан басут тиләрләр,
Басмил чумул тиркәшүр.

Якобу жангига ҳоқонни ёрдамга чақириб айтади. Бизнинг одамлар подшога қаршилиқ қилмаслик учун муоҳада ёзадилар. Ҳозир Басмил ва Жумул қабилалари биз билан урушмоққа йиғилдилар. Ҳоқон уларга етишди, ҳатто уларнинг қонларини тўкди ва асир қилди.

[Келишув — аҳднома ёзишди, қасам билан (битимни) мустаҳкамлайдилар. Хондан ёрдам истайдилар. Басмил, Жумуллар (жангга) тўпланишди].

Эслатма. يَسْمِلْ сўзи бу ўринда икки хил берилди. Китобда يَسْمِلْ шаклида учрайди. Лекин унинг тўғриси يَسْمَلْ басмил дир. Шунинг учун транскрипцияда унинг тўғри шакли (басмил) олинди.

بَكْمَسْ бэкмәс — шинни (ўғузча).

- قرباش آر қ і р б а с э р — бошининг сочлари тўкилиб, бошқа чиқмайдиган бўлиб қолган киши.
- يۇرباش ايش J у р б а ш і ш — чувалган иш. Учини билиб бўлмас ларажада чалкашиб кетган иш.
- بترش سۇف бат р у ш с у в — лойқа сув. Хаамири кўпайиб, суви озайган хамир овқатга ҳам бу сўз қўлланади.
- بلغاش бу л ғ а ш — етиб келган душман хавфидан одамлар орасида қўзғалган шов-шув, ваҳима.
- ترگاش т і р ғ а ш — ариқчалардан келиб, водида тўпланиб қолган кўлмак сув.
- چۇلбуш چۇلбуш чу л б у ш — кийим ва қўлларга теккан мева шираси.
- سارماش سارماش с а р м а ш — бир нарсанинг бир нарсага ўралиши, аралашиши. Бирон қўзғолон натижасида одамларнинг баъзиси баъзисига аралашишига سارماش بولدي сармаш болдї дейдилар.
- سۇسۇش سۇсۇш су в с у ш — буғдой сувининг, шароблик қуввати кетгандан кейинги сувлик ҳоли. Сув қўшилган айронни ҳам шу ном билан аталади.
- قاتлش қ а т л і ш — сувларнинг қулоқ бошида қўшилиши. Бунга سۇف قاتلشتي су в қ а т л і ш т і — дейилади.
- قاتмиш قاتميش Қ а т м і ш — эрлар исми.
- қиртш қ і р т і ш — одам ва бошқа нарсалар юзининг ранги. كۈكۈلك قۇرۇلغۇ كۈش كۈرۈكۈك қ і р т і ш л і ғ к і ш і — юзининг ранги чиройлик одам. Jэр қ і р т і ш і — ер қобиғи, юзи. Лекин бу сўз ҳар нарсанинг ҳам юзига нисбатан қўлланавермайди.
- қарғш қ а р ғ і ш — қарғиш, лаънат. تۈكرې قۇرغشى تۈكرې қ а р ғ і ш і а н і ц ў з а — худонинг лаънати унга (бўлсин). Бу сўз баъзан сифат маъносида ҳам қўл-

ланади. قَرغِش كِشِي қарғиш кіші — лаънатланган, малъун киши.

قَلْدَش қолдаш — яқин. Бу сўз кўпроқ катталарнинг бо-
лаларига қўлланади.

كِرْدَاش кирдәш — бир ҳовлида турувчи қўшни.

بُورباغ бурбағ — ишни кечиктириш, кейинга суриш.

بِرْقِیْг — от ва эшакларнинг бурнидан нафас олиш-
билан хириллаши, пишқириши. اَتْ بِرْقِیْг ат бірқі-
ғі — от пишқириши.

بورقۇغ бурқуғ — тери ва бошқаларнинг йиғилиб қолиши.

بَاشْلاغ башлағ — буш, бекор, ташландиқ. بَاشْلاغ نَانْگ

башлағ нәң — ташландиқ нарсa. بَاشْلاغ يَلْقِی башлағ
јілқі — буш, бойланмаган, ўз бошига юрган ҳай-
вон.

بِغْرِیг біғріғ — тиқиб тўлатилган қоп ва меш.

تابْلاغ таблағ — розилиқ, мувофиқ топишлиқ. بُو ایشْ دا

бу ішта сәнїң таблағїң бар-
му — бу ишда сенинг розилигинг борми.

تابْزۇغ табзуғ — топишмоқ. تَبْزُغْ تَبْزُدم

дїм — мен ундан бир топишмоқни сўрадим.

تۇتْسۇغ тутсуғ — васият; تَتْرُدم مَن

тутсуғ тутуздїм — мен унга васият қилдим.

تارتِیг тартіғ — эгар қайиши.

تارتِیг тартіғ — хон ўзида пайдо бўлган бир иш учун
атрофдагиларни чақиритиши, тортиши. تَرْتِیجِی

بَگْدَیг бзгдән тартіғчі кэдї — бекнинг чақирувчиси
келди, демакдир.

تۇرْقۇغ турқуғ — ишда уялиш. اَلْ مَنْدَن تَرْقُغ بَلْدِی

дән турқуғ болдї — ўзидан ўтган бир иш учун у
мендан уялди.

تُغْرَاغُ туғрағ — хоннинг муҳри (тўғузчадир). Туркла билмайдилар, мен ҳам бу сўзнинг аслини билмай ман.

تُغْرَاغُ туғрағ — шоҳ томонидан жанг вақтида аскар ларга берилиб, тинчликда қайтариб олинадиган от

تِلْدَاغُ тилдағ — бўҳтон, туҳмат. اَلْ اَنْكُرْ تِلْدَاغُ قَلُوْرُ о адар тилдағ қилур — у унга бўҳтон қилади. Бу сўзнинг форсичаси بَهَانَه баҳона²³⁵ дир.

تُغْسُغُ туғсуғ: كُوْنُ تُغْسُغُ кун туғсуғ — кун чиқиш шарқ.

بَتْسِغُ батсїғ: كُوْنُ بَتْسِغُ кун батсїғ — кун ботиш, ғарб.

تَلْقِغُ талқїғ — тоғларнинг туташган, учрашган ери.

تَلْقِغُ талқїғ — ишда сусайиш, кейинга силташ.

تُمْلِغُ тумлїғ — совуқ, совиш. Шеърда шундай келган:

تُمْلِغْ كَلْبَ قَبْسَدِي   قَتْلُغْ يَانِغْ قَبْسَدِي
قَرَلْبَ اَزْ نَ يَسَدِي   اَتْ يَنْ اَشْبَ اَمْرِشُورْ

Тумлїғ кәлиб қапсадї,
Қутлуғ јажїғ тәпсадї,
Қарлаб ажун јапсадї,
Эт јін ушуб әмрішүр.

Совуқ келиб ҳамма ёқни қоплади. У баракатли ёзга ҳасад қилиб, қор ёғдирди. Қор бутун ерни қоплай деб қолди. Кишининг баданлари увишиб қалтирайди, гўё баданда чумоли юрганга ўхшайди. [Совуқ келиб қоплади. Қутлуғ ёзни ҳайдади. Қор дунёни қоплаб олди. Кишининг баданлари увишиб қалтирайди.]

²³⁵ Текстда шундай, аммо арабча изоҳга тўғри келмайди; эҳтимол котиб хатоси билан بَهَانَه ўрнига بَهَانَه ёзилиб қолган бўлса,

Бу ердаги تۇملۇق тумлуғ сүзининг асли تۇم тумдир.
 تۇملۇق 01уқ 1узі тумлуғ — үликнинг юзи
 .совуқ. Ўлгандан кейин яқинлар ҳам ундан юзла-
 рини ўгирадилар.

سىرتىغ سіртіғ — сезиш, пайқаш. Сўзловчининг сўзидан
 ҳаммасини эмас, баъзи мақсадларни сезиб олиш.
 مەن بۇ سۆزدەن سىرتىغ بۇلدىم мэн бу сөздән сіртіғ бол-
 дім — мен бу сўзнинг моҳиятини, сирини сезиб
 олдим, демакдир.

ساجلىغ سачліғ: ساجلىغ эр — сочлик одам,
 сочи ўсиқ одам.

سارىغ сарсіғ — сассиқ, ёқимсиз, қўпол. سوز سارىغ
 сарсіғ соз — сассиқ ва дағал сўз. Қўпол иш ва
 қўпол юришга ҳам бу сўз қўлланилади.

سىزلاغ сізлағ — тиш зирқираши. Совуқ сув ичганда,
 музни тишлаганда бўладиган ҳол.

سىغزغ сіғзғ — махси тикишда чок орасига қўйилади-
 ган чарм.

سىغزغ сіғзғ — икки нарса орасини бирлаштириш.

سىغزاغ сіғзағ: — تېش سىغزاغ тїш сіғзағі — тиш ора-
 сидаги очиқлик.

ساغلىغ сағліғ — саноқли нарса. Асли ساغلىغ дир.

سۇغلاغ суwлағ — сув йўли, молларнинг сув ичадиган
 жойи.

سۇغلاغ Суwлағ — бир жой номи.

قۇتلۇغ қутлуғ: قۇتلۇغ نانك қутлуғ нэң — ҳар бир
 муборак нарса. Эркак кишилар ҳам шу исм билан
 аталади.

قارشاغ қаршағ — тўн кенглиги. انك قارشاغ анің
 қаршағі көр — унинг чопонининг кенглигини кўр.

- قۇرشاغۇ қ у р ш а ғ — белбоғ, боғ, урама. قۇرشاغى 5w
құршағи — юнгдан тўқилган, ўтов устини боғлана-
диган жияк. Ўтов жияги, арқони.
- قۇشلاغۇ қ і ш л а ғ — қишланадиган жой. قۇشلاغۇ
ёз кёз ёр қішлағ — ўз ишини ўзи қилиб, бошқа-
га топширмовчи одам. Тоғдаги кунгай томонга
жойлашган одам кабидирким, у ерда ўт кўп, қор
оз бўлади. [У ерда экин яхши битади].
- مان قۇشلاغۇ М а н - қішлағ — ўғузлар мамлакатадаги бир ер номи.
قۇشлаغۇ қ у ш л а ғ — қушлар кўп бўладиган жой. У ерда
ов қилинади.
- قۇرقاغۇ қ а р қ а ғ — ўтсиз ва сувсиз жой, қақроқ.
- قۇلىغۇ ар қ у л с і ғ ё р — қилиқлари қулга ўхшаган, қулси-
мон одам.
- قۇرداغۇ н і ж д а ғ — қайроқ тош (икки жағ орасидаги ;
ж ҳарфи бўлади.)
- بۇتراقۇ б а т р а қ — учига махсус ипаклик осилган ёғоч-
ки, асқар жангда шу билан ўзини белгили қилади.
- بۇجناقۇ б у ч ғ а қ — Ер қутри (глобус ва картада ернинг
ўртасидан кесиб ўтган чизик), шундан олиб
بۇجناقى 13р бучғақі — ер қутри дейилади.
- بۇجناقۇ б у ч ғ а қ — бурчак ва шунинг кабилар.
- بۇجناقۇ б у ч ғ а қ — сўйилган мол почаларининг териси.
Ундан оёқ кийими, чорик ишланади.
- بۇхсуқۇ б о х с у қ — асирлар ва жинойтчилар бўғинига со-
линадиган темир занжир, кишан. Бу сўзнинг بۇخسۇق
боғсуқ талаффузи ҳам бор. Бунда خ (х) билан غ
(ғ) алмашинади. Арабча خُتْر، غُلْر каби.
- اخشۇقۇ بۇخسۇق а х с а қ - б у х с а қ — оқсоқ ва чўлоқларга жуфт

ҳолда **اَحْسَقُ بُخْسَقُ** ахсақ-бухсақ дейилади. Ҳар
иккиси қўшиб айтилади.

بَدْرُقُ Бадруқ — эрлар исми.

بَارِجُقُ Барјуқ — Афрасиёб бино қилган шаҳар. **يَزْنُ** Бухтун Нассар ўғли **بَيْرُنُ** Байзанни шу ша-
ҳарга қамаган эди²³⁶.

بُرْجُقُ бурчақ — лўвия.

بُرْجُقُ бурчақ — дона, тер донаси. **تَرَّ بُرْجُقْلَنْدِي** тэр
бурчақланди — тер доналаңди, дона-дона тер чиқди.

بُزْلُقُ бузлуқ — музхона. Муз сақланадиган жой.

بَسْرُقُ басруқ — оғир нарсалар, босириқ. Мақолла
шундай келган:

يِرْ بَسْرُقِي تَاغ. بُلُونْ بَسْرُقِي بَاكْ

Јёр басруқі тағ,

Бузун басруқі бәг.

Ернинг оғирлиги тоғ билан, халқнинг оғирлиги
беклар билан. Бу мақол Ер тоғ билан тинч тура-
ди-ю, халқ беклар билан тинч туради, чунки улар
йўлга соладилар, деган маънода қўлланади.

بَشْتُقُ ارْ башнақ эр — совутсиз, қуролсиз, қалқонсиз,
бошқасиз яланғоч киши.

بَشْمُقُ башмақ — тўпик (ўғузча).

بَغْمُقُ боғмақ — кўйлак боғичи.

بَغْمُقُ боғмақ — бўйин тумор. Тилла ва бошқа нарса-

²³⁶ I том, 318-бетда бу сўз Байзан тарзида берилган. Тарихий асарларда
бу сўз батзан, байзан, бажзан шаклларида ҳам учрайди. Бу ерда Мах-
муд Кошғарий Бухтун Нассарнинг қамалиш сабабини кўрсатмаган. Тарихий асар-
лар маълумотига кўра, у Афрасиёб қиз билан яширин алоқа қилган экан.

лардан ясашиб, ҳар хил қимматбаҳо тошлар в
марваридлар қадалган, келинларнинг бўйнига тақа
диган зийнат асбоби.

بَلَّحَىْ балчїқ — балчик, лой (ўғузча).

بُلْغَاق булғақ — душман келишидан одамлар орасид
пайдо бўладиган шовқин-сурон.

بُلْغَاق Булғақ — эрлар исми. Шеърда шундай келган

بُلْغَاقُ اَكْشُ بُلْسا قَجْنٌ يَلِكْنَكُ يَتَارُ
يَنْكَشَقُ تَلِمَ سَيْرُبْ اَنِي نَمَعُ قَتَارُ

Булғақ ӧгүш болса, қачан билгиң жэтәр,
җаңшақ тәлим сәйраб анї тамғақ қатар.

Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди ва тўғри йўлни
тополмай қолади. Беҳуда сўзлар кўпайиб кетса,
оғиз қуриб, жағ қайишади. Бу мақол. ўйлаб сўз-
лашга ундалиб айтилади.

تُبْرَاق тубрақ — тупроқ.

تَبْلُوق таблуқ — ер ёрилиши.

تَتْغَاق тутғақ — душманнинг олдинги айғоқчиларини
қўлга олиш учун кечаси кезувчи айғоқчи отряд.

تَرْتُق тартуқ — Яғмоларнинг бир шаҳарининг номи.

تَارْغَاق тарғақ — тароқ.

تُورْلاق турлақ — ҳар бир ориқ ҳайвон; одам улғайиб
заифлашганда ҳам تَرْلاق турлақ дейилади.

تَرْمَاق тармақ — йиртқич қуш ва ҳайвонлар тирноғи.

тармақ: قَرْغَاقُ تَرْمَاقِي қарғақ тармақї — бир
хил ўсимлик номи.

تُوزْلاق тузлуқ — тузлуқ, туз идиши.

تَغْرَاق туғрақ — бобил толи.

تَغْرَاقُ اَوْ تіғрақ әр — чаққон, ғайратли одам. Шеърда шундай келган:

اَغْرَاقُ اَرِي تَغْرَاقُ يَمِي اَنِكَ اَغْلَاقُ
سُونِي اَزَا سَغْرَاقُ يَرِي تَقِي اَغْلَاقُ

Уғрақ әрі тіғрақ јәмі анің оғлақ,
Сүті ұзә сағрақ јәрі тақї ағлақ.

Уғроқларнинг одамлари ғайратли, уларнинг ейди-
ган овқатлари уғлоқдир. Қимиз тоғоралари устидан
коса аримайди. Ҳолбуки, ерлари қурғоқ, унумсиз-
дир. Уларнинг мардлиги, сахийлиги мақтарлидир.

تَغْشَاقُ туғсақ — бева хотин. Кўпинча تُولُ تَغْشَاقُ тул

туғсақ равишида икки сўзни қўшиб қўлланади.

تَغْرَاقُ тағрақ — тезлик. تَغْرَاقُ كَلْ тағрақин кәл —

тезлик билан кел. Бу сўз сифатдош вазифасида
ҳам қўлланади. تَغْرَاقُ اِبْشَاقُ тағрақ ішчї — тез
ишлайдиган ишчи каби.

تَغْلُوقُ тоқлуқ — тўқлик.

تَغْلُوقُ туқлуқ — кал, бошидаги туки йўқ киши. Шох-
сиз ҳайвонга ҳам бу сўз қўлланади.

تَلْغُوقُ талғуқ — мих. У кетмон ва бел дасталарини
мустаҳкам тутиш учун қоқилади.

تَمْشُوقُ тумшуқ — қуш тумшуғи.

تَمْغَاقُ тамғақ — томоқ, бўғиз.

جَخْشَاقُ јахшақ — тоғ чўққиларидаги тошлоқ жой. Ма-
қолда шундай келган:

جَخْشَاقُ اَزَا اَنْتَ بَلْمَاسُ
جَغْرُقُ بِلَا اَنْتَ بَلْمَاسُ

Јахшақ ұзә от болмас,
Јақрақ билә увуғ болмас.

Тоғлар чўққисидаги тошлоқларда ўт бўлмайди.
Шунингдек, калларда уят бўлмайди.

جَحْشَاقُ Ја х ш а қ — қуритилган мева. Ўрик, узум ва бошқаларнинг қуритилгани (қарлуқча).

جار جَرْمَقُ Јар Јар ма қ — кичик болалар; бу иккала сўз бирликда ишлатилади.

جَمْرَقُ Јам ра қ : جَرْمَقُ Јар Јар ма қнинг бошқа бир шакли.

جَغْرُقُ Ја ғ р у қ . Ј э р — тепилган қаттиқ ер.
جَقْمَاقُ چا қ ма қ — ўт ёкиш учун ишлатиладиган чақмоқ тош. Бу сўз ҳам масдар, ҳам отдир. Арабча جَمْدُ السُّيْدَانِ сўзидан جَمْدُ السُّيْدَانِ сўзидан جَمْدُ السُّيْدَانِ сўзи ясалгани каби.

جَلْبَقُ Јал ба қ — ифлос, кир. جَلْبَقُ اِبْسِ Јалбақ іш—аралаш иш, чалкаш, чигал иш.

جُمُغُ قُ ч у м ғ у қ — оёқлари ва тумшуғи қизил, қанотлари оқ парми қарға. Ўғузлар غ (ғ) ни тушириб جُمُغُ قُ чумуқ дейдилар. Ҳар бир غ (ғ) ли отларда ёки тўрт ҳарfli ك (к), غ (ғ) ли сўзларда ҳам, ك (к), غ (ғ) ни туширадилар.

جُمُغُ قُ Јум ғ у қ — чақимчи. جُمُغُ قُ اَرُ Јумғуқ эр — ёлғончи ва икки юзлама киши.

بَشَقَاقُ ба ш ға қ — икки соннинг тепа қисми.

سَبْلَقُ са пл і қ — қилич ва пичоқлар сопиға яроқли нарсa. Ҳар нарсанинг дастасини سَبْلَقُ сапліқ — соплик дейилади.

سَجْنَاقُ са ч ға қ к і ш і — молларни сочадиган одам.

سَجْنَاقُ с і ч ға қ — чичқоқ. Бу сўз қондадан четдир. Қондага кўра, охирги ق (қ) ўрнида ن (н) бўлиши керак эди, чунки ишнинг кўп марта лаб бўлишини

билдирувчи сифатлар охири ن (н) билан тугайди.
 اَزْغَانْ озған ат гапидаги اَزْغَانْ озған сўзи
 озаған—ҳаммадан ўзиб кетадиган маъносидадир.²²⁷
 اَلْ اِيْشْ قِيْلْغَانْ اَلْ ол іш қілған ол—у кўп иш
 қилувчи каби.

سُسْغاقْ сусғақ—сув ва сув каби нарсаларни ботириб
 оладиган асбоб. Қарлуқ, қипчоқ ва бутун кўчман-
 чилар тилида шундай.

سُسْغاقْ суғдақ—Баласоғунга жойлашган бир қавм,
 улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги суғддан
 бўлиб, кейин турклашиб кетган одамлар.

سَغْرَاقْ сағрақ²²⁸—сув ва бошқа нарсалар ичиладиган
 идиш, коса. سَاغْرَاقْ قَا تَكْبِرْ saw'ın saғраққа
 тәгир—ширин сўз билан одам шоҳлар косасидан
 сув ичади, яъни улар ҳурмат топади.

سِرْمَاقْ сїрмақ—эшакнинг тўқими.

سُغْنَاقْ суғнақ—ўғуз шаҳарларидан бири.

سَغْلِقْ сағлиқ—боқиш, аслида соғишдир (ҳайвонлар
 ҳақида).

سُغْلُقْ суғлуқ—дастрўмол.

سَقْلِقْ сақлиқ—ишда ҳушёрлик, айғоқлик.

سُقْلُقْ суқлуқ—суқлик. Овқат, мол ва бошқалар
 устида оч кўзлик.

قَبْغَاقْ қапғақ—қопқоқ.

²²⁷ Бу ерда Маҳмуд Қошғарий I том, 135-бетда берган қондасини унутган-
 дир. У ерда шундай ёзган эди: ишнинг кўп марта ишланганини билдирувчи
 сифат сўзларнинг охири қондага кўра н билан тугайди. Кўпчилик ўғуз ва қип-
 чоқлар шундай сифатлар охиридаги ن (н) ни ك (к) га алмаштиради-
 лар. Шунга кўра, бу сўз ўғузчадир.

²²⁸ Сағрақ сўзи изоҳида бир оз аниқсизлик бор. Мақолдаги маънога
 кўра, сағрақ шоҳларга хос косадир. Биз ўзича қолдирдик.

قَبْجَقُ қа п ч а қ — сув (ариқ) тармоқларининг бир-бирига
бирлашадиган, тўқнашадиган жойи.

قَدْرُق қа д р а қ — тоғнинг букилган, сойлик жойлари.

قَتَّ قَدْرُق қат—кадрақ—букри ва эгри нарса.

قُدْرُق қ у д р у қ — бутун ҳайвонларнинг қуйруғи, думи.

آت قُدْرُق қў қўруқ — қўй қуйруғи. قَوِ قُدْرُق қў қўруқ — отнинг думи.

Шеърда шундай келган:

قَدْرُقُ قَتِغُ تَكْدِمِزْ تَنْكِرْبِكُ اُكْشِ اُكْدِمِزْ

كَمْشِبُ اَتِغُ تَكْدِمِزْ اَلْدَبُ بِنَا قَجْنِمِزْ

Қудруқ қатіг тўгдіміз,

Тэнріг өгүш өкдіміз,

Кәмшіб атіг тэкдіміз,

Алдаб јана қачтїміз.

Отлар думини қаттиқ қилиб тугдик, тангрига кўп
ҳамд ўқидик, яъни кофирларга ҳужум қилишда
такбир ўқидик. Узангига қаттиқ босиб ҳужум
қилдик, орқамиздан эргашинглар деб, уларни ал-
даш учун қочганга ўхшаб чекиндик.

قَدْرُق қ у д р у қ — قُش قُدْرُق қўш қудруқ — қўш қуйру-

ғи. Мақолда шундай келган: قَمَّ يَزُبُّ قَدْرُقْنَا بِحَكْ

سِمَا Тоқум* јўзуб қудруқта бичак сїма — мол те-
рисини шилиб олингач, думида пичоқни синдирма.

Бу мақол қуйидаги арабча мақолга ўхшайди:

شَوِيْ اَخْوَكْ خَتِيْ اِذَا اَنْضَجَ رَمَدٌ

قَدْرُق қ у д р у қ — қуйруқ (орқа йўлдан киноя). قُدْرُق қў қўруқ — қўйруқ

اَتَكَانْ كَشِيْ қудруқі өтгән кіші — орқа йўли кенг
киши.

بَزَب сўзи босма нусхада بَزَب тарзида янглиш кетган экан, Басим Аталай
тўғрилаган. Биз ҳам шу асосда тўзатдик.

قَرَساق қ а р с а қ — тулкилар жинсидан бұлган бир ғай-
вон. Унинг оқ, ўсиқ почасидан пўстин қилинади.

قَرَلق қ а р л у қ — турклардан бир гуруҳи. Улар кўчман-
чи бўлиб, ўғузлардан бошқа, улар ҳам туркмандир.

قُرلِق қ у р л у қ — қимизни пишитиш учун ишлатилади-
ган идиш; меш.

قَرناق Қ а р н а қ — ўғуз шаҳарларидан бири.

قَرناق қ а р н а қ : قَرناق آر қарнақ эр — қорни катта
киши.

قِرناق қ і р н а қ — жория, чўри. Ябоку, қой, жумул,
басмил, ўғуз, ямоқ ва қипчоқлар сўзи.

قِرلاق қ і з л а қ : كُحَي قِرلاق кўти қізлақ — қизилиштон.
Унинг думи қизил бўлади.

قِسراق қ і с р а қ — ёш байтал. Ўғузларча ҳар қандай бай-
тал. Мақолда шундай келган:

قَزْ بَرَلَا كُرْشَمَا قِسْرَاقْ بَرَلَا يَرِشَمَا

Қіз бірілә кўрашмә, қісрақ бірілә јарішма —

Қиз билан ўйнашма, чунки улар кучли ва сени
енгади, ёш қисир биялар билан пойга қилишма,
у айғирдан кўра кучлидир, у ҳам сенинг устинг-
дан ғалаба қилади (сени енгади). Бу мақол Ҳоқо-
ния қизларидан бири Султон Масъуднинг никоҳ
кечаси ўз эрини оёғи билан чалиб йиқитганидан
кейин ҳоқонийларда юзага келгандир.

قِسماق қ і с м а қ — узангининг икки ёнидаги иккита қайиш
боғичи. Узанги иккита қайиш орасида туради.

قِسماق қ і с м а қ — сиртмоқ, тузоқ.

قُشلق қ у ш л у қ²⁸⁹ — кун чиққандан кейинги вақт (ўғузча).

²⁸⁹ Бу сўзда бир оз аниқсизлик бор. Биз ўзича бердик.

- قۇشلىق қ і ш л і қ — қишлик уй; қиш учун тайёранган
ҳар бир нарса.
- قۇشاқ қ у ғ ш а қ : قۇشاқ қуғшақ нёң — ҳар бир
бўш, заиф, суст нарса.
- قۇشاق қ і ф ч а қ — туркий қабилалардан бири.
- قۇشاق Қ і ф ч а қ — Қашқар яқинидаги бир жой номи.
- قۇباق Қ у л б а қ — турклардан бир тақводор киши исми,
у Баласоғун тоғларида яшар эди. Айтишларига
кўра, у қўли билан катта қора тошга تىكرې قۇلى
قۇباق тэңрi қулi қулбақ деб ёзса, оқ хат ёзилар,
агар оқ тошга ёзса, қора хат пайдо бўлар эди.
Унинг излари ҳалигача ҳам турибди, дейдилар.
- قۇلتۇқ қ а л т у қ — ёввойи сигирлар шохи. Унинг ичи
ковак қилинади-да, қимиз ва бошқа нарсалар ичи-
лади.
- قۇلتىқ қ о л т і қ — қўлтиқ.
- قۇلتىқ қ і л т і қ — бош кепаги, қипиғи.
- قۇمғақ қ а м ғ а қ — бўйи баланд, барглари нозик бир ўт,
уйнинг очиқ жойларига солинади.
- قۇмلاق қ у м л а қ — қипчоқ ерларида ўсадиган печакка
ўхшаган бир ўт. Уни асалга аралаштириб, ичим-
лик қилинади. Бу ўт кемага тушиб қолса, денгиз
тўлқинланади ва кема чайқалиб, ундаги одамлар
ғарқ бўла ёзадилар.
- قۇنجىқ қ а н ј і қ — ургочи ит, қанжиқ.
- مىنچۇق مىн ч у қ — минчоқ, қимматли тошдан қилинган
маржон.
- مىنچۇق مىн ч у қ — от бўйнига тақилувчи минчоқ, қим-
матли тош, шер тирноғи ёки тумор.

مَنْجَقْ манчуқ — эгарга осиладиган нарсалар; тўрва ва бошқалар.

مۇنغان мунған: مۇنغان كىشى мунған кіші — эзма ва беҳуда сўзловчи киши.

بۇرچاқ бурчăк — одамнинг кокили; отнинг ёли.

بىترىك бітрік — тиллиқ, хотинлар тиллиғи.

بىترىك бітрік — писта (арғуча).

بىستىك бістік — йигириш учун мўлжалланиб айрилган бир бўлак пахта (чигилча).

بىستىك бістік — пилта (арғуча).

بۆكسەك бөксăк — хотинлар бўксаси билан қўйни орасидаги ер (у ерга зийнатли тумор тақадилар).

بۆكسەك бөксăк — букса, кўкракнинг юқори қисми.

تۇتسۇك: تۇتسۇك كىشى тўтсўк кіші — кек сақловчи киши, душманлик ва адоват қилувчи киши.

تەخچەك тэхчăк — Чин ипакли газмолларидан бир хили.

تۇربۇك тўрбўк — ўроқ, ранда; чопқи. Уни تۇربۇك тўрбўк ҳам дейдилар.

تۈرلىك тۈрлік — жазлиқ. Эгар остидан қўйиладиган наMAT.

تۈرلۈك тўрлўк — ҳар хил, турли. قەچ تۇرلۈك қач

тўрлўк нэң — ҳар хил наrsa. قەچ تۇرلۈك سۆز اېتىم қач

тўрлўк сўз ајдїм — неча турли, ҳар хил сўз сўзладим.

تۇرماق тўрмақ — тухум ва гўштдан тайёрланадиган овқат.

تېرىك тїрнăк — одамларнинг йиғилиш жойи. Чунончи, бирон маслаҳат хусусида тўпланадилар.

تۇشلۇك: تۇشلۇك اۈدەي тўшлўк узі — сафарга кетаётган кишининг тун охирида дам олиш учун қўниши.

تۈگۈن تۈгәк — тугарак, атроф. قۇزۇغ تۈگۈن қузуғ тәг-
rәgi — қудуқ тевараги.

تۈگۈن تۈгiук — кўзи ишдан чиққан кўр киши. تۈگۈن تۈгiук кۆзiук — кўзи кўрмовчи киши.

تۈگۈن тәw i у к — ҳийлакор, фирибгар, алдамчи.

جۈكرۈن چәк рәк : قبا جۈكرۈن чәкрәк қаба — қуллар
киядиган ва жундан тўқилган бир хил кийим.

جۈرلۈك чә r l i k : كۈزۈي جۈرلۈك кۆзi чәрлiк — занф кўзли
одам, у ёруғликдан кўра қоронғиликда яхши кў-
ради.

چۈلۈك чә l p ä к — кўз чирки, кўз бўқи.

چۈلدۈك ч i l d ä к — отнинг кўкрагига чиқадиган бир яра,
Ундан йиринг, фасод оқади, сўнг уни доғлаб
тузатадилар.

سۈرتۈك سۈرتۈك اشلار суртук i ş l ä r — суйкала-
нувчи хотинлар. Ҳар нарсанинг ишқаланишига
ҳам бу сўз қўлланади.

سۈزۈك سەз рәк : بوز سۈزۈك сәзрәк ббз — сийрак тў-
қилган бўз.

سۈزۈك سەз рәк : قېغ سۈزۈك сәзрәк қапуғ — панжа-
рали эшик, сурма эшик.

سۈرچۈك с у р ч у к — кечки йиғилиш, ўлтириш. Ўғузлар
چ ч ҳарфини фатҳали қилиб سۈرچۈك сурчәк деб
талаффуз қиладилар.

سۈلجۈك Сә l j у к — шу ҳозирги султонлар бобосининг
исми. Улар سۈلجۈك سۈ باشي сәljуk су баишi деб
аталар эди.

سۈكرۈك с ә к р i к — тоғда сакраб ўтиладиган жойлар.

سۈكرۈك с у к р у к — хотинлар авроти.

- كۆپرۈك к о п р у к — кўприк.
 كۆتۈك к о т і у к — қарғиш. Эй хунаса, эй кўт маъносида.
 تۈمرۈك т о м р у к — доира, чилдирма (ўғузча).
 كۆپچۈك к о п ч у к — кўпчик, эгарнинг устига кийгизил-
 диган ёпуқ.
 كىرپىك كى р п і к²⁴⁰ — киприк.
 كەرتۈك к э р т у к — ёғочдаги кертик ва кесилган жой.
 كۆرتۈك كۆ р т у к кәртүк кәмрүк — кертик — кесик,
 кертилган — ёрилган.
 كەرتىك к э р т і к — нон ва шунга ўхшаш нарсаларни
 санаш, ҳисобини олиш учун ёғочга қирқиб қўл-
 ланадиган белги.
 كۆرشاك ك у р ш а к — тарик, қўноқларнинг мағзини айириб,
 сув ёки сутга қайнатиб, сўнг устига ёғ қуйиб
 ейиладиган овқатнинг номи.
 كۆزلىك к э з і к — хотинларнинг кийимларига тақиб ўзлари
 билан олиб юрадиган кичкина пичоқча.
 كۆزلۈك к о з і у к — кўз оғриганда, шамоллаганда ва нур-
 дан қамашганда от думидан тўқилиб, кўзга тақи-
 ладиган нарса.
 كۆسرۈك ك о с р у к : كۆسۈرۈك كۆсрүк тушағ — отни
 боғлаб қўядиган тушов, кишан.
 كۆھرۈك к э w р і к — граб дарахти.
 كۆھرۈك к у w р у к — ноғора.
 كۆھرۈك ك э w р а к : كۆھرۈك كәwräk нәң — канакун-
 жут ва бошқаларга ўхшаш танаси бўш ва ғовак
 ўсимликлар.

* Бу сўз ҳозир жонли тилда к и п р а к || к и п р и к тарзида қўлланади. Бу
 иш Навоийдан сўнг бўлган. Навоийда ҳам девондагича: к и р п и к.

Бир боқиб ҳушу хирад нәқдини ғорат қилди.

Кўзи кофиргина, ул к и р п и г и наштаргина.

كۆشك kəwšāk : كۆشك ناننى kəwšāk nāñ — юмшоқ
нарса. Бу сўз тўнлар каби заиф ва майин нарсаларга ҳам қўлланади.

كۆشك ات kəwšāk ət — юмшоқ гүшт.

كۆشك كۆشك اتىنى kəwšāk ət māñ —
яхши хамирдан бўлган нон.

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kəwšāk — лойини ғўлак қилиниб қуритилган,
ёнғоқдан кичик юмалоқ кесак. Уни сопқонга солиб отилади. Ҳул ҳолида ҳам отиш мумкин.

كۆشك كۆشك kəklīk — каклик²⁴¹.

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kəkmāk ər — ҳар хил ишлар пишитиб қўйган,
қийинчиликларда пишган одам. Асли كۆشك kək бўлиб, меҳнат, қийинчилик маъносидадир. Бу сўз сифат бўлиб, қоидадан ташқаридир. Қоидага кўра, сифат كۆشك kəkmāñ бўлиши керак эди.

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kəmdūk : كۆشك سۆشك kəmdūk sōšuk — гүшти
тозаланган суяк.

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kūnčuk — чўнтак. Ҳузлар كۆشك kūnčāk дейдилар.

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kəñžāk — бир тоифа турклар.

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kəñžāk səcīr — Тироз яқинидаги шаҳар номи.
Бу ер қипчоқлар чегарасидир.

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kəñdūk²⁴² — хумга ўхшатиб ишланган бир нарса.
Ун ва бошқа нарса солинади (канжакча).

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kūñlūk — кунбай қилинадиган иш.

كۆشك كۆشك كۆشك كۆشك kūñlūk jəm — кундалик, кунлик озиқ. Бу сўз
кам қўлланади.

²⁴¹ Бу сўзнинг арабча таржимаси: **مَوَالِقِيع** дир. Бунинг маъноси йи-
рингдир. Ҳолбуки, бу мазмун ўзбекчасига тўғри келмайди. Ўзбекча иборага кўра
قِيَع эмас قِيَع бўлиши керак эди. Бир нуқта хато кетган бўлиши керак.

²⁴² Бу сўз ҳозир ҳам девондагидек ишлатилади.

مَرْدَكْ м э р д а к — айиқ боласи. Уни اَزْغْ مَرْدَكْ азғ м э р д а г і дейилади. Баъзи бир турклар тўғиз боласини تَنَكْزْ مَرْدَكْ тоғуз м э р д а г і дейдилар.

مَلْدَكْ نَانَكْ м э л д а к н а н к — бир-бири устига қатма-қат мингаш-ган гардон сўнгаги каби чўзиқ нарс.

بِجَنْلْ б і ч ғ і л — қўл, оёқ ёрилиши, ер ёрилишига ҳам қўлланади.

بَسْمَلْ б а с б а л — бир тақим ип.

بَسْمِلْ б а с м і л ⁴³ — турк уруғларидан бири.

بَشْغَلْ يَلْقَى б а ш ғ і л ј і л қ і — боши оқ моллар.

بَتْمُلْ б а т м у л — узун мурч.

بُشْكَالْ б у ш к а л — лочира, юпка нон. Ҳоқонияликларнинг сўзи.

بُغْرُلْ б у ғ р у л — тўла идиш, мешларнинг букланиб туриши.

بُغْرَالْ قُوْى б у ғ р а л қ о ј — томоғи оқ қўй.

بُكْتَالْ اَرْ б у к т а л э р — ўрта буйли одам.

بُكْتَالْ اَتْ б у к т а л а т — орқа сағриси кенг от.

بُكْرُولْ اَتْ б у к р у л а т — икки биқини оқ от. Шунингдек, ола қўй ва бошқа ҳайвонларга ҳам бўкрул дейилади.

بَنْدَالْ б а н д а л — бош қисми чўқмоқли ёғоч. Унинг учини ёндириб, кечаси болалар бир-бирларига ўқталиб ўйнайдилар. Буни اَوْتُ بَنْدَالْ от бандал дейилади. Човган ўйинида ўйналади.

⁴³ Девонда I том, 28, 30, 393, 399-бетларда, II том, 251-бетда بَسْمِلْ жасми тарзида берилган, ҳолбуки, бу хатодир. Бу сўзнинг тўғриси б а с м и л эканини проф. С. Е. Малов ҳам ўзининг танқидий мақоласида кўрсатган эди. Зап. коллег. востоковедов, т. III., 215-бет.

تَرْغِيلُ يَلْقَى

тарғил јил қі — орқасида сепкилга ўхшаш оқ-қора чизиги бор ҳайвон. Отдан бошқа молларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади.

تَغْرِيلُ

тоғрил — йиртқич қушлардан бири. Бу мингта ғозни ўлдириб, биттасинигина ейди. Бу сўз эр-каклар исми ўрнида ҳам қўлланади.

تَغْرِيلُ

тоғрил — гўшт ва дориворлар билан тўлдирилган идиш (канжакча).

جَشَكَا

чəшкəл — сопол — тош ва унинг синиқлари (канжакча).

سَنَكِلُ

сəңил²⁴⁴ — юздаги сепкил.

سَرَسَالُ

сарсал — оқ сичқон жинсидан сувсарга ўхшаш кичик бир ҳайвон.

قَرَتَالُ أَتْ

қартал эт — тўғралган гўшт. قَرَتَالُ قُوْى қар-тал қој — оқ-қоралик чипор қўй.

قِرْغِلُ اَرْ

қірғил эр — ўрта ёшли одам.

قِرْغِلُ أَتْ

қізғул ат — қизилидан оқи кучли ва қора жигар ранглари орасида бўлган бир рангли от.

بَجَكَمُ

бəчкəм — белги нишон. Ипакли нарса ёки ёв-войи сигирнинг думини ботирлар уруш кунларида жанг белгиси тарзида тақиб оладилар. Ўғузлар уни парчам дейдилар.

Шеърда шундай келган:

أَبْغَرُ دَقِي تَنْلَقَا	أَرْبُ اِتْلَقَا
فَشَلَرُ كَبِي اَجْتَمَزَا	أَغْرِي يَغْزُرُ اِتْلَقَا

Бəчкəм уруб атлақа,

Ујғур дақі татлақа,

²⁴⁴ Бу сўз илгариларда ҳам сепкил бўлса керак. سَپَكِل (сəпkil) билан

سَنَكِل (сənil) сўзларининг арабча ёзилиш шакли тамом бир. Фақат нуқталарнинг баланд-паст қўйилишидагина фарқ бор.

Отларга белги тақиб, уйғур итларига, яъни ўғри муттаҳамлар тоифасига қасд қилдик. Қуш учган-дек учиб, уларнинг устига тушдик.

بېجىگم б э ч к ў м — уйнинг шипи.

بىزىم ба э р а м — одамлар орасида шодлик ва кулги.

Гуллар очилган жойларга بىزىم баэрам јэр дейи-лади, яъни ёқимли ер демакдир. Асли нима эка-нини мен билмайман, чунки мен буни форслар оғзидан эшитдим. Лекин ўғузлар ҳайит кунини بىزىم баэрам дейдилар. Яъни шодлик ва ёқимли кун. Демак, улар одатдагича ذ ز نى ى (й)га ал-маштирганлар. Ёки ўзи шундай ى (й) ли сўздир. Ёки бу ўзи махсус сўздир.

بىرتىم б і р т а м : بىرتىم بىرتىم ол јумушқа бїртәм бардї — қайтишни гўё истамагандек, узоқ вақт мамлакатдан узилиб элчилик учун кетди.

بىغرىم қ у м — эланган қум. Майин қум. Қаш-қар билан Ёркент ўртасидаги қумликка بىغرىم قومي Бағрам қумї дейилади.

بىخسىم б у х с у м — тарик, сўклардан қилинган ичимлик, бўза.

تىرىم تىرىم т у м р у м ј і г а ч — ямоқчининг иш кундаси ва бошқаларга ўхшаш гирдак қилиб кесилган ёғоч кунда.

تىشىم тушрум²⁴⁵ — пишитилган ип коптоги (арғуча).

²⁴⁵ Тузатиш жадвалида бу сўз تىشىم тушрум тарзида кўрсатилган. I том, жадвал саҳифаси.

زُنكُم зунум — Чин ипак газмолларидан бир хили.

سِدْرِم сїдрїм — қайиш, тиркаш (ўғузча). اِشْلَغَ
آر сїдрїм їшлїғ эр — ишларни ўзи ишлаб, бошқа-
ларга қилдирмайдиган киши.

سَرْقِم сарқїм — қиров.

كُتْرَم котрум — устига утириладиган баланд курси.
Супача.

كُجْرَم кочрум — саросималик, ваҳима. Қишлоқ киши-
ларининг шаҳарга қочиб келишлари маъносида.

كُذْرِم اَت кэдрїм эт — теридан ажратилган гўшт.

كُستَم кэстам — чақирилмай кечаси келган кишиларга
қилинадиган зиёфат.

ҲАҲФИ ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تَرْتَر тартар — қумрига ўхшаш бир қуш.

جُرْجُر [jur-jur] — تَقِي اَمْكِي جُرْجُر təwə] əmiki [jur-jur —
туянинг эмиги „жур-жур“. Яъни туя соғилганда,
сутнинг тоғорага „жир-жир“ лаб тушиши.

قُرْ قُر қур-қур: قَرْن قُرْ قُرْ اِنِّي қарїн қур-қур эттї —
қорин „қур-қур“ этди, қорин қуриллади (ғулди-
ради).

سُكْسُك сук-сук — юлғун дарахти (яхши ёнадиган ёғоч).

سُئِلِم تَت сумлїм тат — туркча билмайдиган форс. Уму-
ман туркча билмайдиган кишиларга سُئِلِم сумлїм
дейилади.

كُورْ كُوم куркум — заъфарон. Бу сўзда арабчага ўхшаш-
лик бор. Араблар ҳам уни كُورْ كُوم куркум дей-
дилар.

Шеърда шундай келган:

بَكَلَرُ اَتِيْنَ اَرْعَرُبْ قَدَغُوْ اَنِيْ تَرْعَرُبْ
مَنْكُرِيْ يُّزِيْ سَرْعَرُبْ كُزْكُمْ اَنْكُرْ تَوْتَلُوْزْ

Бәкләр атін арғуруб,
Қазғу ані турғуруб,
Мәңзі јүзі сарғаріб,
Күркүм аңар түртүлүр.

Афрасиёб ўлимига ачиниб айтади: амирлар отларини чарчатиб келдилар. Қайғу бекларни оздирди, юзлари заъфарон сургандек жуда сарғайди.

فَاعِلٌ ФАОЛИЛ, فَعَالٌ ФАОЛУЛ, فَعَالٌ ФАОЛАЛ
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سَرَاغُجْ с а р а ғ у ч — хотинларнинг бошга ёпинадиган нарсалари, рўмолчалари.

سِيَّاقُورْ с і п а қ у р — ем тўрваси. Бу сўзнинг асли سِيَّاقُورْ
سِيَّاقُورِ سِيَّاقُورِ — икки ёшга тўлган отнинг ем ейдиган жойи, охури.

قُلَابُوزْ қ у л а б у з — йўлбошчи. (б) ب (в) و га алмашгандир. Мақолда шундай келган: قُلَابُوزْ قُلَابُوزْ قُلَابُوزْ қалін қаз қулавуз*суз болмас — ғоз тўдалари йўлбошчисиз учмайди. Бу мақол ҳамма ишда ўзидан кўра йўл биладиганроқ кишига бўйсунишга ундаб айтилган.

جِجَالِقْ جِجَالِقْ ј і ј а л а қ — жимжилоқ бармоғи.

جِجَامُقْ جِجَامُقْ ј і ј а м у қ — жимжилоқ ёнидаги бармоқ. Буни кам одам билади.

سَلَامُقْ س о л а м у қ — чапақай киши.

* Бу сўз текстининг ўзида икки хил берилган.

- قَرَّاجُҚ а р а ч у қ — Фароб шаҳрининг номи. Бу ўғузлар мамлакатининг номи.
- قَرَامُقқ а р а м у қ — қорамуқ (буғдой ва бошқа донлар орасида бўладиган қорамуқ, бегона ўт).
- قَمِجَاقқ а м і ч а қ — сувда худди пашша сузгандек чаққон сузувчи қорамтил рангли бир кичик жонивор, сузгич²⁴⁶.
- تُنَارِك يِرْتунā р і к Ҷ э р — қоронғи ер. Қабр, гўрга ҳам тунā р і к дейилади. اَرْتُنَارِكَا كِرْدِي эр тунā р і ккā кирди — одам қабрга кирди.
- جُمَارَك كِشِيҶ у м ā р у к кіші — кўзи хира ва кўзидан ёш оқиб юрадиган киши.
- خُجُونَاكх о Ҷ у н ā к — хушбўй ва нақшли қовун²⁴⁷.
- بِجَانَكб э Ҷ э н ā к — Румга яқин турувчи туркий қабиладан бири.
- بِجَانَكб э Ҷ э н ā к — ўғузларнинг бир тоифаси. Уларни بَجَنَك б э ж э ц — ҳам дейилади.

فَعْلَلُ ФААЛЪАЛ , فَعْلَلُو ФААЛЛУ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

- تَغْلُفُجта ш і л ғ у ч — тархун дейилган бир дарахт.
- بَغْرُدا سَجбуғурда с а ч — жингалак соч.
- جِيخَانَسِيҶ і х а н с і — Чиннинг бир турли нақшли ипак газламаси.
- تَبْزُغُوта б у з ғ у : تَبْزُغُو نَانَكтабузғу н э ц — қувир, нов, мўри, ҳуштак.
- تَتْرُغُوт у т у р ғ у : تَتْرُغُو نَانَكтутурғу н э ц — тутилиши, буюрилиши керак нарсa.
- سِيْبِزْغُوс і б і з ғ у — сибизга, сибизга най.

²⁴⁶ Арабча изоҳда берилган сўзнинг ит б а л и қ маъноси ҳам бор.

²⁴⁷ Ҳандалак бўлса керак.

سِرچغا сирічға — шиша.

سِرچغا са річға — чигиртка. Унга ўхшатилиб, سِرچغا آر сарічға эр — чигирткага ўхшаш заиф одам ҳам дейилади.

قُبُرغا қубурға — бойқуш.

تُررُقو турірку јэр — ўтлари оз ер, ўтлари бир-бирига ўралишиб кетмаган ер.

تَتِرغا татірға — ошланган оқ тери.

تَفِلَقو тавілқу — қизил тол дарахти. تَفِلَقو тawılғуچ ҳам дейилади.

اَفِلَقو аwілқу — қизил мевалик бир дарахт, мевасининг сувини тутмач ошига солинади, пўстлоғи билан кўз оғриғини даволанади. У билан кийимларни ҳам бўялади.

تَقُرغا туқурқа — май идиши ва обдастанинг жўмрағи.

تَقُرغا Тоқурқа — Қашқар яйловидаги бир жойнинг номи.

سَقِرُقو сақірку — кана.

قَسِرُقو қасірку²⁴⁸ — гирдбод, айланма шамол, қуюн.

تَشَرُقو тўшўргу — кичикроқ сувнинг дарёга қўшилаётган жойи, тегирмон сувининг дарёга тушар ўрни. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.

جَكِرُوكا чэгуркай — чигиртка (ўғузча). Турклар бу сўзининг учмасдан олдинги ҳолига қўллайдилар. Кўп

²⁴⁸ Шу маънода Навоий асарларида қуюн ва эгрим сўзлари қўлланган:
Ишқ даштида қуюн эрмаски мен девонага,
Дашт аро саргашталиқ хаттин чекар саркори давр.
Ҳам илдамликда сарсардек равона,
Ҳам айланмоқда эгримдин нишона.

- болалар ва аскарларни шунга ўхшатилади, جَكْوَا
 чэгүркә тәк сү — чигирткадек күп аскар.
 سۈبۈرگۈ сүбүргү — супурги.
 كۈتۈركۈ кутүркү — кутарги; бирор нарса кутариладиган
 асбоб.
 كۈسۈرگۈ кәсүргү — халта, қоп.
 كۈسۈرگە күсүргә — ичига қоғозлар солинадиган муқова,
 папка.
 دۈنۈشكە дунүшкә — тунбош дейилган ўсимлик (канжокча).
 كېمشكە кимішкә — Қашқардан чиқадиган гулдор наMAT.
 تەگىرما نانك тәгирмә нәң — кулча, танга, тегирмон тоши
 каби гирдак нарса.
 سەكىرما Сәкірмә — Хутан йўлидаги кичик бир шаҳар-
 чанинг номи.
 قەتۈرما بۈرك қотурма бөрк — қайтарма қалпоқ; унинг олдида
 ҳам, орқасида ҳам қайтармасы бўлади.
 كۆچۈرما اۋچۈرмә очақ — бир ердан иккинчи ерга күчи-
 риладиган күчирма ўчоқ.
 كۆچۈرما اۋچۈرмә ојун — „ўн түрт“ деган ўйиндир.
 Ерга қўрғонга ўхшатиб түрт чизиқ чизиб, унга
 ўнта эшик қилинади-да, юмалоқ тош, ёнғоқ таш-
 лаб ўйналади.

ИККИНЧИ ҲАРФИ УНЛИСИЗ, УЧИНЧИ ҲАРФИДА ۱ а УНЛИСИ КЕЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- مېندۈتۈ مېندۈتۈ^{24۰} — ипак газлама.
 قۇلچى قۇلچى قۇلначі қісрақ — бўғоз мол.

²⁴⁰Бу сўзнинг ноаниқлигига босма нусхада ишорат қилинган. Броккельманда ҳам бу ҳақда изоҳ бор (ДЛТ, I том, 449-бет). Биз арабчага асосан таржима қилдик.

قَرْنَوُ اَرْ қарнағу ыр — қорни катта одам.
 سَعْنَوُ сағнағу — қуритылған қовоқ.
 قَنْدِرْغُو қондіру — хирмон янчишда, бирор нарсани
 туюшда қўлладиган асбоб.
 قَمِچْغُو қамчіғу — қаттиқ алам, қичиш ва иситма билан
 лаб ва бармоқларга тошадиган кичик чиқиқ (учуқ).
 تَرْبِکُو тұрбіку — ёғоч йуниладиган асбоб.
 تَمْرَکُو тәмрәку — темирүтки.
 سَکْنِаْғُو сәкнәғу — тирноқ билан гүшт орасига чиқади-
 ган чиқиқ.

كَرَشْکُو اَتْ кәршәку ат — курак сўнгагининг олдида яғри-
 бор от.

بُلْغَمَا булғама — ёғи ҳам йўқ, мазаси ҳам йўқ ёвғон
 ош.

جُقْرَما يُلْ чуқрама јол²⁵⁰ — отилма сув, отилиб чиқадиған
 булоқ суви.

بُلْغَنَا булғуна — юлғун дарахти каби қизил тусли
 бир бұш дарахт, уни туялар ейди, бу сўзнинг
 مَلْغَنَا мулғуна* шақли ҳам бор.

فَعْلَیْ фуълүли шақлидағи сўзлар бўлими

بُلْدُنْИ булдуні — ичига узум ёки майиз солиб тайёр-
 ланадиган овқат (канжокча).

سُنْدِرْИ сундирі — денгиз. Мақолда шундай келган:

اَشْيَاكْ اِيْرُ بَشْمْ بُلْسَا سُنْدِرْИ دَا سُوْفْ اِجْكَاى مَن

²⁵⁰ Чуқрама јол сўзи III том, 3-бетда сув, чашма кўзи, чашма оғзи
 маъносида ифодаланган. Шунга кўра جُقْرَما чуқрама айрим ҳолда фав-
 вора (отилиб чиқувчи) маъносидадир. Бу таркиб отилма сув маъносидаги
 махсус терминдир.

*Бу сўз текстда малғинадир.

Эшжак ајур²⁵¹ башим болса,

Сундуріда суw ічкәймән.

Эшак айтади: бошим омон бўлса, денгиздан сув
ичаман. Бу мақол мақсадга эришиш учун узун
умр орзу қилувчиларга нисбатан қўлланади.

مَنْدِرِي мәндрі — келян билан куёв иштирокида кечаси
йиғиладиган мажлиснинг оти, унда уларнинг уст-
ларидан пул сочадилар (чигилча).

بُستاي бўстәли — Рум исмалоғи дейилган, ейиладиган
бир хил ўт.

كۆز كۈنى кōзкүнi — қўнғиз жиясидан бўлиб, кечаси ғўнғил-
лаб учадиган бир жонивор.

فۇئۇلۇندى фуълунди шаклидаги сўзлар

سۈپۈرۈندى сўпўринди — супуринди, ахлат.

سارقۇندى сарқинди — силқинди. سارقۇندى сарқинди
суw — силқинди сув.

قۇچقۇندى қучғунди — пиёз (чигилча).

Тўрт ҳарфлилар тугади.

БЕШ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

فَاعِلٌ фаалъал, فُعِلَ فУУЛЪУЛ, فُعِلَ ФИИЛЪИЛ
шаклидаги сўзлар бўлими

سُقْرَاجُ БҮРК суқарлај бōрк — узун қалпоқ.

قَوْرُمَاق қоғурмач — қўғирмоч, қовурилган буғдой. Юмшоқ

ف билан قَوْرُمَاق қашурмач ҳам дейилади.

---

²⁵¹ Ајур сўзи босма нусхада اَيْرُ ајур тарзида ёзилган. Ҳолбуки, девам ёзилган вақтда ёлғиз аймоқ варианты қўлланади. Мажҳул форма нийлди эмас, айилди шаклида берилган. (I том, 225-бет). Шунинг учун бу сўз ајур қилиб тузатилган.

يُغْرُغُوحُ | Југурғуч — ўқлоғи, ош хамир ва бошқаларни
ёйишда қўлланади.

جِنْفَارُ أَقِي | чіғілвар оқи — кичик, калта ўқ. Шеърда шун-
дай келган:

أَتَرُوْا تَرَبَّ يَغْدِيْ أَنْكَرُ كِبَشُ أَقِي جِنْفَارُ
أَيْدِيْمُ أَسِيغُ قَلْغُوْ أَمْسُ سُنْ تَقِي بِلْفَارُ

Отру тїрїб јағдї аңар кїш оқи јїғїлвар
Ајдїм асїғ қїлғу 5м5с с5н тақї јалвар.

Душман ҳақида айтади: менга юзлангач, суғдоқ-
дан ўқни ёмғирдек ёғдирдим. Энди сенинг ялиниб-
ёлворишларинг фойда бермайди, дедим.

سَمُرْتُغُ أَبَشَرُ | самуртуғ їш — учини топиб бўлмайдиган чал-
каш иш, чувалган иш.

قُوتْلُغُ كِشِي | қуртлуғ кїшї — қуртлик киши, қурти бор одам.
Бу арабча رَجُلٌ تَامِرٌ وَ لَابِنٌ, яъни „хурмоси ва
сути бор одам“ дейилган иборага ўхшайди.

تَتِرْلِيْغُ يِرْ | татїрлїғ ј5р — текис ва қаттиқ ер.

قَاتِرْلِيْغُ 3رْ | қатїрлїғ 3р — хачирлик одам.

بَسَرْلِيْغُ تَاغْ | басарлїғ тағ — саримсоқли тоғ.

بَاғІРЛІҒ 3Р — ҳеч кимга бўйсунмовчи, кек-
кайган одам. Бу арабча إِنَّا لَنَحْنُ أَعْظَمُ أَكْبَاداً مِنْ, яъни бизнинг жигаримиз туяникидан ҳам
катта“ ибораси кабидир.

چَاғІРЛІҒ 3Р — ичимлиги бор одам.

سُғУРЛУҒ ТАҒ — вабр дейилган мушук катта-
лигидаги бир хил ҳайвон²⁵². Кўп тоғ.

سِғІРЛІҒ 3Р — сигирлик одам.

²⁵² Русчаси: дама.

- تاشارلىق آر   та ш а р л і ғ э р — молли одам.
 چافازلىق يېز   ча ш а р л і ғ ј э р — тутантириққа ярайдиган хас-
                              чуплик ер²⁵³.
 باقىرلىق   Ба қ і р л і ғ — Баласоғун яқинидаги бир жой
                              номи.
 باقىرلىق تاغ   ба қ і р л і ғ та ғ — мис маъданли, мисга эга бўл-
                              ган тоғ.
 تېمىرلىق ات   та м і р л і ғ э т — кўп томир ва пойлик гўшт.
 قىزىق كىشى   қо бу з лу ғ к і ш і — кубуз чолғуси ва паштори
                              бор одам.
 قوتۇزلىق آر   қо ту з лу қ э р — қўтосли одам.
 ساقىزلىق آر   са ғ і з л і ғ э р — чайнайдиган, чақичи бор одам.
 ساقىزلىق يېز   са ғ і з л і ғ ј э р — соғ тупроқли яхши ер.
 ساقىزلىق تون   са қ і з л і ғ то н — нарсалар ёпишган тўн.
 قىمىشلىق يېز   қа м і ш л і қ ј э р — қамишли ер, қамишзор.
 تابۇغلىق آر   та бу ғ лу ғ э р — эски хизматчи одам.
 قابۇغلىق اف   қа бу ғ лу ғ э в — эшикли уй.
 تاتىغلىق نانك   та т і ғ л і ғ н э ц — мазали, ширин нарса. Асли
                              تاتىغلىق татіғліғ.
 تۇتۇغلىق يېز   ту ту ғ лу ғ ј э р — жинли жой. У ердан ўтган-
                              ларга зарар беради.
 تاذىغلىق نانك   та з і ғ л і ғ н э ц — ушлашдан тийилган нарса,
                              унга етиш мумкин бўлмаган нарса.
 قىزىغلىق بۇرك   қ і з і ғ л і ғ б о р к — атрофи жиякли, қирғоқлари
                              бурама қалпоқ.
 قۇدۇغلىق اف   қ у з у ғ лу ғ э в — қудуқли уй.
 تارىغلاغ   та р і ғ ла ғ — экин жойи.

²⁵³ Арабча изохда зарамга эга ер дейилган. Зарамнинг юқорида келтирилган маъносида ташқари райҳон, хурмо ва бошқа маънолари ҳам бор.

تُرُّغَلَاغْ يِر туруғлағ | әр — турар жой.
 تُرُّغَلَاغْ يِر таріғлір | әр — әкинзор. Дон сақланадиган
 саріғлір әр — сариқ касали бор одам.
 سِرُّغَلَاغْ اَر қуруғлуғ | а — қурилған уқ, ёй.
 قُرُّغَلَاغْ يَا бусуғлуғ | ағі — яширинған душман.
 بُسُّغَلَاغْ يَغِي қабіғлір қіз — уйда ұтирған (куёвга чикма-
 ган) қиз.
 قَبُّغَلَاغْ اَر қатірлір әр — келиб чиқиши паст одам.
 Овқатга соладиган қатиғи бор одамга ҳам бу сўз
 қўлланади.
 بَرُّقَلَاغْ كَشِي барақлір кіші — бароқ кучукли одам.
 جَرُّقَلَاغْ اَر чаруқлуғ әр — чориқли одам.
 جَرُّقَلَاغْ чаруқлуғ — ўғузларнинг бир уруғи.
 قَرُّقَلَاغْ қарақлір — күз ғўлағи бор ҳайвон. قَرُّقَسِيَر نَكْ
 قَرُّقَلَاغْ қарақсиз тәк кбрўр — күзсизлардек кўради.
 Жангда ва бошқаларда [ботирлар] қаршидағи уқ-
 найзани парво қилмай келишлари; бир-бирларига
 ҳамла қилишларидан киноя қилиб айтилади.
 قَسُّقَلَاغْ اَر қасуқлуғ әр — қимиз солинадиган меши бор
 одам.
 قَسُّقَلَاغْ اَر қусіқлір әр — чиғузаси бор одам.
 بَشُّقَلَاغْ سُنْكُو башақлір сōңу — тишли найза, темирли ўққа
 ҳам бу сўз қўлланади.
 تَشُّقَلَاغْ اَر ташақлір әр — ташоқли әр.
 قَشُّقَلَاغْ اَبَاқ қашуқлуғ а | ақ — қошиқли идиш.
 بُقُّقَلَاغْ اَر буқуқлуғ әр — буқоғи бор одам.
 تَقُّقَلَاغْ اَر тақуқлір әр — товуқли одам (ўғузча).
 سَقُّقَلَاغْ تَاغ соқақлір тағ — қизилдан кўра оқлик ранги
 ўткир, қийғи кўп тоғ.

بَلَقْلَغْ اَكْرُ баліқліғ оқуз — балиғи кўп сой. Ботқоқ, балчиқли ерларга ҳам аргулар бу сўзни қўллайдилар.

قُلَاقْلَغْ نَانَك қулақліғ нэң—қулоқли нарсa (идиш).

قَتَقْلَغْ اَفْ қонуқлуғ ғw — меҳмонли уй.

تُرْمَلْغْ اَرْ турумлуғ ғр — бўталоқли (икки ёшли туя боласи бор) киши.

قُرْنَلْغْ تَاغْ қурунлуғ тағ²⁵⁴ — тошли тоғ.

تُلْمَلْغْ اَرْ тулумлуғ ғр — бошдан-оёқ қуролланган киши. Шеърда шундай келган:

اَنكُنْ نَلْکْ يَلْغَرْمَدِنْکْ قَجْ قَتَا بَرْدِنْکْ تَشَارْ
تَلْمَلْغْ بَلْبْ قَتِنْدِنْکْ قَانِکْ اَمْدِي پَر سَفَارْ

Ондун нэлак јалвармадїң қач қата бэрдїң тaвар, Тулумлуғ болуб қатїндїң қанїң эмдї јэр сувар.

Бир неча марта жарима тўлашдан аввал нега ёлвормадинг. Энди қуролланиб отландинг. Тездан берадиган нарсаларингни тайёрла, бўлмаса, қонингни ер сўради.

تَدَنْلِغْ تَقِي تَادАНЛІҒ²⁵⁵ тэw ғj — пайпоқли туя.

تَبَنْلِغْ تَرْغْ тубунліғ тарїғ — сомонли чиқиндиси кўп буғдой.

بَدَنْلِغْ بَقْلِغْ كَشِي будунлуғ буқунлуғ кіші — уруғ-аймоғи кўп одам.

بَقْلِغْ قَدِشْ бақінліғ қазїш — ҳалқали қайиш.

²⁵⁴ Бу сўз босма нусхада قُرْنَلْغْ шаклида берилган ва тошли ер маъносида изоҳланган. (I том, 333-бетда қурум сўзи катта тош маъносида изоҳланган эди.) Шунга кўра, бу сўз қурумліғ бўлиши керак.

²⁵⁵ Б. Аталай кўрсатишича, бу сўз қўла ёзмада تَبَنْلِغْ табанліғ эмиш (I том, 499-бет). Биз босма нусхадагича бердик.

بَدُكْ قَرْنَلِغْ آرْ
قَرْنَلِغْ آفْ
бэдук қарінліг эр — катта қоринли одам.
қурунлуғ эв — тутундан ис босган, қурум
босган уй.

سَغْنَلِغْ آرْ
سَغْنَلِغْ تاغْ
сағінліг эр — соғиндисн бор одам.
соғанлуғ тағ — ёввойи пиёз ўсадиган тоғ.

سَمْنَلِغْ آرْ
سَمْنَلِغْ آرْ
саманліг эр — сомони бор одам.
қағунліг эр — қовули одам, қовуни бор киши.

قُقْنَلِغْ آرْ
قُقْنَلِغْ اوتْ
қуқунлуғ от — алангаси бор ўт, олов.

قُلْنَلِغْ قسراقْ
қулунлуғ қісрақ — кетидан эргашиб юрувчи
тойчаси бор бия.

Охирида لِنْ ліғ қўшимчаси бор сўзлар эгалик
маъносида ҳам, мафъул [қилинган иш] маъносида
ҳам келади. Бу яна бир қанча турларга ажралади,
буларни айтиб ўтилмаса, тушунилмайди. Улар
мавзу жой номларини ҳам англатади.

Биринчи эгалик маъносида, масалан, بَدُكْ قَرْنَلِغْ آرْ
سَمْنَلِغْ آرْ
бэдук қарінліг эр — катта қорин эгаси ёки
саманліг эр — сомони бор одам, сомонга эга одам
каби.

Иккинчиси [мафъул маъносидагилар]нинг мисоли
سَرِغْلِغْ آرْ саріғліг эр — сариқ касалига йўлиққан
киши. يا قُرْغْلِغْ қуруғлуғ ја — қурилган, тортиб
отишга тайёранган ёй каби.

Учинчиси [жой маъносида] масалан:

تَرِغْلِغْ таріғлағ — экинзор,
تُرِغْلِغْ туруғлағ — турар жой.

Билиш керакки, беш ҳарфли сўзларнинг кўпи асли
уч ҳарфли сўзлардан таркиб топади.

غ (Ғ) ва ق (қ) ҳарфлари билан тугаган сўзлар
маъноси фарқлидир

ق (қ) ҳарфлилар кўрсатилган маъноларда бўлиб,
غ (ғ) ҳарфли сўзлар фақат жой номларида бўлади.

تَرْغُلْغُ таріғліғ ۋ — тариқли уй.

تَرْغُلْغُ таріғліғ — дон омбори.

قَرْغُلْغُ қуруғлуғ ја — қурилган ўқ.

қуруғлуғ каби. Пухтароқ тушуниш учун бирма-бир айириб кўрсатишни лозим топганимиз шулардир. Асл сўздан бўлмаганда لُ қўшимчасини ажратиб ёзиш ҳам мумкин. بَلَقْلِغُ баліқліғ оқуз—балиғи бор сой, بَرَقْلِغُ барақліғ эр—бароқ кучуги бор киши. Буниси яна яхшироқ. Чунки вазнда ҳам, ёзувда ҳам қисқалик бор.

بُرُنْدُقُ бурундуқ — жилов, нўхта.

بَسِنَجَقُ басінчақ: اُرُ басінчақ эр — занфлашган одам.

سِغِرْچِقُ сіғірчік — чуғурчуқ.

قَبِرْچاق қабірчақ — сандиқ. Лекин бу сўз кўпинча ўликнинг тобутига қўлланади.

قۇزچُق қузуручуқ — қўғирчоқ. Қиз болаларнинг одамга ўхшатиб ясаиб ўйнайдиган ўйинчоқлари.

قَرِنْچاق қарінчақ — чумоли (ўғузча). قَرِنْچا қарінча талаффузи ҳам бор.

بَغِرْچِقُ бағірчақ — эшак тўқими.

تَلَرْسُقُ толарсақ — оёқ изи. Бу сўз кўпинча ҳайвонлар изи ҳақида сўзланади.

بَغِرْسُقُ бағірсақ: كِشِي бағірсақ кіші—хушмуомала, ёқимли одам.

بَغِرْسُقُ бағірсуқ — ичак.

بَغِرْدَقُ бағірдақ—хотинлар кўкрагига тутадиган иарса.

قورۇقساق қуруғсақ — меъда. Қушлар жигилдонига ҳам
бу сўз қўлланади.

бутурғақ бутурғақ — писта шаклидаги тиконли бир
ўсимлик. У кийим ва бошқа нарсаларни илади.

табузғуқ — нов, қувир.

тубулғақ — тўпалоқ²⁵⁶.

тубулғақ — қуланж касаллиги.

сидірғақ — туёқ.

қудурғақ — чопоннинг бир томони, орқа этаги.

қазірғақ — кўп ишлаш орқасида қўлда пайдо-

бўладиган қавариқ.

бадitchлик jīғач — тоқларга ишком ва сўри
қилиш учун тайёрланган ёғоч.

jaјалақ²⁵⁷ — сўзида турмаслик, алдамчилик.

бағирлiқ — лойхўрак номли бир қуш.

таварлiқ — хазина, турли моллар турадиган
жой.

торуқлуқ — ориқлик, заифлик.

тарiғлiқ — дон сақланадиган омбор.

чубулмақ — олманинг бир бўлаги, бир палласи.

Отлик қабиласи тилида.

чумушлуқ — ҳожатхона.

чаруқлуқ — чориққа мўлжалланган чарм.

тануқлуқ — гувоҳлик, гувоҳ бўлиш.

туғақлiқ — идишлар оғзини ёпадиган нарса.
тайёрлаш учун мўлжалланган ёғоч.

²⁵⁶ Дорилик ўсимликлардан бири.

²⁵⁷ Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Биз ўзинча бердик. Бу сўз парижонҳолик маъносида ҳам бўлиши мумкин.

سَتِغْلِقْ نَانِكْ с а т і ғ л і қ н ы ң — сотишга мўлжалланган нарс а.
 سَرِغْلِقْ с а р і ғ л і қ — сариқлик, нарсалар сариқлиги.
 سِرُقْلِقْ يَغَاجْ с і р у қ л у қ ј і ғ а ч — уйга устун қилиш учун
 тайёрланган ёғоч.
 سَغْلِقْ نَانِكْ с о ғ у қ л і қ н ы ң — совуқлик учун тайёрланган
 нарс а.
 قَبْلِقْ қа б а қ л і қ — қовоқ ўсадиган жой, қовоқзор.
 قَدَشْلِقْ қа д а ш л і қ — биродарлик, яқинлик.
 قُرْغْلِقْ қ у р у ғ л у қ — қуруқ нарс а, нарсаларнинг қуруқ-
 лиги.
 قُرْغْلِقْ қ у р у ғ л у қ — ёй сақланадиган асбоб, махсус тўр-
 ва. كېش قُرْغْلِقْ к і ш қ у р у ғ л у қ — ўқ халтаси.
 قَشْلِقْ مَنَكْرُ қ а ш і қ л і қ м ў ц ў з — қошиқ қилишга мўлжаллан-
 ган шох.
 سَرَنْلِقْ с а р а н л і қ — бахиллик. Мақол:

نَكْرَن تَرَّ بَكْلِيُو اَوْزِي يِمَاسْ
 سَرَنْلِقِنْ يَغْلِيُو اَلْتَنْ يَغَارْ

Нэгин тутар бэклэју өзі јэмäs,
 Саранлiқiн јiғлају алтун јiғар.

Одамлар табияти ҳақида айтади: ўзи емай, моли-
 ни бахиллик қилиб қаттиқ тутади. Бахиллик би-
 лан мол устида йиғлайди, олтин тўплаб, охири
 бошқаларга ташлаб кетади.

قَوْنُلِقْ қа ғ у н л у қ — қовунзор, қовун полиз.
 قَنْقْلِقْ أَفْ қ о н у қ л у қ э в — зиёфат уйи, қўноқли уй, меҳ-
 монхона.
 تَغْزُمُقْ ارْ та ғ у з ма қ э р — пакана, калтабақай одам. ق ق

ҳарфи билан ^{تَقْرُ}мақ тақузмақ талаффузи ҳам бор.

Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади.

^{مُغْرَغٌ}муғурғақ — асаларига ўхшаган пашша (арғуча).

• Бу бўлим беш турлидир:

Биринчи: феълдан ясалган масдар маъносидаги исм бўлиб қўлланади. Чунончи, катталик, улуғлик маъноси ^{اَلْعُلُو}улуғлуқ сўзи катта бўлди маъносидаги ^{اَلْعَازِمِي}улғазтӣ феълидан ясалган, қуруқлик, хушклик маъносидаги ^{قُرْغُلُق}қуруғлуқ сўзи, нарса қуриди маъносидаги ^{قُرْنَدِي}қурндӣ қурндӣ эъ — гапидаги қурдӣ феълидан ясалган.

Иккинчи: бошқа бир нарсага ҳозирланган нарсанинг оти бўлиб келади: ^{يَغَاجٌ}сӣруқлуқ ^{تَقَالِقٌ}јіғач — устунга мўлжалланган ёғоч. ^{يَغَاجٌ}туқақлӣқ ^{يَغَاجٌ}јіғач — сувни тоза сақлаш учун идиш оғзини бекитишга мўлжалланиб ҳозирланган ёғоч.

Учинчи: нарсанинг ўсадиган, унадиган жойи маъносида қўлланади: ^{قَبْعَلِقٌ}қабағлӣқ — қовоқ ўсадиган жой, қовоқзор: ^{قَبْعَلِقٌ}қағунлуқ — қовун ўсадиган жой, қовун полиз каби.

Тўртинчи: бу мазмунлардан бутунлай бошқа соф исм маъносида қўлланади: ^{بَغِزْلُق}бағӣрлӣқ — лойхўрак, ^{سِغِرْجُق}сӣғӣрчуқ — какликка ўхшаш бир қуш каби.

Бешинчи: масдар ўрнида келади: ^{تُرْقُلُق}туруқлуқ — ориқлик маъносида. Бу қоидалар шу шаклдаги саноқсиз сўзлар учун умумлашади. Ҳеч бир сўз бу қоидалардан четга чиқмайди.

^{كِرْتَلِك}кӣрӣтлӣк — қулф. ^{كِرْتَلِك}кӣрӣтлӣк қапуғ — қулфлик эшик.

كۆزاتلىك نەنك كۆзәтлiк нәнц — сақланған нарса.

حَكُّنْكَ ч ђ к ѱ т і ѱ к — калта гавдалик.

سۆڭۈلۈك — толзор. Охири қаттиқ „к“ билан тугаса, шу маънода, агар охири юмшоқ گ билан битганда, тол эгаси маъносида қўлланади.

к о з у ч і у к :   کُرْ جُلُکِ تیتیک   kōzūčlūk tītik—хур-
мача қилиш учун тайёрланган лой. Охири юмшоқ
گ بۇلسا، ەغا ماъносини англатади.

تەمىرلىك — тәмірлік — темир тоши эритилиб, темири аж-
ратиб олинадиган жой. Охири г билан тугаса,
яъни тәмірліг шаклида келса, эга маъносини англа-
тади.

کۆمیرک k ō m i r l ū k — кўмир дарахти, кўмир кураси. Сўз охиридаги کى к گ га алмаштирилса, кўмирга эга бўлган шахс маъносини англатади.

تېزلىك tәбізлік — хасад, кўролмаслик. **أَنِكَ تېز لېك**
 كىمكا تالқар анің тәбізлігі кімгә талқар — унинг
 хасади кимгә зарар қилади.

تیتیزلیک — какралик, тахирлик. Чунончи, ҳали-
ла таъми каби.

بۇشۈنچەك — узум боши (канжакча).

تەڭرىمەك — тахти равон.²⁶⁸ Ўғузлар
 ёғурмәк дейдилар.

شَكْرَتُكْ ш ё к і р т у к — писта.

کٽلڪ kəbāzlik — пахтазор, пахта экиладиган жой.

Киши ҳақида гапирилганда, **كَبْزَلِيك** **كَبْزَالِيك** кэбэзлик эр — пахтаси бор киши дейилади.

بېزلىك اف 6313lik 3w — ясатилган уй.

²⁵⁸ Туяга ортиб, ичига ўлтириб кетиладиган кажава.

كۈنۈزۈڭ يۈنۈڭ k i z i z l i k j ū n — кигизга мўлжалланган юнг, жун.

Охири юмшоқ г билан бўлса, эга маъносидадир.
تەڭرۈڭ ات تەڭرۈڭگى تەڭرۈزۈك — пешонаси оқ човкар от. ат тэгүзүгү ај болмас — отнинг оқлиги
اى بولماس ойдан тиндирмайди, ойнинг ўрнини босмайди.

Бу мақол катта бир иш ўрнида кичик ишни
уйловчига қарши сўзланади.

سەمىزلىك s ə m i z l i k — семизлик.

گۈۋەزلىك g ū w ä z l i k — талтайиш, мағрурланиш, ўзидан
ошиш.

Шеърда шундай келган:

اِشْتَبَ اَنَا اَنَّاكَ نَكَّ سَفَلَرِنِي قَدَرْمَا
نَكَّ قُبُّ بَلْبُ كَفَرْلِكْ قَلْبُ يَنَا قُتْرْمَا

Эшитиб ата анаңнң,
Сағларини қадірма,
Нэң қоб²⁵⁹ болуб гүwäzlik,
Қиліб јана қутурма.

Ота-онанг насиҳатларини эшит, гапингда уларнинг
сўзини қайтарма, кўп мол топсанг, ўзингдан ўтиб
қутурма. Мағрурланиб, феълингни бузма.

جەڭگىلىك j ě ħ ā k l i k — гулзор, гуллар ўсадиган жой.

كەبەكلىك k ə b ā k l i k — ун эланадиган, кепак қилинадиган
жой.

Охири г билан эга маъносида қўлланади.

---

²⁵⁹ Бу мисрадаги қоб сўзи ҳақида Б. Аталай қут бўлиши керак де-
ган изоҳни беради. (I том, 268-бет). Бу сўз I том, 268-бетда жуда кўп, ор-
тиқча ва ошириш маъносида изоҳланган. Бизнинг фикримизча, бу ерда
қут эмас, қоб нинг ўзи муносибдир.

- تۈۋاڭلىك — т у в а к л и к — ўртасини тешиб ковак қилиб, туп-
пак яшаш учун тайёрланган новда; унинг оғзига
кичик ғўла қўйилиб, нафас билан пуфлаб чумчуқ-
ларни отилади.
- بىتلىك نانك — б и т и л и к н а н к — битишга мўлжалланган, устида ёзи-
ладиган нарса. Охири г билан эга маъносида қўл-
ланади.
- كەڭلىك كىز — к э д у к л у к к и з и з — ёмғирда ёпинғич қилиш
учун тайёрланган наMAT. Охири к (г) билан ту-
гаганда эга маъносидадир.
- ئىشلىگەن كۆڭلۈك — ئىشلىگەن كۆڭلۈك — машғулоти, ишли
одам. كۆڭلۈك كۆڭلۈكنىڭ ئۇزى ئىلگىز ھولدا قۇل-
ланمايدى.
- تەركلىك — т э р а к л и к — теракзор, терак ўсадиган жой. к || г
билан тугаганда эга маъносида қўлланади.
- كەركلىك — كەركلىك — бу н а н к ол бизгә
кэраклік — бу бизга керакли нарсалардандир.
- بەشلىك — بەشلىك — урағут — бе-
шикли ва эмизукли хотин.
- تۆشلىك بارچىن — т ö ш а к л и к б а р ч и н — тўшак ва бошқа нарсә-
ларга мўлжалланган ипакли мато. Мато эгаси
маъносида юмшоқ г билан қўлланади.
- كۆشلىك چىرى — كۆشلىك چىرى — соя ер, куланкали ер.
- تىكىلىك تون — т и к и л и к т о н — тикилган тун.
- تۆكۈلىك تارىف — т ö к у к л и к т а р и ф — сақланган дон. Бошқалар-
га ҳам бу сүз қўлланади.
- كۈچلىك بىلاکلىك كىشى — к у ч л и к б и л а к л и к к и ш и — бақувват билакли
киши, кучли билакли киши.
- بىلىكلىك كىشى — б и л и к л и к к и ш и — ақлли, олим, билимли одам.

بىلىكلىك كىباز b i l i k l i k k ɛ b ā z — пилик қилишга мўлжаллан-
ган пахта.

كۆلۈكلىك آر k ö l ü k l i k ɛ r — юк ортिलाдиган ва минилади-
ган туяси бор одам.

كۆلىكلىك يېز k ö l i k l i k j ɛ r — соя жой.

بۇرۇنچۇك — пешонабоғ, хотинлар рўмоли.

بىلىنچاك نان b i l i n c ā k n ā n — ўғирланган нарсанинг сўнг
ўғрининг қўлида кўриниши, билиниши. بىلىنچاك بىلدى
b i l i n c ā k b i l d i — ўғирланган нарсанинг эгаси ўғри
қўлида таниди, топди.

تەرىنچاك t ɛ r i n c ā k — хотинларнинг енги йўқ уст кийи-
ми (ўғузча).

Бу шаклдаги сўзлар беш хилдир:

Биринчи: нарсанинг ўсган, унган жойи маъно-
сида. سۆكۈتلىك s ö k ü t l i k — тол битадиган жой.

Ёки бир нарсанинг жойлашган, қарор топган, хос-
ланган ўрнини билдиради. كەپكلىك k ɛ p ā k l i k — ке-
паклик жой, кепакка хосланган жой.

Иккинчи: сўзланган нарсани ишлашга ажратил-
ган нарсанинг исми ўрнида қўлланади. تۆشәкلىك t ö š ä k l i k
барчін — тушакка мўлжалланган
ипак, мато. بۇ يىغاج ол قا-
пуғка تىرәкلىك t i r ä k l i k — бу ёғоч у эшикка тиргович учун
ҳозирланган дегандаги каби.

Учинчи: кишининг хулқини, табиятини билди-
рувчи масдар маъносида қўлланади: كۆزلىك k ö z l i k
кў-
w ä z l i k — такаббурлик, يىگىتلىك j i g i t l i k — йигитлик,
ёшлик каби. Бу хилда учинчи маъно қўлланган
сўзларда отлар ҳамма тилларда фақат қаттиқ к
билагина қўлланади.

Тўртинчи: айтилган нарсанинг эгаси маъносида келади. بَيْتَكْلِكْ أَرُ bitiklik эр, بَيْتَكْلِكْ أَرُ bitiklik эр гапларида билаклик—кучли билакли, кучли билак эгаси, битиклик — ёзув эгаси маъносидадир. Бу арабча تَابِرُ وَلَايُنْ иборасига ўхшайди.

Бешинчи: مَفْعُول мафъул маъносини [ишланган, бажарилган ишни] билдиради: يَلِكْ كِشْيَ أَرَا bilik kishi ара ўlukluk ол — ақл кишилар орасида тақсимланган ёки تَشَاكُلْ تَشَاكُلْ tashakul tashakul тўшаклик тўшак — тўшалган кўрпа маъносида. Сўнгги икки маънода фақат юмшоқ к || г ҳарфи қўлланади.

Юқорида кўрсатилган ўзаги уч ҳарфли исмларда таркибида к ҳарфи бўлган ёки умуман юмшоқ сўзларга -лик қўшиш қоидадир. Олдинги бўлимда шу маъноларда -лиқ қўшилган. Туб ўзакли отларнинг тўрт ҳарфли, беш ҳарфлиларнинг саҳиҳларида ҳам, бошқаларида ҳам, таркибида қ ҳарфи бўлган ёки умуман қаттиқ сўзларда -лиқ таркибида қ ҳарфи бўлган ёки умуман юмшоқ сўзларда кўрсатилган беш маъно учун ўзакка -лик орттирилади. Бу қоида ҳамма тиллар учун умумий қоидадир, ўзгариш, ҳар хиллик йўқдир.

فَعْلَانْ ФААЛЛОН, فُعْلَانْ ФУУЛЛОН, فِعْلَانْ ФИИЛ-
ЛОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بَلِقِجْنْ баліқчін — қарқара, оқ қўтон; балиқ овлайдиган оқ қуш. Уни араб тилида مَالِكُ الْخَزِينِ хазина эгаси дейдилар.

جُغُرْدَانْ чуғурдан — сел ерни ўйиб ҳосил қилган чуқурлик.

قُرغۇچىن қоругжін — қўрғошин. Ўғузлар бир неча ҳарфларни тушириб قوشۇن қошун дейдилар.

بۇدۇرسىن будурсін — бедана. Шеърда шундай келган:

أَزْمَ مِنْكَ بُدُرسىن   أَوْنِي أَنْكَ جَقَلُور

Ўзум мэнїң будурсін,

Отї анің чақланур.

Севгисини сифатлаб айтади: менинг ўзим бедана кабиман [у бедана] унинг муҳаббат олови устида айланади.

تَفِشْغَان تافішган — қуён. تَفِشْغَان يِلِي тавішган јілі — туркча ўн икки мучал (йил) номидан бири.

تَفِشْغَان أَكْرُ تавушган օкўз — Оч дейилган шаҳарга оқадиган бир сойнинг номи.

جَبْتِغَان чабїтган: بُو اِتَّ اَل كِشِي كا جَبْتِغَان бу їт ол кїшігә чабїтган — бу ит ҳар вақт тишлаш учун одамга човут қилади.

جَبْتِغَان أَزْ чабїтган эр — бўйинларга қаттиқ урадиган одам (уйғурча).

سَبْتِغَان сабїтган: بُو اَتَّ اَل قُذْرُق سَبْتِغَان бу ат ол қўзруқ сабїтган — бу от доимо думини силкитади. Қорни очликдан ёки эгасини кўрганда думини ликиллатадиган итга ҳам бу сўз қўлланади.

قَلْبَتِغَان қазїтган эр — ҳеч кимга бўйсунмовчи киши. Саркашлик қилувчи ҳар бир ҳайвонга ҳам қўлланади.

تَرْتِغَان тарїтган: بُو اَرَّ اَل تَلِمْ تَرْتِغَان бу эр ол тәлім тарїғ тарїтган — бў киши кўпинча экин эктирадиган, деҳқончиликка буюрувчидир.

قُرْتَنانُ қуритған: بُو ارْ اَلْ تَلِمَ اَزْمَ قُرْتَنانُ бу әр ол тәлім узум қуритған — бу одам кўп узум ва бошқа меваларни қуритадиган.

تُرْتَنانُ тозитған: بُو اتْ اَلْ تَلِمَ تُرْتَنانُ бу ат ол тәлім тупрақ тозитған — бу от доим тупроқ тўзитади, чангитади.

بُشْتَنانُ бошутған: بُو اتْ اَلْ قَرْنُ بُشْتَنانُ бу от ол қарин бошутған — бу дори ични сурадигандир. Шунингдек, эритиш билан нарсанинг кучини бўшатадиган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تَشْتَنانُ ташитған: بُو ارْ اَوْلُ اَفْنِكا تَلِمَ تَشْتَنانُ бу әр ол эвқа тәлім тавар ташитған — бу киши доим нарсани уйига ва бошқага ташишга буюради.

تَشْتَنانُ ташитған: بُو اوتْ اَلْ اَشِجْ تَشْتَنانُ бу от ол ашич ташитған — бу ўт кўпинча қозонни тоширтиради.

قَشْتَنانُ қашитған: بُو ارْ اَلْ اَتِنَ قَشْتَنانُ бу әр ол этин қашитған — бу одам кўпинча баданини қашитади.

قَقْتَنانُ қақитған: بُو ار ال مَنى توتجى قَقْتَنانُ бу әр ол мәни тутчи қақитған — бу киши доим мени қахру ғазабда қолдиради, жаҳлимни чиқаради.

قَلْتَنانُ қалитған: بُو ارْ اَلْ اَتِنَ تَلِمَ قَلْتَنانُ бу әр ол атин тәлім қалитған — бу одам ҳар вақт отини сакратади.

قَمْتَنانُ қаматған: بُو كُنْ اَلْ كُوزُ قَمْتَنانُ бу кўн ол кўз қаматған — бу қуёш кўзни қамаштиради.

قُمْتَنانُ қумитған: بُو اغلْ مَنى اَفْكا قُمْتَنانُ оғул мәни эвгә қумитған — ўғил мени уйга ва бошқага ҳар вақт ташвиқ қилади.

قَنْتَنانُ қанатған: بُو اتْ اَلْ بَرْنُ قَنْتَنانُ бу от ол бурун қанатған — бу дори доим бурун қонатади.

قَتِنغان қанітған: اَلْ اَرَكْ قَتِنغان Әкді ол әріг қаніт-
ған — мақтов сүз ҳар вақт кишини шодлантиради,
ҳаракатлантиради.

بَتْرغان батурған: اَلْ سُوْزْ بَتْرغان бу кіші ол сөз
батурған — сүз ва бошқаларни яшириш бу киши-
нинг одатидир.

تَتْرغان татурған: — اَلْ اَشْ تَتْرغان бу әр ол
аш татурған — меҳмон ва бошқаларга овқат тот-
тириш бу кишининг одатидир. Шеърда шундай
келган:

اَرْدِيْ اَشِيْنْ تَتْرغان يَفْلَقْ يَنْغِ قَجْرغان
اَغْرَقْ سُوْسِيْنْ قَيْتْرغان بَسْتِيْ اَلْمْ اَخْتَرُوْ

Әрді ашїн татурған,
Јаулақ Јағїғ қачурған,
Оғрақ сүсін қажтарған,
Бастї Ығум ахтару.

Бир кишининг ўлимига ачиниб айтади: у қўноқ-
ларга овқат берадиган, душманни қочирадиган,
Ўғроқ аскарини баҳодирлиги билан қайтариб юбо-
радиган эди, [афсус] ўлим уни ерга ётқизди. [Оши-
ни меҳмонларга тутадиган, ёмон душманни қочи-
радиган, Ўғроқ аскарини қайтариб юборадиган эди
афсус ўлим уни янчди, эзди].

تَبْرغان тибурған: اَلْ يَرْ — босилса, чанги чиқадиган юм-
шоқ ер.

سُبْرغان субузған — мусулмон бўлмаганларнинг ибодат-
хонаси, уларнинг мозори. Мақолда шундай келган:

سُبْرغان دا اَوْ بُلْماس. تَبْرغان دا اَفْ بُلْماس

Субузғанда әв болмас,
Тибурғанда аw болмас.

قُرْتَعَانُ қуритған: بُو اَر اَل تَلِم اَزَم قُرْتَعَانُ бу әр ол тәлім узум қуритған — бу одам кўп узум ва бошқа меваларни қуритадиган.

تُرْتَعَانُ тозитған: بُو اَت اَل تَلِم تَبَر اَق تُرْتَعَانُ бу ат ол тәлім тупрақ тозитған — бу от доим тупроқ тўзитади, чангитади.

بُشْتَعَانُ бошутған: بُو اَت اَل قُرُن بُشْتَعَانُ бу от ол қарин бошутған — бу дори ични сурадигандир. Шунингдек, эритиш билан нарсанинг кучини бўшатадиган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تَشْتَعَانُ ташитған: بُو اَر اُول اَفْسِنَا تَلِم تَغَار تَشْتَعَانُ бу әр ол эвйиқа тәлім тавар ташитған — бу киши доим нарсани уйига ва бошқага ташишга буюради.

تَشْتَعَانُ ташитған: بُو اَوْت اَل اَشِج تَشْتَعَانُ бу от ол ашйч ташитған — бу ўт кўпинча қозонни тоширтиради.

قَشْتَعَانُ қашитған: بُو اَر اَل اَيْن قَشْتَعَانُ бу әр ол этин қашитған — бу одам кўпинча баданини қашитади.

قَقْتَعَانُ қақитған: بُو اَر اَل مَنى توتجى قَقْتَعَانُ бу әр ол мәни тутчй қақитған — бу киши доим мени қаҳру ғазабда қолдиради, жаҳлимни чиқаради.

قَلْتَعَانُ қалитған: بُو اَر اَل اَيْن تَلِم قَلْتَعَانُ бу әр ол атин тәлім қалитған — бу одам ҳар вақт отини сакратади.

قَمْتَعَانُ қаматған: بُو كُن اَل كُوز قَمْتَعَانُ бу кўн ол кўз қаматған — бу қуёш кўзни қамаштиради.

قُمْتَعَانُ қумитған: بُو اَغْل مَنى اَفْكَ قُمْتَعَانُ оғул мәни әwgә қумитған — ўғил мени уйга ва бошқага ҳар вақт ташвиқ қилади.

قَنْتَعَانُ қанатған: بُو اَت اَل بَرُن قَنْتَعَانُ бу от ол бурун қанатған — бу дори доим бурун қонатади.

قَتِنغان қанітған: اَلْ اُرْك قَتِنغان Әкді ол әріг қаніт-
ған — мақтов сүз ҳар вақт кишини шодлантиради,
ҳаракатлантиради.

بَتْرُغان батурған: اَلْ سُوْز بَتْرُغان бу кіші ол сөз
батурған — сүз ва бошқаларни яшириш бу киши-
нинг одатидир.

تَتْرُغان татурған: — اَلْ اَشْ تَتْرُغان бу эр ол
аш татурған — меҳмон ва бошқаларга овқат тот-
тириш бу кишининг одатидир. Шеърда шундай
келган:

اَرْدِيْ اَشِيْن تَتْرُغان يَفْلَقْ يَنْغِيْ قَجْرُغان
اَغْرُقْ سُوْسِيْن قَيْتْرُغان بَسْتِيْ اَلْمُ اَخْتَرُوْ

Эрді ашїн татурған,
Јаwлақ Јағїғ қачурған,
Оғрақ сүсін қајтарған,
Бастї olум ахтару.

Бир кишининг ўлимига ачиниб айтади: у қўноқ-
ларга овқат берадиган, душманни қочирадиган,
Ўғроқ аскарини баҳодирлиги билан қайтариб юбо-
радиган эди, [афсус] ўлим уни ерга ётқизди. [Оши-
ни меҳмонларга тутадиган, ёмон душманни қочи-
радиган, Ўғроқ аскарини қайтариб юборадиган эди
афсус ўлим уни янчди, эзди].

تَبْرُغان тибурған тибурған јэр — босилса, чанги чиқадиған юм-
шоқ ер.

سُبْرُغان субузған — мусулмон бўлмаганларнинг ибодат-
хонаси, уларнинг мазори. Мақолда шундай келган:

سُبْرُغان دا اَوْ بُلْماس. تَبْرُغان دا اَفْ بُلْماس

Субузғанда әв болмас,
Тибурғанда ав болмас.

قُرْتَعَانْ қуритған: بُو اَر اَل تَلِم اَزَم قُرْتَعَانْ бу әр ол тәлім узум қуритған — бу одам кўп узум ва бошқа меваларни қуритадиган.

تُرْتَعَانْ тозитған: بُو اَت اَل تَلِم تَبَر اَق تُرْتَعَانْ бу ат ол тәлім тупрақ тозитған — бу от доим тупроқ тўзитади, чангитади.

بُشْتَعَانْ бошутған: بُو اَت اَل قُرُن بُشْتَعَانْ бу от ол қарин бошутған — бу дори ични сурадигандир. Шунингдек, эритиш билан нарсанинг кучини бўшатадиган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تَشْتَعَانْ ташитған: بُو اَر اَوَل اَفْسِنَا تَلِم تَشَار تَشْتَعَانْ бу әр ол эвйиқа тәлім тавар ташитған — бу киши доим нарсани уйига ва бошқага ташишга буюради.

تَشْتَعَانْ ташитған: بُو اَوَت اَل اَشِج تَشْتَعَانْ бу от ол ашйч ташитған — бу ўт кўпинча қозонни тоширтиради.

قَشْتَعَانْ қашитған: بُو اَر اَل اَيْن قَشْتَعَانْ бу әр ол этин қашитған — бу одам кўпинча баданини қашитади.

قَقْتَعَانْ қақитған: بُو اَر اَل مَنى توتجى ققتعان мәни тутчй қақитған — бу киши доим мени қахру ғазабда қолдиради, жаҳлимни чиқаради.

قَلْتَعَانْ қалитған: بُو اَر اَل اَيْن قَلْتَعَانْ бу әр ол атин тәлім қалитған — бу одам ҳар вақт отини сакратади.

قَمْتَعَانْ қаматған: بُو كُن اَل كُوز قَمْتَعَانْ бу кўн ол кбз қаматған — бу қуёш кўзни қамаштиради.

قُمْتَعَانْ қумитған: بُو اَغْل مَنى اَفْكَ قُمْتَعَانْ оғул мәни әwgә қумитған — ўғил мени уйга ва бошқага ҳар вақт ташвиқ қилади.

قَنْتَعَانْ қанатған: بُو اَت اَل بَرُن قَنْتَعَانْ бу от ол бурун қанатған — бу дори доим бурун қонатади.

قَتْنَعَانْ қанітған: اَرَكْ قَتْنَعَانْ Әкді ол әріг қаніт-
ған — мақтов сүз ҳар вақт кишини шодлантиради,
ҳаракатлантиради.

بَتْرُغَانْ батурған: بُو كِشِيْ اَلْ سُوْزْ بَتْرُغَانْ бу кіші ол сөз
батурған — сүз ва бошқаларни яшириш бу киши-
нинг одатидир.

تَتْرُغَانْ татурған: — بُو اَر اَلْ اَشْ تَتْرُغَانْ бу әр ол
аш татурған — меҳмон ва бошқаларга овқат тот-
тириш бу кишининг одатидир. Шеърда шундай
келган:

اَرْدِيْ اَشِيْنْ تَتْرُغَانْ   يَفْلَقْ يَنْغِ قَجْرُغَانْ
اَغْرُقْ سُوْسِيْنْ قَيْتْرُغَانْ   بَسْتِيْ اَلْمُ اَخْتَرُوْ

Әрді ашїн татурған,
Јаулақ јағїғ қачурған,
Оғрақ сүсін қайтарған,
Бастї оїўм ахтару.

Бир кишининг ўлимига ачиниб айтади: у қўноқ-
ларга овқат берадиган, душманни қочирадиган,
Ўғроқ аскарини баҳодирлиги билан қайтариб юбо-
радиган эди, [афсус] ўлим уни ерга ётқизди. [Оши-
ни меҳмонларга тутадиган, ёмон душманни қочи-
радиган, Ўғроқ аскарини қайтариб юборадиган эди
афсус ўлим уни янчди, эзди].

تَبْرُغَانْ تَبْرُغَانْ тубурған Јәр — босилса, чанги чиқадиган юм-
шоқ ер.

سُبْرُغَانْ субузған — мусулмон бўлмаганларнинг ибодат-
хонаси, уларнинг мазори. Мақолда шундай келган:

سُبْرُغَانْ دَا اَوْ بُلْمَاسْ.   تَبْرُغَانْ دَا اَفْ بُلْمَاسْ

Субузғанда әв болмас,
Тубурғанда аw болмас.

Тириклар учун эски гўрларда уй бўлмайди. Шунингдек, қуруқ тупроқли ерда ов бўлмайди. Ов сувли, кўкатли жойларда бўлади.

قَبْرُغَان қабарған — баданга чиқадиган қаварчиқ, чиқиқ, у қичишиб, ҳарорат билан чиқади.

قَتْرُغَان қатурған: بُوْ اَرَّ اَلْ اُكْشُ قَتْرُغَان бу эр ол ёғуш қатирған — бу одам жуда кулагон, жуда қувноқдир.

قُبْرُغَان қобурған: بُوْ اَرَّ اَلْ تَاشِغْ يِرْدَنْ قُبْرُغَان бу эр ол ташғ ёрдан қобурған — бу одам у тошни ердан қўпорадигандир. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

تَدْرُغَان тозурған: بُوْ اَرَّ اَلْ اَجْعْ تَدْرُغَان бу эр ол ачғ тозурған — бу одам доим очларни тўйдирадиган. Бу сўзнинг асли تَدْعُرْغَان тозғурғандир.

سِزْرُغَان сїзїрған: بُوْ اَرَّ اَلْ سِزْرُومْ سِزْرُغَان бу эр ол сїзрїм сїзїрған — бу одам доим қайиш тайёрлайди, терини узун қилиб юнгини қиради. Шунингдек, нарсанинг лўстини шилиш табиатида бор одамга ҳам бу сўз қўлланади.

قَاجْرُغَان қажтарған: بُوْ اَلْبَّ اَلْ يَغْنِيْ قَاجْرُغَان бу алп ол жағинї қажтарған — бу баҳодир, қаҳрамон душманни доим даф қиладигандир.

قَاجْرُغَان қачурған: بُوْ اَرَّ اَلْ قَدَقْنِيْ قَاجْرُغَان бу эр ол қонуқнї қачїрған — бу одам меҳмонни ва бошқаларни қочирадиган, ҳайдайдиган одамдир.

قَاجْرُغَان қачурған: بُوْ اَرَّ اَلْ كِشِيْ قَاجْرُغَان бу эр ол кїшї²⁶⁰ қачурған — бу одам олдига келган кишини

Б. Атадай асарида кїшї сўзи ёзма нусхада كَشِيْكَ кїшїгә экани, асли-

كِشِيْ кїшїнї бўлиши тўғри деб изоҳ берилган (I том. 518-бет).

кўрганда унга хўмрайиб, қовоқ солиб, керилиб, феъли бузилади, ғудайиб қолади.

قَلْبَرُغَانْ қазірған: بُو اَر اَل اَرَن يِيْن قَلْبَرُغَانْ бу эр ол эрән бојнн қазірған — бу одам доим кишилар бўй-нини қәйирадигандир.

تَشْرُغَانْ ташурған: بُو اوت اَل اَشِيچ تَشْرُغَانْ бу от ол ашїч ташурған — бу ўт қозонни тоширадигандир. Шунингдек, сел ҳовузга доим қуйилиб, ҳовуз сувини тоширишига ҳам бу сўз қўлланади.

قَقْرُغَانْ қақурған — хамирга мой қўшиб, тандирда ва ўчоқда пиширилган нон.

قَقْرُغَانْ қашурған: بُو بِلَازك اَل يِلِك قَقْرُغَانْ бу bilä-zük ол bilik қашурған — бу билакузук ҳар вақт билакни сиқади.

تَمْرُغَانْ тамурған: بُو اُغُل اَل بُرني تَمْرُغَانْ бу огул ол бурнї тамурған — бу йигитнинг ҳар вақт бурни қонайди.

سَғ_ز_غَانْ сағизған — зағизғон.

ق_У_З_غَانْ қузурған — қуюшқон, эгарнинг қуюшқони.

تُر_ش_غَانْ турушған: بُو اَر اَل كِشِي بَرَلَا تُتَجِي تُرُشْغَانْ бу эр ол кiшi birlä тутчi турушған — бу одам доимо одамлар билан хусумат қилади.

س_ت_и_ш_غَانْ сатiшған-алiшған: اَل اَر اِكْتِي تَفَار س_ت_и_ش_غَانْ олар iккi tawar сатiшған-алiшғанлар ол—улар доимо бир-бирлари ..ан мол олиб-соти-шади. Бу иборанинг س_ت_и_ش_غَانْ ت_у_ш_غَانْ сатiшған-таwишған шакли ҳам бор. Бу сўз س_ت_и саттi, ت_у_д_и тawдi ўзига олди, фойдаланди сўзларидан олинган.

ب_қ_и_ш_غَانْ бақiшған: بُو اَر اَل كِشِي بَرَلَا ب_қ_и_ش_غَانْ ол кiшi bir-lä бақiшған ол—у одамга кўз қири билан қарай-дигандир.

تَقْشَغَانْ тоқушған ол эр јавлақ
тоқушған — уришиш бу одамнинг одатидир. У
жангга қизиқтирувчи, васваса солувчи, ғалванинг
кониدير.

سَقْشَغَانْ сошущан — гижжа. У қориндаги қуртдир.
بِجْلَغَانْ бїчїлған — қўл, оёқ ва ердаги ёриқлар.

كۆك تۇبۇلغان көк тубулған — бир қушнинг номи. Айтиш-
ларича, бу қушнинг икки қанотида пўлат бўлади
ва у қаноти билан тоққа уриб, бир томондан
бошқа томонга ўтади. Бу сўзни менга ўзим фой-
даланиб юрган бир киши айтган.

تېلغان табулған: بۇ ارۇ ال جرک تېلغان бу эр ол чэрік
табулған — бу одам уруш сафини йиртқувчидир.
Бунинг асли تَمْزُ تېلْدې тэмүр тубулдї (темирни бор
кучи билан тешди) дир.

قَاتِلغان-قَارِلغان қатїлған-қарїлған: بۇ ارۇ ال كشي بولا تئجي قاتلغان
қатїлған-қарїлған: бу эр ол кіші бірлā тутчї қатїлған-қарїл-
ған — бу одам кишилар ишинга аралашувчи, биров-
лар нарсасини тортиб олувчидир.

قۇرلغان қурулған: بۇ ارۇ ال سىنكرې قۇلغان бу эр ол
сїңдрї қурулған — бу кишида доимо тиришиш юз
беради.

قۇتلغان қутулған: بۇ ارۇ ال يَغيدَنْ قۇلغان бу эр ол јағїдїн
қутулған — бу одам у душман ва бошқалардан
доим қутилған, нажот топған.

قاپلغان қапулған: بۇ نازك ال قُبغدا قاپلغان бу нэң ол қа-
пуғда қапулған — бу нарса эшикда ва бошқада
доим сиқилади.

قۇشلغان қошулған: بۇ قۇرې ال سغلق بولا قۇشلغان бу қозї ол сағлїқ бірлā қошулған — бу қўзи у

соғлиқ билан доим қўшилишади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

سۇغۇلغان соғулған : بۇ سۇفۇ آل تۇراق سۇغۇلغان бу суw ол таwрақ соғулған—бу сув ҳар вақт тезлик билан тупроққа сингиб кетади. Шунингдек, суви тезликда сингиб кетадиган чашмага ҳам бу сўз қўлланади.

قۇلغان سۇقۇلغان қақілған-суқулған : بۇ آر آل تېلیم قۇلغان سۇقۇلغان бу эр ол тәлім қақілған-суқулған — бу одам бошқаларнинг сиқишидан хўрланган, эзилган, оёқ ости бўлгандир.

تۇتۇرغان тутурқан — гуруч.

تاشیرقان ташірқан : كۆزكۆزكۆзүк — чағир кўзли киши; кўзи ирғиб чиққан киши.

سۇقۇرغان сақірқан — каламушлардан бир тури.

بىتلگان бітілгән : بۇ آر سوكا بىتلگان آل бу эр сугә бітілгән ол — бу эрнинг исми доим аскарлар ичидә ёзилади.

تېرىلگان тәрілгән : بۇلار بۇدۇن آل تۇجې تېرىلگان булар-бузун ол татчї тәрілгән — булар бир ишда тўпланадиган одамлар. Тўпланишга одатланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

كۆتۇرگان кётўргән : بۇ بۇغرا آل يېك كۆتۇرگان бу бугра ол јук кётўргән — бу доимо јук ва бошқа оғирликларни кўтарадиган эркак туя.

كەچۇرگان кәчүргән : بۇ بىك آل يازۇق كەچۇرگان бу бәг ол јазуқ кәчүргән—бу бек гуноҳни кечирадигандир.

كەچۇرگان кәчүргән : بۇ آر آل تېلیم كەچۇرگان бу эр ол тәлімш кәчүргән—бу одам қийин ишларни қиладиган, бажарадиган. آفۇرگان تۇفۇرگان әwүргән — тәwүргән ҳам шундай. Яъни бу одам ишни ағдарган, тўнтарган.

Шеърда шундай келган:

يَغِي أَوْزُنْ أَجْرُكَانْ   تَوَيْدَنْ أَنِي كَجْرُكَانْ
إِشْلَرْ أَزْبْ كَجْرُكَانْ   تَكْدِي أَفِي الدُّرُورْ

Jaғi otın bçurgān,
Tojdın anı kbçurgān,
Işlar ızub kčurgān,
Təgdı oqı dıdırur.

Ўлган одамнинг фазилатларини эслаб айтади: у уруш оловини ўчирувчи, уларни (душманларни) аскар сафидан ҳайдаб чиқарувчи, шу билан бирга, қийин ишларни бажарувчи эди. Унга ҳалок қилувчи замон ўқи тегди.

[Душман ўтини ўчирадиган, қароргоҳидан уни (душманни) кўчирадиган, кўп қийинчиликларни ўтказган (енгган) эди, (унга замоннинг) ўлдирувчи ўқи тегди].

جَفْرُكَانْ чəwurgān : بُوْ أَرْ أَلْ تَلِمْ أَقْ جَفْرُكَانْ бу эр ол
təlim оқ чəwurgān — бу одам ўқни ҳар вақт тирноғида айлантирадигандир.

كُسْرُكَانْ кўсургāн — бир турли кўр сичқон.

تُشْرُكُونْ тўшургун — катира дарахти (бир тилда).

كَفْرُكَانْ кəwurgān — тоғ пиёзи. Ўғузлар كُمْزُكَانْ кəмургāн деб айтадилар.

تَمْزُكَانْ тэмургāн — ўқнинг темирлик учи (ўғузча).

تَكْزُكَانْ тэгургāн : اِشْيَغْ اِذَاقَا تَكْزُكَانْ бу эр ол
išiғ азаққа тэгургāн — бу одам ҳар вақт ишни охирига етказувчидир.

كُلْرُكَانْ куlārgān : بُوْ أَتْ أَلْ كُلْرُكَانْ бу ат ол куlārgāн — бу отнинг ҳар вақт қорни шишади ва у доимо ерда ясланиб ётади.

سۇمۇرگان : с у м у р г а н : бу эр ол
сүтүг сүмүргән — бу одам сүт ва бошқа нарса-
ларни ичүчи, семирувчидир.

سۇرۇلگان : с у р у л г а н : бу эр ол тэгмә јәрдін тутчі сүрүлгән — бу одам ҳар
жойдан доим сурулувчидир.

кәрилгән : к ә р и л г а н : бу нәң ол кәрил-
гән — бу нарса тери чүзилгандек ва юқорига кў-
тарилувчи булут чүзилгандек, ҳар вақт чүзилади.

кәрилгән : к ә р и л г а н : бу эр ол
тәлим кәрилгән — бу одам ҳар вақт эснайди ва ке-
ришади.

тәрилгән : т ә р и л г а н : бу
эр ол эзгү sawin тәрилгән — бу одам ҳар вақт
яхши овоза ва мақтов билан яшайди.

тәрилгән : т ә р и л г а н : бу
нәң ол бір біргә тәрилгән — бу ҳар вақт бири-бири-
га тартиб билан териладиган нарса.

кәсилгән : к ә с и л г а н : бу јип ол кәсил-
гән — бу ҳар вақт кесиладиган, узиладиган ип.

сәшилгән : с ә ш и л г а н : бу тугун ол
сәшилгән — бу тугун ҳар вақт ечиладигандир.

тугулгән : т у г у л г а н : бу јип ол туғу-
лгән — бу ип ҳар вақт туғулган, туғуклик.

туғулгән : т у г у л г а н : бу эр ол тутчі қаші көзі туғулгән — бу одам ўзи-
нинг пастлигидан ва нокаслигидан юзини халқдан
четга олади.

Бу бўлим беш турлидир. Бу غ (f) ва ك (k)
бўлиמידир.

Биринчи: қилинган ишнинг доимийлиги, бир

неча қайталаб ишланганини ва ўз табиати билан содир бўлишини англатади: **بُو اُغْلُ اَل بُرْنِي يُمُرْغَان** бу оғул ол бурнӣ јумурған — бу бола ҳар вақт бурни қонайдиган боладир. **بُو اَر اَل اَذْكُو سَافِن** бу эр ол эзгӯ савӣн тәрилгән — бу одам ҳар вақт яхши овоза ва мақтов билан яшайди каби.

Иккинчи: сифатнинг сифатланувчи нарсадан бошқага ўтишини ва сифатнинг сифатланувчида давомли эканини англатади. **بُو اَر اَل تُونِن قُرْتَعَان** бу эр ол тонӣн қурӣтған — бу доим тўнини қуритувчи кишидир. **بُو اَر اَل سُوغْن سُمُرْكَان** бу эр ол сууғ сўмўргән — бу одам доим сувни симирадиган. Бу бўлимдаги туб отлар қаттиқ **ك** (к) билан, сифатларнинг ҳаммаси **ك** (г) билан қўлланади.

Учинчи: сифатланган нарса **مَفْعُول** мафъул (ишланган иш) маъносида келади. **بُو اَر اَل قَقْلُغَان** бу эр ол қақълған-суқълған — бу одам хўрланган, эзилган каби. **بُو اَر اَل يِیْرَدَن يِیْرْكَ** бу эр ол јәрдән - јәргә сўрилган — бу одам бир ердан бир ерга сурилган каби.

Тўртинчи: ишланган ишнинг ишловчи хоҳишидан ташқари бўлганини англатади: **بُو كِیْشِي اَل سُوْزَن** бу кіші ол сўзін унӣтған — бу киши сўзини доим унутиб қўяди. **بُو تُكُونُ اَل سَشیْلْكَان** бу тўгўн ол сәшілгән — бу тугун доим ечилиб кетадиган каби.

Бешинчи: бу маъноларнинг биронтасини англатмовчи соф от маъносида қўлланади: **كُفْرْكَان** кўвўргән — тоғ пиёзи; **تَقْشِغَان** тауушған — қуён каби.

Румдан Чин яқинига қадар булган ўғузлар, кўчманчилар бу хил сўзлардаги давомни билдирувчи ғ ва к//г ҳарфларини тушириб қўллайдилар.

Сўзлашишда эрлар ва аёллар сифати фарқ қилинмайди. У жумла мазмунидангина англашилади.

Бу ерда кўрсатилган қондалар ва сифатлар ҳақидаги изоҳлар фақат шулар билангина чекланмайди. Бунни китобнинг ҳамма ерида учраган тўрт ва ундан ортиқ ҳарфли феъллар учун ҳам қўллаш мумкин. Худо хоҳласа сўз узайтирилмасдан, булар яқинда англашилади.

СИНЧИ ҲАРФИ УНЛИСИЗ ^{o//o/}فعلل^{o//o/} ФАЪЛАЛАЛ, ^{o//o/}فعلل^{o//o/} ФУЪЛАЛИЛ,
^{فعلل}فعلل^{فعلل} ФУЪЛАЛУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

^{سندلاچ}سندلاچ сундїлач — саъва. ^{ارتماس}ارتماس ^{ايشي}ايشي ^{سندلاچ}سندلاچ сундїлач іші эрмәс өртүгүн тәпмәк — хирмон янчмоқ саъванинг иши эмас. Бу мақол кучсиз бўла туриб, катта ишга интилувчи, лекин бажара олмовчиларга нисбатан қўлланади.

^{قرغلاج}قرغلاج қарғїлач — қалдирғоч. ^{قرلغچ}قرلغچ қарлїғач тарзида ҳам талаффузи бор.

^{قرغالغ}قرغالغ Қарғалїғ — Тироз шаҳри яқинидаги бир қўрғон номи. Асли ^{قرغالغ}قرغالغ Қарғалїғдир.

^{تامغالق}تامغالق тамғалїқ — кичкина обдаста.

^{تامغالق}تامغالق тамғалїқ — бир кишига махсус дастурхон. Асли ^{تامغالغ}تامغالғ, яъни муҳрли демакдир. Одатда подшо ўзига хос дастурхон ва кўзачани муҳрлаб қўяди, унда бир кишига лойиқ шароб ва овқат бўлади. Сўнгра ҳар бир кичик кўзача ва дастурхонни ^{تامغالى}تامғали деб аталадиган бўлди. Бунинг маъноси подшодан бошқа одам ундан овқат

емаслиги учун тамға урилган дастурхон демакдир.
Бу сўзнинг охиридаги غ ни талаффуз ўрни яқин-
лигидан ق билан алмаштириш ҳам мумкин.

سَرْمُجَقْ с а р м а ч у қ — угра ошининг бир туридир. Хамир-
ни нўхатдай майдалаб, кесиб тайёрланади. Буни
касал ва касалга ўхшашлар ичишади.

سَرْمُسُقْ с у р м у с а қ — саримсоқ. سَمُرْسُقْ самурсақ шакли
ҳам бор.

قُرْغُلُقْ қ у р ғ у л у қ — енгилтаклик.

قِرْزَلامُقْ қ і з л а м у қ — қизомиқ ва шунга ўхшаш тошиб
чиқадиган тошмалар.

قَشْغَلُقْ қ а ш ғ а л а қ — қашқалдоқ, ўрдакдан кичикроқ
сув қуши.

Шеърда шундай келган:

تەنگدا بلا كۇرسا مەنى اۆردك اتار
قلغا كۆرۈپ قشغلقى سفقاً باتار

Таңда билә көрсә мәнi ۆрдәк атар,

Қалға көрүб қашғалақi суwқа батар.

Овлаган қуш ҳақида айтади: ўрдак кўлда учсиз
уқ билан мени кўрсә, бу қуш ўша ондаёқ сувға
шўнғиб кетади.

بَلْگُلُکْ نَانْگْ б э л г у л у к н а н г — кўриниб турган нарсә, белги-
лик нарсә. بُلْداجى بَزَاغُو اُكُوْزُ اَرَا بَلْگُلُکْ булдәчi
бузағу ۆкүз ара бәлгүлүк — хўкиз бўлади деб гу-
мон қилинган бузоқ, хўкизлар орасида ёшлигидаёқ
маълум бўлиб қолади. Яхшилиқ умид қилнади-
ган ёш, зийрак, ботир йигитларга айтилади.

کَرَکَنک k o z g ū n ā k — лочин ва қарчиғайга ўхшаш хол-
дор қуш, у шамол билан қаноатланади.

قَدْنُ قَدْنَاغُنْ қ а з і н-қ а з н а г у н — куёв ва куёвларнинг қа-
риндошларига айтилади ва қўшоқ ҳолда эргашти-
риб қўлланади.

Бу сўзларнинг бошқа бир тури

سَنَدُوْاجْ с а н д у в а ч — булбул.

سَنَدَا قَجَرٌ سُنْدِلَاجْ   مَنَدَا بَنَرٌ قَرْغِلَاجْ
تَتْلُغْ اَتَرٌ سَنَدُوْاجْ   اَرَكْكَ تَشِي اَجْرَشُوْر

Сэндә қачар сунділач,
Мэндә тінар қарғилач,
Татліг отар сундувач,
Эркак тіші учрашур.

Шоир ёз ва қишнинг мунозарасини таърифлайди.
Ёз қишга айтади: саъва сендан қочади, менда
қалдирғоч роҳатланади. Булбул турли нағмаси
билан севинтиради. Менда (ёзда) эркак ва урғочи
жуфтлашади.

[Сендан сундилоч қуши қочади, менда қарғилач
тинади, роҳат топади, яйрайди. Булбуллар ёқимли
сайрайдилар].

مَنَدَرُوْ م у н д а р у²⁶¹ — ипақлар билан безатилган келин
уйи.

Беш ҳарфли сўзлар бўлими тугади.

²⁶¹ Бу сўз 408-бетда مَنَدَرِي мандірі шаклида келиб, келин билан куёв йи-
гиладиган мажлис маъносида изоҳланган. Мазмундаги бу фарқлар сўз охирида
кедган و (y), ی (и) қўшимчаларидан фарқ қилиниши бўлса керак.

ОЛТИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ
ТУРЛИ ҲАРАКАТ БИЛАН شەكىلل شаклидаги СЎЗЛАР

تۈزۈشкۈ tizil d u r u k — махсиннинг бошига безак учун
қадаладиган силлиқ, ялтироқ чақалар.

كۈزۈشكۈ k o z u l d u r u k — от думидан тўқилган, кўз оғри-
ганда ёки қамашганда кўзга тутиладиган нарса.
كۈزۈشكۈ k o z i u k шакли ҳам бор.

چۈشۈشكۈ c h i n i s t u r u k — дарахт меваси, у майда ғўлак-
лардек бўлиб, оқ ва қизил ранглидир. Ёзнинг
бошларида пишади, уни ейдилар.

كۈمۈشكۈ k o m u l d u r u k — юк орқага кетмасин деб отнинг
елка томонидан эгарга боғланган нарса.

ساقلاشكۈ s a q a l d u r u k — қалпоқ тушиб кетмасин учун
унга боғланиб, жағ тагидан ўтказилиб қўйилади-
ган чизимча. Ипакдан тўқилади.

قاللاشكۈ q a l a l d u r u k — эрларнинг исмларидан.

ЕТТИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

زەرغۈچمۇد z a r g u n c m u d — бир хил райҳон. Буни форс
тилида بۈلۈك مۈشك deb айтилади.

Солим отлар бўлими тугади.

Биринчи жилднинг охири.

Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, кўпинча уларнинг қайси қабилага мансуб эканини кўрсатиб ўтади. Ҳатто бу сўзларнинг бошқа қабилаларда қўлланиш-қўлланмаслигини ҳам изоҳлайди. Лекин баъзан айрим сўзлар ҳақида икки тилнинг бирида, деган маълумотни беради.

Изоҳлардан маълум бўлишича, Маҳмуд Кошғарий ўз девонидан тил хусусиятлари кўрсатилган қабилаларнинг тилларини улар орасидаги яқинлик ва ўхшашликларга мувофиқ икки гурппага айиради. Уларнинг бирини ўғуз, иккинчисини чигил ёки турк гурппаси деб атади. Маҳмуд Кошғарий икки тилнинг бирида деганда, ана шу икки гурппанинг бирини кўзда тутди.

* * *

Айрим сўзлар изоҳида девонда «Бошқаларда ҳам бу сўз қўлланади» деган маълумот такрорланади. Бу изоҳ луғатчилик принципига мувофиқ сўзларнинг истеъмол доирасини белгилаш заруратидан келиб чиққандир.

Маҳмуд Кошғарий бу изоҳни айрим сўзларни уларнинг берилган мисолгагина хос экани ёки бошқа гапларда ҳам кела олиши, яъни шу сўзларнинг қўлланиш доирасини кўрсатиш мақсадида ишлатади. Бундай усул айрим сўзларнинг истеъмол доирасини хилма-хил ва кўп мисоллар билан кўрсатиш вазифасини ихчам ва осон формада изоҳлашга имкон беради.

* * *

Девондаги терминлар масаласига келганда, Маҳмуд Кошғарий кўмакчи, ундов ва қўшимчани ҳарф деб, сифат, сон ва бошқа сўз турларини исм деб берган. Бошқачароқ айтганда, Маҳмуд Кошғарий ўз изоҳларида сўз турларини уч туркум (исм, феъл, ҳарф)га айирган. Бу хил классификация қилиш у давр тилшунослиги учун умумий ҳолат эди. Р. Шор «Части речи» деган мақоласида шундай ёзади: «Частей речи выделяется первоначально три: имя, глагол, связующая частица; эта аристотелевская классификация сохраняется у арабских грамматиков» (БСЭ, т. 61, 1934 г., 81-бет). Бу ўринларда биз ҳозирги терминларни қўладик.

Баласоғун

Бартольд ўзининг «Энциклопедия ислама» асарида Баласоғун ҳақида катта мақола берган. У фақат шаҳарнинг ишғол қилган жойини аниқлашга интилган. Айтиш мумкинки, у деярли ҳамма китоблардан фойдаланган. Лекин мақолада ёлғиз девондан маълумот берилмаган. Натижада Бартольд Баласоғун ўрнини илгари бўлганидек яна ноаниқ ҳолича қолдирган.

Баласоғун бир вақт Қуз Урду номи билан ва бир вақт Қуз Улус номи билан юритилган. У энг қадимги марказий шаҳарлардан биридир: Мирхонд «Ҳабибус Сияр»да бу шаҳар тўғрисида ғуболиқ*— яхши шаҳар деб ёзади.

Бухоро, Самарқанддан кўчиб борган суғдоқлар Баласоғунда жойлашиб қолган ва турклашиб кетган эдилар. Баласоғун энг катта шаҳарлардан бири эди. Халқи ҳам туркий, ҳам суғдча сўзлашур эди.

Журжон

Журжон Гургоннинг арабчалаштирилганидир. Бу масалада Ёқут изоҳини аҳамиятли ҳисоблаб ўзича келтирдик. Журжон Хоразм ўлкасига тегишли катта бир шаҳардир. У Жайхун қирғоғидадир. Аслида хоразмликлар Жайхуннинг шарқидаги Мансура деган шаҳарда яшар эдилар. Жайхун суви уни ювиб кетди. Ундан асар ҳам қолмади. Сўнг улар Гурганчга кўчдилар. У кичик шаҳар эди. Улар янги бинолар қурдилар. Шаҳар кундан-кунга кенгайиб обод бўлди. Гурганчни 616 ҳижрийда татарлар истило қилиб хароб қилмасдан олдин ўз кўзим билан кўрганман. Мен бундан каттароқ, чиройлироқ, тўқисроқ бир шаҳар кўрганимни билмайман... Тилга оид алоҳида оригинал асар яратган Абдул Қоҳир Журжоний шу Гурганч олимларининг биридир, 461 ҳижрийда вафот этгандир (Муъжамул булдон, 3-жилд, 80-бет).

Субран

Ёқут бунга аямлар шаҳри деб изоҳлаган. Бу изоҳ тўғри, фақат у кимлар (тожикларми ё турклар)нинг шаҳри бўлгани кўрсатилган эмас, Маҳмуд Қошғарийнинг девонида кўрсатилишича, Субран ўғузлар шаҳри бўлган. Бундай маълумот ўғузлар чегарасининг қанчалик кенглигини аниқлаш жиҳатдан муҳимдир.

Субран Ҳирот ва Балх тоғларининг орасидаги бир шаҳардир. (Муъжамул булдон, 2-жилд, 48-бет).

Ҳозирги Туркистон яқинидаги Субран бу шаҳарга тарихан алоқадор бўлса керак.

Иғроқ

Иғроқлар Яғмо ва Жоруқ қабилалари оралиғидаги бир қабила сифатида берилади. Уларнинг тиллари ёлғиз туркийдир. Иғроқларнинг ботирлиги ва ҳимматлилиги ҳақида девонда бир неча парчалар бор.

* Ғуболиқ — суғд тилида беги бор шаҳар демакдир.

Иғроқ ери тигроқ,
Еми аяниг уғлоқ,
Сутн уза соғроқ,
Ери тақи ағлоқ.

(Иғроқ қабиласи ғайратли, ботир одамлардир. Уларнинг озиқлари куруқ (сувсиз) овқатлардир. Қимиз тоғаралари устидан коса аримайди. Ҳолбуки, уларнинг ерлари ўтсиз ерлардир).

Девонда иғроқларнинг жанговар ботирликларини кўрсатувчи яна бир неча тўртликлар бор.

Иғроқларнинг тили чигилларнинг тилига тамоман мосдир. (ДЛТ, I том, 56-бет).

Чигил

Чигиллар девонда энг асосий ўринни ишғол қилади. Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, ўғузлар Жайхундан қуйи Чингача бўлган халқларни чигиллар деб ҳисоблар эдилар. Девонда чигил исми Искандар Зулқарнайн томонидан берилгани кўрсатилади.

Чигиллар энг эски халқлардан биридир. Навоий маълумоти ҳам М. Кошғарий фикрларини тасдиқлайди. У Искандар Зулқарнайн юришида, Мовароуннаҳрда чигил, яғмо номларинигина тилга олади:

Чигил бирла Яғмодин айлаб убул,
Нечуким чамандин сабову дабур.
(«Хамса»¹ дан).

Ибнул Асир тарихи қорахонийлар даврида Самарқандга қилинган ҳужумда чигил аскарлари бошчилиги қилганини ёзади. Ҳақиқатда ҳам чигиллар Ўрта Осиёдаги энг эски халқлардан эканини девондаги яна кўп маълумотлар исботлайди. Маҳмуд Кошғарий чигилларнинг ўғузлар билан жуда қадимдан тўқнашиб келганини, уларнинг бир-бирларига қаршилиги девон ёзилган даврларда ҳам давом этишини ёзар экан, ўғузлар тилидаги камчиликларни ҳам кўрсатиб беради. Шу билан бирга уларга қарши тил жиҳатдан ишончли қабилалар бошида чигиллар турадилар. Чигил, кошғар, арғу, уйғур, барсағон ва бошқа қуйи Чингача бўлган ҳамма туркий қабилалар сифатдошни буйруқ охирига -ғучи, -гучи қўшиб тузсалар, ўғузлар буйруқ охирига эмас, ўтган замон феълига -чи қўшимчасининг ўзини қўшиб, қондани бузадилар: бардачи, келдачи каби. (ДЛТ, II том, 43-бет). Чигиллар ўтган замон феълини буйруқ охирига -ди қўшиб яасалар, ўғузлар -дуқ қўшиб қондани бузадилар. Чигиллар келаси замон биринчи шахс (еўзловчи) феълини барирман тарзида ифода қилар, ўғузлар эса мен баран деб тамом бошқача сўзлайдилар. (ДЛТ, II том, 54-бет). Чигиллар тили билан ўғузлар тили орасидаги фарқ лексикада ҳам, фонетикада ҳам жуда каттадир. Уларнинг ҳаммасини бу ерда келтириш ўринли бўлмайди.

¹ Алишер Навоий, Хамса, 669-бет, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960 йил.

Тухси қабиласи ҳақида девонда маълумот етарлидир. У эътиборли қабилалардан саналади. Тухсиларнинг тиллари ёлғиз туркча бўлиб асосан Қаёс шаҳрида яшайдилар. (Қаёс уч катта районга эга бўлган шаҳар: 1) Соблиғ Қаёс, 2) Урунг Қаёс, 3) Қора Қаёс. ДЛТ, II том, 129-бет.

Улар тил жиҳатдан чигил, яғмоларга яқиндир. Девонда тил хусусиятлари изоҳланган ерларда ҳар вақт деярли чигил, яғмо, тухсининг тил хусусиятлари бир хилда кўрсатилади. (I том, 59, 93-бетлар; III том, 101, 352-бетлар).

Девонда уларнинг яшаш жойлари ҳам бир-бирига яқин, аралаш бўлгани тўғрисида маълумотлар бор. (I том, 342, 354-бетлар; III том, 129-бет). Ҳатто касб-корда ҳам улар яқинлигига онд маълумотлар бор. Маҳмуд Кошғарий девон учинчи томининг 52-бетида Биста сўзини изоҳлар экан, бундай деб ёзади: Биста четдан келган савдогарни уйга қўндиради, молларини сотиб беради, сотгунча ўзини ҳам, молини ҳам боқади; кетар вақтида мол бошига маълум миқдорда ҳақ олади. Мен буни,— дейди Маҳмуд Кошғарий,— чигил, яғмо, тухсиларда ўз кўзим билан кўрдим.

Тухсилар ҳақида девонда яна кўп ерда маълумотлар бор бўлиб, уларда ҳам тухсилар тилда, шаҳарда, феълу одатда чигил, яғмоларга яқин, лекин уларга нисбатан кичикроқ қабила экани кўрсатилади.

Арғу

Девон маълумотида кўра, арғулар Ўзганд ва Азгиш шаҳарларида яшар эдилар. Арғу тил хусусиятларининг бир қисми ҳозиргича етиб келиши, улар жуда кенг территорияда яшовчи, ҳозирги Чимкентдан Тўқмоққача бўлган территорияда ва бутун Фарғона территориясида яшаган бир қанча қабилалар орасида кўп нуфузлilar бўлгани ва мамлакатни идора этиш у даврда кўпроқ уларнинг қўлида бўлгани билан изоҳланади.

XI асрларда арғу қабиласининг мавқеи анча ўзгаради. Буни девон маълумотлари тўла тасдиқлайди. Идора ишларига бошқа қабила вакиллари кўтарилади. Сўнгги давр тарихий асарларида арғу қабиласи номининг учрамаслиги улар мавқеининг ўзгаришига боғлиқдир. Лекин арғуларнинг юқорида кўрсатилган жойларда яшаб келгани шубҳасиздир.

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотларига кўра, арғулар билir сўзини билур тарзида талаффуз қиладилар, яъни ўтган замон феъл ясовчи аффиксини «у» унлиси билан айтадилар: бардум, келдум каби.

Ҳозирги жонли тилда Тошкент ва унинг атрофидаги борду (г), келду (г) каби, Наманган ва унинг атрофидаги бордуна, кел-

дуна каби талаффузлар ана шу арғулар тили хусусиятларидан қолган таъсир бўлиши мумкин. Арғу қабиласи тилига оид яна бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам шунини тасдиқлайди. Масалан, феъллардан иш оти ясашда феъл ўзаги охирига -ғув, -гув қўшимчасини орттириш арғу қабиласи тилига хос хусусиятдир: борғувчи, келгувчи каби. Бу хусусият ҳозир тилимизда барқарор экани маълум. Шунингдек, жўналиш келишиги қўшимчаси функциясида ва «учун» мазмунида -қо, -ғо қўллаш арғу қабиласининг тил хусусияти эди. Бошқа қабилалар бу қўшимчани ўрин-пайт функциясидагина қўллар эдилар. Ҳозир барча шеваларда бу қўшимчанинг ҳар иккала функцияси мавжуддир. Шунга ўхшаш, арғулар тилидаги иккинчи шахс кишилик олмошининг белгиси -инг ўрнида -инг қўллаш ҳам кўпгина жойларда ҳозир ишлатилади: қочирдинг эмас, қочирдинг каби (солиштириб кўринг: ДЛТ, II том, 131-бет).

Арғулар тилига оид бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам уларнинг энг қадимий қабилалардан бўлганини исботлайди.

Турк

Турк сўзи девонда баъзан кўпгина қабилаларнинг умумий исми сифатида қўлланса, баъзан тил хусусиятлари жиҳатдан бошқа қабилалардан фарқланувчи кичик бир қабила сифатида изоҳланади.

Ўғуз

Ўғуз қабиласи энг қадимий ва нуфузли қабилалардан бири сифатида Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг тиллари тарихида алоҳида ўрин тутди. Шунинг учун унга тарихчи ва тилшунослар жуда илгари замонлардан жиддий қизиқиб келадилар. Бу масала юзасидан муҳим илмий-текшириш ишлари бор. Айниқса, бу сўзнинг этимологияси устида жуда кўп олимлар текшириш олиб борганлар. Чунончи: В. Банг, В. Радлов, Л. Лигети, И. Маркварт, А. Н. Бернштам, Д. Синор, Г. Рамстедт, С. П. Толстов ишлари шу жумладандир. Бироқ бу текширишларда масала ҳануз гипотеза ҳолида қолган. Ҳатто ўғуз хон тўғрисида айрим уйдирма, афсоналар ҳам юзага келган. (Қаранг: И. Н. Березин. Рашидуд -дин, I том, 81-бет; Шажараи турк, қўл ёзма нусхаси; А. Н. Кононов. Шажараи тарокима, 1957, 13-бет). Ўғуз қабиласи ҳақида «Равзатус сафо» ва Бичурин асарида ҳам маълумотлар бор. Лекин бу асарларда ҳам масала тўла-тўқис ёритилган эмас. Шунинг учун бу ҳақда етук тадқиқотчи М. Кошғарий маълумоти бениҳоят муҳимдир. М. Кошғарий ўз асарида бу сўзнинг этимологиясини аниқлашга уринган эмас. Бунинг жуда қадимги ота-боболарга

бориб тақалишини айтиш билан чекланган. Бундай чекланиш тасодифий эмас, албатта. Аксинча, бу ҳол ўғуз сўзининг шахс оти сифатида юзага келгани, сўнг маълум шароитда қабила номига айланганини аниқлаш чигал экани билан боғлиқдир. М. Кошғарий ўз асарида ўғузларнинг у даврда тутган мавқеи, тили, қасбу кори, уруғ-аймоқлари, турар жойлари ва бошқаларни аниқ фактлар асосида мукаммал изоҳлаш билан чекланади. (Қаранг: ДЛТ, I том, 27, 30—31, 33, 35, 56, 59-бетлар).

Тот

Тот сўзи девонда баъзан уйғур, баъзан тожик маъносида учрайди. Бу сўз тарихий асарларда Ироқ ва Хуросонда ҳукм сурган сулола унвони маъносида ҳам учрайди.

Татар

Татарлар тарихий асарларда жуда эски халқлардан саналса ҳам, ўрта асрларда бу сўз мўғул сўзи билан бирга қўлланар эди. Шунингдек, бу сўз айрим тарихий асарларда у даврдаги бутун туркий халқларнинг этник термини сифатида ишлатилади.

Татар сўзи девонда бир неча ерда учрайди. Бу маълумотларда баъзи бир қарама-қаршиликлар ҳам бор. I-том, 30-бетда татарларнинг бошқа бир тили бўлса ҳам, туркчани яхши биладилар дейилса, I-том, 344-бетда татар турк қавмларидан бири деб кўрсатилади. I-том, 123-бетда татар чўллари уйғурлар яқинида деган маълумот бор. Қабилалар тартиб билан берилган жойда татар сўзи ябоқудан сўнг кўрсатилган. Татарлар ябоқулар билан қўшни туришини кўрсатувчи яна бир далил айрим хос сўзларда уларнинг шериклигидир. Масалан: тор сўзи — бошланғич давр қайиғи (бу ҳақда ўз ўрнида тўла маълумот берилган) ябоқу ва татарлар сўзи деб кўрсатилади. (ДЛТ, III том, 109-бет).

Уйғур

Уйғурлар девонда 43 ерда тилга олинади. Маҳмуд Кошғарий қабилаларни бир неча ўринда баён қилади. Биринчи (ҳамма қабилалар кўрсатилган) ўринда (I том, 3-бетда) уйғурни зикр қилмайди, иккинчи ўринда (I том, 28-бетда) уларни жумул қабиласи билан тангут қабиласи орасида кўрсатади.

Уйғур девон маълумотида кўра, беш шаҳар: Сулми (бунини Зулқарнайн бино қилган эди) Кужу, Жонбалиқ, Беш балиқ, Янги балиқдан иборат бир ўлканинг исмидир. Буларни Зулқарнайн турклар билан сулҳ қилганда қургандир.

Уйғур сўзи худ хўр (ўзи топиб ейдиган) сўзининг ўзгаргандир. Маҳмуд Кошғарий шундай изоҳлайди: Низомиддин Исрофил

Тўғон текин бинни Муҳаммад жақир Тўнқохон отасидан эшитган хабарини менга шундай сўзлади: Зулқарнайн уйғур вилоятига яқинлашгач, турк ҳоқони унга тўрт минг кишини йўллади. Улар қалпоқларининг патлари худди ёввойи қушлар қанотидек эди. Улар ўқ отишга жуда моҳир эдилар. Орқадан ҳам олдиндан отгандай ўқ отар эдилар. Зулқарнайн буларга ҳайрон қолди. Инон худхуранд — булар ўз овқатларини ўзлари топиб еовчи, бировга муҳтож бўлмовчилар. Чунки ов булардан қочиб қутила олмайди. Қачон хоҳласалар, тутиб едилар демакдир. Сўнг ўлка Худ Хўр аталиб кетган, «ху» у га алмашган, Удхўр бўлган. Сўнгра яна ўзгарган, уйғур бўлгандир.

Уйғурларнинг тили туркчадир. Лекин уларнинг яна бир тиллари бор. Узаро ўша тилда сўзлашадилар. Ёзувлари бу китоб-бошида кўрсатилган 24 ҳарфлик ёзувдир. Лекин яна бошқа бир ёзувлари борки, девон ва китобларини у хат билан ёзадилар. Уйғурларнинг Кўл Билкахон исмли (Кўл каби ақлга бой) шоҳлари бўлган.

Уларнинг Беш балиқ, Беш шаҳар деган шаҳарлари жуда катта шаҳар эди, Янги балиқ деган шаҳарлари сўнгги вақтларда бино қилинган шаҳардир. Демак, уйғурлар анча шарқда яшар эдилар. Тубут, Кингут, Кужо, Ками, Талос, Букур, Турум шаҳарлари уйғур шаҳарларининг чегарасидир. Кингут, Кужо ва уйғурлар орасида Юлдуз кўл деган кўл бор.

Уйғурларнинг махсус сўзлари девонда жуда сийракдир. Фақат уч ерда эсланади. Шунда ҳам орадаги қарама-қаршилик изоҳланади. Масалан: 1) чопилди (I том, 143-бет) — суюқ лой билан чапилди (ҳозир ҳам ўзбек тилида шу маънода қўлланади). Уйғур тилида бу сўз бўйнига урилди демакдир. (II т., 143-6). 2) ит кишига чопти — ит кишига човит қилди (II т., 240-6.). Ҳозир ҳам ўзбек тилида шу маънода (уйғурчада гарданига урди маъносида) дир. 3) ярмоқ (танга) — уйғурча яримок.

Басмил

Басмил сўзи девонда (I томнинг 28-30, 339, 382, 393-бетлари ва II томнинг 251-бетиде) ясмил тарзида кўрсатилганки, бу — нотўғри. Бу сўзнинг ясмил эмас, басмил экани проф. С. Е. Малов томонидан унинг бир танқидий мақоласида исбот қилингандир (Записки востоковедов, т. III, 215-бет).

Басмилларнинг тил хусусиятларига келганда, Маҳмуд Қошгарий буларни қай, ябоқу, татарларнинг тилларидан бир мунча фарқли, деб кўрсатади. Девонда басмилларнинг тилига оид маълумотлар анчагина бўлса ҳам, уларнинг шаҳарлари, турмушларига оид маълумотлар жуда оздир. Лекин уларнинг ябоқуларга қарши жангларини тасвирловчи бир неча тўртлик бўлиб, бу тўртликларда улар жумул қабиласи билан иттифоқчи, жанговар қа-

«била сифатида кўрсатилади. Басмилларнинг шаҳар ва турмушига онд маълумотларнинг йўқлиги девон ёзилган пайтда улар мавқеининг пасайиб қолгани билан изоҳланади. Буни басмиллар ҳақидаги тўртликларнинг мазмуни ҳам тасдиқлайди. Тўртликларнинг мазмунидан шу нарса маълум бўладики, басмиллар ябоқуларнинг лашкарбошиси Арслонтегин (иккинчи хил айтганда, Бакабудараж)га қарши жанглар қилади ва бу жангларнинг бирида Бакабудараж ўлдирилади. Девон учинчи томининг 263-бетидаги тўртликдан ябоқуларга Бакабудараж учун қасос олишга маслаҳат бериш, уларни шунга ундаш мазмуни англашилади. Бакабударажнинг анчагина бурун ўтган шахс экани тарихдан маълум.

Бу ҳам басмилларнинг энг қадимий, эски қабилалардан эканлигини тасдиқлайди.

Кашмир

Кашмир, девонда кўрсатилишича, туркий халқлар қарамоғида бўлган эски шаҳардир. Маҳмуд Кошғарий уни Сулаймон пайғамбар бино қилган деб кўрсатади. Лекин Кашмир турли даврларда турли давлатларнинг тасарруфида бўлиб келган.

Кашмир серсув, обод, йирик шаҳарлардан бирidir.

Искандар Зулқарнайн

Искандар Зулқарнайн дунёда энг катта жаҳонгир сифатида машҳур шахсдир. Тарихий асарларда уни Улуғ Искандар, Искандар Румий, македониялик Искандар деб ҳам атайдилар. Лекин кўпинча ҳар томон (шарқ ва ғарб)ни эгаллаган улуғ шоҳ маъносига Искандар Зулқарнайн исми билан юритилади. Тарихий асарларда уни Арастунинг (Аристотель) шогирди деб кўрсатадилар.

Навоий асарларида Арасту (Аристотель), Афлотун (Платон) ва бошқа қатор файласуфлар Искандар Зулқарнайн саройида маслаҳатчилар сифатида тасвирланади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам бунга кенг ўрин берилади.

Аҳли вабар

Аҳли вабар деган сўзни биз шартли равишда кўчманчилар деб изоҳладик. Аслида булар шаҳар четида яшовчилардан иборат. Улар тил хусусиятига кўра, баъзан қипчоқларга, баъзан қарлуқ ва бошқаларга мос келади.

Маънодош сўзлар

Маҳмуд Кошғарий маънодош сўзларни чуқур изоҳлайди. Бунда у шу сўзларнинг асосий маъносини ҳам, кўчма маъносини ҳам кўрсатади.

Девондаги айрим сўзларда келган б (б) товушини биз икки хил: б, п товушлари билан кўрсатдик. Бунда биз асосан ҳозирги талаффузга ва қисман «Қутадғу билик» имлосига асосландик. Масалан, чуқурлик (ўра) маъносидаги اوبرى сўзини опрӣ (ўпри) тарзида олдик. Бунда биз шу ўзакдан келиб чиққан ҳозирги ўприлмоқ сўзига асосландик. Иккинчидан, бу сўз «Қутадғу билик» достонида ҳам шундай ёзилган:

Ези, тоғ, ер, ўпри тушанди ёзиб
Этинди қўли, қоши кўк ол қазиб.

Афрасиёб

Маҳмуд Қошғарий девонда Афрасиёбни алп Эртўнга деб кўрсатса, «Қутадғу билик» автори Юсуф Хос ҳожиб Афрасиёб деб кўрсатади:

Бу турк беклариндан оти белгулук,
Тўнга алп эр эрди, қути белгулук.
Тожиқлар аюр они Афрасиёб,
Бу Афрасиёб олди элларни талоб

(«Қутадғу билик»дан).

Маҳмуд Қошғарий девон учинчи томининг 272-бетида тўнга сўзини изоҳлар экан, шундай кўрсатади: «Тўнга шер ботир, баҳодир, филни ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир. Туркларнинг машҳур ботир хони Афрасиёбни Тўнга алп эр деб аташлари ҳам унинг шерга ўхшаш баҳодирлиги учундир». Демак, Афрасиёбни у даврда алп Эртўнга деб номлаганлари каби Тўнга алп эр деб ҳам аташар эдилар. Бу ҳол Маҳмуд Қошғарий билан Юсуф Хос ҳожиб маълумотлари ўртасида қарама-қаршилик йўқлигини тасдиқлайди.

«Равзатус сафо», «Тарихи мулуки Ажам»да Афрасиёб тўғрисида жуда кўп маълумотлар бор. Буларда у ғоят золим подшоҳ сифатида тасвирланади. «Шоҳнома»да унинг Зол ва Рустамлар билан кураши анчагина жойни ишғол қилади.

Навоий Афрасиёб тўғрисида икки байт ёзиш билан чекланади:

Яна шоҳлиғ қилди Афрасиёб,
Вале қилди Эронни зулми хароб.
Замонида гар эрди обод кам,
Ани қўймади чархи обод ҳам.

(«Хамса»¹ дан).

Хулоса: тарихий асарларда Афрасиёб тўғрисида маълумотлар бениҳоят кўпдир.

Айрим манбалар уни афсонавий шахс деб кўрсатади: (Қаранг: В. В. Григорьев. Қараханиды в Мавераннахре, 14-бет); Қорахонийлар Эрон таъсири остида қолганлари учун ўзларини афсонавий Турон подшоҳига нисбат бериб, отини Афрасиёб деб юритадилар. Ҳолбуки, бу термин тамоман туркча эмасдир. (В. В. Бартольд, Урта Осиё турк тарихи ҳақида дарслар, 78-бет).

¹ Алишер Навоий, Хамса, 647-бет, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960 йил.

Девондаги маълумотлар Афрасиёбнинг тарихий шахс эканлигини тасдиқлайди.

Афрасиёб Афридул ёки Фаридулнинг Тур исмли ўғлининг набираси Эшанг ёки Ҳушангнинг ўғлидир. Манучеҳр енгилгач, Манучеҳр ўғли Навзар дадасининг ўчини олиш мақсадида Афрасиёбга қарши жанг қилиб, енгилади. Афрасиёб Навзарга қарши махсус ҳозирлик билан жанг бошлайди. Навзарни ҳалок қилади ва бутун Эронни қўлда тутайди, ўн йиллаб қаттиқ зулм остида ҳукм юргизади.

Афрасиёбнинг марказий шахри Кошғар эди. Ҳавоси яхши бўлгани учун у доим шу ерда яшар эди. Қоз исмли қизи Қазвин ва Қум шаҳарларини бино қилган эди. Қорахонийлар чегараси ҳисобланган Қазвин шаҳрида Қоз ғоз ўйнар эди. Шунинг учун шу исм билан аталган эди. Қазвин — Қоз сўзининг қисқарганидир. Қум исмли шаҳарда Қоз ов қилар эди. У шаҳар серқум бўлгани учун овга мос эди. Ила водийсига оқувчи катта сувнинг Қоз суви деб аталиш сабаби ҳам Қоз у сув қирғоғига катта қалъа солгани учундир. Афрасиёб Бухтуннаср ўғли Батзанни шу қизи билан яширин алоқада бўлгани учун Жаруқ деган шаҳарга қамаган эди. Баъзилар бу шаҳарларни Афрасиёбнинг Марвий Шохжон деган ўғли бино қилган дейишади. Афрасиёбнинг Барсағон деган ўғли ҳам бор эди. Барсағон шаҳрини шу бино қилган эди. Маҳмуд Кошғарийнинг бобоси шу шаҳарда яшаган. Юнгу водийси Афрасиёб ўғли қурдирган Бормон шаҳрига оқади (III—VII. 27). Тарим сўзи Афрасиёб авлодидан бўлган хотинларгагина қўлланади (I том, 331-бет). Қотун сўзи Афрасиёбнинг қизларидан бўлганларнинг номидир (I т. 343-бет). Девонда Афрасиёб таржиман ҳолига оид бу маълумотлардан бошқа Афрасиёбга оид тўртликлар ҳам анчагина бор. Лекин улар девоннинг ҳар ерида, ҳар қайси жилдида чочиқдир. Парчалар Афрасиёбни моҳир жанговар сифатида таърифлайди. Жанглардаги қаҳрамонлиги, душманларга зарба беришдаги маҳорати, баҳодирлиги таърифланади, ва унинг ўлимига афсус баён қилинади.

Машҳур «Қутадғу билик» автори Юсуф Хос ҳожиб бошқа бир ерда Афрасиёбни ёлғиз қаҳрамонгина эмас, давлат идорасига маҳоратли билимдон тарзида сифатлайди. XI асрнинг зўр тадқиқотчи олимлари Маҳмуд Кошғарий ва Юсуф Хос ҳожибларнинг Афрасиёб ҳақидаги маълумотлари, шубҳасиз, ишончлидир.

خاقانی

Ҳоқония

Ҳоқония сўзи девонда бир неча ерда учрайди. Унда бу сўз давлат бошлиғи улуғ хон маъносидадир: ўғуз ҳоқони, тангут ҳоқони ва бошқалар. (Қаранг: девон, I том, 297-бет; III том, 117 ва 171-бетлар).

Афсуски, бу ҳақда янглиш қарашлар ҳам бўлиб келган. Проф. Кўпрулузода бунини алоҳида бир қабила, балки бир қанча

шарқий группа қабилаларининг етакчиси сифатида изоҳлаган. (Қаранг: Ф. Кўпрулузода. Илк мутаассуфлар, Истамбул, 149-бет). М. Ф. имзоли автор* бу ҳақда яна ҳам қўпол хатога йўл қўяди. У ёзади: Китобда асос ўлон лаҳжа муаллифинг ҳоқон туркчаси дедиги кошғар лаҳжасидир. (Миллий татаббулар, 1333 ҳижрий, 383-бет). Бу қараш тамоман хатодир. Бу қарашга кўра «Девону луғотит турк» фақатгина у даврда кичик бир шаҳар бўлган Кошғар шаҳари тилидан иборат бўлиб қолади. Ҳолбуки, девонда юқори Чиндан бошлаб бутун Ўрта Осиё доирасида яшовчи қabila ва халқ тиллари Баласоғун, Барсоғон, Шош, Қашмир, Хоразм, Сайрам, Ўзганд, Бухоро каби йирик шаҳарларда яшовчи халқлар тили ҳам кенг изоҳлаб берилган.

Проф. Фитрат бу фикрни яна ҳам бўрттириб изоҳлаган. У ёзади: «Маҳмуд Кошғарийга кўра ҳижрий бешинчи асрда турк тили кичкина қабилавий айирмаларга қарамай, асосан икки муҳим қўлга айрилган: биринчиси ўғузча туркча, иккинчиси ёлғиз туркча ёки ҳоқоний туркча ҳам дейилар эмиш. Маҳмуд Кошғарий девонда мана шу ҳоқоний туркчасини асос қилиб олган-да, жойи келгач, ўғузча сўзларни кўрсатиб, изоҳ қилиб борган. Унинг бу таснифи бу кун ҳам асос қилиб олиниши зарур» (?!). (Қаранг: Энг эски турк адабиёти намуналари, IV бет). Бу хил қараш икки жиҳатдан хатодир. Биринчидан, бу қарашда Маҳмуд Кошғарийнинг девонидаги маълумотлари қўпол равишда бузилади. Девон маълумотларига кўра чигил, яғмо, тухси, арғу, баъзи қарлуқлар, баъзи уйғурлар каби катта нуфузли қабилалар тилларидан ташкил топиб, умумлашган бир тилни фақат саройда ва сарой доирасида яшовчи бир тўда одамларга нисбат бериб бузишдир. Иккинчидан, тилшунослик нуқтан назардан халқ тили юзага келишида бирор уруғ, шаҳар тилига эмас, балки жамият ҳаётида алоҳида ўрин тутиб, ўзининг тил таъсирини кенг тарқатган етакчи қabila тилига асосланиш зарур бўлади. Бу хил қabila у даврда шарқда чигиллар эди. Девонда Қашқар, Баласоғун шаҳарларининг хос сўзлари лаҳжавий лексика ўрнида озчилик эди. Шунинг учун девонда ҳоқонлар фақат саройдагилардан иборат бўлган озчилик эди. Бу хил озчилик тилини етакчи деб кўрсатиш тилшуносликда қаттиқ қораланган ирқий назария асосида масалага ёндашиш, қўпол хатодир.

Қипчоқ

Бу кунги ўзбек тилида катта ўрин тутган қипчоқ қабиласи ҳақида «Девону луғотит турк»да кенг маълумот бор. Уларнинг хос шаҳарлари сифатида Тавар шаҳари ва Қашқар яқинидаги бир шаҳарча кўрсатилади. Тироз ёнидаги Кантуан шаҳари уларнинг чегараси дейилади. Қангли бу қабиланинг катталаридан бири сифатида берилган. Демак, бу қabila қачонлардир бу ер-

* Бу мақола авторни ҳам Кўпрулузода бўлса керак.

ларда бошчилик қилган. Девонда Урон исмли икки қанотли кема улар томонидан ясалгани айтилади. Шунингдек, девондаги маълумотлар уларнинг чорвачилик ва боғчачилик билан ҳам шуғулланганини тасдиқлайди. Лекин уларнинг тили ҳақидаги маълумотлар девон ёзилган вақтда бу қабила кучсизланиб, ҳар томонга тарқалиб кетганидан далолат беради. XI асрда бу қабиланинг тил хусусиятларига кўра уларнинг бир қисми ўғуз, бир қисми чигил ва бир қисми кўчманчиларга мослашган эди. Тарихий асарларда кўрсатилганидек, қипчоқ сўзининг ичи қавак деган маъноси девонда учрамайди. Лекин бу хусусда фақат уларнинг шаҳарларидагина яшайдиган бир ҳайвон тўғрисидаги маълумот характерлидир. Девонда кўрсатилишича, катта гавдали булан дейилган ов ҳайвони қипчоқ шаҳарларидагина яшар экан, холос. Унинг ичи қавак, учи осмонга қараган бир шохи бўлар эди. Қор, ёмғир сувлари унга тўпланиб қолар ва эркак булан урғочи буланнинг шохидан ва урғочи булан эркагининг шохидан энгашиб сув ичар экан. Қипчоқ сўзининг маъноси ҳақидаги тахминлар шу ҳодиса билан боғли бўлса керак.

بەرخان : Бархан

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотларига кўра, Чин уч бўлимдан иборат эди:

1. Юқори Чин.
2. Урта Чин.
3. Қуйи Чин.

Бархан Қуйи Чиндир.

جو مول : Жумул

Жумул қабиласи ҳақида девонда маълумот оз. Жумуллар кўпроқ саҳрода яшар эдилар. Уларнинг тиллари ўзига хос эди. Басмиллар билан биргаликда қилган жанглари кўрсатувчи тўртликлардан уларнинг басмиллар билан ҳамфикр экани маълум бўлади.

فارغانا : Фарғона

Фарғона Туркистон чегарасидаги ўлкадир. Батлимус унинг жуғрофий мавқеини мукаммал кўрсатгандир. Фарғона мевага бой, тоғлари кўп ўлкадир. Унинг чўзиқ тоғларида олма, узум, писта, бодом ва бошқа мевалар, турли хил хушбўй ўсимликлар, гуллар, райҳонлар кўпдир. Хушҳаво, сермеваликда тенги йўқдир. У жуда кенг, сер қишлоқдир. Бундай серқишлоқ ўлка Мовароуннаҳрда йўқдир. Одам кўплигидан, экин ва чорванинг мўллигидан қишлоқлар кенгайиб, катталашиб кетгандир.

Кишлоқларга бориш учун бир қўниб бориш шартдир. У ерда етишган олимлар ҳам кўлдир. Сўнгги вақтларда Дамашқда туриб қолган зўр олим, донгдор устод Хожиб Бинни Молик Бинни Эркин фарғоналик олимларнинг биридир. (Муъжамул булдон, 6-жилд, 364-бет.)

Қирғизлар

Девонда қирғизлар бир неча ўринда тилга олинади. Улар баъзан яғмолар ёнида кўрсатилса (I том, 3-бет), баъзан татар яқинида кўрсатилади (I том, 28-бет). Қирғизлар бир қабила туркий халқлардир (I том, 381-бет). Уларнинг тиллари ёлғиз туркча эди (I том, 30-бет). Бироқ девонда қирғизлар тилига доир маълумот бошқа қабилаларга нисбатан оздир. Ҳолбуки, тарихий манбалар қирғизлар ҳақида жуда кўп маълумот беради. Уларни энг қадимги ва энг катта нуфузли халқ сифатида танитадилар. Масалан: Култагин обидасида баъзан қирғизлар шарқда энг нуфузли халқлар қаторида кўрсатилса, баъзан у вақтлардаги қабилавий жангларда иштирокчи сифатида кўрсатилади ва баъзан уларнинг хонларига ҳужуми эсланади, уларнинг турар жойларини Кўкман тоғининг қуйисида кўрсатилади.

Қирғизлар ҳақида Муъжамул булдон маълумоти алоҳида муҳимдир. Муъжамул булдон III асрнинг I-ярмида Бухородан Чинга қадар саёҳат қилган Абудалф асаридан маълумот беради: Асар Бухоро билан Чин оралиғидаги ҳамма қабилалар ҳақида кенг маълумот беради. Бу асарнинг лотинча таржимаси арабча тексти билан бирликда босилгандир. Асарда қабилаларнинг турар жойлари, қабилалар ишлари ҳақидаги маълумот девон маълумотида жуда яқиндир. Қирғизлар ҳақида у ерда шундай ёзилган: Сўнгга биз «хирхиз» дейилган бир қабилага бориб етдик. Улар тариқ, гурунч ва туянинг гўшtidан бошқа (қора мол) урғочи қўй, эчки ва бошқаларнинг гўшtlарини ейдилар. Уларнинг алоҳида тутган йўллари, фикрлари, ёзувлари ва ибодатхоналари бор. Улар чироғларни ўзи ўчмагунча ўчирмайдилар. Уларнинг қофиялик сўзлари бор, олдиларига хушбўй нарсa қўйиб, номоз ўқиш вақтларида уни ўқийдилар. Уларнинг бир йил ичида бир неча байрамлари бор, нишонлари кўкдир, жануб томонга қараб номоз ўқийдилар. Кўкдаги Зуҳал, Зуҳра (Венера) ва Сатурн юлдузларини ҳурматлайдилар. Аммо Миррих (Марс) юлдузини ёқдирмайдилар, уни нахс деб ҳисоблайдилар. Уларнинг мамлакатларида йиртқич ҳайвонлар жуда кўпдир. Уларда кечасини ёритадиган бир тош бор, шунинг учун чироққа эҳтиёжлари бўлмайди. Бу тош уларнинг мамлакатларида бошқа жойда бўлмайди. Уларнинг барча бўйсунган бир подшолари бор. Унинг олдида қирқ ёшдан ўтган кишидан ташқари бирор киши ўтирмайди. (Муъжамул булдон, 5-т., 411-бет).

Тошкент

Тошкент Мовароуннахрининг энг қадимий шаҳарларидан биридир. Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сида Рустам билан Ашкабул жангини тасвирлар экан, Тошкент камони ишлатилгани тўғрисида ёзади:

بماليد چاچي كمانرا بدست
بيچرم كوزن اندر آورد بشدست
ستون كرد جب را و خم كرد راست
خروش از خم چرخ چاچي بخو است

Шоҳнома, Қўлёзма, И 171-б.

Бу факт Тошкент жуда қадим замонлардаёқ ўз махсус жанг қуролларига эга бўлганини исботлайди. Уқчи маҳалласининг эскилиги ҳам шуни тасдиқлайди. «Шоҳнома»да Тошкент Чоч тарзида берилади.

Маҳмуд Қошғарийнинг девонида Таркан деб кўрсатилади ва шундай изоҳланади: Таркан — Шошнинг исмидир. Асли Тошкент, Тош шаҳри демакдир. (I т. 369-бет).

Демак, Маҳмуд Қошғарийга Тошкент ва Шош вариантлари маълум эди. Тошкент сўзининг этимологияси тўғрисида жуда кўп олимлар ёзган. Фикримча, араб манбаларида Шош, тожик манбаларида Чоч, турк манбаларида Таркан деб юритилган.

قارلوق Қарлуқ

Қарлуқлар туркларнинг бир тури бўлиб, вабарлилар (кўчманчилар) ва ўғузлардан бошқадир. Улар аслида туркманлардандир.

Маҳмуд Қошғарий қабиаларни баён қилган махсус фаслда қарлуқларни кўрсатмайди. Лекин қарлуқ девонда тўққиз ерда учрайди: I том, 370, 381, 390, 393-бетлар; II том, 7, 220-бетлар; III том, 80, 259, 264-бетлар.

Бу ўринларда келтирилган маълумотлар уларни етакчи қабила тариқасида эмас, аксинча, бошқа қабиаларга тобе, иккинчи даражали қабила, туркманларнинг бир тонфаси сифатида кўрсатади. Девонда қарлуқларнинг Чўғилан деган бошлиқлари исмидан бошқа бир муҳим маълумот учрамайди. Уларнинг махсус шаҳарлари ҳам кўрсатилган эмас. Тил жиҳатдан қарлуқларнинг бир қисми ўғузларга, бир қисми яғмо, чигилларга қўшилиши мумкин. Тарихий асарларда қарлуқлар номи бошқа қабиаларнинг номларига нисбатан машҳурроқ эканлигини назарга олсак, уларнинг илгарилари машҳур бўлгани ва девон ёзилган даврда иккинчи даражали қабиаларга бирикиб кетгани англашилади. Тил хўсусиятлари жиҳатдан девонда берилган маълумотлар шуни кўрсатади.

Самарқанд

Самарқанд шаҳри энг эски ва энг обод шаҳар сифатида жуда машҳурдир. У энг қадимги араб манбаларида, форс тарихларида кенг изоҳлаб берилган. Батлимус ва бошқа жуғрофия олимлари бу шаҳарнинг жуғрофий мавқеини ва унинг хушҳаволиги, кўрмани манзараларга бойлиги, сермевалик хусусиятларини мукаммал изоҳлаган эдилар.

Бу шаҳар ҳақида жуғрофия олимларидан Абу авн ёзади: Самарқанд тўрттинчи иқлимда узун саксон тўққиз ярим даража, эни ўттиз олти ярим даражадир. Африқис бинни Имраҳа Самарқанд устида катта тортишувлар бўлгани ва бунинг натижасида унда юзага келган турли хил ўзгаришларни кенг изоҳлаб берган.

Маҳмуд Қошғарий маълумотида кўра, Самарқанд энг эски шаҳардир. VII асрлардаёқ бу шаҳарда халқ гавжум эди. Ҳар хил касб аҳллари бор эди. X асрларда суғдоқлар Баласоғунга шу ердан кўчиб бордилар. Унинг асл номи Самизканд — Катта шаҳар демакдир. Маҳмуд Қошғарий уқтиришича, бу шаҳарнинг туркий халқлар томонидан бино қилинганига, бу ҳақдаги бошқа хил қарашлар хато эканига шу номнинг ўзи далилдир.

Барсағон

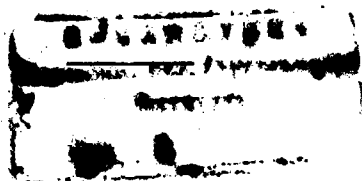
Маҳмуд Қошғарий бу шаҳарни XI асрдаги катта савдо-сотиқ марказлари бўлган Қошғар, Арғу, Жикил каби шаҳарлар билан тенг қўяди. Ҳатто унинг «Карасангир» деган райони ҳам катта жой сифатида машҳур эди.

Маҳмуд Қошғарий изоҳига кўра, уни Афрасиёбнинг ўғли бино қилган.

Маҳмуд Қошғарий ўзининг отаси шу ерда туғилганини уқтиради.

Девонда бу шаҳар халқи тилига доир кўпгина маълумотлар берилган. Чунончи: у шаҳар халқлари *буддой* сўзини *будгой* тарзида талаффуз қилишларини, бировнинг у шаҳар халқи эканини шу сўз билан синаб билиш одатларини баён қилган. Маҳмуд Қошғарий бу шаҳар Уш шаҳрининг қаршисида эканини, у билан Уш оралиғида Бадал арт деган жой — қишлоқ борлигини кўрсатган.

Лекин девонда барсағонликларни бахилроқ деб камситилган парчалар ҳам бор.

На узбекском языке

МАХМУД КАШГАРСКИЙ

ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК

Перевёл и подготовил к печати

САЛИХ МУТАЛЛИБОВ

Нашиёт редактори *Б. Сайимов*

Рассом *В. Тий*

Техредактор *Э. П. Горьковая*

Корректорлар *Ҳ. Савдуллаева, Р. Қўчқортоева* ва *М. Саидова*

Р08017. Босишга рухсат этилди 27/IV—60 й. Қогоз $60 \times 92\frac{1}{16} = 15,625$.

Қогоз — 31,25 босма л. Нашиёт л. 26,85 + (1 вкл.) Тиражи 3000.

Баҳоси 16 с. 75 т. Муқоваси 2 с.

ЎзССР Фанлар академияси нашиётининг босмахонаси. Хоразм кўчаси, 9.
Тошкент, 1960 й. Заказ № 81. Нашиёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.